

МИРЗО УЛУФБЕК

ТҮРТ УЛУС ТАРИХИ

ТОШКЕНТ
ЧУЛПОН НАШРИЁТИ

**Ўзбекистон ФА Мухбир аъзоси Бўрибой Аҳмедовнинг
кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида
форс тилидан Бўрибой АҲМЕДОВ, Наим НОРҚУЛОВ ва
Маҳмуд ҲАСАНИЙлар таржимаси.**

*Нашриёт директори
НУРАЛИ ҚОБУЛ*

*Бош муҳаррир
АНВАР ОБИДЖОН*

*Таҳририят мудири
АҶЗАМ ЎКТАМ*

*Муҳаррир
ТҮЛҚИН АЛИМОВ*

Муҳтарам ўкувчи, маълумингизким, халқимизда ҳар ким етти отасининг исм-шарифини билиши қерак, деган ақида бор. Зеро, инсон боласи ўз падари бузрукворига қараб қад ростлайди.

Бобокалондаримиздан бирни Мирзо Улугбекнинг номини, мунажжим бўлганини, нари борса ўз ўели томонидан ўйдирилганини биламиш, холос. Кўлингиздаги китоб эса Мирзо Улугбек истеъодининг яна бир кирраси — тарихчалик соҳасидаги фолиятининг маҳсулидир. Уни мутолага килғандар нафакат етти аждодини, балки бутун шажарасини билиб олади, десак заррача муболага бўлмайди.

4803620101—24
у _____ 19—94
360(04) — 94

© Б. Аҳмедов Н. Норқулов М.
Ҳасаний, 1994

ISBN 5-8250-0315-5

МИРЗО УЛУГБЕК ВА УНИНГ «ТАРИХ-И АРБАЪ УЛУС» («ТҮРТ УЛУС ТАРИХИ») АСАРИ ҲАҚИДА

Тарихда ўтган шахслар ҳусусида фикр-мулоҳаза юритганда ҳазрат Низомиддин Алишер Навоийнинг мана бу сатрлари беихтиёр хотирга келади:

*Бу гулшан ичраки йўқдир баҳо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик била от.*

Ха, «яҳши от» ҳар қандай шахснинг ҳаёти ва фаолиятига баҳо беришда аниқ ҳамда тўғри мезон. Лекин бу шарафга ҳамма бирдай муяссар бўйлавермас экан. Феодал синф намояндаси, тоҷу таҳт соҳиби Мирзо Улугбек (1394—1449) оламиумул илмий муваффақиятлари туфайли шундай баҳтга эришган улуғ шахслардандир.

Мирзо Улугбек фаннинг жуда кўп соҳалари, ҳусусан математика, фалакиёт, мусиқашунослик ва тарих илmlари бўйича забардаст олим, илмфан, маданиятнинг улкан ҳомийси сифатида аваб ул-абад тарихда қолди.

Олимнинг мероси XVII асрдан бери бутун дунё илмий жамоатчилиги-нинг дикъат-этиборини ўзига қартиб келянти. Мирзо Улугбек ва у қолдирган меросни ўрганишида бизнинг мамлакатимизда ҳам, хорижий юргиларда ҳам анчагина асарлар яратилди. Мен бу ерда Жон Гриес, Томас Хайд, Френсис Бейли, Л. Седий, В. В. Бартоло, В. Л. Вяткин, Е. Кнобл, Т. Н. Кориниёзий, F. Жалолов ва бошқа бир қатор олимларни назарда тутаёттирман. Шундай бўлса-да, Улугбекнинг бетакрор илмий мероси, у таъсис этган ва разҳнамолик қилган Самарқанд мунахжимлик мактаби ҳақидаги тасаввуримизни ҳали етарли деб бўлмайди, Масалан олимнинг кўп ишлек илмий изланишиларининг асосий маҳсули бўлмиши «Зижи жадиди Кўрагоний» («Улугбек Кўрагонийнинг астрономик жадвали») асари ҳанузгача бирон тилга тўла таржима қилиниб чоп этилганича ўйқ. Олимнинг мазкур рисолоси ҳусусида XV — XVII асрларда битилган жуда кўп шарҳлар ҳам ўрганилмаган. Умуман олганда Амир Темур ҳамда темурийлар даврида яратилган тарихий ва бошқа мавзудаги асарларни ўрганиш, уларни чоп этиш борасида ҳам аҳвол шундай.

Хулласи калом, Мирзо Улугбекнинг кўп қиррали фаолияти ўзининг ҳақиқий тадқиқотчисини кутиб ётибди.

Мирзо Улугбек риёзиёт, фалакиёт, мусиқашунослик ва тарих илмлари соҳасида қалам тебратган олим. «Тарих-и арбаъ улус» эса, у яратган асарлар орасида алоҳида ўрин тутади.

Авваламбор шуни айтиши керакки, «Тарих-и арбаъ улус» Мирзо Улугбекнинг илмий разҳбарлиги ва шахсан иштирокида яратилган. Асар 1425 йили ёзил тамомланган.

Мазкур асарнинг умумий мазмунига ўтишдан олдин дастлаб унинг номланиши тарихи, яратилишида Мирзо Улуғбекнинг хиссаси, шунингдек, ўрганиш жараёнининг қандай кечा�ётганига қисқача тўхталиб ўтамиш.

Асар «Улус-а арбаъ-йи Чингизий» («Чингизийларнинг тўрт улуси») ва «Тарих-и арбаъ улус» («Турт улус тарихи») номлари билан машҳур. Лекин, Оврупо шарқшунослари орасида ушбу асарни биринчилар катори ўргангандан ва унинг қисқартирилган инглизча таржимасини эълон қилган полковник Майлс, етарли асоси бўлмагани ҳолда бу китобни «Шажарат ул-атрок» («Турк (ҳоқон)ларининг шажараси») деб атайди.¹ Чуқур ва атрофлича ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, асарнинг фақат ёғас ўғлон ва унинг ўғли Туркхон ҳамда фарзандлари (в. IIб — 15б), татар-мўғул билан турк табакалари, шунингдек, уларнинг подшоларигина (15б — 26б) «Шажарат ул-атрок» асосида ёзилган, холос. Асарнинг Чингизхоннинг улуг аждоди Бузунжор қоондан ва Мозароунназдри XIII — XIV асрнинг биринчи ярмида идора қилган Чигатойхон авлоди тарихини ўз ичига олган қисми «Улус-и арбаъ-йи Чингизий» ёки «Тарих-и арбаъ улус» деб аталади. Бу қисм Мирзо Улуғбек ва унинг ёрдамчилари тарафидан ёзилган. Фикримизни асарнинг ўзида келтирилган айрим қайдлар ҳам тақдислайди. Қайдлардан бирида мана буларни ўқиймиз. «Мўтабар тарихларда ёзилишича, унинг (Соинхоннинг, Боту эмас — Б. А.) наслу насиби ҳаммага маълум ва Жўчихонга бориб тақалади. Аммо «Шажарат ул-атрок» китобида унинг ҳақида њеч нарса назарга кирмагани учун ўша китобнинг сайланмаси бўлган бу китобда («Тарих-и арбаъ улус»да — Б. А.) ҳам унинг ҳақида њеч нарса ёзилмади. Бироқ, хотирда қолгани шуки, у улуғвор подишиоҳ бўлиб, инъоми беҳисоб эди. (в. 121а)².» Мазкур қайддан англшилайдики, биринчидан «Шажарат ул-атрок» билан «Тарих-и арбаъ улус» бошқа-бошқа асарлардир. Иккинчидан, «Тарих-и арбаъ улус» маълум даражада «Шажарат ул-атрок»га асосланган. Яна бир жойда эса бундай дейилган: «Чингизхоннинг тўрт улуси тарихи» номли ушбу мажмуънада Туркхон ибн Ёғас ибн Нұҳ алайҳиссалом авлодидан бўлмиши подишиоҳлар номи зикр этилади. Мазкур рисолада келтирилган Туркистонзамин ҳоқонларининг номлари Султон ас-Саъид Улуғбек мизроий шахид,— Оллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин,— тарафидан битилган тўрт улус ҳоқонлари ҳақидаги мажмуънадан олиниди». ³ Бу қайдлар, айниқса сўнгигиси биринчидан, асарнинг аниқ номи «Улус-и арбаъи Чингизий» эканлигини, иккинчидан унинг бутунлай Мирзо Улуғбекнинг қаламига мансублигини кўрсатиб турибди. Шу ўринда асар ҳақида Бартольд айтган айрим фикрлар ҳам эътиборга моликдир. Авваламбор шуни айтиш керакки, олим ўзининг бир қатор илмий рисолалари («Туркистон мўғул босқинчилиги даврида», «Улуғбек ва унине даври» ва бошқалар) да Улуғбекнинг мазкур асаридан манба сифатига фойдаланған. Лекин нима сабабдандир уни мухим тарихий манбалар қаторига қўшимайди, тўғрироги, асарнинг қимматини бир қадар пасайтироқчи бўлади. Чуончи, у бундай деб ёзади: «Шоҳруҳнинг ўғли ва таҳт вориси Улуғбек (1449 й. ўлдирилган) «Тўрт улус тарихи»ни битган. Асар ўз номига кўра мўғуллар империясининг тўлиқ тарихини ўз ичига олади. Улуғбекнинг бу асари биззагача етib келмаган, лекин баъзи манбаларда, хусусан Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»ида ундан олинган парчалар учрайди. Бу

¹ 1. The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical Tree of the Turks and tatars, transl and abrid. By Glorios Milles, London, 1832, b. 182⁴.

² Тарих-и арбаъ улус. Британия музейи (Англия) қўллэзмаси.инв. № АДД 26190, в. 121 а.

³ Улус-и арбаъ-йи Чингизий. Британия музейи қўллэзмаси, инв. № АДД 26190, в. 182 а.

парчалардан кўриниб турибдики, мўгуллар давлати тарихи муаллиф (Хондамир — Б. А.) яшаган давргача баён қилинган. Аммо муаллиф ўша подишиоъликлар ҳақида тўла маълумот бермайди, аксинча, хонларнинг номинигина қайд этиши билан кифояланган, холос. Шу сабабдан ҳам бу асарнинг бизгача етиб келмаганидан ортиқча қайғуриб ўтиришга асос йўқ, деса ҳам бўлади». ¹ Олимнинг бошқа бир асарида эса мана бу гапни ўқийимиз: «Улугбек қаламига таалуқчи деб ҳисобланган тарихий асар «хитмол, адабий манба ва тарихни танқидий ўрганиши учун материал сифатида бирмунча қизиқши ўйғотиши мумкин, лекин мазкур асар нусхаси мабодо топилганда ҳам мўгуллар империяси ва унинг инқизоридан сўнг ташкил топган давлатлар тарихига оид бўлган мавжуд маълумотларни бойитади, деб айтиши шубҳалидир». ² Назаримда, «Тарих-и арбаб улус»га бундай муносабатда бўлишинг сабаби иккита. Биринчидан, жаҳон кутубхоналарида мазкур асар тўлиқ-нусхасининг сақланмаганиги³ ва иккинчидан, XV — XVII асрларда оид тарихий қўллёзма асарларнинг ҳозир ҳам қониқарли дараҷада ўрганилмаётганлигидир. Лекин, ҳақиқат фақат маълум мавзуга багишланган асарларни бир-бирига мукъяса қилиб синчиклаб ўрганиши ва улар келтирган маълумотларни диққат билан текшириш орқалигина аниқланади. Биз буни қўйидаги асарларни ўрганиши асосида топилган фактларда кўрамиз. Масалан, темурийлар даврининг кўзга кўринган муаррихларидан бири Хондамир (880(1475) — 941(1534—35) ўзининг «Хулосатул ахбор» ва «Ҳабиб ус-сияр» асарларида «Тарих-и арбаб улус»дан кенг фойдаланганлиги аниқ-равишан кўринтиб турибди. Масалан, «Ҳабиб ус-сияр»нинг Туркистон хонлари, Чингизхон ва унинг Чигатой улуси тегасида турган авлоди тарихига багишланган биринчи жузининг тўқизинчи мақоласи ва учинчи жузининг биринчи қисми тўла равишда «Тарих-и арбаб улус»га асосланган. XVI — XVII асрларда яшаб ижод этган муаррихлар учун ҳам Улугбекнинг бу асари биринчи манба бўлиб хизмат қилган. Чунончи, муаллифи номаълум «Таворих-и гузидэ, нусратнома» асари (XVI аср бошида ёзилган) ҳам «Тарих-и арбаб улус»га таянган асарлар жумласидандир. «Зубдат ул-осор» (XVI асрнинг биринчи ярмida ёзилган) китобининг муаллифи турк-мўғул халқлари тарихини баён этар экан, «Мирзо Улугбекнинг номи билан зийнатланган «Тарих-и хоний» асарига таянгандим», деб айтади. ⁴ Буерда гап шубҳасиз «Тарих-и арбаб улус», аниқроғи, унинг биринчи қисми ҳақида бораётганга ўхшайди. XVII асрда ўтган ийрик қомусий олим Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асор» («Сирлар денгизи») номли катта асарини, ⁵ аниқроғи унинг мўгуллар империяси ва Чингизхоннинг ўлимидан кейин империя ўрнида ташкил топган Улуғ юрт, яъни

¹ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч. т. I, Москва, 1963, с. 105.

² Бартольд, В. В. Улугбек и его время. Соч. т. II, часть 2, Москва, 1964, с. 142.

³ Машҳур шарқшунос Ш. Шефернинг тахмин қилишича (*Letters... „Journal Asiatique“*, Serie 4, vol. XVII, p. 591) 591, «Тарих-и арбаб улус»нинг иккита тўлиқ нусхаси Туркия кутубхоналарида сақланади. Лекин, бу маълумни аниқлаш борасида қилган ҳаракатларимиздан ҳозирча бирон натижага чиқмади.

⁴ Зубдат ул-осор, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти кутубхонасининг қўллёзмаси, инв. № 608 в 86 а.

⁵ Бу асар ҳақида биз ўз вақтида фикр билдирганмиз.

Мўгулистон, Олтин Ўрда, Чигатой улуси, шунингдек, Чингизхоннинг набираси Ҳалокуҳон асос соглан Элхонийлар давлати (Эрон, Озарбойжон) тарихини ўз ичига олган олтинчи жилди мундарижаси ҳамда мазмуни жиҳатидан Улугбекнинг «Тарих-и арбаъ улус»ига ўхшаб кетади.

Асарнинг яратилишида Улугбекнинг иштирок этганинига ҳеч бир шубҳа ёки иккиланишга ўрин йўқ. Юқорида асарнинг сўнгги қисмидан шу фикрни тасдиқловчи бир парча келтиреан эдик. Буни бошқа тарихчилар ҳам тасдиқлади. XVI асрнинг машҳур тарихчиларидан бири Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (1500—1551) ҳам Улугбекнинг тарихи имли соҳасида ҳам самарали меҳнат қилганлигини айтади. Масалан, унинг «Тарих-и Рашидий» номли ўирик китобида бу ҳақда мана буларни ўқиймиз: «Донишманд подишиоҳ Мирзо Улугбек бир тарихий асар ёзди ва унга «Улус-и арбаъ» деб ном ќўйди». Улугбекнинг шундай асар ёзганлигини Хондамир билан Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) ҳам тасдиқладилар.

Юқорида келтирилган маълумотларга таяниб айтиши мумкинки, «Тарих-и арбаъ улус» Рашидуддининг машҳур «Жамиъ ут-таварих» асари сингари тарихчи олимлар жамоаси тарафидан, Мирзо Улугбекнинг бевосита иштироки ва раҳбарлиги остида ёзилган.

«Тарих-и арбаъ улус»нинг нусхалари жуда кам. Биз юқорида айтиб ўтдик, асарнинг тўлиқ нусхаси ҳали топилганича йўқ. Бугунги кунда унинг қисқартирилган (мажмуға) тўртта нусхаси сақланган бўлиб, унинг иккитаси Англиядада, бир нусхаси Ҳиндистоннинг Банкіпур шаҳри кутубхонасида, тўртинчи нусхаси АҚШнинг Харвард университетида сақланади.

Асар бир талай тарихий, жуғрофий манбалар ва маноқиблар асосида ёзилган. Муаллиф кўн ҳолларда ўз манбаларини аниқ кўрсатмайди ва «айтишларича», «қисса ва тарих китобларда» ёзилишича, «Чигатой улуси уламоларининг китобларида келтирилишича», «бир гуруҳ одил, ҳақиқатгўй тарих араббларининг айтишича» каби умумий иборалар билан чекланади. Лекин, айрим ўринларда ўзи фойдаланган баъзи асарлар ва уларнинг муаллифлари номини ҳам тилга олади. Булар орасида машҳур астроном Абу Маъшар Балхий (886 ўили вафот этган), ўирик олим, шоир ҳамда сайёҳ Рашидуддин Вотвот (1088—1182), машҳур тарихчи-ю, давлат арабблари Алоуддин Отамалик Жувайнин (1226—1283), Рашидуддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний (тахм. 1247—1318), Ҳамдуллоҳ Мустовфиий Казвиний (1281—1349) ва бошқаларнинг номлари тилга олинади. Олим тағсир ва ҳадис китоблар, ривоятлардан фойдаланганлигини ҳам айтади. Рашидуддин Вотвот, Хўжандий ва Низомийдан олинган шеърий парчалар ҳам учрайди. Шунга қарагандо Улугбек мазкур асарини ёзишида жуда кўп, мазмун жиҳатдан хилма-хил (тарих, жуғрофия, астрономия, назмий) китоблардан кенг фойдаланган.

Асарнинг мазмуни ҳақида икки оғиз сўз. Аввало шуни айтиш керакки, муаллифнинг ўзи мазкур асарини қисм ёки бобларга бўлмаган. Биз «Тарих-и арбаъ улус» хусусидаги бундан бир неча йил муқаддам чоп этган кичик бир мақоламизда¹ мазкур асарни тўрт улус тарихини ўз ичига олганлигидан келиб чиқиб, тўрт қисмдан иборат деб айтган эдик. Асарни синчиклаб ўрганиш ва таржима қилиши жараённида унинг мундарижаси ҳақидағи фикримиз ўзгарди. Уни тахминан муқаддима ва етти бобга бўлиш мумкин, деган хуласага келдик.

М у қ а д д и м а (в. I б — 7 б) да, ўрта аср тарих илмида ҳукм сурган

¹ Тарих-и Рашидий, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўйлэзмаси, № 1430, в 85 а.

² Аҳмедов Б. А. Улугбек и его исторический труд «Тарих-и арбаъ улус» — в Сборнике «Из истории науки эпохи Улугбека», Ташкент, 1979, с. 29—36.

инъанага кўра, Тангри таоло, унинг элчиси, пайғамбаримиз Муҳаммад соглаллоҳу атайҳи ва-с-саллам ва авлодлари шаънига айтилган мақтovlar, Одам Атонинг яратилиши ҳамда исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар (Иис, Қайнон, Маҳлоийл ва бошқа), Нуҳ алайҳиссалом, шунингдек, унинг фирзандлари тарихи қисқача баён қилинади.

Биринчи бобода (в. 15б — 30б) Туркхон иби Ёфас ҳамда унинг Туркистон заминда подшолик қилган авлоди (Абулжаҳон, Дибокуйхон, Куюхон ва бошқа) татар-мўғул ва турк қавмларино подшолар (Мўгулхон, Қораҳон, Ўғизхон каби) тарихи баён этилган. Кўп нарсалар бошқа асрлардан да маълум, лекин яна айрим муҳим маълумотларни ҳам учратамиз. Ўғизхон даврида (муаллифинг сўзларига қарагандо Ўғизхон ва авлоди қадимиги Эронда ҳукмронлик қилган Пешодийлар билан замондоши бўлганлар) амалда бўлган сарой қабул маросимлари тартиби (в. 19а), турк қўшинининг тузилиши (в. 19б — 20а), улус системаси («Ўғизхон ҳар шаҳзодани бир ўлкага таъян қилди, уларга лақаб ҳамда тамголар белгилади», в. 23б), турк қўшинининг тузилиши, усмонли турк сultonлари-нинг шажараси (в. 25б — 26а) шулар жумласидандир. Мазкур бобода келтирилган турклар ва мўғул қавмлари ҳақидаги маълумотлардан кўринишicha улар бир-бираiga шу қадар яқин дараражада истиқомат қилганларки, ҳатто шажаралари ҳам аралашиб-қуралаш бўлиб кетган. Бу ҳолни биз Рашиуддининг юқорида тилга олинган асари (биринчи жилди) да ва машҳур немис шарқшуноси Герхард Доёрферинг «Янги форс адабиётida турк-мўғул элементлари» деган тўрт жилдлик изоҳли луғатида¹ ҳам яққол кўрамиз.

Иккинчи бобода (в. 30б — 37б) турк-мўғул халқларининг афсонавий отаси Аланқува ва ундан тарқалган авлод, яъни подшолар (Бузунжор қоон, Буқоҳон, Дутуминхон, Қобулхон, Бойсунғурхон, Бортон баҳодир, Ясугай баҳодир) тарихи баёнини ўз ичига олган. Бу бобода ҳам илм-фан учун муҳим маълумотлар учрайди. Турк-мўғул қавмларининг биргаликда, аралашиб ҳашаб келганилиги Турк диёри ва унинг бошқа қавмлари орасида тутган мавқееви (в. 30б), оддий халқнинг ерга, аниқроғи, ўз ҳукмдорига бириктирилганлиги (яъни крепостной ҳуқуқ), (в. 31б.), VIII асрда жалоир қавми бошлиқларининг кучайиб кетиши (в. 32а) ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидандир.

«Тарих-и араба» улус нинги чинчи бобода (в. 37б — 101б) буюк жаҳонгир Чингизхон тарихи баён этилган. Бу ерда келтирилган маълумотлар ишида эътиборга моликларидан мўғул қўшинларининг тузилиши (в. 43б — 44а), Чингизхоннинг оқ рангдаги тўқиз пояли туғи (в. 47б), қурултой ва бошқа қабул маросимларида амалда бўлган тартиб-қоидалар, (в. 48а), турк эли, яъни найманлар, қарликлар, ўйгурулар (в. 49а — 52б, 57б) ёсо ҳамда юсун ҳақидаги маълумотлар (в. 55б — 57а) муҳим аҳамият касб этиди. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Чингизхон замонида турк-мўғул қавмлари даҳа (ўнлик), сада (юзлик), ҳазора (минглик) ва гумон (ўн минглик)ларга бўлинган. Чингизхон замонида «ҳеч ким, — деб айтилади «Тарих-и араба» улус»да, — ўз даҳаси, садаси ва ҳазорасидан бошқа жойга кета олмагай ва бошқанинг паноҳига ўта олмайдай... Бунга хилоф иши тутганиларни халқ олдида қатл этидилар, токи бошқаларга ибрат бўлсин» (в. 57а). Бу хусусда «Тарих-и араба» улус» муаллифи келтириган мана бу факт ҳам дикъатга сазовордир. Асарнинг тўртингчи бобида айтилишича, Чингизхоннинг 1225 йили Хоразмшоҳлар давлатига қарши қилган катта ҳарбий юришидан қайтишида, Сирдарёнинг

¹ Gerhard Doerfer, *Turkische und Mongolische clemente im Neupersischen Jiterature*, Wiesbaden, 1963—1975.

ўнг соҳилида, катта ов уюштириди, Ўшанда хон тарафидан буйруқ бўлдики, «аркони давлат ва бошика искарлар уларнинг ҳар бирни ўз қадри ва мавқеъига мувиофиқ он майдониди бирон ўлжани қўлга кирила олсинлар: тирик овларга ўз тамгалирни босиб, сўнг қўйиб юборсинлар» (в. 103б). Бу факт Мўғул империясида нафақат ер-сув, балки ов қилинадиган қўриқхоналар ва ундаги жониворлар ҳам феодалларга бириттириб қўйилганлигини кўрсатади, шунингдек, турк-мўғул жамиятидаги мавжуд бўлган феодал муносабатлар ҳақидаги тасаввуримизни бир қадар кенгайтиришига ёрдам беради. Ёки Чингизхоннинг шу қадар тез вақт ичидаги кўп мамлакатлар, хусусан, ўша замонининг энг қудратли давлатларида Хоразм империяси устидан галабасини таъминлаган сиёсанини характерловчи мана бу мисол ҳам дикқатга сазовордир. «Соҳибқорони атзам Чингизхони муаззам, деб ўқиймиз ушибу асарда,— бирор дину миллатга ён босмаган. Бир миллатнинг иккинчи бир миллат устидан устунлиги таасубидан ўзини нари тутарди, мусулмонлар тоифасининг уламо ва зоҳидларини этоз кўрарди» (в. 5ба). Яна бир муҳим мисол: «Одам Ато замонидан бугунги кунгача бирон подишоҳининг сипоҳи туркларницидан муфассал бўлмаган» (в. 56б). Фақат туркларнинг бир ўзидан тузилган катта-катта ҳарбий қисмлар Чингизхоннинг Мовароуннаҳр, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, Озарбойжон ва бошика мамлакатлар устига қилган юришларида фаол иштирок этгандар. Асарда учраган «Чингизхон Жўчихонни Барчин (Барчинлигкент) шаҳарини олиш учун бир туман туркий лашкар билан жўнатди» (в. 74а). «Турклар билан бўлган жанг жадалда Туркон Хотун авлоди билан асир олинган эди» (в. 105а); «Кошин юргининг танқутларини турк отларининг оғёги остига ташладилар» (в. 106б), «Ҳиндистоннинг обҳавоси туркларнинг мижозига тўғри келмай, кўпчилик касалга чалинди» (в. 103а) каби парчаларни учратамиз бу асарда. Ёки ўша танғут уруши ҳикоясида келтирилган мана бу шеърда эттибор беринг:

Камондори туркон ба тири ҳаданг,
Зириҳро кушода зи ҳам чашми танг.

Маъноси:

Турк камондорлар ҳаданг ўқи билан
Совутнинг тор кўзини очдилар.

Мазкур бобда яна бошика дикқатга сазовор маълумотлар бор. Уларнинг ҳаммасини келтирмай бир нечтасини шунчаки эслатиб ўтиш билангина, қиғояланамиз. Булар: қораҳитойлар тарафидан Эмил дарёси бўйида бунёд этилган шаҳар ва унга теварак-атрофдан кўчириб келтирилган 40 минг хонадон турклар (в. 57б), Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад билан Тоёнқу бош бўлган қораҳитой қўшини ўргасида ҳижрий 607 йил раби ул-аввал ойининг 8 — куни (милодий 1210 йил 30 август куни) Ила дарёси ёқасида бўлиб ўтган катта урушининг тафсилоти (в. 59аб), мўғуллар истилоси арафасида Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаддин Самарқандни мустаҳкамлаш борасида олиб борган ишлари (в. 69а), Балз шаҳарининг мўғуллар тарафидан қамал этилиши (в. 83а) ва мўғул армияси таркибида Чингизхоннинг бошика мамлакатларни босиб олишида фаол иштирок этган турк қўшинлари ҳамда уларнинг сардорлари ҳақидаги маълумотлардир (в. 74а, 95б, 99а, 103а, 105а). Характерли икки мисол. «Гарих-и арбаъ улус»да келтирилган маълумотларга кўра, мўғуллар хуружи арафасида хоразмшоҳнинг фармони билан 300 минг одам Самарқанднинг деворлари, қалтаси ва бошика мудофаа истеҳкомларини мустаҳкамлаш ишига сафарбар қилингандай (в. 69а); ўшанда ҳақиқатан ҳам шаҳарни мустаҳкамлаш, уни қамал жаңгларига ҳозирлаши борасида катта ишлар олиб борилган экан.

«Тарих-и арбаъ улус»да келтирилган бу маълумот 1960 йиллари Афросиёбда олиб борилган археологик кузатиш ва қазиши ишларининг натижалари билан ҳам тасдиқланди.¹ Иккинчи мисол. Маълумки, 1221 йилнинг баҳорида мўгуллар Ҳурсоннинг қадимги иқтисодий-сиёсий ва маданий марказларидан бирни бўлмиш Балх шаҳарини ишғол қилиб уни вайронага айлантирилар. Ибн ал-Асирнинг (1160—1232-33) гувоҳлик беринича, шаҳар ўз ихтиёри билан душманга таслим бўлган, шунинг учун ҳам Чингизхон Балх халқига меҳру шафқат кўрсатган ҳамда шаҳар ва унинг халқини омон қолдирган.² Яна бошқа бир катта тарихчи Алоуддин Отамалик Жувайнин (1226—1273)нинг сўзларига қараганда, қудратли хон, яъни Чингизхон аввал шаҳар ва унинг халқига омоғлик ваъда қилган, лекин сўзида турмай шаҳарни вайрон қилган.³ Мирзо Улугбек бу ҳақда таомонан бошқа маълумот келтиради. Унинг сўзларига қараганда, Чингизхон балхликлар сўнгги хоразмию Ҷалолиддин (617(1220) — 628(1231)нинг одамларига бошпана берганликлари учун шаҳар ва унинг халқини жазолаган. Унинг амри билан Балхоб дарёсига қурилган Банди амир тўғонини бузуб ташлаганлар. ўшанда Балх ва унинг туманлари олти ой мобайнида сув остида қолиб кетган (в. 846).

А с а р н и н г т ў р т и н ч и и б о б и (в. 1016 — 114a) Чингизхоннинг Улуғ юрт, яъни Мўгулистон билан Шимолий Хитойни идора қилган бевосита ворислари тарихига бағишилапади ва Ўқтой қоон (624(1227-39—1241) замонидан то Ариқ Буқо (728(1328) авлоди Ўрдои қоонгача бўлган даврни ўз ичига олади. Айниҳса, Чингизхон вафотидан кейин то Амир Темур замонигача Мўгулистонда ҳукмронлик қилган 21 ҳукмдордан 17 тасининг тарихи қисқача баён этилган. Муҳими шундаки, Рашидуддин улардан фақат бештаси (Ўқтой, Чигатой, Гуюкхон, Мангухон, Хубилой қоон) нинз номини.⁴ «Муқаддима-и Зафарнома» муаллифи Шарафуддин Али Яздий (858(1454) йилда вафот этган) улардан фақат 14 тасининг номини келтирган, холос.

Б е ш и н ч и б о б . (в. 1176 — 128a) Чингизхоннинг тўнгич ўғли Жўчихон наслидан бўлган 33 хон замонидан Дашиби Қипчоқ (ҳозирги Қозогистон, Фарбий Сибирь ва Волгабўйи ерлари)нинг тарихидан ҳисқоя қиласиди. Воқеалар бу бобда ҳам жуда қисқа тарзда баён этилган. Лекин шундай бўлса ҳам, дикқатга сазовор айрим маълумотларни учратиш мумкин. Шулардан айримларини келтириб ўтмоқчиман.

1. Дашиби қипчоқда, умуман мўгул қабилалари орасида исломнинг тарқатилиши масаласи. Маълумки, бир вағтлар Қорахонийлар тасарруфида бўлган ерларда хусусан Олтой, Ила водийси, Еттисув ва Қошгарда истиқомат қуловчи халқлар орасида ислом дини X асрдаёт Сотук Бўҳроҳон (344—955—56 йили вафот этган) даврида тарқала бошлаган. Чингизхон Мовароуннаҳрни фатҳ этгандан кейин ўша юртларда ислом асосини

¹ Ш и ш к и н В . А . К а л ҳ қ -и . А ф р а с и а б , в книге «А ф р а с и а б » вып.

I. Ташкент, 1969, с. 136—141.

² Тарих ал-комил, Торнберг нашири, XII — жилд, Лейден, 1853, 255-бет.

³ Т а р и х -и жаҳонкушоъ . Мирзо Муҳаммадхон Казвиний нашири, I-қисм, Лейден-Лондон, 1912, 103—104. бетлар.

⁴ С б о р н и к л е т о п и с е й , Т. II. Москва — Ленинград, 1960, с. 7—64. 114—122; 128—148, 152—213.

⁵ М у қ а д д и м а и и З а ф а р н о м а , Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг қўлезмаси, инв. № 1520—1. в 596—62a.

мустаҳкамлани учун, Бухородан бир гуруҳ йирик мусулмон руҳонийларни кӯчириб олиб кетганлиги маълум, қолаверса, Чингизхон ва унинг авлодлари, то Ўзбекхон (712(1312) — 742(1341) гача яздонпарат бўлганиларни ҳолда мусулмон аҳолига ҳам, мусулмон руҳонийларига иисбатан ҳам яхши муносабатда бўлиб келганлар, уларни таъқиб остига олмаганлар. Бу ҳақда Жувайнининг юқорида тилга олинган асарида ҳам, Рашидуддининг «Жомиъ угт-таварих»ида ҳам, мусулмон руҳонийларининг маноқибларида ҳам, «Тарих-и-арбабъ улус»да ҳам айрим муҳим маълумотлар келтирилган. Дашиб қипчоқда ислом динининг тарқатилиши масаласига келсан, ҳозирга қадар бу муҳим ижтимоӣ-сиёсий воеа XIV аср бошида, яъни Ўзбекхон даврида бўлганлиги таъкидланади. Лекин, «Тарих-и арбабъ улус» да бу жараён Ботухон (624(1227) — 653(1255) ва Баракахон (Беркахон) подшолиги даврида (655(1257) — 665(1267) бошлангани ҳақида маълумотлар учратамиз. Масалан, Баракахоннинг мусулмон аёлни эмб катта бўлгани, яъни мусулмон киши эканлиги, Бухорода машҳур илоҳиёт олими Сайфиддин Боҳарзий (XII асрнинг иккинчи ярми — 659(1261) дан таълим оғланлиги ҳақида гапирилади. (в. 1206). Бошка бир жойда, Ўзбекхон подшолиги тарихи баён этилган ерда, ҳижрий 720 (милодий 1320) йилда аћа шу подшоҳининг сабъи ҳаракати билан Занги Ота ва унинг халфаси Сайид Оталар кўмагида Дашиб қипчоқда кўчиб юрган турк-мўғул қавмлари мусулмонлик шарафига мияссар бўлганларни ҳақида ҳикоя қилинади (122a).

Мазкур бобда келтирилган «ўзбек» этненининг келиб чиқишига оид ўта муҳим маълумотлар алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, ўзбек халиқининг келиб чиқиши масаласи ҳанузгача илмий жиҳатдан тўла ҳал қилинмаган бир муаммо бўлиб туриди. Илм-фандা бу масалага ҳар хил ёндошилар ва қарашлар мавжуд. Н. А. Аристов, А. Ю. Якубовский, П. П. Иванов ҳамда чет эллик олимлардан М. А. Чапличка ва Ҳ. Ҳуккемларининг фикрига кўра, «ўзбек», этномими Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг номи билан боғлиқ. Бошқача айтганда ўзбек номи ўша хоннинг исмидан олинган. В. В. Григорьев ва А. А. Семёновлар эса Дашиб қипчоқнинг шарқий қисми, яъни Оқ ўрдада ўша замонларда истиқомат қилган турк-мўғул қавмларини ўзбеклар деб атайдилар. Г. Вамбери, Г. Ховорс, Пелльоларнинг фикрича, Дашиб қипчоқда кўчиб юрган турк-мўғул қабилалари ўзларини эркин тутганларни сабабли ўзбеклар (ўз-ўзига беклар) деб аталаған бўлишлари мумкин.¹ Бир қатор муҳим тарихий манбалар (Гардизий, Рашидуддин, Ҳамдуллоҳ Казвиний, «Искандар аноними», Ҳондамир, «Таворих-и гузидэ нусратнома», «Меҳмоннома-ийи Бухоро», «Тарих-и Абулхайрхоний» каби асарлар)ни чуқур ўрганиши шуну кўрсатдики, «ўзбек» этненини хусусида билдирилган сўнгги фикр ҳақиқатга бир қадар яқин. «Ўзбек» этненини XIX асрнинг 60-йилларида пайдо бўлган, «ўзбеклар» деганда XIV аср бошида Олтин ўрдадан ажralиб чиқкан Дашиб қипчоқнинг шарқий қисмиди, яъни ҳозирги Қозогистон ва Ғарбий Сибирда кўчиб юрган турк-мўғул қавмлари назарда тутилган. Лекин, шунданд келиб чиқиб ўзбеклар ҳалқ сифатида XIV аср ўртаъаридан маълум, деган хулоса чиқариш асло мумкин эмас. Ўзбеклар қозоқлар, қорақалпоқлар ва бошка туркизабон ҳалқларнинг аждодлари қадимдан ҳозирда истиқомат қилиб келаётган ҳудудларда кун кечирганлар, аммо ўша замонларда улар, ўзбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар деб аталмаганлар. Улар умуман турк деб, ёки ўзлари мансуб бўлган қабилаларнинг (буркут, найман, дўрмон, қўнгирот, мангит ва ҳоказо) номи билан аталиб келганлар. Бу хусусда «Тарих-и арбабъ улус»да ўта муҳим маълумотлар келти-

¹ Каранг: Аҳмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965, с. 11—17.

рилганиким, уларнинг илм-фан, хусусан ўзбек халқиning этник тарихи ва келиб чиқишини ўрганиш учун аҳамиятӣ бўениҳоят каттадир. Асарда мана буларни ўқиймиз: «... Тўқтойхонининг давлати поёнига етгандан кейин, ҳазрат Султон Муҳаммад Ўзбекхон... таҳтга ўтироғи. Ўзбек улусини унга нисбат берадилар... Ҳижрий 712-йилда (мелодий 1312—13 йилда) салтанат таҳтидан жой олди. Айтишиларича... таҳтга ўтиргандан саккиз йил ўтгач, машойихлар ва мусулмонлар шайхи, авлиёлар қутби ҳазрат Занги Отанинг,— Оллоҳ унинг қабрини мунафар қиласин,— ишорати билан жаноби саййидзодалар, Оллоҳининг иродаси билан, ишодан адашувчиларни тўғри ўйла гонуви, муридларнинг пиру муршидни, голибларнинг ўйловчи-си ҳазрати Сайд Ота,— Оллоҳ унинг сирини муқаддас қиласин,— яъни Занги Отанинг халфаси орқали, — ҳар ишқалаларига ҳам Оллоҳининг раҳмати ёғилсин... Ҳижрий 720 йили (мелодий 1320 йили) ислом динини қабул қилиши шарафига мусассар бўлдилар». Бу қисқа баёнотнинг тафсилоти «Мақомот-и ҳазрати Сайд Ота» китобида ёзилган ва зикр этилган.

Султон Муҳаммад Ўзбекхон ўзининг эл-улуси билан илоҳий саодат ва фазилатга етишгач, ҳазрати Сайд Отанинг ҳайб ишорати ва Оллоҳининг инояти билан уларнинг барчасини Мовароуннаҳр диери сари олиб келди. Ҳазрати Сайд Отага, унга Оллоҳининг раҳмати ва ризолиги бўлсин, қулоқ солишидан бўйин товлаганлар, бу саодатдан бебаҳра ҳолда, у ерда (Дашти қипчоқда) қолдилар ва «қалмоқ» деган номгэ мансуб бўлдиларки, бунинг маъноси «қолган» демакдир. Ҳазрати Сайд Отага,— унга Оллоҳининг раҳмати ва ризолиги бўлсин,— ҳамда Султон Муҳаммад Ўзбекхон билан ҳамроҳликда Мовароуннаҳрга келган кишилардан: «Бу келган ким?» — деб сўрардилар. Уларнинг сардори ва подшоҳи Ўзбекхон бўлгани учун уларни «ўзбек» деб атадилар. Шу сабабдан ўша замондан бошлаб Мовароуннаҳрга келган кишилар «ўзбек» деб атала бошланди. Дашиби қипчоқда қолиб кетган кишилар эса «қалмоқ» бўлдилар» (в. 1216—122a).

Юқорида келтирилган парчадан иккى муҳим хулоҳа чиқарса бўлади:

1. Дашиби қипчоқнинг Шарқий қисми ва Фарбий Сибир Ўзбекхон Олтин ўрада таҳтига ўтириласдан бирмунча илгари ҳам «Ўзбек улуси» деб аталган. Демак, шу катта маконда кўчиб юрган турк-мўгул қавмлари «ўзбек» деган битта умумий ном билан аталган.

2. Шу пайтгача фанда «ўзбек» халқ номи сифатиди, XV аср охири — XVI аср бошида Дашиби қипчоқдан кўчиб ўтган деган фикр ҳукмрон эди. «Тарих-и араба ўлус»да келтирилган бу маълумотдан «ўзбек» халқ номи сифатиди, Мовароуннаҳре XIV асрининг биринчи ярмида, балким ундан ҳам олдин (Ботухон билан Баракаҳон тарихида келтирилган бაззи маълумотларни эттиборга олганда) кириб кёлганлиги маълум бўлади. Бу маълумот, шубҳасиз, ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

«Тарих-и араба ўлус»ни инголтириб олиб (в. 128a — 164a) Эрон билан Озарбойжон устидан қарийб бир аср мобайниди (654(1256) — 754(1353) ҳукмронлик қилсан Элхонийлар давлати, шунингдек, Артахон даврида (1335—1336) нуфузи орта бошлаган Чўпонийлар (Шайх Ҳасан кучак) ва Жалоурийлар (шайх Ҳасан Бузург) тарихини ўз ичига олади. Бу бобда Элхонийлар давлатининг ичкни аҳволи ва ташки сиёсатига оид бир талай қимматли маълумотлар бор. Марога расадхонаси (Ҳалокухон даврида бино этилган), Гозонхон (694(1295) — 703(1304) замонида ўтиказилган моливий ва маъмурий ислоҳотлар ва Султония шаҳарининг бино қилинishi, Кайхотухон ҳукмдорларигининг сўнгги ишларида (693(1294) Эронзаминда хитойларга тақлид қилиб қоғоз пул(чов) чиқарилиши, Ўлжоитухон ҳукмронлиги ишлари (703(1304) — 717(1317) ўн иккى имом номи билан зарб этилган тангалар чиқарилиши шулар жумласидан. Элхонийлар давлатининг Миср, Шом (Сурия), Олгин ўрада ҳамда Чигатой улуси билан бўлган сиёсий муносабати ҳақида ҳам эттиборга молик маълумотлар учратамиз.

«Тарих-и арбаъ улус»нинг Халокуийлар тарихини ўрганишдаги яна бир муҳим тарафи ҳам бор. Унда Мусохондан кейин 736 (1336—754 (1353) йиллар орасида улус таҳтида ўлтирган бир неча хон: Тўқой Темур Ибн Сурий (в. 1556), Соқибегим бинти Ўлжоиту Султон (в. 1566—159a), Жаҳон Темурхон ибн ал-Афранг (Авранг) ибн Қайхотухон (159a), Сулаймонхон (1596) ҳақида ҳам эътиборга сазовор маълумотлар келтирилган. Яна бир муҳим нарса — бу Чингизхон амакивачасининг авлоди Абу Шайх Али Ковун ҳақида мавзумот (в. 1596—1606) дир. Асарда бу шахс ҳақида хусусан бундай дейлигдан: Абу Шайх Алиниң бобоси 705 (1305—1306) йили 10 минг хонадан кешу ақрабоси билан Қайдухон ибн Фози ўғил ибн Ўқтой қоондан юз ўғириб, Хоразм ва унинг теварагидаги сарҳадларга кўчиб келган эди. Эл бўлиб келганда уни Ўлжоитухон ўлдириди, авлоди эса Журжон теварагида яшаб қолди (в. 1596—160a). Вақти келиб, XIV асрнинг 50-йилларида маҳаллий феодаллар ана шу Абу Шайх Али Ковунни Журжондан излаб топиб таҳтга ўтказганлар. Бундан кўринадик, Чигатой улусида бўлганни каби Эронда ҳам Ўқтой қоон авлоди ҳокимият учун кураш олиб борган экан.

А с а р н и н г м у ҳ и м қ и с м и — у н и н г е т т и н ч и б о - б и д и р . Унда Чигатой улусининг Чингизхон замонидан (1227 й.) то Амир Темурининг ҳокимият тенасига келиши (1370 й.) гача бўлган тарихи ҳикоя қилинади.

Маълумки, Чигатой улусининг қарийб 150 йиллик (624 (1227) — 771 (1370) тарихи ўрганилмаган. Бу ҳақда қўллёзма манбаларда етарлиқ маълумот бўлмаслиги бунга асосий сабабдир. Тўғри, Чигатой улусида ҳукмфармолики қўлган хонлар ҳақида жуда қисқа маълумотлар Шарафуддин Али Йаздийнинг «Муқаддимайи зафарнома»сида, Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асорор»да ҳам келтирилган. Лекин «Тарих-и арбаъ улус» уларга нисбатан бир қадар тўлароқ. Унда улусда ҳукмронлик қўлган Чигатой ва Ўқтой қоон наслидан (Али султон, Донишманҷаҳон, Суорғатхон ва Султон Маҳмудхон) бўлган 33 хоннинг тарихи қисқа тарзда баён этилган.

Бу бобда ҳам эътиборга молик маълумотлар кўп. Булар орасида Чигатой улусининг ўрами (в. 1646), 636 (1238) йили Бухорода бўлиб ўтган Маҳмуд Торобий бошлиқ халиқ қўзғолони (в. 1656—166a), Чигатой улуси билан Элхонийлар давлати ўргасидаги сиёсий муносабатлар (в. 171a—1726), Чигатой улусининг ижтимоий-сиёсий ҳаётida барлос амирларининг, хусусан Қорачор нўён, Ижил нўён, Алсангиз нўёнларнинг тутған ўрни ва роли, Ҷуваҳон (таҳминан 690 (1291) — 706 (1306) ва Кепакхон (709 (1309), иккинчи бор 718 (1318) — 726 (1326) даврида юртни обод қилиши ўйлида олиб борилган катта ишлар (масалан, Балх ва Андижон шаҳарларининг қайтадан тикланиши, маъмурий ва молиявий ислоҳотлар), Тормоширин (726 (1326) — 734 (1334) нинг Ҳиндистонга қўлган юриши (в. 1766—177a), Чигатой улусининг XIV асрнинг 40—50-йиллардаги сиёсий аҳволи ҳамда амир Қозогоннинг хуружи (1786—180a) шулар жумласидандир.

Чингизхон вафоти олдидан (1227 й.) ўз тасарруфига кирган мамлакатларни ўғилларига тақсимлаганда, иккинчи ўғил Чигатойхонга Қошгар, Еттисув воҳаси ва Мовароунаҳри, Хоразмнинг бир қисми билан инъом этгани, ҳозирги Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон ерлари эса Чигатойлар тасарруфига кейинча ўтгани ҳақида гапирилар эди. «Тарих-и арбаъ улус»да келтирилишича Афғонистон билан Шимолий Ҳиндистон ерлари ҳам Чингизхоннинг ҳаёт чоригдаёқ Чигатойхонга хат қилиб берилган. Бу хусусда асарда қўйидагиларни ўқиймиз: «Чингизхон Гурунзамин мамлакати ҳокимлигини, Қошгар сарҳадларидан уйғурлар ери чегарасигача; Жайхун дарёси адогигача ястанган ерлар: Эрон билан Турон оралигидаги Балх, Бадахшон, Қобул, Газнин, Синд дарёсигача бўлган

ерларнинг кўп қисмини шу суюкли фарзандига (Чигатойхонга) берди» (в. 1646).

Тормошириннинг Ҳиндистон устига қилган юриши натижасида мамлакат пойтакти Деҳли шигол қилиниди. Чигатой қўшини ўшанда Гужарат, Сумнот ва Сурат шаҳарларини ҳам шигол қилидилар. Тўғри, босқинчилар Ҳиндистонни узил-кесил бўйсундиролмадилар, лекин беҳисоб ўлжа олиб қайтдилар. (в. 1766—177a).

Чигатой улусида XIV асрнинг биринчи ярмида кучайиб кетган феодал тарқоқлик ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. «Тарих-и арбаб улус» да ёзилишича, бу тарқоқлик Есу Темурхондан кейин бирмунча кучайиб кетди. Тахминан 743 (1342) йили бир гуруҳ феодаллар Есу Темурхонни таҳтдан тушириб, ўрнига ўқтойхоннинг авлоди Али Султонни таҳтга ўтқаздилар. Али Султон Есу Темур тарафдорларини таъқибга олди, хазинани талон-тарож қилиди. Энг даҳшатлиси шулки, у Туминахон ва Амир Темурнинг бобокалони Қочули баҳодир замонидан бери хон хонадони билан барлослар хонадони ўргасидаги тоҷу таҳт хон авлодига, мамлакат мадорлик, яъни амир ул-умаролик мансаби esa барлос бекларидан Қочули баҳодир хонадонига абад ул-абад тегизили бўлиши ҳақидаги аҳдномани ишртиб ташлади (в. 1776 — 178a). XIV асрнинг 50-ийлларига келиб, давлат жилови яна бир нуфузли феодал — амир Қазағон қўлига ўтиб қолди. Лекин Алангиз нўён барлоснинг авлоди: Сайфиддин Ҳожи барлос ва унинг салоҳиятли жияни Амир Темур бўш келмадилар — мамлакатмадорлик мансаби учун амир Қазағон ҳамда унинг авлоди билан муросасиз кураш олиб бордилар ва охири галаба қозондилар.

Чигатой қўшинининг тузилиши, айниқса ҳарбий бўлинмалар номи ҳақидаги маълумотлар ўта муҳимдир. Масалан, қоровул қисм ўша вакътларда булуңгор, ировул (илгор қисм орқасидан борувчи бўлинма) — бурунгор, маймана (ўнг қанот) — авангор (ҳозирги авангард шундан олинган бўлиши керак), соқа (аръергард) — ўқчунгор деб аталган (в. 177ab) ва ҳоказо.

«Тарих-и арбаб улус»да бу ва бунга ўхшаш муҳим маълумотлар кўп.

Шунга қарамай, асар айрим камчиликлардан ҳам холи эмас. Шу ўринда, агар таъбири жоиз бўлса, хотирга келган бир гапни айтиб ўтмоқчиман. Одатда китобда бирон хато-камчилик топиб олгудай бўлсалар кўпинча муаллифи маломат қиласидилар. Бу — китобнинг катта ё кичикигидан қатъий назар, не машаққат билан яратилишини билласлик аломатидир. Маълумки, китоб у қўллэзмами ёки босмами, бундан қатъий назар ўқувчига етгунча муаллифдан ташқари яна бир неча одамнинг қўлидан ўтади. Қўллэзма китобни олсак, у бир ёки бир неча хаттотнинг меҳнати эвазига бунёд бўлади. Кўп гап котибга ҳам боғлиқ. Асарнинг мукаммал хато ва камчиликларидан маълум даражада холи бўлиши кўп жиҳатдан хаттотнинг билими, малакаси, ҳатто интизомига ҳам боғлиқ. Лекин, ҳар қандай бўлмасин, китоб умуман маълум хато-камчиликлардан холи бўлолмайди. «Тарих-и арбаб улус», хусусан, унинг бизгача етиб келган нусхалари ҳам айрим хатолардан халос эмаслиги шу сабабданидир

Асарда кўзга ташланган энг катта ҳамда кўп хато — бу мўгулча ва хитояча номларнинг (атоқли, жуғрофий ва этник номларнинг) бâззи ўринларда тўғри ёзилмаганидир. Масалан, Ангур бовуричи ўрнига — Кўнгур, Дутум Мэнэн — Дутиминхон, Гью-Гин — Кевкик, Қутуқу нўён — Хатоқия нўён, Жомуқо — Шомуқо, Қора Субэчу ўрнига Қуро, — Субонсу, Дайду ўрнига — Диду, Манзи — Мискин, Сақсин — Соқийн, Нанеяс — Тақнос, Тайсу — Туйкайх, Ханжин — Хурбахт, Дули Шинг (Дяо-юй-шань) — Чаканду; жоқирад ўрнига — жонжирад, тойжуит — тосчӯт, қўнкүтон ўрнига — қўнғон ва бошқача кўринишларда ёзилган.

Айрим ҳолларда воқеаларнинг саналари бузуб кўрсатилган. Масалан, элхонийлардан Фозонхоннинг Миср билан бўлгган уруши вақти уч ерда — уч

хил: ҳижрий 699 (в. 1436), 708(144a) ва 703(144б) деб кўрсатилган.

Баъзи ўринларда эса, масалан элхоний хонларнинг ҳукмронлик нафавти чалкаштириб юборилган.

Асарда ошириб юбориш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, мўгул қўшини Урганчни етти ой қамалдан сўнг истило қилгандан кейин 100 минг одамни ўлдириган, 100 минг аҳли ҳунар ва аҳли санъатни Мўгулистон тарафларга ҳайдаб кетган, Ниишопур қатли ом қилинганида 747 минг одам ўлдирилган, деб айтилади (в. 866, 876); Чингизхон истилоси арафасида Марв аҳолиси 1 миллион 300 минг, нийшонур ҳалқи 1 млн, 747 минг деб кўрсатилган (89a).

Лекин асарда учрайдиган шу ва шунга ўхшаш камчиликлар унинг илмий қимматига мутлақо пугур етказмайди. У лугбекнинг «Тарих-и арабаъ улус» асари Марказий ва Ўрга Осиёнинг XIII — XIV асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сийёсий тарихини ўрганишда муҳим ўрин эгаллаши шубҳасиз.

Юқорида айтилганидек, биз Чигатой улуси тарихини яхши билмаймиз. Мамлакатнинг Чингизхон истилосидан то Амир Темурнинг ҳокимият тенасига келганига қадар кечган тарихи биз учун қоронгу. «Тарих-и арабаъ улус»да келтирилган маълумотларни Шарафуддин Али Яздиининг «Муқаддима-ий Зафарнома» ва Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор»ига ҳамда археология фани қўлга киритган маълумотларга қўшиб ўрганилса, шубҳасиз, фандаги бу оқ доғни ювиш мумкин.

«Тарих-и арабаъ улус» нинг мазкур ўзбекча нашри асарнинг Британия музейи (Англия)да сақланадётган АДД 26190 рақамлиқ қўллэзма нусхаси асосида амалга оширилди.

Шубҳасиз, «Тарих-и арабаъ улус»нинг ушбу нашрида, унинг таржимасида ҳам, тадқиқот қисмларида ҳам айрим жузъий хатолар ўтиб кетган бўлиши турган гап. Шунинг учун ҳам мутахассис олимларнинг холисона фикр-мулоҳазаларига муҳтожмиз. Холисона маслаҳат асарнинг янги, пухтароқ нашрини тайёрлашида ёрдам беради, албатта.

**Бўрибои АҲМЕД ОВ,
ЎзФА мухбир аъзоси.**

Бисмиллахир роҳманир роҳим ва биҳи настаъин. Алҳамду лиллаҳил-хабир ва ҳува ала кулли шайин қодир вас-салату вас-саламу ала хойри ҳолқиҳи Муҳаммадин илмухтар ва ала алиҳи ва асҳабиҳил-аҳӣар. («Барча нарсани билгувчи, ҳар нарсага қодир Тангрига ҳамду санолар бўлсин. Ўзи ҳалқ қилган инсонлар ичидан сараланган Муҳаммадга, унинг оиласи ва яқин саҳобаларига Тангри саломи ва саловоти бўлсин»). Хулласи, хабарларда келтирилганки, Тангри таоло оламни бино қилгач, олам яратилишининг ибтидосида, (уни) яратиш аввалида ҳазрати вожиб улвужуддан ташқари. Хабардор килинган ҳазрати (Тангри), хабар берган одамлар ўзи воқиф эмасдир, истадики башар отаси, ҳазрати Одамни, Оллоҳ уни софий қилсин, (Оллоҳнинг саловати бўлсин), тупроқдан яратмоқчи бўлди-ю, ўзининг халифалик хилқатини унинг устига ёпди. Инни, жайлун филарзи халифатан, («Ер юзида буйруқларимни ижро этувчи одамнинг яратувчисиман») экан, шу мӯъжаз сўзлар адолатининг шоҳиди бўлганидек, дастлаб Жаброил алайҳиссаломни юбордики, Одам алайҳиссаломнинг поктийнатини ясаш учун ҳозир муazzам Каъба иморати бино бўлган жойдан бироз намроқ тупроқ келтиришни буюрди. Жаброил алайҳиссалом ерга тушгач, бир каф тупроқ олмоқчи бўлди. Замин фалаклар ва малакларни яратган Раббимга қасамёд қилиб, дедики, унга бир каф ҳам тупроқ бермагай: мендан бир ҳалқ вужудга келгусидирки, сендан вужудга келмагай. Сен туфайли мен Оллоҳи таоло ҳузурига бормаганим бўлсин.

Жаброил алайҳиссалом қайтиб бориб, заминдан эшитганларини зор йиғлаб Тангри таолога арз қилди. Оллоҳнинг раҳми келиб унинг қасамини қабул қилган эди. Сабабларини

сўраганда рад қўлди. Кейин бу ишни ҳазрати Мекойил алайхиссалом адо этиши учун фармон бўлди. Ер унга ҳам қасам билан бир каф тупрокни олмаслигини ўтингди. У ҳам қайтиб қетди. Ундан кейин Оллоҳи таоло амри билан Исрофил алайхиссалом келди. Замин уни ҳам қайтарди. Тўртинчи маротаба ҳазрати Зулжалол Тангри таоло олий карамли Азройил алайхиссаломни жўнатди. У ҳам замин қасамини қабул қилмай, деди: «Худойи таоло амри сенинг қасамингдан устунроқдир».

Сўнг бутун ер юзидан турли навъ қуруғу ҳўл, оқу кора, қизилу (в. 2а) сариқ, аччиғу шўр, нордону ширин ерларидан бир сикимдан олди. Инсон синфлари саноғига қараб олди. Қайсисининг қабри қаерда бўлса, ўша жойдан тупроқ олди. Чунончи, ҳазрати пайғамбар соллаллоҳи алайҳи вассалам фи оллоҳи ва асхобаҳи хокларини ҳам онҳазратнинг озода ва шаҳодатли мунаvvар қабрлари ўзлари яшаган шаҳарларида муанбару муаттардир, ўша жойдан олди. Хуллас, унга бир каф тупроқни саккиз беҳиштга келтириб, тасним сувида қордилар ва барча яқин малойикаларга ва беҳишт аҳлига буюрдиларки: «Барчангиз Одам алайхиссалом хоки тийнатида тасним суви билан қориб, Мұхаммадий нурини омонат қуиб, суркангизлар. Шуни билиб олингларки, оламни яратищдан асл мақсад Одам эди. Одамни яратищдан мурод онҳазратнинг вужуди туфайлидир. Фарқи мубораклари: «Лавлокалама холактил-афлок» (Сен бўлмаганингда мен фалакларни яратмаган бўлардим) тожи билан зийнатли, истиқоматли қоматлари ва «моирсилнакул-роҳматилиламмин» («Биз сени раҳмат ёғдирувчи килиб бутун оламга юбордик») ташрифи билан мушарраф бўлди. Ҳазрати Азройил алайхиссалом парвардигор амрини барча ишлар билан жойига қўйди. Ҳазрати ҳақ таоло арвоҳ қабзини унга ҳавола қилди. Ҳақ таоло субҳона амри билан илоҳий кудрат туфайли қирқ кечакундуз Одам алайхиссалом хокига раҳмат ёмғири ёғди.

«Хумрати тийнати одам би ядии арбаин сайёҳан» мазмунига кўра Тангри таоло кудрати қўли билан инсоният сурати либосини унга кийгизди ва қалбига руҳ уфурдики «фи нафаҳти мин руҳи» («Мен унга руҳимдан юбордим») дан уни хабардор этдилар. Салафларнинг китобларида батафсил қайд этилганки, тарих аҳли ёзадиларки, халқ қилинган куни Одам алайхиссалом ердан булултларгача кўтарилдилар. Айтишларича, Одам алайхиссаломнинг камтарин куняси Абулбашар шариф лақаби Сафиюллоҳдир. Шунинг учун Одам дейилганки, муборак жисмлари ер юзасидан олиб (адими замин) яратилган. Шу сабабли унга Одам деб исм

қўйиши. Баъзилар фикрича (Одам алайҳиссаломнинг) покиза баданлари буғдойранг бўлган. Шунинг учун Одам деганлар, Дастробки фикрга кўра, Одам сўзи адим — пўст сўзидан олинган (в. 2б); луғатда уни «рўйи замин пўсти» дейилган. Иккинчи ривоятга кўра, Одам «одама» (сўзидан)дан олинган. Ал-адама (мим ва дол фатҳали, ҳо — сокин) деб буғдой ранглини айтилган. Бошқа бирорларнинг айтишича, сув билан тупроқ аралашмаси Одам дейилган. Ҳар қалай ҳазрати ҳақ таолонинг Одамни яратишида кўп ҳикматлар ва турли-туман сирлар саноқсизdir. Шу жиҳатдан исм қўйиш илмининг барча қийлу қолини бевосита унга ўргатди. «Аллама Адам аласмаа куллаҳа» («Одамга исмларнинг ҳаммасини ўргатди») бунга шоҳидdir. Барча малойика унинг илмига яқин, хос фазилатига иқрор ва эътироф этувчи бўлдилар. Худойи таоло фармони билан унга сажда қилдилар. Фақат Иблис бу ишдан ибо қилди ва Одамга сажда қilmadi. «Усжуду ли-Адама фасажаду ли Иблиса ва ка-на мин ал-жинни, фа фасақа» («Одамга сажда қилинглар, аммо Иблисга сажда қилдилар, у жинлардан бўлиб, Парвардигор амрига итоат этмаган эди»). «Ан амри раббиҳи фасаждал малойикату куллухум (ажмайна) илла иблис» — («Малоикаларнинг ҳаммаси ҳам сажда қилдилар, иблисдан ташқари») сўзи бунинг адолати шоҳидidir. Мўътабар китобларда ёзилишича, «Одам» лафзи ибрийчадир. Одам алайҳиссаломнинг яратилишини муҳаррам ул эҳром ошуро ойи ўнинчи куни, жумаъ куни соат 11 да; биринчи толеъ бўйича Жади ва Зухал даражасида, Муштарий Ҳутда, Миррих Ҳамалда, Қамар Саратонда, Шамс Асадда, Аторуд Сумбулада, Зухро Мезонда пайтида буғдойранг киши чеҳрасида баланд қоматли ва жингала сочли қилиб яратади. Яратган Тангри ҳазрати Одамга беҳиштдан жой берди. Ҳаввони у уйқусираб турганда унинг чап бикинидан яратди. Аксарий уламо фикрича, уларга буғдой ейишликни манъ қилди. Абдуллоҳ ибн Аббоснинг, Оллоҳ ундан рози бўлсин, ривоят қилишича, узум ейишни, баъзиларнинг айтишича, ояти Сариҳдагидек, анжир ейишни (ман қилган). Айтишларича, Одам алайҳиссаломга сажда қилмасликни (даъват этган) Иблис «Ва инна алайка лаънати ила йавмиддин» («Сенга менинг лаънатим қиёматгача») тавқи лаънатини бўйнида кўрди. Жуда кўп ибодат қилганидан (Худо) фармонига бир бўйсунмагани учун ҳеч фойда топмади. Одам алайҳиссалом билан адоват қилиб шумликлар қилишга интилди. Одам алайҳиссалом жаннатда эди. Иблис ҳаргиз унга йўл тополмади, то бир куни ҳувори ансорий ҳийласи бирлан қисса ва тафсир китобларида шу

нарса машхурки, жаннатга кириб олди. Бомдодда товусни кўрди. У беҳишт кўнгураси эди (в. За) Илон ёрдами билан беҳишт дарбонлигини олди. Аввал ёлғондакам саҳобаликни олди. Уни истеъмол қилмасдан, Одамга ҳам едирмай дарҳол беҳиштий кийимларини улардан ечириб олди. Улар яланғоч қолдилар. Кейин ҳар бири бир нечтадан анжир дараҳтининг баргидан олиб авротларини беркитдилар. Ҳар бешаласи ҳам ҳазрати иззат Тангриси амри билан жаннатдан чиқиб кетдилар. Одам алайҳиссалом айтишларича Ҳавво билан бирга уч соатдан зиёд яшамаганлар. Яна дейдиларки, найсон (оий) бешинчисида, одина куни, бошқа бир (ривоят) га кўра тўққизинчи найсон кунидан, соат еттида Ҳиндистон заминига, Сарандаб тоғига Одам алайҳиссалом хубут қилди. Ҳавво розиёллоҳи анҳа Жиддага, Маккай муаззама худудидаги дарё лабига, товус Ҳиндистонга, илон эса Исфаҳонга, Иблис Симононга (тушдилар). Айтишларича, Одам алайҳиссалом дунёга хубут этиши билан соқоли чиқди ва юз йил Сарандиб тоғида тоатда, зорликда, оҳу фифонда истиқомат қилдиларки, кўп йиғлаганидан муборак кўз ёшларидан ўсимликлар, мисли филфил ва қалампир, долчин, сумбул ва бошқа (ўсимликлар) униб чиқдикни, бугунги кунда муборак кўзлари баракотидан унинг авлодлари орасида доривордир. Юз йил ўтгач, ошуро куни унинг тавбаси қабул қилинди. Ошуро кунининг бундан ташқари ҳам фазилатлари кўпdir. Масалан, Идрис алайҳиссалом ва Исо алайҳиссаломнинг осмонга кўтарилиши, Нух алайҳиссалом кемасининг Жудий тоғида турғун бўлиши, ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг туғилиши ва пайғамбарлиги, унинг Намруд оташидан халос бўлиши, Мусо алайҳумуссаломнинг туғилиши, Довуд алайҳиссалом тавбасининг қабул қилиниши, Сулаймон алайҳиссаломнинг ўз Малики билан қайтиб келиши, Айюб алайҳиссаломнинг кирмон ранжидан сиҳҳат топиши, Мусо саловатуллоҳнинг дарёдан кутулиши, Юнус алайҳиссаломнинг балиқ қорнидан чиқиб келиши, Од қавми бошидан балони даф қилган Яъқуб алайҳиссалом кўзининг равшан бўлиши, Юсуф алайҳиссаломнинг Канъон ҷоҳидан чиқарилгани, Зикриё алайҳиссаломнинг фарзанд талаб қилгани, унинг Яҳё алайҳиссалом ҳақига ўқиган дуосининг мустажоб бўлиши, Мусо алайҳиссаломнинг Фиръавн мажбурий меҳнати устидан ғалабаси ва ҳоказолар шу куни содир бўлган. Бу табаррук кундир. Одам алайҳиссалом тавбаси-нинг (В. 3б) қабул қилиниши билан кўникиши учун байтулмаъмурни беҳиштдан ерга олиб тушдилар, бугунги кунда Каъба ҳарами жойлашган мавзеъга (ўрнатдилар). У тамоман қизил ёкутдан ясалған эди. Хуллас, ҳазрати

Иzzати Жалли жалола руҳулкуддусга Одам алайхиссаломга ҳаж расм-русумлари ўргатмоқни буюрди. Одам алайхиссалом ҳажни ўтказиб, ҳаж асносида Арафот мавзеъида Ҳаввони топди. Ўша маконда улар бир-бирларини танишди. Шу сабабдан бу жойга Арафот номини бердилар.

Бу мавзеъни Мазулфа дейдилар. Монийлик таманноси инояти ижобати учун дуо қилганларки, ул мавзеъни мутааррафа (ошно бўлинган жой) Арафот маъносида ҳосила қилганлар. Хуллас, Ҳавво розиёллоҳи анҳу ва Одам алайхиссаломдан бир қиз ва бир ўғил туғилди. Ҳақ таоло амри билан Одам алайхиссалом қориндаги қизни қориндафи ўғил билан берди. Токи икки ўртада фарқ бўлсин. Қобил ва опалари туғилди. Ҳуснисурат юзасидан Қобилнинг майли бўлмайди. Ўз эгизини ҳоҳламайди. Одам алайхиссалом эгизини Қобилга берди. Шу сабаб улар ўртасида келишмовчилик пайдо бўлди. Одам алайхиссалом уларга қурбонлик килишларини буюрди, кимнинг қурбонлиги қабул бўлса, шунинг иқлиномини берурман. Хуллас, ҳар бири биттадан қўйни тоғ тепасига олиб чикдилар. Оташ келиб Қобилнинг қурбонлик қўйини пиширгани учун Одам алайхиссалом иқлимони Қобилга берди. Қобил шу сабабдан Ҳобилга душман бўлиб қолди. Тушида тош билан унинг бошига урди ва ҳалок қилди. Айтишларича, бир муддат Ҳобил мурдасини кўтариб юрган ва уни нима қилишини билмаган. Бир куни бир юртга борган, қараса, бир қарға қарға билан жанг қилмоқда. Бири ўлдирилди, тириқ қолган қарға ўлик қарғани тупроқ остига беркитди. Қобил ўша қарғадан дафн қилишни ўрганди. Кейин Ҳобилни дафн этди. Одам алайхиссалом шунгача ўлимни кўрмаган эди. Бу воқеадан воқиф бўлгач, сурёний тилда бир неча байт ўқиди. Уламо уни тозий (тилига) таржима қилган.

Назм (мазмуни):

Диёр ўлмишдуур бу дам муғаййар, ки ер юзи қабиҳ ўлди-ю муғаййир, уланнинг таъми рангидир ташаййир, фароғат бўлмади бир хўбманзар. Дариго, қани Ҳобилим-ки, бу дам, ер жисминда ётур то рўзи маҳшар.

Кейин Иблис (В. 4а.) Қобилга иғвогарона деди: олов сендан ранжиди. Нега сен унга сажда қилмадинг? Оташга сажда қилганингда сендан хушнуд бўларди. Шундан кейин қурбонингни инобатга оларди. Бу сўзлар Қобилни тараддудга солиб қўйди. Иблис васвасаси унинг дилига кўчди. Оташга сажда қилди ва Ҳақдан бўлакка қатл этиш, оташпастлик расми Қобилдан қолган. Бу бидъят танасига унинг кўли билан асос солинди. Қиёмат кунигача кимки ҳақдан ташқари қатл этса, оташга сажда қилса, бир жазо тариқасида масалан бу қорани ҳақ таоло амр қиласди. Қобил

номай аъмолига сабт қиласилар. Чунончи, бу қора жазо мисли бир омил номай аъмолига бу икки феъл ёзиб қўйиладики, жазо кунида ҳар қайсисига алоҳида-алоҳида жазо ижросини буюрадилар. Аласт даврида бўлганидек, ҳазрати иззати жалли жалола Одам алайхиссалом зурриётини унинг пуштидан жудо қиласилар. Ўша ал-Мисоқ замонидан талаб қилинадики, «ва из ахаза Роббука мин бани Адама мин зухуриҳум зуррийатаҳум ва ашҳадаҳум ала анфусихим аласту би раббикум қолу бала». («Агар парвардигоринг Одам болаларидан уларнинг зурриётларини олиб ўзларига кўрсатса, мен Парвардигорингиз эмасманми? Ҳа, шундай!»)

Алоҳида даражалар унинг жами авлодларини унга қарши қўйдилар. Улар орасидан бирини кўрса йиғлаб турибди, сўнг сўрди: Бу ким? Жавоб бердики, сенинг фарзандларингданман. Мусодара вахимасидан жарима йиғлайсан. Сен йиғлаб турган экансан, у ҳам йиғлайди. Одамнинг унга раҳми келиб сўрдики, сенинг ёшинг нечада? Жавоб бердиларки, олтмиш ёш. Одам алайхиссалом бу солиҳ фарзанд умрининг калталигини кўриб, акронларидан унга раҳмат айтди. Деди: ўз умримдан унга қирқ йилини бағишладим. Ҳақ субҳона ва таоло у фарзандларга розилик берди. Одам алайхиссалом ўз умри қисқалигидан сўраган ва ўзининг умри минг йил бўлади, деб маълум қилган эди. Одам алайхиссалом умри тўққиз юз олтмишга етганда Малакулмавт ҳазрати иззати жалли жалола «хуллиқа» валлаху йадъу ила Даруссалом» («Оллоҳ Доруссаломга чақиради») «Кулли нафсин зойика тул-мавти» («Ҳар бир тирик жон ўлим мазасини тотиб кўрувчиидир») (оят) эшигини қоқди.

Узок вакт ўлтирган шундай кишики, янги келадиганларга жой пардоз этур.

Одам алайхиссалом жавоб бердики, яна умримдан қирқ йил қолган. Малакулмавт деди: Довуд алайхиссаломга бахшида этгандинг. Одам алайхиссалом инкор қилиб деди: мен қачон умримни бағишладим? Балки, бандалик одоби ва ҳазрати иззат илоҳийлик карам хазинасидан (В. 4б) илтижо қилгандурман, зероки, мен ўз соҳибим ва маликимдан бирор нарса сўрамоқ бўлгандирман. Шундай ибодат билан баён қилинадиган одоб шундайки, фалонсиз ёр менга бир нарсани фазл қилди. Мен сенинг фалон бандангга лойик кўраман. Фалон бандангни эса бу фазилатдан маҳрум этаман. Магар у воҳиб ул-атоия карамига шундай (банда) лойик ва сазоворки, ҳар икки banda ул фазлдан маҳрум бўлмаса.

Малакулмавт ҳазрати иззати жалли жалола амри билан қайтиб кетди. Ҳазрати бори инфиоли ва бакуддус олий карами билан Довудга қирқ йил умр бағишлади. Одам

алайхиссаломга ҳам қирқ йил муҳлат берди, то минг йил тўлиши учун. Ружуъи ҳаба шариатда жоиздир, уни бу ердан олдилар.

Шундан кейин Шис алайхиссалом даври келди. Ҳазрати ҳақ жалли жалола унга элчи юборди, буюрдики, бани одам бир-бири билан аҳд қилган ёки муомала ўрнатганларида икки одил гувоҳ ҳозир бўлмоғи лозим. Шундан тазкира излашлари лозимки, сўнг уни инкор қилиш мумкин бўлмасин. Алқисса, Одам алайхиссаломнинг умрига минг йил тўлгач, Малақулмавт ўз вазифасига киришди. Айтишларича, Одам алайхиссаломга дастлаб сажда қилган малоикалардан Исрофил ва Жаброил (алайхиссалом) бўлдилар. Иблисга тааллуқдор малойикаларки, иблис лафзи ажамий бўлиб, Одам алайхиссалом шариати худопарастлик, салавот, савм ва қурбон эди. Касрали қоф (билин ўқиладиган) қирбон (лафзи) аёлга яқинлик қилмоқликдир. Май ва чўчқа тухумидан ҳазар қилмоқ. Барча одамлари миллати бир хил бўлиб, буғдойранг бўлган. Машхурдирки, Жаброил алайхиссалом ерга нозил этилиши билан Одам алайхиссаломни дастлаб темирчилик санъатига ўргатди, ўйин олатларини ясагай, зироат эккай, нассожлик асбобларини тарошлагай, бофанда санъатини ҳосил қилгай ва ўз авлоди орасидан онасининг ёлғиз фарзанди Шисни нассожлик санъатига ўргатди. Одаму Ҳавво алайхумуссаломдан қирқ бир фарзанд вужудга келдилар. Йигирма битта қориндан йигирма бир нафар ўғил ва йигирма нафар қиз ҳамда минг нафар набира кўргани аниқланган. «Аҳсан ул-қисас» соҳибининг ёзишича, ҳазрати Одам алайхиссалом бир мингу қирқ ёшга кирганлар. Тарих (фани) арбобларининг баъзи ривоятига кўра, минг йил, сир аҳлидан бўлган гурухнинг сўзига қараганда — 937 йил умр кўрган бўлади. Ул жаноб касал бўлган кунларини ўн бир кун ёки йигирма бир кун деб ёзадилар (в. 5a).

Одам алайхиссаломнинг охиратга сафар ҳангоми тўлганда Шис алайхиссаломни Ҳаввонинг васийи қилиб қолдирди ва унинг аҳволининг хифзи борасида васият қилди.

Одам алайхиссаломнинг равшан пешоналарига сабт қилинган ва Одам алайхиссаломдан Шис алайхиссаломга ўтган нури Муҳаммадий бобида ҳам кўшиш қилди. Санай муқаддас муҳаррам ойининг ўнинчи, жумъа кунида Маккан муazzамада таворих ахли баъзисининг сўзига қараганда, Оллоҳ раҳматига муваффақ бўлди. Кўпчилик фикрича, Абу Қабис тоғида, ривоятга кўра Сарандиб тоғида, баъзилар фикрича Нажафда Муртазо Али карамуллоҳи важуху ёнида дағн этилди. Ҳазрати Абулбашар алайхиссалом вафотидан

йил ёки етти йил ўтгач, Ҳазрати Ҳавво розиоллоҳу анҳу борлик кўчини оламдан йиғиштириди. Жидда шаҳрида дағн этилган. Таворих арбоби сўзига қараганда Одам алайҳиссалом мұқаддас ёнидан жой олди. Чунончи, Нұх алайҳиссалом Тўфон вақтида уларнинг сүякларини Ҳақ амри билан кемага олди. Тўфон тамом бўлгач, Байтул мұқаддасда тупроққа топширганлар. Бир юз йигирма йил муддатда, баъзилар фикрича, олтмиш йилда йигирма саккиз сахифа, бошқа фикрга қараганда, йигирма сахифа унга нозил бўлган. Уммулкитобнинг абжад, ҳавваз, хутти, каламан, саъфас, қарашат, сахаз, зазағ Одам алайҳиссалом сурасидирки, Одам алайҳиссалом бу сахифаларини Сифри Одам деб атайдилар. Уларни Афлотуни Илоҳи юонон тилига тафсир этганди. Ҳазрати амирулмўъминин Али, қарамуллоҳи важуху, унинг тафсирини араб тилига таржима қилган эдилар. Айтишларича, Одам алайҳиссалом Шис алайҳиссаломни засий ва ўзига ўринбосар қилиб қолдириб дорулбақоға сафар қилганда, Ҳақ таоло амри билан Жаброил алайҳиссалом келиб ҳазрати Шис алайҳиссаломга Ҳақ пайғомини етказди. Ҳазрати Одам алайҳиссаломни ювиб, кафанга ўраб, унга жаноза ўқидилар. Маккаи муazzзамада Иброҳим ери билан Ҳажар ул асвад ва замзам мобайнода, Имом Шофеъий ёнигаки, бу ерни Ҳатим деб атайдилар, Одам алайҳиссаломни дағн қилдилар. Айтишларича, Ҳазрати Одам алайҳиссаломнинг авлоди Қобил ва Ҳобил ўлдирилган вақтда Қобил наслидан минг эркагу аёл қолган эди. Ҳобил наслидан қирқ минг эру аёл қолганди. Оллоҳ аникроқ билувчидир. (в. 56.)

ШИС АЛАЙҲИССАЛОМ ИБН ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМ ВАССАЛАВОТУ АЛАЙҲУМ АЖМА'ИН ЗИКРИ

Шис Сурайёдир ва Оллоҳ муродифидир. У шериксиз туғилган. Авлоди турбатининг маҳбуби бўлган. Ҳазрати Одам алайҳиссаломга хулқда ва хулқ турбатга монандир, бошқа биродарларига қараганда кўпроқ (отасига) ўхшарди. Баъзиларнинг айтишича, улардан катта эди. Ҳобилни қатл этиш воқеасидан беш йил ўтгач, Қобилнинг синглиси унга кўшилди. Унинг умри бир юз элликка етганда унга вахий нозил бўлди: у ҳикматдан таълим ва илмлардан дарслар олган дастлабки одамдир. Шу жиҳатдан ҳакимлар уни биринчи Уриё деб атадилар. Сурёний тилида Уриёнинг маъноси муаллимдир. Насорийлар ривоятича, икки юз ўттиз ёшида тошу гилдан Каъба хонасини қурди. Хос ашёлар

билин таъминладики, уни Ғознимун дейдилар. Баъзиларнинг айтишича, Малжоъ ибн Одамнинг ўғлидир. Бу гапга асос йўқ. Шис ҳайъат, нужум, ҳисоб илмларида ўз нуқтаи назари ҳукмларига эга бўлган биринчи одамдир. Ўз ота-онаси учун намоз ўқиган дастлабки одамдир ва ўз отаси амру васиятларини адо этишга бел боғлагандир. Одамлар уни фарзандлари орасида хат ёзиш таълими, хайётлик ва карбос кийишни одат қилган биринчи одамдир, дейищади. Бандилик ва бандалик расмини жорий қилган биринчи одам ҳам шудир. Худо йўлида жиҳод қилмоқни касб айлаган биринчи одамдир. Оташпараматлик йўлидан кетган Қобил фарзандлари билан аксар жангга кетардилар. Насиҳатга кулоқ солдилар. Аммо оталарини банд қилиб, келтириб, танбеҳ берди. Ул соҳибу саодатга қарашли одамларни кеча-кундуз соатларини ибодатда ўтказиши (таъкидлади). Унинг шариати отасининг шариати эди. Эллик саҳифа қирқ йил муддатда унга нозил бўлди. Саксон йил ҳалқни шу тўғри йўлдан устивор бошлади. Бир минг ўн икки ўшлигида дунёдан ўтди. Баъзилар фикрича, тўққиз юз ўттиз икки йил, бошқалар сўзича эса тўққиз юз йил умр кўрган. Кейин жаннат томон йўл олди.

АНУШ ИБН ШИС АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Анушнинг маъноси содикдир. Ануш Шис ибн Одамнинг васий ўғли бўлди. Баъзиларнинг сўзига қараганда, у пайғамбар бўлмаган, аммо васий бўлган. Қавмини Одам алайҳиссалом динига даъват этган. Подшолик, салтанат ва фармонраволик даъвосини қўйган биринчи одам шу эди. Хурмо дарахтини экиш унинг ихтиrolаридандир. (в. ба). Ёши тўққиз юз олтмиш бешга етганда, бошқа ривоят бўйича тўққиз юз эллик йиллигида ўғли Кайнон ибн Ануш ибн Шис ибн Одам алайҳиссаломни ўзига васий ва халифа қилиб тайинлади. Кейин оламдан ўтди.

ҚАЙНОН ИБН АНУШ ИБН ШИС АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Қайноннинг сурёнийча маъноси зобитдир. Қавмга юз йил бошчилик қилди. 900 йил, бошқа фикр бўйича 910 йил, (учинчи) бир ривоятга қараганда 840 йил умр кўрган. Ихтилофли ривоятлардан катъий назар, у Бино шаҳрини кургани маълум. Иморатлар, боғу бўstonлар тархини чекиши унинг ихтиrolаридандир. Ўғли Маҳлоилни ўзига қоиммақом этиб тайинлади.

МАҲЛОЙИЛ ИБН ҚАЙНОН ИБН АНУШ ИБН ШИС ИБН ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Махлойил Мамдуҳ муродифидир. Махлойил отаси ўрнига қоиммақом бўлгач, 300 йил подшоҳлик қилди. Фарзандлари кўп эди, 895 ёшга етганда, бошқа бир фикр бўйича 926 йил умр кўрди, фикрлар ихтилофидан қатъий назар, Суси Аксо шахри у қурган бинолардандир. Ўғли Барвин Махлойилни ўзига васий ва қойиммақомликка тайинлади. Баъзилар унинг исмини Борид дейишади. Бориднинг маъноси Зобитдир. Борид баъзилар сўзича 967 ёшга етганда ўлган. Бошқа ривоят бўйича 960 ёшга кирган. Дарё ва анҳорларни у пайдо қилган. «Нафойис-ул-фунун» соҳиби сўзига қараганда фарзандлари сони кўпая бошлагач, атроф заминни эгаллаб, хукмронлик қилганлар. Шайтон иғвосига учиб бутпарастликни бошлаганлар.

АХНУХ ИБН БОРИД ИБН МАҲЛОЙИЛ ИБН ҚАЙТОН ИБН АНУШ ИБН ШИС ИБН ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Баъзилар таъкидича, «Хунух» ҳамзасиздир. Сабоги кўплигидан Идрис ҳам деб атаганлар. Унга салавоту саломлар бўлсин, Ул ҳазратни Урёйи солис деб атаганлар. Ҳурмус ул-Ҳаромиса деганлар, Волидул-хукамо атаганлар. Мусалласун-наъм вар-раёса ҳам деганлар. Айтишларича, пайғамбар, подшоҳ ва ҳаким бўлган. Ҳурмус Уторудга муродиф эди. Абулмаъшар Балхийнинг ёзишича, Ҳаромиса (Ҳурмуслар) кўп бўлган. Лекин фазилатлилири уч киши бўлган, деб айтадилар. Бири Ҳурмус ун-наби бўлиб, Идрис алайҳиссаломдир. Иккинчиси, Ҳурмус Бобилий Роййон анбиёси жумласидан. Лақаби Боворёйи соний бўлиб, Ҳаким (в. 66). Фисоғурш унинг шогирдидир. Илмлар йўқолиб, Тўфонни қайта бошдан тузди. Учинчиси Ҳурмус Мисрий. Исфилунснинг устоди. Жамеъи илмларда хусусан тиб илмида ва кимё илмида маҳорат ҳосил қиласи. Баъзилар ёзадики, Идрис алайҳиссалом Одам алайҳиссалом вақтида 100 яшар ёки 363 яшар бўлган. Бошқа бир ривоятга кўра, Армурхон сўнгти пайғамбар ва улуғ ҳашаматли бўлган. Гарчанд уламо наздида улувул-азимлиги тасдиқланмаган бўлса ҳам, пайғамбар бўлганига ҳеч ким шак келтиролмайди, зероки Идрис алайҳиссалом хитоби Куръонда зикр этилгандир. Ҳар набики, соҳиби житоб экан, уни расул деб атайдилар. Гарчи, барча илмларни унга нисбат берсалар ҳам,

алайҳиссалом. Аммо, илми ҳайъат бўйича машҳур кишилар фикрича нужум ва юлдузшунослик унинг мўъжизалари дандир. Ёзув, ип йигирмоқ, тўкувчилик, тиқувчилик санъатлари шул жанобларига мансуб, деб биладилар. Миср эхромларини у қурган деб айтадилар ва у ердаги шакллар, суратлар жамий санъатлар суратларини ҳамда асбобларини ихтиро қилган, дейишади. Айтадиларки, Тўфон ҳолидан у хабар берган. Даъват муддати давомида 120 йил ичida 30 саҳифа ул жанобга ташрифи нузул бўлган. Миср ва унинг худудида бўлган. Бир гуруҳ одамлар айтишича, Ҳиндистон саводи аъзамида яшаган. Лекин ул ҳазрат қадамлари асари Мисрдаги Дамиёт шаҳрида, тош тахта устида ўлтирганлари маълум. Ҳазрати Жаброил алайҳиссалом келганда ўз қанотида кўтариб осмонга олиб чиқиб кетган. Эҳтимол, оёғи ўшандага Ҳиндистонга ҳам кўйилган бўлиши мумкин. Айтадиларки, офтобнинг бир бурждан иккинчи буржга ўтишини Оллоҳ неъматларининг зоҳир бўлиши деб билган ва (шу муносабат билан) ажаб бир байрам ташкил этган. Юлдузларнинг шараф буржига етишларини қарамли деб билган. Хорут билан Морут қиссанай ҳам ўша замонда келиб чиқди. Бир ривоятга кўра, 365 ёшида Ҳақ таоло Идрисни тўртинчи осмонга олиб чиқсан. Бошқа бир ривоятга қараганда тўртинчи осмонда унинг руҳини олган. Баъзиларнинг айтишича, беҳиштта олиб бориб, ҳақиқатга яқин ривоят щулки, Ҳақ жалла ва аъло фазли ва иноятидан камолот, илму амалидан малойикалар орасида ғулгула пайдо бўлганмиш. Малакул-Мавтда у билан сұхбат иштиёқи пайдо бўлган (в. 7а). Ҳазрати Роббул-иззат ижозати билан Идрис алайҳиссалом билан ҳамсуҳбат бўлган. Натижада ҳамма билан дўстлик иттифоқи вужудга келган. Умри 365 ёшга етганда Идрис алайҳиссалом илтимоси билан Азроил алайҳиссалом Ҳақдан ижозат олиб, унинг руҳини олган ва жаҳаннамнинг жамеъи қаърларини ва азобларини кўрсатган, жаннат тамошасига олиб келган. Икки дўст сұхбат чогида Идрис Азроилга шарт қилган эдики, жаннатни томоша қилдиргандан сўнг чиқишиб, иккинчи бор, Тўбо дарахти остида наълларимни эсдан чиқариб қолдирибман, деган баҳонани қилиб, яна қайтиб жаннатда ўрнашди, У ердан чиқмади, жаннат ичida ўлтириб Азроил алайҳиссалом сўроқларига жавоб берди.

Матуцулҳ ибн Ахнуҳ, яъни Идрис алайҳиссалом ибн Бардин ибн Маҳлойил ибн Қайтон ибн Ануш ибн Шис алайҳиссалом ибн Одам сафиюллоҳу саловутоллоҳи алайҳум ажмаъин, катта қавмга айланди ва отаси динида устивор ҳамда одамлар орасида адлу эҳсон сифатлари билан шуҳрат

топди. Умри узун бўлди, вафот этгач, ўғли Ламик ибн Матушулх ибн Ахнуҳ ибн Бардин ибн Маҳлоийил ибн Қайтон ибн Ануш ибн Шис ибн Одам саловатуллоҳ алайҳуму ажмаъин, отаси ўрнига ўлтириди. Баъзилар унинг номини Ламакон, бошқалари Ломисак дейишади. Ломис фирқаси ва Ломих гуруҳи ва зумрайи Лом дейдилар, Алилму Индаллоҳ. Айтишларича, Ламик ибн Матушулх ёлғиз ўтган. Унинг замонида бутпастлик залолати шухрат топди. Хабар беришларича, Ҳазрати Идрис алайҳиссаломнинг осмонга кўтарилишидан кейин умматлар орасида бутпастлик кенг ёйилди. Лекин аслида унинг пайдо бўлиши Маҳлоийил ибн Қайнон ибн Ануш ибни Шис алайҳиссалом вафотидан кейин юз берган. Айтишларича, шу нарса ҳақиқат эдики, Маҳлоийил шакли айни Одам алайҳиссаломга ўхшарди. Ул ҳазратни кўрганлар ҳам, Ҳазрати Сафиюллоҳни кўрмаганлар ҳам келиб Маҳлоийилни зиёрат қилишдан хушнудлик изҳор этар эдилар. Одам алайҳиссаломга қанча назрлар олиб келган бўлсалар, Маҳлоийилга ҳам шунча берардилар. Маҳлоийилнинг вақти-соати этгач ва Ҳақ раҳматига етишга, улкан бир кофилга узоқдан (в. 76) катта назрлар билан Маҳлоийилни кўргани келаётганди. Маҳлоийилнинг авлоду саҳобалири ҳайрон бўлдиларки, улар гапирганда «хийла қиляпсизлар», дедиларки: олиб келган бу микдордаги олтинларни чиқарманглар, Маҳлоийил жамъ қилиб ҳазина қилган шу микдор олтинлар бунинг олдидаги ҳечдир. «Сиз аҳли олам омийлари орасида азизу мукаррам эрурсиз», деб Маҳлоийилнинг ясалётган суратининг бир қисмини кўрсатдилар. Суратни Маҳлоийилдан ҳаргиз фарқ қилолмадилар. Оқибатда савобга асли-бу сураткаш қўли биланки, аслида Шайтон эди, етишди. Маҳлоийил пардасини ўзининг юзига ташлаб ўлтирганди. Уни ўша сурат устига ташлаб, ғулому яқинлари ўша сурат олдидаги мулозаматда манзари олийда турдилар, Кўп микдорда олгинни назрга олиб келганлар узоқдан катта эҳтиром билан мулозаматига топширдилар. Бу Маҳлоийилми ёки Маҳлоийилнинг суратими эканлигини тушунмаган жамоат шу тариқа бир оз муддат одамлар олтинини олиб ҳазиналарига тўпладилар. Бир пушт ўтгандан кейин ҳақиқатдан воқиф бўлмаган фарзандлар ўз шайтонларини кўрсатиб, маъқул қилдиларки, аждодларингиз шу суратга сажда қилганлар, сиғинганлар. Сиз ҳам сажда қилсангиз, улар нима кўрган бўлишса, сизлар ҳам шуни кўрасизлар, дедилар. Вақт ўтиши билан бу суратга Маҳлоийил авлоди сажда қилганлар. Бу ҳол Ламк ибн Матушулх замонигача машҳур бўлиб кетди. Машриқдан Мағрибгача Маккада ҳудоси бўлган бир қисм ҳалқда бу одат

йўқ эди. Бутун ер юзида ҳалқ бутпарамастликка юз тутди. Айтишларича, Ламк ибн Матушулҳ ибн Ахнуҳ 770 йил умр кўрган. У бутун оламга нидо қилдики, ўрнига Сакиб ибн Ламк ибн Матушулҳ ўлтиради.

**НУҲ БАҲОУЛЛОҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ИБН
МАТУШУЛҲ ИБН АХНУҲ ИБН БАРД ИБН
МАҲЛОЙИЛ ИБН ҚАЙТОН ИБН АНУШ ИБН ШИС
ИБН ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМ САЛАВОТУВАССАЛОМ
ЗИКРИ**

Нуҳ алайҳиссаломнинг исми мубораклари Сакибдир. Баъзилар Масокиб дейдилар. Баъзилар эса Сокиб деб ўқиганлар. (в. 8а). Бошқа бир гуруҳ (олимлар) Мискар деб ёзишган. Ҳар ҳолда мурод Нуҳ алайҳиссаломдир. Ҳадис ҳукмича, «Ма ҳайлу у лавалазм даввам» дир ва уни Одами соний атайдилар ва Шайхул-анбиё ва Баҳоуллоҳ унинг лақабидир. Кўпчилик карих одамлар уни Нуҳ дейдилар. Умри узун бўлгани учун Шайхулланбиё дейишган. Айтишларича, қирқ ёшидан кейин Мабъус — пайғамбар бўлди. Баъзилар фикрича, 200 йилдан кейин набилик давлатига мушарраф бўлган. Бошқа ривоятга кўра, 480 ёшида ваҳийга уни (худо) мумтоз қилган. Ихтилофли фикрлардан қатъий назар, у биринчи бўлиб носиҳолар шариатини қавми орасига ёйган эди. Қиёматнинг келишини бир кун олдин Ҳазрати пайғамбаримиздан, саллоллоҳи алайҳи вассалом, хабар берган биринчи киши шу жаноби алайҳиссалом эди. Пайғамбар юлдузи, яъни қавм унинг дуоси билан ҳалок бўлғанлар, Салавотуллоҳи алайҳ. Умри 1400 га етганда тўфон воқеаси юз берди. Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ҳозир ҳам Куфада мавжуд бўлган Тануридан бошланди. Шайхулланбиё алайҳиссалом 20 ражабул-муражжабда 80 киши билан 920 йил унинг гаровида бўлдилар. Ўзи ясаган узунлиги 80 зироъ, «Жаҳонор» соҳибининг фикрича, узунлиги 300 зироъ ва эни 50 зироъ, баландлиги 30 зироъ, «Нафойисул-фунун» соҳиби сўзича, узунлиги 1200 ареш, кенглиги 600 ареш, бошқа бир фикрга кўра тасаввур килиш мумкинки, кема курилиши жараённида коғирлар масхара юзасидан ул жанобга: «Пайғамбарликдан кейин дурудгор бўласан» (дедилар). Кема уч табақалик қилиб қурилиб бўлгач, биринчи табақаси уй ҳайвон (даввоб)лари учун, иккинчиси инсон ва яна қушлар учун эди. Бу кемани ўзининг уч фарзанди Ёфас, Сом, Ҳом ёрдами ва кўмаги билан курди.

Нуҳ тануриининг суви, ки унга Одам алайҳиссаломдан Нуҳга мерос қолган эди. Бу танур темирдан ясалган бўлиб, Жаброил алайҳиссалом Одам алайҳиссалом учун келтирган эди, қайнаган куни, ўша 80 одам ва унга тобеъ уч ўғли жамъ бўлган 20 ражаб ул-муражжаб куни Тўфон бошланганидан бир кеча-кундуз ўтгач, кемага тушдилар. Осмондан (в. 86) қайнок ёмғир ёди, ердан совуқ сув қайнаб тошди. 168 кун давомида кемада бўлдилар. Панжшанба куни 9 муҳаррамул-ҳаромда кемадан тушдилар. Бу тўфоннинг суви тамоми рубъи маскунни қоплаган эди ва дунёда бир тоғки, ундан баландроқ тоғ йўқ эди, тўфон суви шу тоғдан қирқ газ баландроқ кўтарилиган эди. Худои таоло фармони билан Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом кемаси Мағрибдан Машриққача ва Машриқдан Мағрибгача икки марта бориб келди. Кейин Ҳазрати Субҳон амри билан Нуҳ алайҳиссалом кемаси Мўсул жазираси тоғларидан Жуди тоғи чўққисига келиб тўхтади. Нуҳ алайҳиссалом пайшанба куни Муҳаррам ул-ҳаромнинг ўнинчи куни ўз авлоди ва асҳоби билан кемадан тушдилар, кейин шу ерда «Мадинатул-самонин» деган шаҳар курдилар. Баъзиларнинг фикрича, бу шаҳар «Суҳи Самонин» дейилган. Бир неча кун ўтгач, ўша 80 нафар одамнинг 7 нафаридан бошқа ҳаммаси ўлди, Онҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ва у кишининг уч фарзанди: Ёфас, Сом, Ҳом, Нуҳ алайҳиссалом ўғилларининг хотинларидан ташқари ҳеч ким қолмади. Айтишларича, бу етти нафардан ташқари яна икки киши ҳам қолган, лекин булардан насл йўқ. Бу одамларки ҳозир ҳаёт кечирмоқдалар Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом авлодларидандир. Ўша икки нафарининг бири Авж ибн Унук бинти Одам алайҳиссалом, иккincinnси бир кампирнинг набираси эдики, Нуҳ алайҳиссалом билан дўст эди ва ҳануз кофир эди ва ҳар кун Нуҳ алайҳиссалом учун бир нон ва бир коса қатиқ олиб келарди ва айтардики, эй Нуҳ, мену кофиримга ўз чўбин уйингга албатта йўл бергинки, мен сендан ҳеч бир ёлғон сўз эшиитмаганман. Сенинг тўфон бўлади, деганинг албатта рост бўлиб чиқди.

Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом унга ҳурмат юзасидан вაъда бердилар. Тўфон турган кунлар Худойи таоло ўша кампир ва ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ҳар иккисини бир-биридан ажратиб, ҳижобга солиб қўйди. Бутун кофирларнинг ишини тўфоннинг бир мавжи билан ҳал қилди. Кемадан ерга тушган кунлари бир куни барча кампирлар қоида бўйича (в. 9а) олдин бир арипа нони ва бир коса қатиқни Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломга келтирган ва кўп маъзиратлар қилган эдиларки, «ё Нуҳ, мана олти ой бўлибдики, мен ўша суви куриган дарё бўйидаги чайлада ҳеч сув қолмаганидан, илло

озгина сув машкнинг бир бурчида қолган эдики, найда олти ой мен ва менинг сигиримга кифоя қилди. Сув вожидан кўп танглик чекдим. Етишмовчилик вожидан хизмат маъзурида камчилик бўлди. Умидворманки, камчиликларимни афв этурсан». Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом кампирни кўришидан таажжубда қолиб бошини саждага қўиди: бир сир инкишо-фига доир илми воқеъ бўлди. Дарҳол Ҳазрати Жаброил Ҳазрати Раббул-жалил амри билан нозил бўлиб баён этдики: «Ё Нуҳ, Ҳазрати ҳақ таоло дейдиларки, бу пиразол холисона сенинг муҳаббатингда яшади. Гарчанд, миллатда сендан бегона бўлса ҳам. Сенга бўлган муҳаббати туфайли бизнинг дўстимиз бўлишини истадик, нахотки душманларимизга қўшилиб дўстимиз гарқ бўлса. Яна у билан шундай муомала қилдикки, ҳаргиз қаҳру ғазабимиз ваҳми унга маълум бўлмасин, токи унинг хотири ташвишда ўтмасин». Шундан кейин ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом пиразол борасидаги ҳақиқатдан огоҳ бўлди ва шу пайтдаёқ мусулмон бўлди ва ўзи қалимаи тавхидни наъра тортиб, ўқиди: Ла илаҳа илоллоҳу, ва жонини ҳаққа таслим қйди. Азизим, худо дўстларининг муҳаббатини кўргинки, кофирларга қандай асар ва натижа берди. Биз ва сиз мусулмончиликдан лофт урамиз ва чандон баҳрага эга эмасмиз. Бу шундан далолат берадики, дўстликда садоқатли эмасмиз.

Агар ихлосимизда бирор фатво бўлмаса, ҳар эҳтимолда ишлар бошқача бўлурди. Доимо Худои таоло бизнинг ва сизнинг ихлосингизни камол мартабасида тутади ва нуқсонларимиз билан қабул қилур. Ҳазрати Мухаммад расулуллоҳ соллаллоҳи алайҳи ва алаиҳи ва саҳоба ва саллом, дўстликда Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломдекдир. У кишининг Сом, Ҳом ва Ёфас деган уч ўғли бор эди ва Ҳазрати Одами Соний ўғилларининг уч хотини, у кишининг Канъон деган тўртинчи ўғли ва унинг онаси Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломга иймон келтирмаган эдилар. Ложарам, Ҳазрати Ҳақ жалла ва ало уларни «Йаталатму амважун аннуҳу лайса мин аҳлака» («гапларга қараганда у сенинг аҳлингдан эмас») гирдобига (в. 96) гарқ қилди. Уларнинг бесаодатлик воқеасидан хабар бериб, то олам инқирозигача меҳробу, масжидлару, мадрасаларда қироат қилмокни буюрганлар. Шундай нақл борки, ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом дунёники, рубъи маскун ҳам дейдилар, ўзининг уч ўғлига тақсим қилиб бергандা, ҳар қайсисини маъмур қилинган тарафга жўнатди. Бу авлод ўзининг муқаррар томонига йўл солиш мақсадида бир неча кун оталари ҳузурида қолдилар. Бир куни Нуҳ алайҳиссалом уйқуда чоғида бандогоҳ Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом жомаси-нинг этаги очилиб, авротлари кўриниб қолади. Шу вақтда

Ҳомнинг назари отаси авротига тушади ва ўринсиз ханда отиб кулиб юборади. Бу Ҳомнинг беадаблигидан Сом жуда хижолат тортди-да, кечирим сўраш ниятида, ёпиб қўйиш учун интилди. Аммо Ёфас Ҳомнинг кирдоридан воқиф бўлиб унинг адабини берди. Ҳом Ёфасга ёпишганди. Ҳазрати Нуҳ алайхиссалом буларнинг favfосидан уйғониб кетди. Қараса, Ҳом билан Ёфас бир-бири билан олишмоқда, Ёфас Ҳомнинг адабини бермоқда, Сомдан улар жанжали ҳақиқатини сўради. Сом ғояти уялганидан жавоб бера олмади. Охир — улар, жанг сабаби, Ёфас алайхиссалом билан Ҳом орасидаги жанжал сабабидан Ҳазрати Нуҳ алайхиссалом воқиф бўлди ва Сом ҳақига дуо ўқиди: «Ҳақ таоло сени ва фарзандларингни солиҳлар, набилар ва авлиёларга айлантирсин!» Ҳом ҳаққига дуо ўқидиларки, Ҳаққи субҳона ва таоло, сенинг авлодингдан қоралар яратилгай. Ёфас борасида дуо қилдиларки, Ҳақ таоло сени ва фарзандларингни азиз ва мукаррам тутиб, фазлу аҳсонинг барокотидан наслингизда баракот бўлгай.

Таворих аҳли киборларидан баъзиси бу нақлнинг таъсирини йўқотишга тиришиб, Ҳом ҳақида қилинган дуо сабабини бошқача тушунтирадилар: Бўлса бордир. Ҳар тақдирда ҳам бу уч ака-ука ҳар қайсиси ўз хизматларини адо этмоққа киришади. Оталари туфайли ва дуосидан учга бўлинib кетдилар, дейдиларки, ризқ турличадир.

Ҳазрати Нуҳ алайхиссалом буғдойранг эдилар. Бағоят раҳм-шафқатли, оёқ-қўлли, (в. 10а) йирик-йирик кўзли, баланд қоматли, камсуқум айни пайтда ниҳоятда шиддатли ва ғазабли бўлганлар. Дейдиларки, Тўфон аввалидан то муқаддас хижратгача 3984 йил ўтган.

Ҳомнинг «Жаҳоннамо» рисоласида Тўфон бошланиши жумъасидан то хижратнинг пайшанбасигача Абурайҳон ва унинг шогирдлари таҳқиқотига кўра, 3725 йилу 348 кун ўтгани кўрилган.

Аловуддин ибн аш-Шотир Димишқий ўзининг «Китоби нузхатун-нозир» (асари) да Тўфоннинг бошланишини пайшанба куни деб ёзган, Тўфон бошланган кун пайшанбадан то хижрат бошланган пайшанбагача 3725 йил ва 350 кундир. Бу ийларнинг кунлари 13 лак 59 975 кун бўлади. Ўтган ийлар харасдир. Бир гуруҳ (олимлар) нинг ёзишича, Одам алайхиссаломнинг ерга нозил бўлишидан Нуҳ алайхиссаломнинг Тўфон кунигача 2242 йил ўтган. «Жаҳоноро» (китоби) соҳибининг ёзишича, 2200 йил. Баъзилар Захҳокни ўша даврда ўтган, дейдилар. Бу ғалатдир. Зероки, мўътабар тарих китобларида Захҳокни Марҳасп ибн Тоз ибн Арам ибн Сом ибн Нуҳ алайхисса-

ломнинг ўғли деб ёзилган. Заҳҳокнинг Нуҳ алайҳиссалом асрига яқин бўлгани (ҳақиқатга) хилофтири. Алқисса, Нуҳ алайҳиссалом бу оламни тарк этганда у кишидан мазкур уч ўғилдан бошқа авлод қолмаган.

СОМ ИБН ЛУҲСОМ ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Илгари баъзи таворих соҳиблариданки, пайғамбар унинг расулидир, аксар анбиё, аҳли эрон ва араб ва ажам унинг наслидандир, шундай ёзадилар, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ўз авлодига рубъи маскунни тақсим қилганда Шом, Жазира, Ироқ, Форс, Хурсон, Озарбайжон аксар Васатия маъмур мамлакатларини Сомга берган эди. Сомни валиаҳд тайинлаганди. Айтишларича, Сомнинг 9 ўғли бўлган. Биринчиси Ҳуршид, иккинчиси (в. 106) Арфаҳшад, учинчиси Каюмарс, тўртинчиси Усвад, бешинчиси Тураж, олтинчиси Лавуд, еттинчиси Алим, саккизинчиси Арам, тўққизинчиси Навард. Баъзиларнинг айтишича, Ҳуршидни Сомнинг фарзандлари қаторига қўшмаганлар. Сомнинг фарзандларини саккиз нафар ҳисоблаганлар. Арфаҳшад ибн Сом Абуламбиё деб аташган. Зеро, кўпчилик анбиёлар алайҳумуссалом, унинг наслидандир. Чунончи, унинг наслидан тўрт пуштдан кейин Қаҳтон ва Койеъ келадилар.

Айри қавми Койеъ уруғидандир. Аксар араблар Қаҳтон уруғидан. Учинчи пушт Сабога етади. Арабларнинг ҳамиди, Тамми, аъони, қазоъи, ашъари, урви, тойи (уруғлари) Сабо наслидандир. Алим ибн Сомки, уни Олим ёки Маҳлим ҳам деб атайдилар, Ҳуристонни таъмир қилди. Хурсон ва Ҳақёл унинг ўғиллариридир. Ироқ Хурсоннинг ўелидир. Кирмон, Кач, Мукрон мазкур Ҳақёл ўғиллариридир.

Каюмарс ибн Сомки, Ахвоз ва Пахлу унинг ўғиллариридир ва Форс Пахлунинг ўелидир. Навард ибн Сомки Озарбайжон, Орон, Арман, Муғон, Казъон, Фаръон унинг ўғиллариридир. Айтишларича, 300 йил умр кўрган. Арам ибн Сом Соъ тузуклари унивидир. Од, Самуд қавмлари унинг уруғидандир. «Низомут-таворих» соҳиби ривоятига кўра, Арамнинг етти ўели бўлган. Од, Самуд, Заҳдор, Тасам, Жадис, Жосим, Тозиъо (Арам), Яман заминига кетган. Унинг авлоди кўпайганлар ва ўша диёрда макон тутганлар. Уларнинг меҳтари Ямлик ибн Од ибн Арам ибн Сом ибн Нуҳ алайҳиссалом эди. У ўлгач, Шадид ва Шаддод уларга шаҳаншоҳ бўлди.

Самуд Ҳижоз ва Шом оралигини ватан қилган.

Тасам Уммон ва Баҳрайнга тушди. Жабдош Ямома ерларига тушганди. Заҳдор Тай ерларини, Жосим Ҳарам ва Санавон оралигини, Тоз бувайҳийларга мансуб ерларни ватан қилди.

Асуд ибн Сом ибн Нуҳ алайҳиссалом Нетуий шаҳрини бунёд этган. Ажаса, Аклама, Мадойин. Яман, Шом ва Рум унинг авлодидир. Тўраж ибн Сомки, отасидан олдин оламдан ўтди (в. 11а).

Лоуд ибн Сомки, баъзилар уни Лоду, бошқалари эса Лавоза деб атаганлар, у аксар Миср фиръавиинларининг бобоси хисобланади.

ҲОМ ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Тарих китобларида унинг оиласи ахли мазкур ва мастурдир. Ҳом ибн Нуҳ алайҳиссалом пайғамбари мурсал-дур ва бу йўлда событқадам бўлди. Аммо тамоми Сипоҳон унинг наслидандир. Айтишиларича, ерларни тақсимлаш даврида замину мулк маъмур бўлган. Мағриб диёри ва Ҳабаша шаҳарлари, Занах, Ҳиндустон ороллари, Ҳинду Синд ва Судон Ҳом хиссасига тушган эди. Ҳақ таоло унга тўқиз карамли ўғил берди. Уларнинг исмлари бундай: Ҳинд, Синд, Занҷ, Нуваҳ, Канъон, Куш, Қаъсо, Барбар, Ҳабас. Ҳар қайсисининг номи билан бир вилоят аталди. Ҳомнинг ўрнини унинг олти ўғли баён этади. Синднинг ўғли Ҳинд, Нуbonинг ўғли Ҳабаш, Канъоннинг ўғли Барбар деб айтадилар. Баъзи тафсирларда ёзилишича, Нуҳ алайҳиссалом фарзандлари ва бошқаларга амр қилганки, кемада хеч ким (бир-бирига) яқинлик қилмасинлар. Одамлар орасидан Ҳом фармонга хилоф равишда ўз жуфти ҳалоли билан жимоъ қилди. Унга эргашиб ёввойи ҳайвонлар: ит, шунингдек, мушук ўз жуфти билан қўшилдилар. Чунончи, ит ва мушук бир-бири ҳақидаги шаҳодати қиссаси машхур. Маъруф Ҳомни Ҳақ таоло пайғамбарликни икки сабабга кўра, унинг наслидан узиб қўйди, бири пайғамбари мурсал улувалазм сўзига, иккинчиси отаси амрига хилоф иш қилгани учун. Бу воқеадан кейин Ҳом пуштидан унинг хотинлари қорнида ҳосил бўлган ҳомилалар ҳамманинг (юзини) қора қилди. Баъзилар фикрича, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом дуоси бўйича бўлган. Ит мушук билан жуфтлик қилганда, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломга ифво қилади. Ит шарманда бўлиб, Ҳақ субҳона ва таолога нола қилдики, ҳақ таоло мушукни ҳам розини фош, ит ва кема ахли устидан маълум қилгай. Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом

мушукка итоб қилдики нега бундай қилиқ қилдинг? Жавоб берди: «Сенинг ўғлинг Ҳомга эргашдимки, у биринчи бўлиб бу ишни қилди». Бу жавоб бўйича ахволни таҳкиқ қилди. Билди ва уни дуои бад қилди. Юқорида айтилганидек, пайғамбарлик унинг наслидан бекор қилинди (в. 116).

ЁФАС ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ИБН ЛАМК ИБН МАҲЛОЙИЛ ИБН ҚАЙТОН ИБН АНУШ ИБН ОДАМ САФИЮЛЛОҲУ САЛОВОТУЛЛОҲ АЛАЙҲИ ВА АЛО АЖМИЪ АЛ-АНБИЁ АЛ МЎҲМИНИН АЖМАҶИН ЗИКРИ

Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломни баъзилар хилоф (таъриф) қилганлар. Аксар уламо ва кибор машойих ривоятларига қараганда Пайғамбар мурсал саҳобалари сўзига қараганда, Ҳақ Субҳон ва таоло унга 9 ўтил ато қилган: биринчиси Турк, иккинчиси Хиброз, учинчиси Саклоб, тўртингчиси Рус, бешинчиси Мунсак, олтинчиси Чин, еттинчиси Гумори, саккизинчи Кимол, тўққизинчи Мозух.

Баъзилар Ёфас алайҳиссалом саккиз ўғилнинг отаси бўлганини ёзадилар: Кемол ва Киморини бир шахс деб биладиларки, икки ном билан машхур бўлган. Айтадиларки, бу ихтилофли ривоятдан қатъи назар, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ҳар уччала ўғли барча ўз авлодлари билан миллатнинг дастлабки ахволи даврида бир неча йил Бобил шаҳрида ва биргаликда умрбасарлик қилганлар. Ҳар бир ўғилдан ҳар тарафда шўйбалар ва тоифалар ҳосил бўлди. Улар билан ожизроқлари ўртасида ихтилофлар келиб чиқди. Оқибатда Ҳазрати Ҳақ субҳона кечаларнинг бирида ҳар шўйба учун каромат қилди. Тонг отганда (уйқудан) турғанларида ҳар шўйба бир-бирларининг тил луғатларидан кутулган эдилар. Иложсиз ҳар бири отаси ва бобоси ишорат қилган томонга тарқалганлар. Ҳар бир шўйба ўзи бир жойда қарор топдилар ва (у ерларни) обод қилишга ҳаракат қилдилар. Токи бугунги кунда уларнинг ҳар бири бу шаъндан бир шаҳар, қишлоқ мавжуд эди. Унинг аҳли ва авлоди бўлган. Шундан кейин маълум муддатгача Қодир ул-иттилоқ иродаси билан ўз обу хўреши қисмати халқлар, турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, сокин бўлганлар. Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди.

Бошқа бир ривоят шундайки, бутун ер юзи Ҳазрати Нуҳники бўлгандан кейин алайҳиссалом жаҳонни уч қисмга

бўлди. Чунончи, Машриқдан Мағрибгача бўлган ерларни, хатти устуводан шимол томон ерлар: Бир бўлак маъмур оролларки, хатти устувоннинг жанубида эди ва Чин баҳри билан Ҳинд баҳри оралиғидаги ерлар, оламнинг рубъики, ҳозир Бабри Ҳабаша номи билан машҳурдир, билан тугаганди, Баҳри Чин соҳилларидан, (в. 12а) учинчи иқлим учдан биригача чўзилган ерлар, кенглиги то Мағрибнинг Ҳолидот оролларигача, узунлиги бешинчи иқлим 1/3 гача, одамлар яшайдиган ўрталиқнинг кенглигича (ерлар) Сомга берилган эди.

Ёфас алайҳиссаломга Чин Машриқининг бошқа муҳитлари, Қомарун тоғлари ва рус ерлари охиригача чўзилган оқ чўққилар ва бешинчи иқлимнинг қолган 1/3 қисми то маъмур ерларнинг охиригача ва Шимолнинг зулуммотигача ерлар баҳш этилганди. Шуниси равшандирки, бу барча ҳалойик ҳозир оламда мавжуддирлар. Бу Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломнинг уч ўғлону авлодидандирлар. Айтадиларки, Туронзамин ва Туркистонни Ёфас алайҳиссалом ўзига асрар қўйганди. Шу сабабли уни Абут-турк дейишган. Эронзамин ерлари ва Ажам ерлари, Охвоз Сом алайҳиссалом улушига тушганди. Шу жиҳатдан уни Абулажам деб атаганлар. Ҳиндустон ноҳиялари, Судан мамлакати Ҳом ихтиёрида эди. Уни Абулҳинд атаганлар. Ҳазрати Нуҳнинг тўнгич ўғли Ёфас эди, алайхумуссалом. Ҳақ таоло уни расулилк ташрифига мушарраф қилди. Ва ушбу мусаввадаки, «Шажаратул-атрок» аталур, у икки биродар зикридан зиёда бўлмагай. Ва биллоҳ тавфиқ ва алайҳи ут-таколон ал-аҳдаталар-рови. Замонанинг ахбор ровийлари ва таворих арбоблари шундай ёзадиларки, рўй-замин Нуҳ алайҳиссалом авлоди ва ахфоди томонидан эгалланиши билан, улар зурриёди ҳамда ҳешларининг ҳар бири ўртасида ибратли тартиблар, эътиборга лойик қоидалар кўрина бошлиди. Ҳазрати Раббульъиззати Жалли Жалола улар дилинни илҳом билан бойитди. То мамлакат пешволиги расму русумлари бунёдини этарлар.

Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом Жуди тоғидан нузул этгач, Ҳазрати ҳақ Жалли ало амри билан Машриқ томон жўнади. Ўз падари бузрукворидан рухсат олиш ҳангомида, ундан duo ўргатишларини сўради. То Ҳазрати Қодир ало алатлокдан ёмғир ёғишини сўрагай. Нуҳ алайҳиссалом унга исми аъзамни ўргатди. У исми аъзамни бир тошга нақш қилиб Ёфас алайҳиссаломга топширди. Ёфас (в. 12б) алайҳиссалом ул исми аъзам баракоти ва сирларин ўша Ҳазрати бори таолонинг буюк номи нақш қилинган тошни ҳар чок ёмғир ёғишини истаганларида келтирас әдилар. Бугунги кунда ҳам

турклар орасида ёмғир ёғдирувчи тош мавжуд. Ул тошни Жада тоши, Яда тоши деб атайдилар. У арабчасига Ҳажарул-мутур дейилади. Ҳозир ундаи тошларни ҳайвон корнидан оладилар. Баъзи ҳайвонларнинг ошқозонидан, баъзилари-нинг юраги, жигари ва гўштидан, киндиги ҳамда пўсти остидан, хулласи жамики аъзоларидан топишади. Қайсиси ҳақиқатлиги номаълум. Аммо ҳалойиқ орасида жуда кўп нақллар юради. Баъзиларнинг айтишича, Ҳазрати Ёфас алайҳиссалом ўз падари бузрукворидан Ҳазрати Нуҳ бохиюллоҳ ало набийино ва алайхумуссаломдан рухсат олганлари ҳангомида илтимос қилган эдиларки, мени шундай жойга амр қилингки, у ерда ҳайвонот билан яшашим лозим бўлсин, ҳайвонларни ботиний ишлар вакили қиласангиз, ёмғирдан хабар берувчи.

Хуллас, меҳрибонлик дуосини айтдиларки, қачон ёмғир ёғишига ҳожат пайдо бўлса, ҳазрати қодири зулжалол юборур.

Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом дуо қилдиларки, то ҳаққи субҳона ва таоло хабар берурки, ё Нуҳ, Одам алайҳиссалом яратилмасдан бурун мавжудотни яратилгани тақдир қилинган. Тош маҳлуқдирки, қору ёмғир ёғдириш, шамол эсдириш, туман тушириш, булат пайдо қилдириш, у билан боғлиқ бўлгай: уни олам ашёлари орасида муҳтафи қилган эдик. Илгарироқ уни ҳайвонот аъзосига ва вақтга (боғладик). Унинг зуҳури сенинг дуойингга боғлиқ эди. Энди ўшал тошни олгин ва ўз фарзандларингга бергин. Қачон ёмғир ё қор исташса, бизнинг исми аъзамни ўқыйдилар ва у тошга дам урадилар, сувга ташлаб амал қиладилар. Худованд қудрати ҳазинасидан қанча хоҳласалар баҳравар қилинг. Хуллас, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ёмғир дуосини Ёфас алайҳиссаломга таълим бердилар ва ўша тошни кўрсатдилар.

Машойихлар жумҳури кибор таворих арбобларига кўра, ривоят қилишича, Ҳазрати Ёфас алайҳиссалом пайғамбари мурсал бўлдилар (в. 13 а). Ул ҳазратга нозил бўлган китобларда ўша орада яда илми ҳам зикр этилган эди. Чунонки, Ҳазрати Одам алайҳиссалом сифрида ҳарфлар, Ҳазрати Идрис алайҳиссалом мукаддас китобида илми нужум, Ҳазарати Иброҳим алайҳиссалом китобида саноқ илми (илми аъдод), Мусо алайҳиссалом Тавротида илми санъат ва тиб, Ҳазрати Дониёл алайҳиссалом мұқаддас китобида илми рамали ало ҳиндул-қиёс (битилгандир). Бу энг қудратли сўздир. Ҳар тақдирда ҳам илми Яда моддасида Ҳазрати Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом Машриқ мамлакатла-рида шитоб қилгандир. Саҳронишинлар тарикда сокит

бўлди. Таҳсинга лойик хусну қоида русумларини ўз фарзандлари орасида қолдирди. Ажали мавхуди етишгач, бу марҳаладан кўп оғатлар йўқолди ва вафот этди. Унинг бузруквор авлодики, ҳар бири саййид қавм ва меҳтар бир гурух эдилар, ҳар бири падари амри ва васиятига кўра, таҳти тасарруфларида бўлган томонларга тарқалиб кетдилар ва мамлакатдорлик асосини қўйдиларки, бугунги кунда ҳар бири хушсийрат ўша халқ номи билан бир вилоятга мансуб бўлдилар. Ота жанозасини ўғил ва набиралар иззат-икром билан тупроққа топширишлари билан кичик биродарлар ўз улуг акалари Турк ибн Ёфас алайҳиссалом ўйига келиб таъзиятни охирига етказдилар. Ҳаммалари иттифоқлик кўргизиб, Турк ибн Ёфасни ўзларига ўғил санадилар ва Ёфас ўғлон деб атадилар.

ТУРК ИБН ЁФАС ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ СУЛТОНЛИГИ ЗИКРИ

Туркни унинг тамоми халқи Ёфас ўғлон деб атай бошлагач, ўзларига меҳтар ва сардор қилиб сайдилар. Турк отаси ўрнига қоиммақом бўлди. Хуш расм-русумлар, таҳсинга лойик тартибларни ўз қавми ўртасида ўрнатди. Айтадиларки, Турк ибн Ёфас алайҳиссалом Каюмарс замондоши бўлган. Каюмарс форс мамлакатлари биринчи султони бўлганидек, инчунин Турк Машриқдиёри хоқонларининг биринчи қоонидир.

Нақл қилицларича, бағоят оқил ва боадаб ва хунарманд бўлган. Кейин (ўзининг) бутун вилоятларини сайр қилиб, кезиб чиқкан. Бағоят хуш жойни топдики, уни Жоилгон дейдилар. У ерда бир кичик дарё бўлган, унинг суви илик, атрофида гўзал тоғликлар кўп бўлган. Ширин сувли чашмаларга мўл бўлиб, Туркнинг табъига жуда хуш ёқсан. Шу ерда яшай бошлаган. Худойи таоло асосдорлик (в. 13 б) кўргизиб, Ҳаққа ибодат қилишни тарқ этмади, хайру эҳсон кўлини халойикқа очди. Ҳонлик расм-русуми ва жаҳондорлик қоидаларини биринчи бўлиб Машриқ мамлакатларида ижро этди. Айтадиларки, Чин мамлакати сарҳадиданки, уни Ҳонжу деб атайдилар, асосий ерлар, масалан, Туркистон замин мамлакати чегаралариғача унинг хукумати кўли остида эди. Ҳиргоҳ удуми унинг ихтиrolаридандир. Жамиъи турклар орасида инъом қилиш (одатини) ўрнатди. Одил ва комил, кўнгилчан подшоҳ бўлган, дейишади. Раъият борасида кўп риоят қилган. Чунончи, шу нарса ҳақиқатки, Худойи таоло бандалари унинг замонида

айни осойишталика ва тинчликда яшаганлар. Унинг беш ўғли бўлган. Биринчиси Абилча, иккинчиси Тунг, учинчиси Чигил, тўртинчиси Барсхор, бешинчиси Атлоқ. Таомга туз солмоқ Туркхон ибн Ёфас алайҳиссалом даврида пайдо бўлди. Шундай ҳикоя қиласидарки, бир куни шикоргоҳда Тунг ибн Турк ибн Ёфас алайҳиссалом қўлидан иссиқ кабоб ерга тушиб кетади. Ўша жой туз маъдани эди. Шўр ерда иссиқ кабобга туз ёпишади. Тунг у луқмани оғзига солгандা бошқача лаззат берди. Энди бутун кабобни ўша тузга олуда қилиб еди. Инилари ва отасини, аркони давлат ва ҳаммани бу лаззатдан хабардор қилди. Шундан кейин ҳамма таомга қадрулкифоя туз соладиган бўлдилар. Шунингдек, чорва ва ваҳший ҳайвонлар терисидан либос тикиб кийиш ҳам Турк хукмронлиги даврида пайдо бўлди. 240 йил умр кўргач, ўз отаси ва аждодидан ажralиб охират шаҳристонига кетди. Аммо, Ҳарз ибн Ёфас алайҳиссалом ҳалим ва камгап эди. Ҳамма жойларни айлануб чиққач, Атал нахри бўйини ўзига манзилгоҳ танлади ва ёз ойлари саҳрого кетарди. Томошо ва сайр қиларди. Қишда шаҳарда яшарди. (Шу зайл яшаб) оламдан ўтди. Унинг авлоди ўша диёрда яшаб қолдилар.

Аммо, Сақлоб ибн Ёфас алайҳиссалом ҳаёсизроқ одам эди. Бир жойда қарори йўқ эди. Инилари ва ўзи орасида воқеъ бўлган хусумат туфайли биродарларига яқин жойдан макон тутмади-да, бир мулк чеккасидан манзил қилди. Яргу сўраш одатини у чиқарган. Руслар одати шундай эдики, агар бир киши ўлса-ю, ундан (в. 14а) ўғил ва қиз қолса, бутун молу мулкни қизга бериб, ўғилга шамширдан бўлак ҳеч нарса (мерос) берилмасди. Бу унинг авлоди орасида расм бўлиб қолди.

Аммо Мунсик ибн Ёфас алайҳиссалом маккор ва хийлагар одам эди. Булғор нахри бўйида яшади. Ўша сарзамин (одамлари) асосан шундан тўрагандирлар. Барча кеккайғанлар шунинг наслидандир. Улар турк қавмларининг бадтарларидандир.

Айтишларича, Far ибн Мунсик ибн Ёфас алайҳиссалом унинг бобосидан қолган ёмғир тоши устида амакиси Туркхон билан низоъ қилган. Инчунин шундай бўлдики, Ёфас алайҳиссалом вафотидан кейин тош Мунсик қўлига тушиди. Мунсиқдан олифта ва ман-ман Байгур деган ўғли бор эдики, ҳозирги туркманлар ўз шажараларини шу Байгур ибн Farга боғлайдилар. Турк лашкарлари қўлида ҳалок бўлди. Чунки, Farдан ёмғир тошини талаб қилганида Far узр сўраб ёмғир тошини бермаган, ўрнига бошқа бир юмалоқ тошни алдаш учун ясад жўнатганди. Farнинг

алдагани маълум бўлгандан кейин Турк лашкар тўплаб ўртада уруш бўлди. Байғур ўлдирилди. Шу кундан эътиборан туркманларнинг туркларга нисбатан душманлиги сақланиб қолган.

Баъзиларнинг айтишича, Ёфас алайҳиссалом Мунсикка барча каллакесарларнинг, Яъжук-Маъжуж авлодининг бобосисан, деган. Аммо, Чин ибн Ёфас алайҳиссалом хунарманд, хуштабиат, фаросатли ва мутафаккир одам бўлган. Бугунги кунда Чин номи билан машҳур юртда яшади. Шаҳар қурилишига асос солди. Сураттарлик, ипак етиштириш, кийим тикиш хунарларини у бошлаб берди. Кўпчилик санъатларки бугунги кунда Чин ахли машғулдир, унинг ихтиросидир. Унинг бир ўғли бор эди. Уни Мочин деб атадилар. Мочин ибн Чин ибн Ёфас алайҳиссаломни ғоятда оқил ва доно, бокифоят бўлган, деб ёзадилар. Унинг қавмлари кўпая бошлагач, отасига деди: «Агар ижозат берсангиз, ўзимга ёқкан мавзеъда яшамоқ учун бир бино қурмоқчиман». Ижозат олгач, бир шаҳар курдики, ҳозир уни Мочин дейдилар. Яшма тоши Мочин маъданидан олинади. Бу тошнинг хосиятини халққа тушунтириди. Мочин оҳусидан мушк олишни бошлаган.

Мочиндан бир ўғил туғилди. Уни бир қавм макри билан хон (в. 146) атадилар. У Навмисхон, ки Усмон ибн Атғарал ибн Сулаймонхоннинг энг обрўли боболаридан эди. Ҳозир у Рум мамоликида Хункорол Усмон номи билан шуҳрат топган.

Аммо Гуморий ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом айёр, шикор дўст одам эди. Гуморий замонида синжоб, самур ва қоқум пўстидан пўстин тикиладиган бўлди. Бартос ибн Гуморий унинг асосчисидир. Мазкур нарсалар унинг ихтиrolаридан ҳисобланади. Унинг икки ўғли бор эди. Бирининг номи Бартос, иккинчисини Булғор аташарди. Бартос ва Булғор иккалasi Адил кирғогида ва Булғорда жойлашдилар. Улар зурриёди ўша жойда яшаб қолган.

Кимиёл ибн Ёфас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом зариф, латиф табъ одам эди. Қаердаки кўнгли хушласа, ўша жойни гашт қилган. Унинг авлоди турк қавмлари орасида мирзотабиатликлари ва хушҷақчилиги билан машҳур эди.

Аммо Монеъ ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом хушхулк ва очиқкўнгил одам эди. Ўз инилари орасида инсофлилик хислати билан шуҳрат топган эди. Комарун диёрида Чин мамлакати яқинида бино қилди. Авлоди ўша жойда тарқалишган. Олло таоло буларни тузукроқ билувчидир. Уларнинг наслаблари, ки бу жамоанинг барчаси Абутурк

Ёфас алайҳиссалом атрофида жамлашгандир ва лекин улар авлоди орасида фарқ кўпdir. Чунончи, ҳадду сифатдан ташқариdir. Баъзи тарихчилар тадқиқотларидан шу нарса аниқланганки, Ёфас ўғлони, Туркхон ибн Ёфас алайҳиссалом Каюмарс ибн Сом ибн Нуҳ алайҳиссаломнинг ҳамасри эди. У Ажам маликларининг биринчиси ва Каюмарси Одам номи билан машҳурdir. Каюмарс одам аталишининг сабаби шулки, ёзишларича Ҳазрати Абул башар Одам халифа-туллоҳу васаловотуллоҳу алайхга ўхшашикда ҳеч ким Каюмарчалик мушобаҳат бўлмас экан. Шунинг учун ҳам уни Каюмарси Одам дейишаркан. Буни ҳамма тан оларкан. Ёфас ўғлон Туркхон хонлик расму одатларини ва Жаҳондорликда зобитликлари қоидаларини Машриқ шаҳарларида ўрнатди. Бутун Туркистон заминда бир муддат фармонраволик ва мамлакатни бошқаришин амалга ошириди. (в. 15a) 240 ёшга етганда унинг тўнғич ўғли Абулчаҳонни халқ маслаҳати ва савоб усуслари юзасидан таҳтга ўтқазди. Ўзи бутун халқ билан видолашиб оламдан ўтди.

АБУЛЧАҲОН ИБН ТУРКХОН ИБН ЁФАС АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Абулчаҳон ибн Туркхон салтанат таҳтига ўлтиргач ва хос мулкка мушарраф бўлгач, отаси русуми ва қоидалари бўйича халқ манфаатлари йўлида бир қадар тадбир кўрди. Чунончи, улусларни ямин ва ясор (қанотларга) белгилади. Ўнг қанот одамларини авангор, сўл қанот одамларини жавангор деб атадилар. Ва амр қилдики, авангор халқи ҳаргиз чап томонга ўтмагай, жавангор халқи ҳеч вақт ўнг қанотга келмасликлари зарур; қачон бўлмасин подшоҳ ҳузурида ва унинг суворийси бўлсалар. Турмушни шундай туздики, унинг замонида барча раият, акобир халқ хизматида, унинг эҳтиёжини қондирмоқ, хотирини шод қилмоқ пайдидан бўлғайлар. Ёши улуғлашганда ва (худо даргоҳига) жўнашдан ўзга чора қолмагач, салтанат таҳтини, отаси сингари тўнғич ўғли Дибадкуйга топширди. Ўзи дунё билан хайрлашди. Қолган умрини тоату ҳақ ибодатида сарф қилди. Узлатнишинликни ўзига шиор қилиб олди. Ҳақ субҳона ва таолодан ўзгани демади.

ДИБАДҚУЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН ИБН ЁФАС АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Дибадқуйхон жаҳонбонлик ва ҳоқонлик саририга ўлтиргач, Туркистон салтанати таҳтига чикди, адлу додни ўз сиёсатида зиёда килди. Яхши расм-руслар жорий этди. У умридан барака топгач, омонатни топшириш вақтида мамлакатни ўз ўғли Куюкхонга топширди.

КУЮКХОН ИБН ДИБАДҚУЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН ИБН ЁФАС ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Куюкхон салтанат саририга қадам қўйгач, подшолик юмушларига бел боғлади. Отаси русуми йўлидан заррача ҳам четга чиқмади. (в. 15б) Ва адлу инсоф шоҳроҳидан четга чиқмади. Вафот этаётган чоғида меросий вилоятни ўғилларининг тўнғичига — Алмужаннахонга қолдирди.

АЛМУЖАННАХОН ИБН КУЮКХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН ИБН ЁФАС АЛАЙҲИССАЛОМ ЗИКРИ

Алмужаннахон мамлакат таҳтига қарор топди ва жаҳондорлик маросими ва мамлакатқушойлик вазифаларини бажаришга киришди. Унинг замонида нозу неъмат туркларда мўл-кўл эди. Молу мулк ғурури ва бойлик оҳангиду туфайли саркашлиқ ва куфрони неъмат қилдилар ҳамда тўғри йўлдан қайтдилар. Дину миллатни тарк этдилар. Залолат ва гумроҳлик йўлини тутдилар. Чунончи, уларнинг барчаси коғир бўлдилар. Шу зайлда бироз муддат ўтгач, Алмужаннахон хонадонида бир кориндан икки ўғил туғилди. Бирини Тотор деб атади, иккинчисига Мўғул деб ном берди. Иккала ўғил ҳам катта бўлишибди ва ҳукumatни бошқариш даражасига етдилар. Алмужаннахон қариганида ҳар икки ўғилни салтанатга қобил кўрди. Меросий мамлакатини ўғилларига бўлиб берди. Ярмини Тоторга ва ярмини Мўғулга топширди. Бу иккала ўғил оталари вафотидан сўнг бир-бирлари билан аҳилликда ўз қавмлари ва тобеъларини бошқардилар. Шундан бироз муддат ўтгач, улар икки шўъбага айландилар. Бирини тоторлар, иккинчисини мўғуллар деб атай бошладилар.

ТОТОР ТАБАҚАСИ ЗИКРИ

Тарих муҳаррирларининг таҳририга кўра, тоторлар саккиз ўзъбага бўлинадилар. Бири Тоторхон бўлиб, тотор маликларининг биринчиси эди. Иккинчиси Буқоҳон Тоторхоннинг ўғли бўлиб, отасининг жойига ўлтирида ва тотор қавмлари ҳукуматини бошқарди. Оталар улушкига эгалик қилди. Учинчиси Алмужаннахон ибн Буқоҳон ибн Тоторхон ибн Алмужаннахон ибн Куюкхон ибн Дибадқуйхон ибн Абулчахон ибн Туркхон ибн Ёфас алайҳиссалом бўлиб, отасидан кейин мамлакатни бошқариш ишига мутасадди бўлди. Алмужаннахон ибн Буқоҳон вафот топгач, ўғли Ансилхонки, баъзилар уни Алайлихон ҳам дейишадики, аммо бу тўртингиси дидир. Ансилхон ибн Алмужаннахон ибн Буқоҳон мамлакатга ҳукмдор бўлди. Ҳаёти муддати поёнига етгач, борлик оламидан йўқлик оламига жўнади (в. 16а). Бешинчиси Этсизхон ибн Айсилхон подшоҳ бўлди. Олтинчиси Одухон ибн Этсизхон бўлиб, отасидан кейин Тотор улусига эгалик қилди. Еттинчиси Бойдухон ибн Одухон ўз тоифасига малик бўлгач, оталаридан қувватлироқ ва шавкатлироқ бўлгани сабабидан Мўғул улуси чегаралари томон лашкар тортди. Улар ўртасида мухолифат пайдо бўлди. Саккизинчиси Севинчхон ибн Бойдухон бўлиб, Тотор маликларининг сўнгтиси эди. Ҳукмдорлик унга етганда фитнаву адоват ўти чунон аланга олдики, аслига ислоҳ ҳожати йўқ эди.

МЎҒУЛ ТАБАҚАСИ ЗИКРИ

Езишларича, мўғул шуъбаси тўққиз нафардир. Улар нинг дастлабкиси Мўғулхон, уларнинг охири Элхон ва тўққиз рақамига эътибор мўғул фирмасиги орасида шу важҳдан ривож топади. Мўгулларнинг бундай эътибори таҳқиқга кўра, ҳар мартабада тўққиз саноғидан ортигини дозим кўрмайдилар.

МЎҒУЛХОН ИБН АЛМУЖАННАХОН ИБН КЮКХОН ИБН ДИБАДҚУЙХОН ИБН ЁФАС ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Мўғулхон ўз мулклари хиссасида истиқтол ва тамлик билан яшай бошлагач, салтанат ишлари вазиятида бир навъ киришди. Раият эътиқоди ва ризоси бўйича иш

тутди. Бу фоний оламни тарқ этганда ундан тўрт ўғил қолган эди. Биринчиси Қорахон, иккинчиси Урхон, учинчиси Кўзхон, тўртинчиси Авурдахон. Оталари вафотидан кейин Ҳар тўрт оға-ини салтанат ишларини бир-бирларига муроот қилдилар. Оқибатуламр, ҳар уччала ука иттифоқ бўлишиб, ўз катта акалари Қорахонни хонлик таҳтига ўтқаздилар.

**ҚОРАХОН ИБН МЎҒУЛХОН ИБН
АЛМУЖАННАХОН ИБН КУЮКХОН ИБН
ДИБАДҶҮЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН
ИБН ЁФАС ИБН НУҚ АЛАЙҲИССАЛОМ
ПОДШОЛИГИ ЗИКРИ**

Қорахон Мўғулхон фарзандларининг тўнгичи эди. Отаси ўрнига ўлтирди ва мўғул юрти (хукмдори) бўлди. Ва Қоракурумда икки тоғ оралиғини, ки уларни Артоқ ва Қартоқ дейдилар, ўзи йўл, тобелари билан яйлок ва қишлоқ тайин қилди (в. 166). Назм (мазмуни):

Қорахон аркони давлати билан юртини жойлаштириш учун жой қидириб йўлга тушди. Халқни авангор ва жувонғорга ажратди. Ўзи манглайда от сурди. Қанча қидиришмасин кўнгилдагидек жой топилмади. Келурон (шахри) яқинидаги Току Турумга ва Қоракурумга яқинлашидилар. Тоифага Қоракурум ёқди. Гартоқ ва Артоқ деб аталувчи икки тоғ оралиғида тўхтадилар. Шу ерда яйлов ва қишлоқ қурдилар.

Айтишларича, мўғул фирмаси Қорахон замонида куфру ширкатда чунон мустаҳкам эдиларки, масалан, алар бирор фарзанд миллатга куфр иш билан нуқсон етказса, бу ишида событ ва росих бўлмас эдилар. Отаси уни шу даражада қаҳр қилас эдик, қатл этишгача борар эдилар. Фарзандига ота шафқати инобатга олинмасди. Иттифоқан, Қорахон хукмронлиги ва жаҳондорлиги даврида мансабдор бир хотундан бир ўғил туғилди. У фоятда чиройли ва мўйлари ёқимли. Аммо, уч кечакундуз онаси сутини олмади. Ҳар кун ул хотун (куюнарди), оқибат баҳтли бир кечада туш кўрдик, (тушида) гўдак деди: «Эй она, то сен мусулмон бўлмас экансан ва худойи таоло ягоналигига имон келтирмас экансан, ҳақпараст бўлмас экансан, мен сенинг сутингни эммасман». Тўғри йўлни кўрсатган бу саодатни туш икрор қилгандан кейин хотири майли худопарастлик сари тортди ва тавҳид саҳбоси лиммо-лим соғарни идишида татиб кўрди. Аммо эридан кўрққанидан ботинида ўз имони-

ни беркитди, зоҳирга хилоф тарзда ўз имони изҳорини айта олмади. Ва лекин, хуфияда худопарастлик йўли нақшларига интилди. Ўша дамда ул гўдак унинг кўкрагини эма бошлади. Туғилганидан бир неча кун ўтган ва умри муддати бир ёшга етганда ғоят хушсурат бўлди. Чунки унинг зоҳирий ҳусни ботиний жамоли каби қамолот авжи даражасини эгаллади. Назм (мазмуни):

Ҳусни руҳига сен боққанинг чоқ кўзлари ичра хордир меҳру моҳ. Ер юзи шундайлардан оростадир, худо меҳри дилида пийростадир.

Ўша даврдаги мӯгуллар одатига кўра, фарзанд бир яшар бўлмагунча унга ном берилмасди. Алқисса, Қораҳон она-бала хилватгоҳига кирди. Ўғилни кўрди: ҳусни ой парчаси мисоли бешикда нур таратарди. Жамоли партави офтобдек офтобнинг ойга нур баҳш этганидек эди. Қораҳон ғояти шодлигидан тўй бошлаб юборди. Ўша базмда аркони давлат, мӯғул қавми амирлари ҳузурида фармон бердики, акобирлар жамъ бўлгач, ўз хотинига деди: «Ўғлимиз бир яшар бўлди. Унга қандай исм қўямиз?» Дарҳол ҳалиги бир яшар гўдак бешикдан фасиҳзабонлик билан тилга кириб деди: «Менинг номим Ўғуздир». Назм. (мазмуни):

Бир яшар бола тилга кирди ва менга Ўғуз деб ном беринглар, деди. Одамлар унинг сўзини эшишиб, бу ишдан таажжубда қолдилар. Дунёда бундай ажойибни, бир ёшли боланинг гапираётганини энди кўришаётган эди.

Ҳозир бўлганлар бу маънидан ғоятда таажжубда қолган эдилар. Шундан кейин уни мазкур ном билан аташга қарор қилдилар. Ўғузхон балогат ёшига етгач, Қораҳон унинг учун укаси Ўрхоннинг қизини никоҳлаб берди. Бинобарин, у қизнинг ҳоли жамоли имон ҳулёсида юз кўрсатмаган эди. Баркамол жамоли туфайлидан у билан ошнолик даражасида муомила қилди. Бовужуди яқинлик ва хешлигидан бегоналик изҳорини қилди. Илтифот назарини унга ташламади. Ҳар кун ов ва сайдар баҳонасида ўзини ул жамила суратли ва маънавий ноладаги (қиздан) узок тутарди.

Аслан ва қатъян ўз хотирини унинг томонида билмади. Отаси Қораҳонга ўғли Ўғузнинг ул сафо қизга майли йўқлигини хабар қилгандарига ғоятда жаҳлга мингандаридан Ўғузхонни Қораҳон ҳузурига етакладилар ва у иккичи амакиси Кўзхоннинг қизини сўратди ва Ўғузхонга олиб берди. Бу қиз ҳам дини исломдан хориж эди. Бунинг билан ҳам иродат қилмади. Шу сабабли Қораҳон малулу ғамнок ҳолга тушди. Беҳад андешалар билан истадики, Ўғузхоннинг

учинчи амакиси Ўрхоннинг қизини Ўғузхоннинг ризолиги-сиз (в. 17б) (олиб беришга) ботина олмади. Шу асно юз кўргузгунча бир куни Ўғузхон шикордан қайтар эди. Йўли учинчи амакиси Ўрхон маҳалласидан тушди. Унинг қизи қараса, Хиромон ариғи тарафга жомашўйларни томоша қилмоққа кетарди. Ўғузхоннинг кўзи ўша қизга тушди. Кўриниши унчалик соҳибжамол бўлмаса ҳам ботиний сафолиги, ақидаси сидкида шоҳидлар аҳли назарида бир оят намоён бўларди. Кўзлар бу киз рухсорида очилар, рамз билан имо қиласдик, агар сен Ҳақ субҳона таоло ягоналигига гаров бўлсанг, мен сени ўз никоҳимга олурман ва ширин жонимдан ҳам ортиқроқ севарман. Назм (мазмуни):

Фаррух сўзларини ул қиз эшитди, ибо билан секин жавобин деди. Аҳду паймонингдан бўйин товламам, сенини бўлганда фармонингдаман.

Ўғузхон ўз амакиси қизидан бу изҳори итоатни ва итоатгўйликни фаҳмлағач, дедики, Назм (мазмуни).

Сен никоҳимга кирадиган бўлсанг, дунё ва дин номидан севишлик химматим бордир. Мехрим билан юзинг қуёшини (нурга) тўлдиурман. Ойникидек лаъл (тиш)ингни дур килурман. Кўлимдан келганча сени бошга кўтараман, доимо хотинлар сарвари бўлиб қолурсан.

Ўғузхон билан амакиси қизи ўртасида имову ишора-лар билан аҳду паймонлар ўртага қўйилгач, Ўғузхон отаси томон шошилди. Латифликлар билан майл кўргу-зив, учинчи амакиси қизига уйланиш учун рухсат олди. Ул бону қиз Ўғузхон тиззига бош қўйганидан бошлаб улар ўртасида чунон улфатлик пайдо бўлдик, Ўғузхонни одамлар собиқ бонулар хоналарида камдан-кам кўради-ган бўлдилар. Бу қиз билан бирга мужомиати кўп бўлганидан балки бошқаларга илтифот қилмай қўйган-дир. Бундан илгариги хотинларининг дил рашикли тандур оташидек тобланди. Файирликларидан кийна темири ҳар иккиси дил оташида тоб бера олмай қолди. Уларнинг муҳаббати ва мувофақати бегоналар ва хешлар ўртасида дилрешлар зарбулмасалига айланди. Бул тўлин ой сиймоси хуршидлиқолар меҳри офтоб нуридан (нури сабабли) ўз қийр монанд тундек Қора дилларида сурати ҳусни ўйқлигидан, бу маънавий зиё нурини Қораҳон (в. 18а) кўра олмади.

Уларнинг тотув турмуши воқеасини эшитганда та-ажжуби орта борди. То бир куни Ўғузхон шикорга кетганда, Қораҳон тўй тантанасини уюштириди ва Ўғузхон-нинг барча хотинларини зиёфат қилди. Сұхбат асносида

улар ҳоли кайфиятидан сўради. Хотинларидан биринчиси Ўгузхон ҳоли сурати ва унинг мусулмончилигидан, уларни мусулмонлик динига даъват этиб, ўзи қабул қилмаслик йўлидан боргани, унинг эътибори назаридан қолгани, Ўрхоннинг қизи учинчи хотини ривожи ва эътиборини ихтиёр қилгани ҳамма-ҳаммасини Қораҳонга батафсил миридан-сиригача сўзлаб берди. Назм (мазмуни):

Қораҳон ҳузурида Ўгузхон хотинлари кўзлари ёшга тўлиб (дедилар): «Эй шоҳ, умринг фузун бўлгай, душманинг ҳалкуми қонга тўлгай. Хуш кунларингда душман бўлмасин. Умрингни берсин. Сен билан қариндош бўладиган бўлсан, сендан бўлак бизга шоҳ керак эмас. Дунёда сенинг динингдан бошқасини тан олмагаймиз. Сенинг тутумингдан бошқасини қилмаймиз. Ўғуз бошқа динни ихтиёр қилди. Унинг дини билан ишимиз йўқ. У динини бизга таклиф қилганда, ғамдан дилимиз тилинди. Унга эргашмадик, шу боис бизга душман бўлди. Учинчи хотинга севиб уйланди. Ўша унга ҳамроҳ, ҳамроҳ, ҳамдин бўлди». Қораҳон бу сўзларни эшитиб, ҳайратда қолди. Кафча илондек тўлғанди. Ичи ёниб сўзлади: «Отаси динидан кечган ўғулнинг дилини кийна тифи билан тилмоқ лозим: Ўгузхон жонимдан азиз бўлса ҳам, ўткир шамшир билан ишини қилурман. Дину урфимдан қайтган экан, ханжар билан бошини кесмоқ лозим». Кейин лашкар жамлашни буюрди. Миллат ғазабидан жон деб бу ишга бел боғлади.

Қораҳон ўз келинларидан бу сўзларни эшитгач, ўт пурковчи равзан унинг димоғи қасридан дуд чиқарди, қаҳруғазабининг совуқ сарсар шамолидан қалтирай бошлади. Ўз қариндошлари ва (в. 186) аркони давлатигаки, ҳозир эдилар, ўғлини койий бошлади ва дедики, лашкар ва сипоҳ жамъ бўлсинлар, токи нахчиргоҳгача боришин, Ўғуз канорига сазо қуорманки, бошқаларга ибрат бўлгай. Лашкар жамъ килмоқ, жанг жиҳозларини ҳозирламоқ учун хабар бердилар. Жарчилар жар солдилар. Токи одамлар тайёргарлик кўрсинлар. Шу вақтда Ўгузхоннинг ул муслима хотини бу маънидан хабар топиб, жадаллик билан тезда эрини шикоргоҳда огоҳ қилди. Ҳақиқатдан воқиф бўлгач, Ўгузхон, бу иш тадбири фикрида эдики, бирдан Қораҳон лашкари ҳар тарафдан ўраб олдилар. Ўгузхон иложсиз қолиб, ўзи билан ҳамроҳ бўлган бир неча одамлари билан парвардигор зоти покига таваккул қилиб жангга кирди. Қораҳон ўз нафси билан саваш гирдобига етишди. Бу томонлар учрашувида икки лашкарнинг темир пачоқловчилари қўли зарбидан жанг отashi алнга олди. Назм (мазмуни):

Отлар жанг куни елишидан, осмонга қорғард кўта-

рилди. Симобранг шамшир селпинишидан жаранглаб фифон билан дилларни чок этарди. Шикордагидек бир-бирларига ташланиши. Ўзузхоннинг жангта киришдан бўлак чораси қолмади. Жангарилик уни етаклади, Чочий камонидан наъра билан ота бошлади. Ёнидаги ботирлар қўлда шамшир билан унга кўмак берардилар. Йиқилганлар жонидан умид узиб, ботирлар қони деб тиғлар ботарди. Икки лашкар чунон бир-бирига аралашиб кетдики, оташ пўлодидан тиркирашарди. Қорахон ибн Мўғул подшоҳи ғул билан Ўзуз сари ҳужум қилди: отини ниқтаб қамчи босиб, адоват қўлида табар дастасин тутиб, Ўзуз пешонасини мўлжалга олмоқ истади. Улкан тоғни гардун судраганидек, ногаҳон қадар камондори шастидан учган ўқ Қарохон жонига келиб қадалди. Офтоб шу куни газаб сочарди.

Қорахон икки лашкар ўртасида нобуд бўлиб, тупроқ билан баробар бўлди. Лашкарларининг барчаси қочишга юз тутиб, ер бирла яксон бўлдилар. (в. 19а) Бошқа (қолган) аъёнлари ва улус атрофлари дарҳол Ўзузхон ҳузурига келдилар ва камонларни бандаликнинг кулоқ ҳалқасига айлантиридилар. Итоат камарини жон беллари-га боғладилар. Барча ҳалқ, каттадан кичиккача барча элу улус мусулмон бўлдилар. Ўзузхонга қасам келтириб, унинг подшоҳлигидан фахрланишларини изҳор этдилар.

ЎЗУЗХОН ИБН ҚОРАХОН ИБН МЎҒУЛХОН ИБН АЛМУЖАННАХОН ИБН КУЮКХОН ИБН ДИБАДҚУЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН ИБН ёФАС АЛАЙҲИССАЛОМ ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Оллоҳ инояти билан Ўзузхон подшоҳлик тожини кийгач, жаҳонгирилик илми ва мамлакат бошқарувчилиги байробини кўтарди. Олий ҳиммати ва жаҳонбонлик шавкати, ҳоқонлик шукуҳидан ниҳоний лутфлар ва эҳсоний илти-фотларидан улуснинг барча хайлу ҳашамини ва барча элни тиққа, ўз ходимларини ҳақ динига ва мусулмончиликка киргизди. 73 йил давомида ўз қариндош-уруглари ва уларнинг тобеъларига фаровон бегорлар ҳадя этди,

Ахируламр, тобеълардан худопарастлик динини қабул қилган бир гуруҳини эъзозу икром билан сийлаб, гарданини итоатдан ва ҳақ динидан товлаганларини эса жанг жадал маъразида қатлу қаттолга киришдилар. Ҳаммани душман-

лик ўз ҳаётларидан қайтарди. Барча уларнинг тўпланганларини тирқиратиб қувди. Улар Туркистон сарҳадидан қочиб, бир тўдаси Хитой томон кетди,

Соҳиби қуввату шавкат бўлган уларнинг кўпчилиги Хитойдан ҳам ўтиб Чин томон кетдилар. Ул жамоанинг бир тўдалари Ўғузхондан қочиб, Тотор малики уларга мадад қилсалар. Уларнинг саноксиз лашкари Ўғузхон устига (юриш килди). Ўғузхон бундан хабар топиб, лашкарини ҳозирлашга киришди. Лашкарини тартиб этишда мустаҳкамлик чораларини кўрди. Шундай сахий подшоҳ бўлган Ўғузхон устидан бу каби фиску фужурга қарамай ўз юришларида рона лашкарини ораста қилган эди. Марҳум Абулчахон тақсимотидан тамоми эл-улуснинг ярми авангор халқлари ва яна ярми бужунгор тўдасига тайин қилинган эдикি, ҳар қайсиси ўз ҳоқони хизматига етишдилар. Авонгор халқидан бўлганлар подшоҳнинг ўнг қўл томонига ўлтирганлар. (в. 196). Улар ўз бошликлари ва бузурглари билан бўлганлар. Йигитлар ва ёшлар подшоҳ ҳузурида ўз томонларининг пойгак томонидан оёқда турганлар. Худди шунингдек. Жавонгор тоифасидан бўлган одамлар ўз подшоҳларининг чап қўл томонидан (жой олганлар). Ўлтиришга амр қилинган одамлар ўлтирганлар. Оёқда тик туришга маъмур этилганлар тик турганлар. Ушбу сафардаки, барча мўгуллар тоторий аскарлари билан қочганлари эшитилгач, Ўғузхон устига бостириб келдилар. Ўғузхон ҳам ўзининг барча лашкар ва одамларини жамлаб, халойиқни етти қисмга бўлди: Биринчи қисмини бужунгор деб атаб лашкарининг пешрави олдидан кўйдики, уни тўркийда қаровул дейдилар. Иккинчи қисмига буранғар деб ном берди ва бужунгор ортидан юришни буюрди, Токи, булар оралиғида бирор қора кўринадиган бўлса, бири аҳволини иккинчисига етказадиган бўлсин. Бу буранғарни туркийда яровул дейдилар, яна манқдай ҳам дейишадики, уни арабчада муқаддиматул-жайш деб тушунишади. Зеро, бу қисмда сергайрат ва жангчи ёшлар бўлиб, айни шижаатларини намойиш этувчилар кўйилган эди. Учинчи қисмники, марҳум Абулчахон авангор деб атаган эди, шу номда қолдирилди. У лашкарнинг ўнг қўл томонидан отилган камон ўқи масофасида яккаоёқ йўлда юриши муқаррар қилинди. У туркийда ўнг қўл дейиладики, арабчада маймана дейилур. Тўртинчи қисмники, Абулчахон жавонгор деб атаган эди, бу ҳам шу номда қолдирилди. (Лашкарнинг) сўл қўли томондан (ўнг қўл) юрадиган масофада муқаррар қилинди. Яъни, бир камон ўқи етарлик яккатоз йўлдан

бориши белгиланди. Уни туркийда сўл қўл дейдиларки, арабчада майсара тушунилади. Бешинчи қисмки, айни лашкар ва халқ ғулувгоҳидир, ўзи ўртада жойлашиб, уни фўл дейдилар. Шуни муқаррар қилиндики, фўл албатта йўл ўртасидан юрмоғи лозимки, аванғор ва жавонғор айни ясорда жойлашади. Ўзи фўл ўртасида туғ ва асоба остида жой олади (в. 20а) Бу фўлни туркийда ясов дейдилар ва арабийда қалбул-жайш аталади.

Олтинчи қисмни ўқжунғор деб атайдилар. Шунга келишилдики, фўл ёнидан шундай миқдорда ён томондан юрадики, уларнинг қадам ташлаганларида чиқсан чангни, уларнинг қорасини фўлдаги одам кўриб турмоғи керак. Улар ҳам фўл юрадиган йўл чангни ёки фўл қорасини кўриб туриши лозим. Бу ўқжунғор туркийда жангдовул дейдилади, арабийда у соқа деб аталади. Туркларнинг баъзилари уни ўкча дейдилар. Еттинчи қисмни бўстонғор дейдиларки, улар ўнг жавонғордан кейинда маймана билан ясор оралиғича келадиган масофада жойлашади. Улар шу тарзда йўл босадиларки, душман улар қораси ва чангидан огоҳ бўлмасликлари лозим. Ва бу бўстонғорни туркийда бухтарма дейдилар ва форсийда камингоҳдир. Булжанғор ва бўстонғорнинг арабийси йўқдир. Зероки, араблар аскарида беш қисмдан ортиғига эътибор қилмаганлар.

Ўғузхон ўз лашкарини шу тартибда етти қисмга бўлиб, ҳар қисмида ўша диловар ва коригар ёшлар, мўътабар сардорларидан ва муборизларидан мавқеига қараб кўйиб, тайнинлаб чиқди. Мўғул ва тотор лашкари истиқболига чиқди. Ўзаро жангга киришдилар. Бу тартибда лашкар ва бу йўсин мустаҳкам аскар (сафлари)ки, аслан ва қатъян олдин эшитилмаган эди. Каердан ҳам кўрардиларки, мўғул ва тотор катта-кичиги қулоғига етган эди. Улар аскарларининг кордонлари бу ихтиро тартибидан ўйга ва ҳайратга тушдилар. Бу ҳолатдан кутулмоқ учун ҳар бири ўзрайини кўрсатиб, ҳар жой-ҳар жойда дўпчин дўсчин ўлтиришиб маслаҳат қилдилар. Баъзи беистеъод одамлар дилидан ҳавф чангни ўрин олди. Ҳар бирининг диллари санавбар диллариdek пора-пора бўлди. Бундайлар ҳам ҳар жой-ҳар жойда ўтириб ўз ҳоллари фикрида бўлдилар. Ногоҳ, совуқ шамол ўғузхон чегараси томондан эсиб, замин чангу тўзонини осмонга кўтарди. Шу васваса ҳангомида мўғул ва тотор аскари юраксизлари дилида кўркув ва вахима йўл топди. (в. 20 б) Ярмичаси пароканда бўлиб кетди. Қолганларининг барчаси улар йўлини тўсмоқ бўлиб, орқасидан кувдилар. Лашкар одамлари, бирор ҳодиса бўлган, шунинг учун булар бунчалик чопмоқдалар, деб гумон

қилдилар. Шу ғалат гумонда шиддат билан ул лашкарга қарши йўналдилар. Оқибатда мӯғул ва тотор лашкарининг барчаси тумтарақай қоча бошлишди. Тамоми аскарлар тарқалиб қочиши. Мӯғул ва тотор қўшини енгилгани хабари Ўғузхонга етишгач, мазкур бўлган қоида, ҳақиқат бўйича, ҳаргиз шитоб ва шошилинчлик кўрсатмай, улар ортидан от қўйдилар. Мӯғул ва тотор лашкарининг қай бирига етиб олсалар, жангга киришганини ўлдирдилар, қўл кўтартмаганини асир олдилар. Шу тартибда ҳар икки лашкар Чин чегарасигача етдилар. Ул мамлакатни ҳам забт этдилар. Бу мамлакатларни ҳам истило қилдилар. Чунончи, элу улуси, мӯгулу тотор барчаси ноилож ва noctor Ўғузхонга эл бўлдилар. Ўғузхон тамоми Чин, Хито, Туркистон, Саклоб мамлакатларига ҳокиму муставло бўлди. Талотин, Талош, Салоси, Сайрам шаҳарлари чегараларидан то Бухоро, Самарқанд сарҳадларигача ерларни тахти тасарруфига киритди. Барча кофир қавмларини мусулмон ва худопараастларга айлантириди. Ҳар бир шаҳар ва ноҳияга бир амир ва ҳоким жўнатди. Бир хиргоҳни жавоҳирлар билан безатиб ҳисровона базм ва подшоҳона тўй ташкил этди. Жамъи бузурглар, амирларга яхши навозиш ва сийловлар кўргузди. Назм (мазмуни):

Султонлар сулоласини Ўғузхон бошлаб берди. Мӯғулхон тожидан нажот топди. У олтин хиргоҳ қуришни ва уни жавоҳир билан безашни буюрди. Элу улусга сувулголар тайин қилди. Заррин нағоралар чалдирди. Шоҳона базм уюштириди. Ота Маҳшару, она жаннат бўлди. Унда Чину чигил (қавми) ҳурзодлари ғуломлардек жону дилдан хизмат қилдилар. Қўлларига асал тўла косалар олиб, шира билан сутни аралаштиридилар. Ундан хосу авомга кетма-кет улашдилар. Ўлтириб туришлари ўта одобли эди. Бошларига дурра ташлаб олишган. Ёнма-ён туриб саф тортгандилар: раият, сипоҳ, элу улус. Келганларнинг каттадан кичигигача Ус дарёсиdek қайнарди. Кашук топиб барча тиз чўкишиди; хон хушёр сувулғосига ҳурмат юзасидан, ботиру бошлиқ, шоҳу шаҳриёр, ҳоқони аъзам Ўғуз инъомидан яқину узок соврунга эриши. Вилоят шаҳарларига ҳам, тўда-тўда эл-улус ботиру бошлиғига, лашкарга олтин, жома, (май) жоми берди. Ошуфта дилларга ором бағишилади. Ҳар бир шаҳриёрга шаҳар берди. Ҳамма унинг сулғосидан баҳра топди. Улусни лақаблари билан ёд қилди. Ҳар йўл билан ҳар кишини шод қилди. Элу улус лақаблари ундан қолди. Чин сарҳадидан то Рус денгизигача.

Алкисса, Ўғузхон, наввороллоҳу марқада, Чину Мочин мамлакатлари сарҳадидан то Рус денгизигача, Олтой ва

Қонқойдан Жайхун дарёси бўйигача ўз забти доирасига ва ўз тасарруфига олгач, барчани худопарастлик динига киритишга ҳаракат қилган эди. Бу диёрлар ўртасида ислом ривожига ва турклар ҳолининг барқарорлиги ва улар турмуши шароитининг қойимлигига сабаб бўлган бир неча қонунлар ишлаб чиқди. Айтадиларки, Ўғузхон турк маликлари орасида мисли Жамшед эди. Ажам маликлари орасида ҳам.

ЎҒУЗХОННИНГ ТУРК ҚАВМЛАРИГА ЛАҚАБ ҚЎЙГАНИ ЗИКРИ

Мазкур тарихда Ўғузхон туркларнинг қавмларига лақаблар қўйидики, улар то ҳануз ўша исму лақаблар билан машхурдирлар. Жумладан, бир неча қавмнинг лақаблари қуйидагича: мисли уйғур, қонқли, қибчоқ, қорлуқ, ҳалаж, чиоғлар ва ҳоказо. Аммо, уйғурнинг маъноси (қўшмоқ) боғламоқ, бири-бири билан ахду паймон боғламоғдир. Бу тоифа Ўғузхонга бир жангда бесабаб мадад берганди. Шу боисдан уларга уйғур деб ном кўйди. Аммо, қонқли ақллилик, фаросатлилик маъноси-дир. Ўзи бир нарсадан бир маъно чиқармоғдир. Чунончи, бир жангда Ўғузхон қўлига жуда кўп бойлик ўлжа тушган эди. Фанимдан хушёр ўлжа (в. 21 б) олиб, унинг қулфини оча олмаганди. Лашкардагиларнинг тўғри фикр юритувчи бир тўдаси уриниб кўришди. Батартиб қилдилар ул ўлжани осонликча очиб ташиб, олдилар. Ўз ақлу фаросати билан дунё мушкулларини еча олганликлари сабабидан уларга қонқли деб ном кўйди.

Аммо қибчоқ (номи) қабук сўзидан олинган. Қабук бир дараҳтнинг номидир. У дараҳт танаси ичи ковак бўлади. Пўстидан ташқарисида кўклиқ йўқдир. Ёғочининг ичи чириган, ғовак бўлган бўлади. Айтадиларки, жангларнинг бирида Ўғузхон лашкари шикаст ейди. Ўғузхон одамларининг кўпчилиги қатл этилади. Ўғузхонда душманга қарши зарба бериш куввати қолмайди. Ночор аҳволда қолиб, чекинишга юз тутади. Сахрода икки дарё оралиғида отдан тушади. Лашкарда бир хотиннинг қорнида ҳомиласи бор эди. Ул хотиннинг эри ва отаси Ўғузхон кўзи ўнгида Ўғузхон душмани билан бўлган жангда ўлдирилган эдилар. Ул хотиннинг дарди кўзғаб қолди. Иложсиз қолган хотин ёнидаги бир дараҳтнинг ковагига бир пана жой тополмай кирди. У ерда ундан бир ўғил туғилди. Ўғузхон бу воқеадан хабар топгач, улар ҳолига раҳму шафқат қилиб,

деди: отаси ва бобосини, ва отаси ва эриники биз туфайли ўлдиришди. У етим қолди. Ўша ўғил болани фарзандликка қабул қилди ва Қибчок деб ном берди. Назм (мазмуни):

Бугунги кундаги қибчоқ қавмини унинг бир ўғли наслидан деб биладилар.

Айтишларича, Ўғузхоннинг ўша жангига Эрон волийси Этбароқ ҳамроҳ эди. 17 йил ўтгач Этбароқ устидан голиб келди ва Эронни истило қилди. Бир неча муддат ўтиб Ўғузхон Туронга қайтганда эшилдики, яна унинг душманлари бош кўтарибди. Фарзандим деб атаган Қибчокқа буюрдики, ўзига яқин тобеъ одамлари билан улар устига боргай ва Момоқ ноҳияларида чегара муҳофазаси билан шуғуллангай. Ўғузхон фармонига биноан у йўлга тушди ва айтилган жойга ўрнашди ва яшаб қолди,

Қорлиқ. Ўғузхон Fўр сарҳадидан Турон замин томон йўлга чиққанда (в. 22 а) қиши жуда совук келган эди. Даству саҳрони қор тамоман қоплаб олганди. У буюрдики, ҳеч ким лашкардан орқада қолиб кетмасин. Аммо, қор қўплиги ва совукдан баъзилар лашкардан орқада қолиб кетдилар. Ўғузхонга бу маълум бўлгач, яна фармон берди. Уларни топиб келдилар. Сўроқлаганлари билан, барибир қолиб кетганлар бўлди. Суриштириб, қолганларга корлиқ деб ном берди.

Назм (мазмуни):

Энди қорлиқ находини улар наслидан деб биладилар.

Аммо Халаж (тўғрисида) дейдиларки, Ўғузхон мамлакатлар тасхири учун лашкар тортганда хукм қилдики, ҳеч ким лашкардан қолиб кетмасин. Ўша ўртада бир киши бўлиб хотини ҳомиласидан қутулган эди-ю; камқувватликдан сути йўқ эди. Саҳрова бир шағолни кўрдики, товуқни овлаб турганди. Сути йўқ хотиннинг эри ўша одам бир калтакни олиб шағолга отди. Тустовуқни ундан кутқариш ва уни хотинига кабоб қилиб бериш мақсади эди. То ул хотинда сут пайдо бўлгай ва фарзандини сутдан тўйдиргай. Ўша хотин тустовуқ кабобидан егач, сути кўпайди ва фарзандини сутдан тўйдирди. Ўғузхон улар ахволидан воқиф бўлиб, йўл азобини тортган маъносида бўлган Халаж номини ул ўғилга қўйди. Назм (мазмуни):

Шу юмушдан юпаниб бир неча одам, Ўғузхон эшилди улардан шул дам. Аччиғланди, дедики кимнинг хотини, туғса нечун ортга тортар отини. Шоҳи замон унга қўйди Халаж ном, маъноси шул: қолиб кетма, опажон.

Аммо, Чиурға. Айтадиларки, Ўғузхон сафарларининг бирида шабгирилик юз берди. Бир ерга етгач, отдан тушди ва қараса, бир тўда одамлари лашкардан ажраб орқада

қолиб кетганлар. Қатор орқасидан кела бошлаганлар. Шу сабабдан ул одамларни Чиурғонлар деб атади. Назм (мазмуни):

Чиурғон туркийда қатор маъносини беради. Шаҳриёр шундай деб хитоб қилди. Ўғузхон туркийнажод қавмларига шу тарзда ном қўйди. Сен уларнинг барчасини турк деб бил, факат номлари турлича бўлди.

ЎҒУЗХОННИНГ АРАБ ДИЁРИ ВА ЭРОНДАН ТУРОН ПОЙТАХТИГА ҚАЙТИШИ ЗИКРИДА (В. 22 б)

Ўғузхони Фозий олдинроқ олам мамлакатларини ўз тасарруфи остига киритгач, кофирларнинг олимларини қириб ташлади. Араб диёридан асл юртларики, Картоқ ва Артоқ эди. Қоракурум ва Келурон ноҳияларига қайтиб келдилар ва бу ерда ажойиб базм ва гаройиб жашни ташкил этдиларки, ҳеч бир подшоҳ унақасини тартиб килмаган эди. Назм (мазмуни).

Олтиндан шундай хиргоҳ тикдики, узунлигию кенглиги узундан-узун бўлиб, осмону ер билан баробар эди. Унда шоҳона базм тузди. Унинг инъомидан халқ шод бўлди.

Чун заррин хиргоҳни ва байрам анжомларини муҳайё қилгач, атроф (мамлакатлар)нинг бузургу сардорлари, Турон замини маликларини чорлаб келтирдилар. Тўққиз минг қўй, тўққиз юз от сўйилди, тўққиз минг қимиз меши, ва бошқа муносиб асбобларни муҳайё қилдилар. Ўша куни катта шира ихтиро қилдиларки, илгари бундайини ҳеч ким кўрмаганди. Ўзи ул шира устига ўзига муддао ва матлуб бўлган кишилар билан бирга чиқиб ўлтурди. Жумладан, Ўғузхоннинг олти нафар ўғлики, уч нафар каттасининг бирини Кун, иккинчисини Ой, учинчи сини Юлдуз (атардилар), уч нафар кичигини, яъни тўртингиси Кўк, бешинчиси Ток, олтинчиси Тенгиз бўлиб, ҳар қайсисининг хос сиурғоси бор эди. Назм (мазмуни):

Базмда Ўғуз кўргомиши уюштирди. Ўша олти ўғлини сиурғол тайинлади. Улар мардлик ва лашкаркашликда, мамлакатларни забт этишда, душманни суришда, жангда отасига мадад берарди. Ҳар бири ажаб ёварлик (мадад) кўргизарди.

ЎҒУЗХОННИНГ ЎЗ ЎҒИЛЛАРИГА ЎРИН БЕЛГИЛАГАНИ ЗИКРИ

Айтишларича, бир куни Ўғузхон ўғиллари билан бергаликда шикорга борган эдилар. Шикор пайтида ҳар бири бир ов кетидан қувдилар. Ногох, ҳар олти нафар ўғил бир бўлиб шикоргоҳда бергаликда бир жойга етишдилар ва бир камон билан уч заррин ўқ топиб олдилар. Оталари ҳузурига мухокамага келтирдилар. Ўғузхон улуғ ўғилларига камонни ва уч кичик ўғлига ўқларни берди. Катта ўғиллари камонни (в. 23 а) уч қисмга бўлиб олдилар. Шунинг учун ҳам уларни бузук деб атайдиган бўлдилар. Кичик ўғилларни уч ўқ дейишадиган бўлишди. Йўлда бузуқилар уч ўқидан кўп бўладилар. Ўқ элчи ҳукмини, камон подшоҳ ҳукмини келтиради. Назм (мазмуни):

Ўқ — элчи, камон — подшоҳ бўлди. Йўлда элчи шоҳдан камтардир. У аванфордан юришини бузуқларга буюрди, жавонгордан уч ўқ кетганди. Лекин ўз ихтиёрини бузуқса берди. Уч ўқ учун иморат солди.

Бузуқларга дедики, суворийлар учун ва қўр ўринини ўнг томонданки, ўнфор дерлар, тайинласинлар ва ўлтирасинлар. Уч ўқларга буюрдики, чап қўл томонданки, уни жўнгор дерлар суворийларга ва пиёдаларга ўрин тайёрлаб ўлтирасинсинлар. Ўринларига қайтсинар. Шунингдек, бузуқларга валиаҳдлик амрини қилдилар. Уч урукқа амирлик фармони бердилар. Шу байрамдан ва сұхбатдан бироз вақт ўтгач, у ҳақ раҳматига етди. Унга Оллоҳ раҳмати бўлсин.

КУНХОН ИБН ЎҒУЗХОН ИБН ҚОРАХОН ИБН МЁФУЛХОН ИБН АЛМУЖАННАХОН ИБН КУЮКХОН ИБН ДИБАДҚУЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН ИБН ЁФАС АЛАЙҲИССАЛОМ ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Кунхон ибн Ўғузхон отаси васияти ижобати ва салтанат акобириу арконлари савоби учун отаси ўрнига тахтга ўлтириди, салтанат ва фармондехлик ишига киришди. Раиятга нисбатан адолат ва тадбир ўйлини тутди. Отаси қўли остида бўлган Арқил хожа тадбир билан иш кўришни мақсад қилди. Арқил хожа хилватда Кунхонга деди: «Ўғузхон олиймиқдор ва жалиулулқадр подшоҳ эди. Мамлакатларни қўлда тутиб, лашкарини кўпайтириди, шунингдек, ундан кўплаб хазиналар қолди». Назм (мазмуни):

Шунча молу чорва бу ерда сизлар учун қолди. У кетди,

ўзининг молу мулкини сиз олти ўғилга қолдирди. Сизларнинг ҳар олтоворингиздан тўрттадан шаҳзода туғилди ва 24 нафар бўлди.

Сизларнинг (олтоворингиздан) ҳар бирингиздан тўрт нафардан фарзанд дунёга келади. Чунончи 24 шаҳзода бўлади. Мабодо (в. 23 б) молу мулк туфайли улар ўртасида мухолифат пайдо бўлмагай. Уларнинг ҳар бирига яраша йўл-йўриқ ва расму русум кўрсатганим авлодир.

Назм (мазмуни):

«Олтин, нозу неъматлар, кўй сурувларини уларга бахшида этаман. Ҳар бирига биттадан нишон, ном, лақаб ва тамғо тайинлайман. Токи ҳар бири ўзига тегишли (неъмату одамлар) дан огоҳ бўлсинлар, жанжаллашиб юрмасинлар. Улардан туғилган ҳар бир зод биз белгилаган русумга риоя қилгай». Арқилдан буни эшитиб, кекса киши айтганларига ишонди. Донолар йўригидан сўз очиб шоҳ деди: «Эй ройи покинг ойдан ҳам равshan бўлган, сенинг ишларингдан хато топа олмадим. Энди ҳеч тортина масдан шундай яшагин».

Арқил хожадан отаси дастурини эшитгач, бу аниқ тадбирни бажаришга киришди. «Неки сенинг мунааввар хотирингдан нур таралибди, замирим хонасининг ойнаси равshan қилур. Лозимдирки, бу тадбирни амалга бекусур оширмоқ лозим. То бу ишни охирига етказмагайсиз, бир дам ҳамроҳ сувини ичмагайсанки, пайсалга солиш оғатдир. («Таъхир оғат аст») тадбирда роҳат». Арқил хожа ўз вожиб қоонзодасидан шундай ижозат олгач, хизмат камарини маҳкам боғлаб, муҳим ишларни саранжомлашга киришди. Назм (мазмуни):

Арқил Кунхон фармонини эшитгач, хизматга бел боғлаб, елиб-югурди. Чапу ўнг кўл фарқига борди, улар кимга тааллуқлиги муайянку. Ҳар шаҳзодани бир ўлкага тайинлади ва уларга лақаб ва тамғалар белгилади. Ҳамма шоду хуррам, бир-бирлари билан дўсту бегам бўлдилар.

Равшанзамир Кунхон фармонига биноан вазир Арқилхожа шаҳзодалар нишони ва лақаби, ўлтирас жойлар ва тамғоларини тайин қилгач, беман шу маъно улар ўртасида дўстлик ва тотувлик пайдо бўлди. Улфат ва садоқатлилик ўрнатилди. Адоват ва гап-сўз йўли беркилди. Чунончи, мажлисда, тўйда, шулонда ҳар бири ўз мучагинаи соврунларини биладиган бўладилар. Таом ейиш пайтида ҳар бирига қўйнинг бир қисми муайян эди. Бир-бирига кичик ва катта одобига риоя қилар эдилар. Беман ушбу тотувлик салтанат бу сулолада узоқ йиллар сақланди. Кунхон (в. 24 а) 70 йил муддат салтанат сурди. Бу дунёдан кўз юмаётганда ўз иниси Ойхонни валиаҳд тайинлади.

**ОЙХОН ИБН ЎҒУЗХОН ИБН ҚОРАХОН ИБН
МҮГУЛХОН ИБН АЛМУЖАННАХОН ИБН
КҮЮКХОН ИБН ДИБАДҚҮЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН
ИБН ТУРКХОН ИБН ЁФАС ИБН НУҲ
АЛАЙҲИССАЛОМ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ**

Ойхон ибн Ўғузхон карамли, муборакрўй, хушфеъл ва хушхўй хон эди. Биродари вафотидан кейин салтанат маснади ва адолат таҳтига ўлтириди. Хосу авом ҳузурида эҳсон кўрсатарди. Отаси ва бобосининг таҳсинга лойик расму русумида устивор турди. Раиятга риоя ва ёрдам кўлини чўзди. Лашкарига бобоси ва отаси ясоғи бўйича таълим берди ва тузди. Бир муддат хонлик таҳтига қадам қўйиб, қўп муддат комронлик йўриғида турди. Тепасига ажал фариштаси етишганда тўнгич ўғли Юлдузхонни ўрнига қойиммакон тайинлади. Ўзи эса оламнинг барча халқидан оламнинг яратувчиси томон юз ўғирди.

**ЮЛДУЗХОН ИБН ОЙХОН ИБН ЎҒУЗХОН ИБН
ҚОРАХОН ИБН МҮГУЛХОН ИБН
АЛМУЖАННАХОН ИБН КҮЮКХОН ИБН
ДИБАДҚҮЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН
ИБН ЁФАС ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ
ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ**

Юлдуз ибн Ойхон отаси ўрнини эгаллаб, меросий мулк эгалигини кила бошлагач, яхши русум ва одатлар касб этди. Бир навъ Мўғулистон подшолигини юритди. Унинг замонида халқ фароғатда ва форуғболлик билан ҳаёт кечирдилар. Адлу инсоғи ўчоғи муболағасиз беҳиштга тенглашадиган замонасида ва салтанат экинзорида фармонраволик уруғини кўлга киритди. Вахима чумчуғи қайтди. Оқибат омил уни амалдан маъзул этиб, қазо қўли қадар қалами билан унинг умри сижилига ҳам тавқе битди. Унинг ўғиллари орасидан Менглихон отаси ўрнини эгаллади.

**МЕНГЛИХОН ИБН ЮЛДУЗХОН ИБН ОЙХОН
ИБН ЎҒУЗХОН ИБН ҚОРАХОН ИБН МЎҒУЛХОН
ИБН АЛМУЖАННАХОН ИБН КҮЮКХОН ИБН
ДИБАД҆ҚҮЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН
ИБН ЁФАС ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ
ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ (В. 24 б)**

Менглихон ибн Юлдузхон отаси ўрнига салтанат таҳтига ўлтиргач, бир навъ подшоҳлик ва фармондехлик русумини юритди. Унинг замонида барча халойик ва раият оммаси фаровон ва хотиржам яшадилар. Ажал қозиси унинг тепасига етишгач, Тенгизхон деган ўз ўғлини ўзига валиаҳд тайинлади.

**ТЕНГИЗХОН ИБН МЕНГЛИХОН ИБН ЮЛДУЗХОН
ИБН ОЙХОН ИБН ЎҒУЗХОН ИБН ҚОРАХОН
ИБН МЎҒУЛХОН ИБН АЛМУЖАННАХОН ИБН
КҮЮКХОН ИБН ДИБАД҆ҚҮЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН
ИБН ТУРКХОН ИБН ЁФАС ИБН НУҲ
АЛАЙҲИССАЛОМ ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ**

Тенгизхон салтанат ишларига мутасадди бўлгач, бобоси ва отаси йўриғидан четга чиқмади. 110 йил Мўгулистонда хонлик сарири ва жаҳонбонлик таҳтида ўлтирди. Кексайиб, нотавон бўлгач, ўғли Элхонники, одил ва комил подшоҳ ва шавкат соҳиби эди, ўз ўрнига тайинлади. Ўзи узлат гўшасига жўнади. Қолган умрини гафлат айёмининг узроҳлиги ва колганининг тадорикини қуллик жодасида ўтказмоққа тутиндиги. Ажали яқинлашгандаги барчадан розичилик ва хушлик тилаб, оқибат чамани томон равона бўлди.

**ЭЛХОН ИБН ТЕНГИЗХОН ИБН МЕНГЛИХОН
ИБН ЮЛДУЗХОН ИБН ОЙХОН ИБН ЎҒУЗХОН
ИБН ҚОРАХОН ИБН МЎҒУЛХОН ИБН
АЛМУЖАННАХОН ИБН ҚҮЮКХОН ИБН
ДИБАД҆ҚҮЙХОН ИБН АБУЛЧАХОН ИБН ТУРКХОН
ИБН ЁФАС ИБН НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ
ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ**

Таърих фани арбоблари китобларида зикр этилмиш ва битилмишни, Элхон ўта ҳалим ва комкор подшоҳ, карамли ва матонатли қоон эди. Айтадиларки, Элхон давлати

замонида унинг иккинчи ўғли бўлган шоҳ Офариудун Тур ибн Фариудунни саноқсиз лашқару улкан, ҳисобсиз сипоҳ билан Мовароуннаҳр ва Туркистон заминга жўнатди. Тур ибн Фариудун Жайҳундан ўтиб, Мовароуннаҳрга етди ва ул ерда туриб қолмай, Туркистон диёргига отланди. Севинчхонки, Тотор маликларининг саккизинчиси эди, фурсатни ғанимат ҳисоблаб, ўч олмоқ бўлди. Ўғузхоннинг ўзаро муносабатлариаги ҳам иллатлиқдан Тур ибн Фариудун билан ошнолик пайдо қилганди. Тур ибн Фариудун билан Элхон Мўгул подшоҳи ўртасида (в. 25 а) мухолифлик пайдо бўлди. Тур ибн Фариудун Тотор хони Севинчхон билан иттифоклиқда Элхон мўгулнинг элу улуси устига юриш қилганди.

ТУР ИБН ФАРИДУН БИЛАН ЭЛХОН ИБН ТЕНГИЗХОН МЎГУЛ ЎРТАСИДАГИ ЖАНГ ЗИКРИ

Тур ибн Фариудун Элхон устига лашқар тортганда мўгул қавмлари Элхондан хушдил ва хушнуд бўлганликларидан у билан мардона жанг қилдилар. Туркларнинг, уйғуру тоторларнинг кўпчилигини қатл этдилар. Шу аснода Тур ибн Фариудун билан Севинчхон тотор ҳийла ишлатиб, қоча бошладилар.

Сўнг қайтиб, икки фарсанг мўгулларга яқинлашиб тўхтадилар. Иккинчи куни гафлатда қўйиб мўгуллар устига ёпирилдилар. Назм (мазмуни):

Карнай ноласи хурушга келди. Рўйин (биринжий) нойу рўйин нофора. Замин отлар наълидан жўшга келиб, тиғлару хуруш унга қўшилди.

Алқисса, ҳазрати вожибул-вужуд тақдирни билан Элхон ва мўғул ҳалқи устидан ғолиб келдилар. Мўғул ҳалқи еган тузларини ҳалоллаш йўлида ўша куни шу дараҷада жаҳд билан жанг қилдиларки, барчалари ҳалок бўлдилар. Айтишларича, Қаён ибн Элхон ва унинг асранди ўғли Нукуз, икки аёл, шу иккисининг ҳамширасидан ташқари бошқа бирор киши бу жангдан тирик қолмади. Бу воқеа, айтишларича, Ўғузхондан минг йил ўтгач, содир бўлган. Баъзиларнинг ривоятича мағлубият жангига пайтида қирқ нафар қиз бир тарафга қараб кочиб кетганлар. Ўттиз нафар йигит бошқа тарафга қочишган. Ўша қирқ нафар қиз наслидан қирққизлар пайдо бўлган. Ўттиз ўғил наслидан ўттиз ўғул. Алаҳдат алоар-ровий.

Қаён ва Нукуз хотинлари билан бирга ўзларининг ўлдирган одамлари орасида қолдирилдилар. Күёш ботиб, жанг бўлган жойда қош қорайганда ўринларидан туриб,

асир олингандар отлари уларга яраб қолди, миндилар ва қоча бошладилар. Тонг чоғида тўртталаси бир жойга етишдилар. Назм (мазмуни):

Қанчалар тоғлар бир-бирига уланган бўлади, уларга кириш йўли банддир. Бир тоғ ҳайкалдек ажралиб турарди. Гўё фалакдан ажралган парча дейсан. Тишини худо шундай яратган эди. Ичи эса жаннатдек суву ўт-ўланга бой эди. Бир ер эдикӣ, осмондан афзал. Лекин йўли тогу камарлар билан беркитилганди.

Ҳар тўрт нафари тонг ёришга, у ёрга етганларида жон ҳавлида захмату машаққат билан ўзларини унга ташладилар. Ўша жойда ўтлок бўлиб, суву ўт-ўлан ва ҷашмалар, дараҳтлар мўл-кўл эди. Ўша ноҳияни айланиб чиқиб, бир қальага ўхшаш баланд тоғни кўрдилар. Ўша тоғ этагига бордилар. Ул тогнинг зоҳири тоғ тошидан бўлиб, тоғ ичкариси мевали дараҳтларга, овланадиган ҳайвонларга мўл эди. Турклар бу тогнинг номини Арканакун дерлар. Яъни Тунд Камар дегани.

Алқисса, кўп машаққат билан ҳар тўртowi ўша тоғ тепасига чикдилар. Ўзларини у тоғдан пастга олдилар. Шу ерда макон курдилар. Бир неча муддат шу алпозда кунлар ўтди. Молу фарзандлари, асбобу чорваларини жамлаб кўпайтиридилар. Улар наслидан бир неча шўъба вужудга келди. Ҳар шўъбадан қабилалар пайдо бўлди. Назм (мазмуни):

Ўша жойда узок йиллар қолиб кетишли. Шу орада асбоб-ускуна, фарзандлар, мол-ҳол ҳосил бўлди. Наслла-ридан жуда кўп шўъбалар вужудга келгач, улардан қабилалар пайдо бўлди.

Ҳар қабиланинг ўз исми муайян бўлди. Бу қабилалардан Қаён наслидан ҳосил бўлганини қиёт дейишади. Нукуз наслидан пайдо бўлган қабилани дарлакин деб атайдилар.

БУГУНГИ КУНДА РУС ВА ЗАНГ МАМЛАКАТЛАРИДА ХУНКОР НОМИ БИЛАН ШУХРАТ ТОҒАН ОЛИ УСМОН СУЛТОНЛАРИНИНГ АЖДОДЛАРИ БАЁНИ ЗИКРИДАКИ, ЎГУЗХОН НАСЛИДАН ҲИСОБЛАЙДИЛАР

Тарих ва хабарлар муҳаққиқлари наздида шул муқаррарки, Ўгузхон Султон Усмонхоннинг ўн бешинчи бобосидир. У охирги султонлардан бўлиб, Чин ибн Ёфас

алайҳиссалом авлодларидандир. Юқорида мазкур бўлган Ўғузхон қадимги бобоси бўлиб, Турк ибн Ёфас алайҳиссалом авлодидандир. Усмонхон аждодлари исмлари Ҳазрати Ёфас алайҳиссаломга тубандагича тартибда-дир:

Усмонхон ибн Эртўрул ибн Сулаймонхон ибн Киё Алпхон ибн Қизил бугохон ибн Бойиндурухон ибн Ойкут-луғхон ибн Турғорхон ибн Тўқтемурхон ибн Босуқхон ибн Кўк албхон ибн Ўғузхон ибн Бойсубхон ибн Яловожхон ибн Бойбухон ибн Тўғрулхон ибн Ойтұғмишхон (в. 26 а) ибн Кужангхон ибн Ортуқхон ибн Қасорихон ибн Бектемирхон ибн Туримхон ибн Ямоқхон ибн Қизил бугохон ибн Ямоқхон ибн Бошбўғохон ибн Тўғрулхон ибн Қойихон ибн Жамумхон ибн Бойсурхон ибн Туғралхон ибн Севинчхон ибн Қуртилмишхон ибн Жорсуғохон ибн Қарожорхон ибн Бойчуқхон ибн Амудхон ибн Қумошхон ибн Қораўғлонхон ибн Сулаймонхон ибн Курчулхон ибн Кўрбуғон ибн Бойтемурхон ибн Қуйхон ибн Макри Юманишхон ибн Макри Қуйхон ибн Мочинхон ибн Ёфас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом.

Оли Усмон сultonлари аждоди баёни шундан иборатки, 55 воситадан кейин ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломга етадилар. Ал илму индоллоҳи валаҳда ало ар-рови.

АРКАНАҚУН ТОҒИДАН ҚИЁТ ВА ДАРЛАКИН ҚАВМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ЗИКРИ

Қиёт ва дарлакин қабила ва қавмлари кўпайгач, Арканакун мақоми уларга танглик қила бошлади. Ташқари-га чиқишга ҳаракат қилдилар. Улар бу ердан чиқмоқчи бўлган чокларида тоғнинг бир қисми темир маъданидан эканлигидан йўл-йўл қилиб олинди. Барча қавм тўпланишиб, жуда кўп ўтин ва кўмир тўда қилдилар. Кийик, Оҳу терисидан тўққиз юз дам ясадилар. Ҳар бири эллик ман келадиган кўмир оташини ёқдилар ва дамларни ишга солдилар. Назм (мазмуни).

Ўзларидаги ўтга дам бердилар, у кўк чархини қорайтириб юборди. Олов кучая боргач, тобига келди ва дарҳол темир сувдек оқа бошлади.

Кўп ҳаракатлар билан тоғнинг баъзи жойларини эритиб, йўл очдилар ва ташқари чиқдилар. У ердан кўчиб яна Мўғул диёргаки, або ва аждодлари ватани эди, кириб келдилар. Уларнинг асл ватанларига кириб олиб, эгаллаган тотор ва бошқа қавмлар билан жанг қилдилар. Ул

мавзеларни уларнинг қўлидан озод қилдилар. Ўз ерлари-ни эгаллагач, ташқарида қолган бир гурух Хитойга бориб, жойлашган эдилар. Улар бу ердан чиқиб, мўғул элига келиб қўшилдилар. Аммо мўғул халқи шу икки наслдан бошқасини эътиборга олмайдилар.

Назм (мазмуни):

Мўғуллар наздида шу нарса аниққи, икки қавмнинг келиб чиқиши айни шу тартибдадир. Ўзини айланма йўллар билан уларга нисбат берувчилар эътиборга олинмайди.

Тарих китобларида Мўғул замини худуди ва томонлари муайян қилинганидек, қуидагичадир: унинг шарқий чегараси Чину Хитой оралиғи сарҳадига етади. Чунонки, жанубда шарқий сарҳади Чин гарби-шимолий чегараси охиригача, шимолда шарқий сарҳади Хитой шарқижануби чегараси охирига ва Мўғул замини гарбий чегараси уйғур заминигача, шимоли Қорақурум ва Салангой заминигача ва жануби то Тибатга етади.

Айтадиларки, уларнинг ов ва минилмайдиган ҳайвонлар гўштидан бошқа овқати йўқ. Зеро, ул диёрда экин экилмайди. Ул халқнинг барчаси молдор бўлганидан экин экиладидиган ерларда мол боқиш мушкулдир. Агар ахёнан экин экилса, ёки экин ери бўлса, уни ҳисобга ва эътиборга олмайдилар. Улар либосининг аксари ваҳшний ва уй ҳайвонлари терисидандир. Чунонки, Синжоб, Самур, Қокум, Олтойи ва бундан ташқари уларнинг қиймати оламда маълумдир.

ҚАЁН НАСЛИДАН БЎЛГАН ЮЛДУЗХОН ИБН МЕНГЛИХОЖАХОН ИБН ТЕМУРТОШХОН ДОСТОНИ ЗИКРИ

Қаён ибн Элхон ибн Тенгизхон ибн Менглихон ибн Юлдузхон ибн Ойхон ибн Ўғузхон ибн Қорахон ибн Мўғулхон ибн Алмужаннахон ибн Куюкхон ибн Дибадқуйхон ибн Абулчахон ибн Туркхон ибн Ёфас ибн Нуқ алайхиссалом наслидан Юлдузхон ибн Менглихожаҳон ибн Темуртош мўғул ҳокими ва пешвоси бўлди. Мўғул элу улусини хусни тадбири билан маъмур қилди. Ҳар тарафга тиркираган ва бехонумон мўғулларни жамлади. Шу сабабдан унинг иши юришди ва мўғуллар наздида ҳар кимки Қаён насиби ва наслига оид бўлса, унга эътибор кўрсатди. Зеро, Қаён наслининг мўғул авлоди эканлигига ҳеч ким шак-шубҳа қилмайди. Бошқалар назарида «яхтама-

лас-сидқ валлахи рабо»дир. Нима нажибу саҳих бўлди. Қаён авлоди мўгулга доир бўлди.

Ҳар йил улар аждоди Арганакун тоғига ўт қўйиб, (в. 27 а) дам қўйиб, унинг тошларини эритиб, темир олганлар, ўзлари эса у ердан чиқиб кетган эдилар. Ул қавмнинг аксари батамом кетиб, тошларни эритардилар ва темир ҳосил қиласидилар ва тоғ йўлини келиб-кетиш учун очиб қўйдилар. Ўша диёрда яшайдиган халқлар бугунги кунда ҳар йили ўша ерда жамъ бўладилар. Назм (мазмуни):

Темирчилик асбобларидан дам, олов, қўмир, оғир болға келтириб, то қизиганча ва юмшагунча урадилар. Қизиган тошдан оташ ёрдамида темир оладилар. Ўша кечаси барчаси айшу ишрат қиласидилар. Худога зорланиб илтижо қиласидилар. Мехтарлик йўлини тутгандари темирчиликни касб қилмоғи лозим. Олов дамидан тошни ўтказиб, темир ҳосил қила оладилар. Темир қўпайгач, жанг ва шикор асбобларини ясадилар. Мўгулнинг одату йўли шулдирки, яхшилар расму русумини тутгайлар.

**ҚАЁН ИБН ЭЛХОН НАСЛИДАН БЎЛГАН
БУЗАНЖАРХОН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ
ЧУМАНАХОН ИБН ЮЛДУЗХОН ИБН
МЕНГЛИХОЖАХОН ИБН ТЕМУРТОШХОН
ДАВЛАТИ ЗУҲУРИ ВА УНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ
КАЙФИЯТИ ЗИКРИ**

Бузанжар Аланқуванинг ўғлидир. Аланқува Чуйманахон ибн Юлдузхоннинг қизидир. Курлос эли ва Қиёт қавмидан. Туркларнинг тарих китобларида закий таҳқиқларда зикр ва мастиур қилинганки, Юлдузхон фано мағрибида фуруб этди. Ундан иккى ўғил қолди. Бирининг номи Уйманахон, иккинчисининг номи Чуйманахон. Уйманахондан бир ўғил туғилди, исми Дибун Баён. Чуйманахондан бир қиз адам мулкидан қадам юзига етишдик, хусни ҳасани камоли аҳсаниятга, хусн аҳсанга ҳавоҳоҳ чехраларига ва рухсори партавидан офтоб нурёб ой монанд ва у ҳам ҳуршид ичидаги билан, осмон манзари тизи Аланқувага Назм (мазмуни):

Аланқува хусни бехтарлигини у замон Парвинию Ойи кўрмаган. Келиб чиқиши Курлос қавмидан, чехраси ойдек, турар жойи баландда. Гўзаллиги шу даражада эдики, кўрганлар ҳайрат бармогини тишларди. Лаблари

сўзга келганда сўзлаётган жонга, юзи сафоликда кўз ўнгингиздаги руҳга айланарди. Икки ҳиндуси бир-бирига ноошно, икки чашми фитна, сехру уйқуга тўла. Гули сумбулдан тароват олган. Сумбули гулдан зиёнат топган. Юзини кўрган ҳар киши, илоҳий вужуд деярди уни. Қомати олдида сарв турган жойида қотиб қоларди. Ўлтиромади ҳам оёқда қоларди. Исмат (покизалик, бокиралиқ) да дунёда навбаҳор айёмидаги гунча рангига ўхшарди. Бошлиқлар Аланқува оёғи тупроғи бўлардилар. Ундан илҳом олиб наво қиласидилар. Етти осмоннинг яратувчиси тангри тақдирни Аланкувани Дибун Баённинг жуфти ҳалоли этди. Чуймана гулшанидаги гул эди, уймана жўжаси унинг булбули бўлди.

Аланқува ёши ўн тўртга етганда ўн тўрт тун ойи (кунлик) унинг рухсораси аксидаи тоб оларди. Гули сурый вараклари барглари равшан пешонаси исматойин терлари мавжи рангидан сув ичарди. Байт (мазмуни):

Сардорлар боши унинг висоли ҳавосининг барбоди, шахриёрлар думоғ пардаси унинг хаёли нақшидан тўла (мусаввар).

Муқаддар дорулқазо қозиси ҳукми. қазову қадар гувоҳлигига ул юлдуз қизлар (иштирокида) ой бокира ўз амакисининг ўғли, ўшандаг мўгуллар сардори ва ҳокими Дибун Баён ибн Уймана ибн Юлдузхон никоҳи шодасига мунтазам бўлди. Дибун Баён ҳиймаси Аланқува висоли жамолидан тўлин ой ҳоласидек мунаvvар бўлгандан кейин, Аланқува Дибун Баёндан икки ўғил кўрди. Бирига Билқадо деб ном берди. Иккincinnига Билжадо. Улар никоҳидан уч йил муддат ўтгаҳ, Дибун Баён вафот этди. Аланқува сийба қолди. Дибун Баён вафотидан кейин Аланқува Дибун Баён хукумати қоидалари дастурига мувоғик мўгул қавму қабиласининг меҳтари ва элу улус сардори бўлди. Бу салтанат ҳангомида аксар ва кўпроқ мазкур ўғилларини парвариш ва тарбия қилиш билан машғул бўлди. Дибун Баён вафотидан етти йил ўтгандан кейин кечаларнинг бирида (в. 28 а) Дибун Баённинг қадим муҳаббат савдоси Аланқува дилидан қайнаб тошди, унинг фироқ шиддатининг ҳарорати Аланқува димоги қалъасидан кўк томон ўрлади. Жисму чашимида орому уйку ўрни қолмади. Дибун Баён ҳижрони оташи иссиғида ўзининг истироҳат бистарida ул хиргоҳ тўлин ойи балиқдек (тўлғониб), меҳвар офтобидек юзи кабобдек қизиб, гирёну бирён бўла бошлади. У ёнидан бу ёнига ағдарилар, кўзи қораҷуғи нигоҳи беморлик ёстиғидаги бошга бош қўйиб, шаҳар кезиш иштиёқи асосига сехр қилиб, гоҳ-гоҳ хона

тобадони томон боқар, гоҳи хона шифтига нигоҳ қадаб, гоҳида «Келақол, Дибун Баён!» дея оҳ чекарди. Баногоҳ, хиргоҳ туйнугидан бир нур тўйин ой партавидек нозил бўлиб, хонани тамоман равшан ва мунаввар қилди. Аланқувага яқин келиб, ул моҳлиқо суратидек мусаввар бўлди ва Аланқува туши хонасига кирди. Ул бону ва иффат хижланешинига интилди. Уни пардайи исмат остидан чиқариб, Аланқува бирла сұхбат қурди. Аланқува унга тан бермасликка, ўзинг кўлидан халос қилишга ҳарчанд уринмасин, мұяссар бўла олмади. Нихоний сұхбат тугагандан кейин Алданқува қараса ул нурли мусаввар йигит рангсиз бир бедана суратига кириб, хона эшигидан ташқари чиқиб кетди. Ўша ондан бошлаб мұайян муддатгача ҳар кеча шу тартибда келиб Алданқува билан ҳамсуҳбат бўлди. Алданқувада пинҳоний сұхбатлардан кетма-кет сарғаронлик юз берди. Ҳомилали бўлди. Бу ҳомиладан қутулишнинг ҳеч бир имконини топа олмади. Уни пинҳон тутиш имкони ҳам бўлмади. Оқибатуламп, Аланқува ҳомиладорлиги тоғораси томдан тушди. Одамлар, қавму хешлар унинг қорнида боласи борлигидан, хабардор бўлишиб, лаънат тилини Алданқува таъни учун очиб, ўлдирш ва маломат билан таҳдид солдилар. Охири, Аланқува ночор ҳолда мўғул акобир (в. 28 б) ва ашрофларини жамъ қилиб уларнинг барчасини хотирини жаъм қилмоқ ниятида изоҳ бермоқ билан ўз зиммасидан соқит қилмоққа киришди ва ўзи билан бўлган воқеанинг ҳақиқатини бирма-бир, қандай бўлган бўлса шундай сўзлаб берди. «Бу воқеа хусусида дилингизда дағдаға ўрин олган бўлса, бир неча кун кечаси хиргоҳим атрофида бўлинг. Токи бу яширин сир «кашшамс филажо вал-бадри физ-захо» («кўз ўнгингизда равшан ва хувайдо бўлур»). Йигилган қабилалар аъёнлари ва мўгул зодагонлари Аланқува сўзи чин ёки ёлғонлигини маълум қилмоқ қасдида уч-тўрт кечада кузатдилар. Ул жамоанинг ҳар бири мушоҳадасига шу нарса аён бўлдики, ўн тўрт кунлик тўйин ой равшанлигига ўхшаган бир нур ҳар кечаси хиргоҳ хонаси туйнугидан кириб, васфини Аланқувадан эшитганларидек бир суратда мұайян кўрдиларки, одамлар шаклига кириб ёстиқдошлиқ қиласидарди. Кейин хуруж ҳангоми тугаши билан бедана суратига кириб, эшикдан чиқиб кетарди. Бу манзарани мушоҳада этганларидан кейин доғдаға қилганлари хотирга келиб, хижолат терига ботдилар. Маслаҳат қилдиларки, агар минбаъд одатдагидек келса, ўша аҳволда уни ким кўрса, хиргоҳ нохиясида мунтазир турганлар, хуруж пайтида кўлидаги дашна ёки тиғ билан ўша нур суратидаги одамни захмдор қилиб,

уришлари лозим. Кундуз султони мағриб хилватхонасиға нузул этиб, тўлин ой миршаби равшан машъалини машриқ пойтуғида ёқиб, юлдуз қандилларини даврон Каҳқашони ипига ўнгу сўлда осганда, кечадан бир пас ўтган эдики, ўша мазкур нур одатий йўли билан, ҳар кечаги одатича хиргоҳ хонаси туйнугидан тунги кийимдаги ул сиймин габғаб тўлин ой ёнига қўнди ва ҳар тунгидек ҳузурбахш сұхбат тузишга киришди. Ҳалиги жамоанинг тоқати тоқ бўлди ва айни сұхбат кизиган чоғда адоват ханжарларини ҳамият кинидан чиқариб, дуд зулматидек ўзлари кўрган вужуди нурга ҳужум қилдилар. Ҳарбири-нинг қўлидаги дашна нуки (в. 29 а) ва тифи ул шахс аъзосининг ҳар узвига ўлдирмоқ қасдида санчилди. Шу ҳолатда ўша одамлар наздида муайян бўлди, ул шахснинг ҳар бир аъзосига тортилган тифдан ўзларини мажруҳ кўрдилар ва шу фурсатда бу суратдан ожиз бўлдилар, қўлларини ул суратдан тортдилар. Ул жамоанинг барчаси коронғу кечадаги бул ажойиб воқеа ҳайрати девор нақшидек маҳв этди. Нуроний ул шахс ўша вақт зулматида сұхбатдан форуғ бўлди, бедана суратига кириб хиргоҳ эшигидан чиқиб қочди. Эл акобирлари ва улус ашрофлари ўз кирдикорларидан барчаси маъюс бўлиб, шунда ул соҳибжамол бону сўзларининг чинлиги манзур нуридек равшан ва нуроний бўлди. Бадгўйларнинг таъна тиллари оғизлари комида хомуш пусиб қолди. Бу қисса мазмунини ҳар ким ўз ақли даражасига қисман фаҳмлади, ўз матлубини бир навъ тушунди. Пурфитна ғулғула то қиёмат қиёмигача бу уммат орасида мажхулулқақиқатлигича қолди. Назм (мазмуни):

Бу яширин сир ҳалққа ошкор бўлгач, унинг таъна тиллари ҳаракатга келди. Лекин, замонлар улуси орасида бу воқеадан фитналар зоҳир бўлди. Бу гапдан улус орасидан оқиллар бош кўтарди. Бу сир фош бўлган кечадан бошлаб ҳалойик ўртасида гап-сўз кўпайди. Бири деди: девор бўлмас беғубор, одам унинг бу ҳолатидан пурсамар. Яна бири деди: руҳоний шахсdir. Жисми шаклларидан ул ердан жой олмаган. Бири деди: малакдан бошқа зод эрмас бундай ҳолати ва кўриниши шубҳасиздир. Бири деди: бу бир гуруҳ кишиларнинг ишидир. Кўриниши сифатининг яхшилигидандир. Бири деди: пок нури бор бўлсин. У тупроқдан сизиб чиққан сув каби. Унинг хасис палид жисмлари шундай ўқилди. Улуғлик аслига олиб келинди. Бири деди: бу бир мутлақ шуъладир. У ҳақ нурига йўғрилгандир. Марям ҳикоятларини эшиттүдек бўлсанг, Аланқувага ҳам шундай тақдир берасан. Бири деди: кимдан хабар берурсан, ки Аланқува Марямга ўхшабдир.

Пайғамбарлардан инсонлар фахри бўлганларга Одам ато замонидан бирор хабар келиб етмаганки, Марямдан бўлак оллоҳ руҳидан ҳомиладор бўлган бирор аёл ўтмаган. Марямга Аланқувани қиёс этмагин, эй ўғил; агар ҳақшунос бўлсанг. Лекин, шуни билгилки, буларнинг қай бири жинсияти ва унси бу мўъжизага яқин бўлди. Шу байт билан сўзни қисқа қилурман. Тангрига ҳавола қилурмиз. Иш сирридан ҳақдан бўлак ким ҳам воқиф бўларди. Кел, ҳақ сиррини унинг ўзига қўйиб қўй. Одам тили узундан-узоқ сўзлардан бу қавму элни, нималарга гирифтор қилмади. Бу тўданинг ўзи бешинчи йўли эди. Уни учинчи эътиқод этиб кўрсатдилар. Улуснинг эру аёл, каттаю кичиги Аланқува-га бош эгиг келдилар.

Алкисса, қавм иштибоҳи ўринсиз эканлиги аниқлангач, таъна қилувчилар тили тийилгандан кейин Аланкува ҳомиласи муддати етишди. Бир қориндан уч ўғил адам оламидан вужуд оламига қадам қўйиши. Биринчи ўғилни Буркун (баъзилар Бўртақ ҳам деганлар) деб аташди, иккинчи ўғилга Бусунгур, учинчи Бузанжар деб ном бердилар. Дейдиларки, бу уч авлоднинг туғилиши хижратдан кейинги 115-санада эди. Ўша йили қирони улуввин бўлди. Яъни Амир Абумуслим Марвазий хуружи шу йилда содир бўлди. Таворих ахли бу табақа малиқларининг аввали Бузанжарни соҳибқирон деб атайдилар. Дейдиларки, Буркундан икки ўғил туғилган. Бирининг номики Қабақай деб атаганларки, қабоқин қавми унинг наслидандир. Бошқасига Қаттағон деб ном берганларки, қатағон қавми ундан. Бусунғурдан икки ўғил туғилган. Бирининг номини Собиҳи дейишганки, мўғул қавмининг падари калонидир. Иккинчи-сини Солжиют деганларки, салжиют қавми унга мансубдир. Бузанжир икки ўғил кўрган. Бирининг номи Буқо бўлиб, тамоми Туркистон замин сultonларининг бобосидир. Иккичисининг номини Тўқто деб аташган. Нуроний шахс пуштидан туғилган, Аланқувага нисбатан бор авлодни найирун деб атайдилар. Нисбати Аланқувага бўлиб Дибун Баён пуштидан бўлган наслларни дулкан деб аташган. Улар аждоди Уйманаҳонга бориб тақалгани сабабидан Дулкан авлодини ўймоут дейишган. Таворих арбоби таҳrir қилганларки, бу уч ота Аланқуводан туғилганлари сабабидан, ўша пайтдаги ҳукамолар жамъ бўлишиб, улар туғилиши муддати толеъини мулоҳаза қилганлар ва ҳукм чиқарганларки, бу авлоднинг ҳар биридан жуда кўп фарзандлар туғилажак ва уларнинг аксари ва кўпчилиги (В 30 а) муazzиз ва мукаррам бўлурлар. Хусусан, учинчи ўғил толеъи моддасидаки, уни Бузанжар дейишган, давр соҳибқирони деб ҳукм чиқа-

ришган. Айтадиларки, Бузанжар андак замон ичидаги жамеъи акрону акраболарининг улуғи, эътиборлиси бўлиб олган. У ўз билагининг зўри ва қуввати билан салтанат таҳтини эгаллайди. Мўғул қавмининг барча саркашларини ўз итоати сардаражтидан ўтказиб, барча турк ҳоқонлари унга бандалик ҳалқасини жон қулоқларига тақиб юрдилар. Ҳаётлиги чоғида ҳоқонлик тожини бошидан кўймади, токи ўлмас ҳоқонлик саририда мутамаккиндир. Адам йўли сафарини ихтиёр этгандан кейин авлоди ва уруғдошлари оламга шоҳлик ногорасини чалиб, салтанатдорликнинг борлик яловини бошда кўтардиларки, олам инқизозигача хон, султон ва подшоҳ бўлсалар. Шунингдек, тарих китобларида зикр ва мансур этилганки, биргина Аланқуво қорнидан туғилган уч ўғилнинг ҳар қайсисининг ўз ялови бўларди. Лекин Буркун билан Бусунғур иккисининг ялови қулоқларигача тушиб турарди. Бузанжар ялови унинг боши фарқига тўғри келарди. Бу яқин шуни аломатидан эдики, ўша аср мунажжимлари унинг салтанатини кўрсатган эдилар. Бузанжарнинг бошқача аломати бор эди. Эмизикили чақалоқлиги чоғида шуни орқасини ерга қилиб ётқизганларида, кўп ўтмай қорнига ўтирилиб оларди. Ҳаргиз юзиний очиб ухламас эди. Бу ҳам унинг бир соҳибкоронлигининг аломатларидан, таҳамтаник белгиси деб ҳисобладилар. Шунингдек, баъзи тарих китобларида зикр этилишича, Бузанжар бўйин томирлари жуда яқин эдики, ғояти яқинлигидан ўнгу сўлга гавдасини ҳаракатга келтирмай қарай олмасди. Одамлар унинг гарданини бир лаҳза шундай гумон қилдиларки, Бузанжар қооннинг суюклари қўшилиб кетган эди. Ҳар икки аломатини таҳамтаник белгиларидан санар эдилар. Яна ўша давр мунажжимлари айтган эдиларки, парчам Бузанжар боши фарқига тўғри келиши салтанатидан, Буркун ва Бусунғур парчамининг улар баногўшига тўғри келиши уларнинг хизматкор бўлишига далолатdir. Бу икки биродарнинг авлоди Бузанжар авлоди хизматига нисбатан итоат камарини боғлаб, салтанат конунларига бўйин эгажаклар (в. 30 б.).

БУЗАНЖАР ҚООН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ИБН МЕНГЛИХОЖАХОН ИБН ТЕМУРТОШХОН САЛТАНАТИНИНГ ЗИКРИ

Бузанжар Темучин — Чингизхоннинг тўққизинчи бобоси ва Амир Темур кўрагоннинг ўн тўртинчи бобоси Каён ибн Элхон наслидандир. Тарих китобларининг сахифалари ровийлари шундай ривоят қилурларки, Бу-

занжар ўз қариндошу акробалари орасида ўспиринлигида ҳар ерда сайру шикор қиларди. Ўзининг ҳар хатти-харакатида барча авлоди ва боболаридан фарқланиб турарди. Ўқ отиш, курашиш, шикор қилмоқ, отда чопмоқ, ўқ кесмак, иргитмоқ ва умуман сипоҳигарликнинг барча соҳасида ўз атрофидагиларидан ёши кичиклигига қарамай замонаси етукларидан қўли устунлиги бор эди. Аввал бошданоқ шижаот ва диловарликда ўша диёрда даҳр рўзгори ахлидек эди. Паланг ва шер унинг жаҳонгирилик назарида тулкидан ҳам забунроқ келарди. Аждаҳо ва наҳанг унинг ўқидан заҳмдор бўлгани равshan. Уларчувалчанг ва қисқичбақадек мазорот томонга қийшайиб кетади. Балоғат ёшига етганда қавм ашрофлари ва улус аъёнлари билан иттифоқликда рабиулаввал ойи бошларида санаи 130 да салтанат тахтида ўлтириди. Шаҳриёрлик мамлакатларида танҳолик ноғорасини урди. Турклар диёри ўлкасида адолат расм-русуми, шафқат қоидаси, эҳсон қонуни билан шуғулланди. Халойикқа дилосолик баҳш этди. Тарих китобларида мазкурдирки, Бузанжар Амир Абумуслим Марвазийнинг ҳамасри эди. Айтишларича, Амир Абумуслим таваллуди ҳазрати наби салиolloхи алайхи васаллам хижратининг юзинчи санасига тўғри келади.

Яна тарих китобларида мазкур ва мастиурдирки, йўқолиб бораётган мўғул сultonлари хонадони қайта дунёга келишининг сабабчиси бўлди. Тотор ҳалки ва бошқа қавмлар тури тоифаларга тобеъликда тарқоқ яшар эдилар. Андак давр ичиди ўша тоифаларнинг хонлари хизмат камарини тобеълик белига боғлаб, бўйсундилар ва унинг қоонлик хитобига мунтазирлик билдириларки, (в. 31 б) азимушашъян подшоҳ мақомида эди. Муқаррардирки, мўғуллар лақаб белгилашда кўпсўзликни жойиз топмайдилар, мубоблаға ва такаллуф кўргузмайдилар. Хонлик тахтига ўлтирган ҳар бир киши исмига бир исм кўшиб айтадилар. Масалан, хон, қоон, ва ҳоқон. Мўғул лашкари ҳам нозу неъматда борига шукр қилувчи, меҳнатда собир (сабру тоқатли) бўладилар. Улар фармонбардорликда шу даражадаки, агар бирор амирнинг юз минг лашкари бўлиб, у билан хон оралиғидаги масофа белгилангандек бўлса, улардан бири бирор гуноҳ иш қилган тақдирда хон унга биргина суворий юбориб олиб келтириши мумкин, токи уни фармонга биноан бошидан жудо қила оладилар. Токи бошқалар бундай қусурни қайтармасинлар. Ҳеч ким ўз ҳазораси, садаси, даҳчаси жойлашган жойдан кетмаслиги лозим. Бошқа жойга кетишга ҳаққи бўлмаган. Бошқалар ҳам уларни ўз ораларига келиб қўшилишларига

йўл қўймасликлари лозим бўлган. Қаерда бўлишларидан қатъий назар, бирор кишини ўзларига сардор қилиб сайлаганлар ва ўзларига амир ва сипоҳдор қилганлар. Унга сўёзиз гап қайтармай таъзим қилганлар. У қандай хукму фармон қилмасин, тобеъликни лозим билдилар. Ўз сардори наслидан ташқари бирор кишига бўйсунмайдилар. Шоҳ Бузанжар қоён бир муддат мамлакат ва мўғул подшолигида турди ва мўғуллар расму одатларини ўрнига қўйиб адод этди, адлу эҳсон маросимини ўринатди. Ҳаёт тахти тепасидан мамот сафарига отланмоқчи бўлганда ундан икки ўғил қолди. Бирининг номи Буқо бўлиб, Чингизхон ва Қарочор нўённинг еттинчи бобоси ҳисобланади. Иккинчиси Тўқтодир. Ундан Мочин деган бир ўғил қолди. Назм (мазмуни):

Тўқтодан эътиборли Мочин деган ўғил туғилди, унинг наслидан бундан бошқаси унутилди.

БУҚОХОН ИБН БУЗАНЖАР КООН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОХЛИГИ ЗИКРИ

Отаси вафотидан кейин Буқохон ҳашамат оёгини салтанат тахтига қўйди. Подшоҳлик расму русумида раият ва сипоҳийлар аҳволидан хабардорликни ўрнига қўйди. Адолат ва карамда олийқадр отаси йўлини тутди. Жаҳонбонлик расми асосларини мустаҳкам адолат қоидалари ва инсофнинг собит қонунларига асослаб тузди (в. 31 б). Иккала қўл вазирларини ҳам рози ва хушнуд қилди. Ўлими яқинлашаётганини сезгач, ўғли Дутуминхонни ўзининг салтанат тахтига валиаҳд тайинлади. Ўзи эса тахту раҳтидан тамоман воз кечди. Назм (мазмуни):

Буқо жаҳондан умид узганда, ўз тахтига фарзандини қўйди. Боқий умрли ўғилнинг номи Дутумин эди. Замонанинг шоҳликка сазовор кишиси эди.

ДУТУМИНХОН ИБН БУҚОХОН ИБН БУЗАНЖАР КООН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОХЛИГИ ЗИКРИ

Дутуминхон отаси волийлигидан кейин салтанат тахтини ўз вужуди билан музайян қилди. Унинг отаси Буқохон дарулқарор сафарини ихтиёр этгандан кейин Дутуминхон отаси жасадини илгари белгилаб қўйилган жойга қўйди. Обову аждодлари расмига кўра адлу инсоф ишларига қўшиш

қилди. Ҳалойиқнинг авому хосига эҳсон улашди. Ажал соқийси кўлидан шарбат ичгунга қадар бу йўлдан қайтмади.

Айтишларича, Дутуминхоннинг бир хусну жамолда ягона хотини бўлган. Ўз асри хотинларидан мумтоз ва аклу фаросатда мартабаси ҳаддан зиёда ва баркамол эди. Ул олия оқила хотин номини Манулун дер эдилар. Дутуминхон вафотидан кейин Манулун Ануш Арки деган бир тоққа кўчиб ўтди. Адади фалаклар ададига мувофиқ тўққиз нафар бўлган ўғиллари учун ҳар бир мўгул қабиласидан қиз сўратди. Моли мулки, гала ва сурувларининг кўплигидан Ануш Арки тогини ўзига макон ва ороста этган эди. Гала ва сурувларининг кўплигидан сонусаноғига ета олмасди. Сурувлари ва галалари ҳисобининг тўғрилигини қонуний сақлаш ниятида шундай қилган эдики, улар ҳар гоҳ ўша Ануш Арки тогининг қиялиги, баландликларини тўла эгаллаганда маълум қилар эдики, барча гала ва сурувлар ўз жойида жобажодир. Молларни қўриқлаш учун амир ёки мулозимларини тайинларди. Назм (мазмуни):

Манулун Дутуминдан кейин Ануш Арки тогидан жой эгаллади. У тогда сурувлар кўп эди, саноғига етиш қийин эди. Ким ўша тогда туриб қолса, туёқлилари билан тўхтарди. Бутун сурувлари кўз ўнгига бўларди. Қиёсан шундай санарди уларни. Тоғ дараси жонивордан тўлмай қолса, чўпондан сўрарди. Манулун номдор аёл эди. Неъмату моли сероб эди.

ДАРЛАКИН НАСЛИДАН БЎЛГАН ЖАЛОЙИР ҚАВМИНИНГ ХИТОЙ АҲЛИ БИЛАН ЖАНГИ ВА ДУТУМИНХОННИНГ САККИЗ НАФАР ЎҒЛИНИНГ ЖАЛОЙИР ҚАВМИ ДАСТИДАН ЎЛДИРИЛИШИ ВА ҚАЙДУХОННИНГ ЖАЛОЙИРЛАРДАН ИНТИКОМ ОЛГАНИ ЗИКРИ

Ўшанда дарлакин наслидан жалойир қавми жуда кўпайиб кетган эди. Ул Қулурон дарёси қирғоқларида етмиш курун жалойир тўпланганди. Ҳарбир курунда минг хона бўларди. Мўгул ва хитой аҳли ўртасида душманлик бўлиб, ҳар вақт ўзаро жанг - жадаллар воқеъ бўларди. Ногоҳ хитой аҳли жалойирлар устига ёпирилиб, Қулурон дарёси қирғоқларига етишдилар. Сув кўп бўлганидан ундан кечиб ўтиш имкони бўлмади. Зарурат юзасидан ўша ерда жойлашдилар ва жалойирларга бу хусусда

Ки эй шермардлар жасорат айланг, бу томон ўтингу сиз
горат айланг, Чимрилди кошлари хитой аҳдин таънадан жон-
ларига тушди кийн. Дарё устидан кўпприк қурдилар, хору
хашак ташиб сувга сурдилар. Тўлған эди диллар қийнуғазо-
га, кўпприкдан ўтдилар коронгу кеча, жалойир қавмига таш-
ландилар, хоку қонларига беладилар. Биридан учуб кетарди
жон қуши, қоняридан сюди бошқа бир дарё. Бир турухи ўйим-
дан кутулиб қочди, ватанларин ташлаб шошилиб. Манулун
диёри томон кетдилар, баҳти кайтиб ифлосига ботдилар.

Шабихундан хитой аҳли билан жалойир қавмининг
кўпчилиги қирилиб, озгина тўдаси жалойи ватани бўлди.
Қочиб Ануш Арки диёрига ва Манулун яшаш жойига
етишдилар ва камқувватлик сабабидан, тоғ пиёзи сунқунни
кавлаб едилар. Кунларини ана шундай тангликда ўтказа
бошладилар. Пиёз қазиб олинаверганидан ер юзаси ўйдим-
чукур бўлди. Манулун уларга тоғ пиёзини кавлаб ейишни
манъ килди. Назм (мазмуни):

Жалойир ҳалки егулик топа олмай ночор сунқун
томирини кавладилар. Сунқун томирини кавлайвериб, тоғ
замини оёқ ости қилинди. Манулун ва Дутумин сайд
қилиб юриб, жалойирларни бу ишдан манъ қилмоқ
бўлдилар. Тўққиз нафар қимматли ёдгорим, менинг машхур
фарзандларимдир. Бу даштда доим улар ўйнар эдилар;
кўнгил очиши кунлари пойга чопар эдилар. Улар майдони
қазиб ташланди, энди уларнинг отлари аҳволи нима кечади.
Бу заминни бошқа хароб қилманглар, акс ҳолда сизларнинг
ҳолингизни хароб қилурман.

Жалойир қавми бу сўзларни эшишиб, батамом Манулунга
нисбатан душманлик ҳиссини дилга тўйиб гафлат чоғида
унинг ўрдусига хужум қилдилар. Манулун ва унинг
яқинларини қатл этдилар. Уларнинг моли мулкини горат
қилганлари сабабли жалойир қабиласи кўпчилиги ўз қилми-
шидан хавфу андешага бориб, Манулуннинг Дутумин пушти
камаридан бўлган ва ширкорга кетган саккиз нафар ўғли
ортидан сайдгоҳга йўналдилар. Шербачаларнинг хар
бирини куён ва тулкиларни эрмак қилгандек, охуларни
сўйгандек сўйдилар ва йўл тупроғи устига ташладилар. Назм
(мазмуни):

Жалойир улуси ҳайрон эди, Манулун сўзидан паришон
бўлдилар. Барчаси иттифоқ бўлиб уни ўлдирмокка бел
боғладилар. Барча фарзандларини қатл этдилар. Молу
мулкини горат қилдилар. Фитна Манулунни гафлатда
қолдирди. Уни ўлдирдилар. Унинг молини таладилар, элу
улуси бундан бехабар қолди. Лекин, тўққиз нафар ўғлидан

андеша қилдилар ва улардан эмин қолмасликларини билардилар. Биз ғалати иш қилиб қўйдик. Мабодо улар бу ҳақда эшитарлар. Сиримиздан огоҳ бўлмасларидан ва бизга қарши чиқмасларидан олдин, ўтадиган йўлларига пиистирмада туриб, қонларини тўкайлик. Шошилинч щу ўйинни бошладилар. Ҳар саккизи ортидан тушдилар. У гуруҳ ов қилаётган чоғи келдилар. Тоғ этагидан сел каби от суриб, ёй ўқладилар. Маҳшар кунидан нишона кўрсатдилар. Паланг болалариdek юрганларини кўриб, мумга тиққандек баданларига назза санчдилар. Чоч камонидан ажал ўки уч бошли наззадек ҳайқириб учарди. Душман қўлидан қатлга жаҳд қилиб учарди. Камон тортиб ўқ отилганда осмоний ҳодисалар нола чекдилар. Фалак деди: «Балли!» Малак деди: «Жуда соз!» Қазо деди: «Банд қил», қадар деди: «Бер!» Судрашиб, чапу ўнгдан хужум қилдилар. Тадбирлар тақдирга тўғри келмади. Қазо қадар қалами билан хат битганда, торткилашлар, хужумлар фойда бермади. Йўл бошидаги девлар кўнгилдаги истакларига етдилар. Ул кенг-даштда жалойирлар қўлида тўққиз нафар ўғилдан саккиз нафари ўлди. Бири тирик қолди, саккиз шаҳид бўлди. Лекин унга ҳам умр мураббийлик қилмади.

Бир тўда жалойир улусидан бўлганлар Дутуминхон авлоди устидан зафар қозонгач, жалойир ҳалқи Манулун ва унинг авлодини қўлга туширганлари вақтида Дутуминхоннинг тўққизинчи ўғли Қойдухон канинг қавмидан бўлган бир кишининг қизига хосткорликка, отасининг амакивачаси хешларидан бўлган Мочинхон хузурига кетган эди. Мочинхон бу хабарни эшитганда, жалойир қабиласининг разил хатти-ҳаракатидан воказиф бўлди. Қойдухонни ҳимоя қилиб, уни хузурида сақлади ва жалойир бузургларига элчи жўнатди, катта ҳурмат кўрсатиб, уларни чорлади. Жалойир қавми катталари узр сўраш учун келдилар ва дедиларки, бу носавоб ҳаракат биздан бемаслаҳат ва фотиҳамизсиз қилинган. Биз ва ҳалқимизнинг аслан ва қатъян бу ишдан хабаримиз йўқ. Ўзимиз ҳаммамиз хитой жанги билан машғул эдик. Бу ишни қилган жаоматнинг улуси боёнлари биздан узокда эдилар ва сизларга нисбатан бу разилона густоҳликни кўрсатганлар. Жалойир сардорлари унинг жазоси ва мукофоти учун фурсат топиб, Манулун ва авлодининг ўлимига боис ва сабаб бўлган 70 нафар кишига сиёsat кўргузиб, ул нобакорларнинг хотину фарзандларини асир тариқасида Қойдухон ва Мочинхон хузурига жўнатгайлар. Токи улар авлод-аждоди билан уларнинг гулому канизлари бўлурлар. Шундан сўнг Қойдухон ва Мочинхон Арбун нахри бўйларини ўзларига

ватан қилдилар. Хотиржам ва айшу ишратда яшай бошлидилар.

ҚОЙДУХОН ИБН ДУТУМИНХОН ИБН БУҚОХОН ИБН БУЗАНЖАР ҚООН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОХЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон ва Қарочор нўёнларнинг олтинчи бобоси бўлган Қойдухон Мочинхон, отасининг амакиваччаси саъий (в. 33 б) харакати билан элу улус сардори бўлди. Отаси ўрнига шоҳлик тахти ва шаҳаншоҳлик сариридан ўрин олди. Жалойир улуси Дутуминхон авлоди устидан зафар топганда, жалойир халқи Манулун ва унинг авлоди устига хужум қилган чоғда Қойдухон, Дутуминхоннинг тўққизинчи ўғли кайнут қавмидан отасининг амакиси Мочинхон хешларидан бирининг қизи хосткорлиги учун кетган эди. Бу хабар Мочинхон қулоғига етиши билан, жалойир қавмининг бу машъум ҳаракатидан нафратланниб, Қойдухонни химоя қилишга ўзида кувват топди. Уни ўзи хузурида саклади ва жалойир улуғларига элчи жўнатди. Узрхоҳликлар қилди. Жалойир қавмининг улуғлари узр сўраш учун келиб дедилар: «Бу носавоб иш биз билан маслаҳатсиз ва номақбул тарзда қилинган. Халқимиз асло ва қатъян бу ишдан бехабардир. Биз ҳаммамиз хитой таҳликаси билан машғул эдик. Ул жамоа улусу аҳшоми мазкур қылғилиқни қилиб, биздан узок эдилар. Бу бўлмагур густоҳликни сизга нисбатан қилишибди». Жалойир сардорлари жазо ва мукофот учун фурсат топиб, Манулун ва унинг авлодини ўлдиришда айбдор топилган 70 нафарни сиёsat қилиб, у нобакорларнинг хотину фарзандларини асир тариқасида Қойдухон ва Мочинхон хузурига жўнатдиларки, улар бутун авлодлари билан уларнинг гулому канизаклари бўлиб қолдилар. Шундан сўнг Қойдухон ва Мочинхон Арбун нахри бўйларини ўзларига ватан қилдилар. Фароғатда айшу ишрат билан кун кечирдилар.

ҚОЙДУХОН ИБН ДУТУМИНХОН ИБН БУҚОХОН ИБН БУЗАНЖАР ҚООН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОХЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Чингизхон ва Корачор нўённинг олтинчи бобоси бўлмиш Қойдухон амакиваччаси Мочинхон саъий-ҳаракати

билин элу улуси сардори бўлди, отаси ўрнига шоҳлик тахти ва шаҳриёллик сариридан жой олди. Ўз кору кирдорини адлу эҳсон қонуни асосида юритди. Дарёдан нахр қаздириб, унга Жаролум деб ном берди. Ул вилоятни шу асосда маъмур килди, ҳисобсиз мол ва фаровон нозу ёнеъматлар ҳосил килди. Назм (мазмуни):

Дарёдан бир анҳор чиқарди ва ул ўтлоқда Койид сув оқизди. Койду унга Жаролум деб ном берди. Ўша дашту ўтлоқда иккинчи бир жаннат яратди.

Унинг атрофига жуда кўп хонлар, хайлу сипоҳ жамъ бўлдилар, жалойирлар билан жанг қилиб, мустақил ва эркин хонлик ва ҳукмронлик қилди. У оламдан ўтганда ундан уч ўғил қолди. Биринчисининг номи Бойсунғур, иккинчисиники Чарақаленгум, учинчиси номи Жорчин, эди. Жорчиндан бир ўғил туғилдики, номи Сужайот эди: У сижит қавми бобосидир. Чарақаленгумнинг фарзандлари кўп эди. Тўнғичи Сурувқад бўлиб, отасининг ўрнига қойим-мақом бўлди. У сурувқад қавми бобосидир. Иккинчи ўғлиниң номи Тосчут бўлиб, тосчут қавми бобоси ҳисобланади. Сурувқад ўғилларидан бирининг номи Хамако бўлиб, ўспиринлигига бир куни тотор қавми унга учраб қолиб, уни асири олишади ва Олтонхон Хитойи ҳузурига әлтадилар. Олтонхон унга нисбатан дилида адоват сақларди. Интиқом тариқасида уни ёғоч эшакка темир михлар билан михлаб ташлайдилар. Назм (мазмуни):

Ёғоч эшакка чунон уни михладики, Пўлод михлар дил ўртади. Ул хар ўстида зорланиб, хорликда ўлди, Жаҳон жафоси дастидан жони узилди.

Койдухон давлати айёми поёнига етгач, умри йўргаси фоний олам жонкоҳи томон хиром этди, Комронлик гўйи майдонда, хаёли чавгони тақдирлар сарпанжасида осилиб, вужуди қора йўқлик тупроғи бирла баробар бўлди. Тўнғич ўғли Бойсунғурхон гўйини майдон узра отиб, отаси ўрнига қойиммақом бўлди.

БОЙСУНҒУРХОН ИБН ҚОЙДУХОН ИБН ДУТУМИНХОН ИБН БУҶОҲОН ИБН БУЗАНЖАР ҚООН ИБН АЛАН҆УВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Койдухоннинг катта ўғли Бойсунғур (в. 34 а) отаси ўрнига ўлтириди ва Мўгул мамлакатига подшоҳ бўлди. Унинг кўплаб улуғвор сардорлари бор эди. Бир неча

муддат ул ўлкани бошкарди. Ажали яқинлашганда, сохиби давлат ўғли Туминага мулку давлатни топшириди. Ўзи эса охират саройига кетди.

ТУМИНАХОН ИБН БОЙСУНҲУРХОН ИБН ҚОЙДУХОН ИБН ДУТУМИНХОН ИБН БУҶОХОН ИБН БУЗАНЖАР ҚООН ИБН АЛАН҆УВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Туминахон отаси салтанати таҳтига ўлтириб, қоонлик тожини кийгандан кейин жаҳонбонлик расму русуми ва тартибларини янгилади. Салтанати ва комронлиги овозаси, сарварлик ва хонлиги бонги оламнинг барча мамлакатларига кетди. Назм (мазмуни):

Бахтли таҳт сохиби бўлгач, отаси адолатини ва сиёсатини тиклади. Ўғилликни ўрнига қўйиб, отаси номи овозасини Кайвонга етказди.

Туминахон ҳукмдорлик яловини баланд кўтариши билан Туркистон ўлкасининг баъзи унга тобеъ бўлмаган шаҳарлари устига юриш қилди. Ул мамлакатни қўлга киритгандан кейин ўзининг меросий юртига қўшиб олди. Айтишларича, унинг даврида Туркистон ўлкаси шаҳарларида Туминахондан шавкатлироқ подшоҳ бўлмади. Унинг икки хотини бор эди. Биридан етти ўғил, иккинчисидан икки эгиз ўғил туғилди. Мардоналиқда баркамолликда барча биродарларидан улар мумтоз ва зиёда эдилар. Эгизакларнинг бирига Кўйлу, иккинчисига Қочуи деб ном бердилар. Кўйлу Чингизхоннинг учинчи бобоси ва Амир Темур Кўрагонийнинг саккизинчи бобоси эди.

ҚОЧУЙИННИНГ ТУШ КЎРГАНИ ВА ТУМИНАХОННИНГ УНИ ТАЪБИР ҚИЛГАНИ ЗИКРИ

Ул ўғиллар туғилганидан бир қанча вақт ўтди. Уларнинг умрлари балоғат ёшига етган эди. Бир кечаси Қочуи тушида кўрдики, Кўйлухон ёқасидан уч юлдуз кетма-кет чиқиб фалакка кўтарилди ва ботиб кетди. Тўртингчи бўлиб ниҳоятда равшан ва нуроний бир юлдуз Кўйлӯ гирибонидан чиқдики, бутун дунё китъаларини унинг шуъласи ва зиёси мунаввар қилди. Бу юлдуздан бир неча бошқа юлдузлар ажралиб чиқиб, ҳар бири жаҳоннинг бир

ноҳиясида нур тарата бошлади. Ул улкан ва нуроний юлдуз ғойиб бўлгандан кейин (в. 34 б) ҳам жаҳоннинг барча атрофи илгаригидек равшан бўлиб қолаверди. Уйқудан бедор бўлгандан кейин эҳтиётлик билан қараса, кечанинг ҳали олдинда тўртдан уч қисми қолгани маълум бўлди. Бу туш таъбирини бир лахза ўйлаб кўрди. Ўйта толди, токи уйку яна уни элтса. Уйқусида шундай ҳол содир бўлди: ўзининг сирибонидан ҳам ўшандоқ етти юлдуз пайдар-пай чиқиб, ғойиб бўлдилар. Саккизинчи навбатда катта юлдуз чикиб, олам атрофу теварагини мунаvvар айлади. Ундан ҳам бир неча юлдуз ажралиб, ҳар бири бир ўлкага нур соча бошлади. Улкан сайёра ботганда шуълалари ўшандек равшанлик қасб этди. Шул чоғда Қочуи бедор бўлди. Субҳи содик тулуъи вакти эди. Ўша куни отасини хилватда кўриб қолди. Биринчи туси ҳолатини, иккинчи туси тарҳини бирма-бир отасига гапириб берди. Туминахон бу тушларни эшишиб бўлиб, кувониб, масрур бўлди. Кўйлу хонни чорлаб келтиришга фармон берди. Кўйлухон отаси кўринишига мушарраф бўлгач, уни ўз ёнига чақирди ва ўша тушларини Қочуидан яна бир бор сўради. Токи, яна ҳар икки туш суратини қандай кўрган бўлса шундай укаси ва отаси хузурида сўзлаб бергай.

«Арбаб уд-дували муҳиммуна бил-амри» («Давлат арбоблари бу масалага қизиқадилар») ояти ҳукмига кўра, Туминахон ҳар икки тушни таъбир қилди ва деди: «Биринчи тушнинг таъбири шулки, Кўйлу пушти камаридан батартиб уч шаҳзода туғилиб, авлоди билан хонлиқ таҳтида ҳоким бўлғуси. Тўртинчи маротабада шундай бўладики, бу уч нафар кетидан бир подшоҳ вужудга келадики, олам мамлакатларини таҳти тасарруфига киритиб, рубъи маскуннинг кўпгина маъмур ерларини қўлга киритади. Ундан фарзандлар туғилгувски, ҳар бири шойистай салтанат ва подшоҳлик бўлғусидир. Жаҳоннинг теварак атрофини уларга бўлиб беради. Ҳар бирини бир мамлакат подшоҳи ва хони қилур. Ул шавкатли хон дунёдан ўтгач, бир муддат салтанат унинг авлоди ихтиёрида қолади. Иккинчи тушнинг таъбири шулки, сендан бирин-кетин етти фарзанд туғилгуси. Ҳукумат ва пешволикни бир восита билан қиладилар. Саккизинчи навбатда тулуъ қилган улкан юлдуз шулки, сенинг наслингдан бири жаҳонгирлик қилур ва аксар мамлакатларга эга бўлур. Ундан фарзандлар тұғилур. Ҳар бири (в. 35 а) бир мулк хони, бир мамлакат подшоҳи бўлурлар. Кейин ворисли ва мамлакат волийси бўлурлар. Туминахон туш таъбирини очиб бергач, ва ўзининг ўша икки иқорини шу икки фарзандига муборакбод этгач,

Қўйлу ва Қочувли оталари ҳузурида ҳар иккиси бир-бирига қасамёд қилишди ва аҳд бойлашдики, хонлик тахти Қўйлуники бўлсин. Қочувлининг шамшир сохиби бўлганидан шунга қарор қилишдики, Қўйлу тахтга подшоҳ бўлгуси, Қочувли пойтахт паҳлавони бўлур. Бу васият қилинган қонун бўлади. Авлодларга ва наслларга, улар авлоддан-авлодга ҳар кишики, туғилгай шу йўриққа риоят қўлмоғи лозим. Шу мазмунда бир фаслни уйғур хати билан у борада рақам қилдилар. Ҳам шаҳзода ўз имзосини унга қўйиши. Уни Туминахон сулоласи тамғаси билан муашшах этилиб, хазиначига топширдилар. Туминахон умри муддати тугагач, Қўйлухон подшоҳлик тахтига ўлтириди. Қочувли унга иттифок ва қарам бўлди. Унга ҳамдам бўлди.

ҚЎЙЛУХОН ИБН ТУМИНАХОН ИБН БОЙСУНҒУРХОН ИБН ҚОЙДУХОН ИБН ДУТУМИНХОН ИБН БУҚОХОН ИБН БУЗАНЖАРХОН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Қўйлухон гардуңшукуҳ подшоҳ ва жаҳонга довруқ таратган хон эди. Чингизхоннинг саккизинчи бобосидир. Бошда айтилганидек, отаси вафотидан кейин хонлик тахтига ўлтириди. Қочувли нўёнлик мансабини эгаллади. Турклари Қўйлухонни Олинчанхон дейишарди. Яъни раиятпарвар дегани. Барча мўғул кўшинлари унга бўйсунар ва биртан эдилар. Назм (мазмуни):

У кудратлилар синфи меҳтари эди, ҳам қайон қавмининг шоҳу сардори эди.

Хитой хони унинг фатҳу нусрат овозаси, адлу шавкати шуҳратидан андешага бориб, элчи жўнатди. Ва уни дўстлик юзасидан ҳузурига чорлади. Назм (мазмуни):

Истаги шул эрдики, меҳру вафо йўлида, ўрталарида дўстлигу сафо бўлса.

Қўйлухон унинг сўзларини қабул қилиб, ўз биродари Қочувлиники, Қорачор нўённинг учинчи бобосидир, ўзига қойиммақом этиб тайинлади. Ўзи эса Хитой томон равона бўлди. У ерга этиб олганда Олтинхон Хитойи уни азизу муҳтарам тутди (в. 35 б). Ва ўз ёнидан жой берди. Тўй қилиб, унга шароб ичирди. Қўйлухон шаробда бирор нарса йўқмикин, деган андешада эди. Аммо, бирор чора кўра олмагандан кейин, вакти-вакти билан мажлисдан чиқиб, ўша яқинда бўлган дарё лабига борар, чўмилиш

баҳонасида боши билан сувга шўнғиб, яна жойига бориб ўлтирар эди. Одамлар бу ҳолни кузатиб таажжубда қолдиларки, бу қандай мизож бўлдики, шунча кўп шароб ичгани билан маст бўлмаса, Бир куни Қўйлухон мастилигидан, Олтинхон хушёр кириб келди. Олтиннинг соқолидан тутиб, дашном берди. Олтин унинг бу қилиғидан газабга келди. Қўйлухон бу ишидан хижолат бўлди ва узроҳлик қила бошлади. Олтинхон ниҳоятда зийрак ва оқил одам бўлганидан, ўзини босди ва унга хурмат кўргузди. Назм (мазмуни):

Олтин (хон) хирадманду хушёр бўлганидан газабини ичига ютди. Ўзини тезда тутиб олиб, яхшилик ва одамгарчилик қилди. Унга шунчалик кўп олтину гав-харларидан совға қилдики, унинг хизматкори у оғир юқдан азобда қолди.

ҚўЙЛУХОННИНГ ҚАЙТИБ КЕЛГАНИ. ОЛТИННИНГ УНИНГ ОРТИДАН ЭЛЧИ ЖЎНАТГАНИ ЗИКРИ

Айтишларича, Олтинхон Қўйлухонга қимматбаҳо тошлилар қадалган тож ва камар ҳадя қилиб, кетишга рухсат берган. Қўйлухон рухсат олиб, йўлга равона бўлди ва ўз юрти сари йўналди. Хитой амирлари Олтинхон ҳузурида бадгўйлик қилдилар. Назм (мазмуни):

Кимнинг Қўйлухондек душмани бўлур агар у тирик қолса, пушаймон бўлур. Уни нега тирик қўйиб юбордим, аждаҳодан яхшилик тамаъ қилдимми?

Олтинхон мизожи юзига уриб, ўзгарди ва ортидан элчи жўнатди: Қайting, «Мен хон ижозати билан қайтиб кетмоқдаман, орқага қайтишни яхшиликка йўялмайман», деб жавоб берди. Элчи қайтиб келгандан кейин Олтин қаҳрнок бўлди. Унинг ортидан лашкар юборди. Лашкар Қўйлухонга яқинлашганда, уларга фириб берди. Йўл асносида дўстлашган Салжуқий деган кишининг уйига кирди ва орқага қайтмоқчи бўлганини айтди. Салжуқий унга деди: «Ҳеч бир орқага қайтишингга маслаҳат бермайман. Чунки, сендан Олтинда дўстлик хотири бор. У ерга қайтишинг муносиб бўлмайди. (в 36 а). Агар яроғинг бўлганда, менда бир от бор эрдики, йўртишда шамолдан, чопишда булутдан сабоқ олган. Назм (мазмуни):

Бу йўрға ок уйғур оти-да, йўртишда шамол билан гаров боғлайди. Бир тоғ монанд, Ҳомун чўлинни кезувчи, йўлда унинг чақмоғи юрганда гард кўрмагай.

Уни мәндан олгин да, ўзингни бу ҳалокат гирдобидан олиб чиқ, Кўйлухон унинг деганларини қабул килиб, дарҳол отга минди ва қочмоққа юз кўйди. Суворийлар унинг ортидан қува бошладилар. У ўз уйига келиб тушганда орқасидан улар ҳам етиб келдилар. Кўйлухон уларга меҳрибонлик кўргузиб, хиргоҳга олиб киришларини буюрди. Олтинхон ҳадя қилган мурассаъ камарни ўз биродари Кочувли баҳодирга берди. У умаролари билан кенгашиб, уни қувиб келганларнинг барчасини катл эттирди.

Айтишларича, Кўйлухоннинг қўнғирот қавмидан бир хотини бўлиб, номи Қувоқароқ эди. Ундан уч ўғил кўрганди. Тўнғичини улардан Укаҳтан Тарқоқ, иккинчисини Кўбилайхон, учинчисини Бўртой баҳодир деб атади. Укаҳтан Тарқоқ бағоят хушсурат ва марғуб хусн соҳиби эди. Назм (мазмуни):

Хурлар парчасидек эди руҳсори, яна биллурдек дудоги бор эди.

Бир куни Укаҳтан Тарқоқки, тарқоқ қавмининг бобосидир, ўша вақтда, уйланганига бир неча кун бўлганда, ташқарига чикмоқ бўлди. Фалак гардиши билан унга ёмон кўз тегди. Унинг хонадони асл душмани бўлган тотор қавми унга дучор бўлдилар. Уни тутиб, Олтинхон хузурига келтирдилар. Олтинхон интиком юзасидан уни ёғоч эшакка боғлаб қўйишни буюради ва зору хорликда ҳалок этадилар. Назм (мазмуни):

Осмон бошида хирад оз эрур. Ёмонлик кўп, лекин яхшилик ҳар иккисида бир меъёрда. Жаҳонни кўзлаган подшоҳлар, сухангўй офтоблар бисёр. Фалак гардиши уларни ҳалок қилди. Уларнинг ҳеч кимдан шарму ҳадиги йўқ эди.

ҚЎБИЛАЙХОН ИБН ҚЎЙЛИХОН ИБН ТУМИНАХОН ИБН БОЙСУНГУРХОН ИБН ҚОЙДУХОН ИБН ДУТУМИНХОН ИБН БУҚОХОН ИБН БУЗАНЖАР ҚООН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Қўйлихон оламдан ўтгач Қўбилайхон (в. 36 б) отаси ўрнига ўлтириди. Акасининг интикоми учун мўғул лашкари жамъи ва тартибига киришди. Назм (мазмуни):

Лашкар тузишдан бўшагач, жангу адоватга бел боғлади. Ўзининг ҳар лашқарига шундай деди: ёмонларни қачонгача кечираман. Хитой ва тотор шоху сипоҳини мардлик билан

йўқотмоқ истайман. Улар Тарқоқни ўлдирдилар, дунё шоҳи таҳликаларини ҳам.

Кейин Олтинхон хитойи ва тоторлар, зиренийлар қавмининг барчаси билан жанг қилди ва Олтинхон лашкари тор-мор келтирилди. Кўпгина ўлжа қўлга киритишиди. Назм (мазмуни):

Олтиннинг барча молу асбоби мўғул қавми қўлига тушди. Бир-бирига ўлжани баҳш этганларидан кейин шодон бўлиб бу ерлардан жўнадилар.

Айтадиларки, Қўбилайхон бағоят бақувват ва пурзўр бўлган. Унинг овози шу даражада баланд эди, наъраси садоси ети қирдан нарига эшитилган. Ўткир овози билан танилган ўша давр одамлари Қўбилай алп дейишган. Пилтан паҳлавонларни алп деганлар. Билагининг кучи, айтадиларки, ҳарқандай бақувват одамки, билагининг кучи ва улкан гавдаси билан машҳуру маъруф бўлса ҳам, уни икки қўли билан тутиб, эгилиб қолган камон ўқини ҳам ва рост қилиб тобини олганлариdek ёки тоб берганларидек, ўшандоқ бураб ўша одамнинг умуртқа суякларини синдирап экан. Яна айтишларича, зимистон кечалари улкан ёғочларни баландлатиб ёқиб қўйиб, ёнида ухлар экан. Агар ўша оташдан учқунлар, чўғлар сачраб юзига келиб ёпишадиган бўлса, хаёлида пашша чаққандек бўларкан. Гоҳо ўзини камтар тутиб, ухлаганда ёстиқдай тош қўйган. Бутун гавдасидан куч ёгилиб турган шижаотли бўлган. Чунончи, Олтинхон билан жангда ёлғиз ўзи Олтинхоннинг ғўлига хужум қилиб, Олтинхон тавки ва телпагини тилимлаган. Шу сабаб ҳам Олтинхон лашкари шикаст еган. Мўғул элу улуси орасида унинг шижаоти, мардоналиги, паҳлавонлиги маъруф ва машҳур эди. У ҳам фано дорулмулкига томон йўналганда укаси Бартон баҳодир акаси ва отасининг ўрнига салтанат таҳтига ўлтириди.

БАРТОН БАҲОДИР ИБН ҚЎЙЛИХОН ИБН ТУМИНАХОН (В 37 а) ИБН БОЙСУНҒУРХОН ИБН ҚОЙДУХОН ИБН ДУТУМИНХОН ИБН БУҚОХОН ИБН БУЗАНЖАР ҚООН ИБН АЛАНҚУВА БИНТИ ЧУЙМАНАХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Бартон баҳодир ибн Қўйлихон мулк аъёнлари маслаҳати билан хонлик таҳтига ўлтиргандан кейин, отаси Қўйлихон ясоқини қайтадан қўллай бошлади. Элу улус ўртасида адду эҳсон асосини барқарор этди. Ҳаётдан давлати душманларининг илдизини қуритди. Айтишларича, у давлат хонасоҳиби

ва басавлат подшоҳ бўлган. Ўша замонада мардоналиқда, жалодату фарзоналиқда, тадбиркорликда унга тенг келадиган кимсанни топишолмаган. Шу сабабдан унинг хонлик лақабини баҳодирлик деб атаганлар. У тахтга ўлтиргандан кейин амакиси Қочувли баҳодир вафот топди. Бартон баҳодир амакиси Қочувли вафотидан сўнг сипоҳ ва лашкар сардорлиги мансаби билан амакиваччаси Эрдумчини тақдирлади. Уни барлос деб атади. Кейин унинг барча одамларини Эрдумчи барлос дейишарди. Айтадиларки, барча барлослар унинг наслидандир. Бартон баҳодирнинг бир неча фарзанди бор эди. Аммо, Ясугай баҳодир камоли шиҷоатда, мардоналиқ ва фатонату фарзоналиқ чўққисига етишда ягона эди. Назм (мазмуни):

Гарчи Бартоннинг ўғли кўп бўлса ҳам, маншури бўлган баҳтга эга бир ўғли бор эди. Художй Бартон шоҳдан кейин Ясугай баҳодир шоҳлик тахтига ўлтириди.

**ЯСУГАЙ БАҲОДИР ИБН БАРТОН БАҲОДИРХОН
ИБН ҚЎЙЛИХОН ИБН ТУМИНАХОН ИБН
БОЙСУНҒУРХОН ИБН ҚОЙДУХОН ИБН
ДУТУМИНХОН ИБН БЎЗАНЖАР Қоон ИБН
АЛАНҚУВО БИНТИ ЧУЙМАНАХОН
ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ**

Ясугай баҳодир подшоҳлик тахтига қадам қўйиши билан салтанат диёрини адолат унсурлари, ҳазина, эҳсон билан зийнатлади. Унинг давлати айёмида Эрумчи нўён барлос фано уйидан дорулбақога сафар қилди. Ундан 29 ўғил қолди. Шулардан Эсан, Ўғял, Улатон, Сўғук Чечанлар. Айтишларича, Эрумчи барлоснинг оқилу баркамол ўғли Сўғук Чечан бўлган. Сўғук Чечан мардоналиги ва фарзоналиги халойиқ орасида машхуру маъруф бўлган (в. 37 б). Чечан сўзининг маъноси фасоҳатли ва донондири. Сўғук чечан ўз қавми орасида заковатда ва фатонатда замонасининг мумтози ва сараси бўлганидан Ясугай баҳодир унга таъзиму эҳтиром кўргизган. Отаси Эрумчи барлос ўрнига уни баҳодирлик мансабига қўйди ва сипоҳсолор қилиб тайинлади. Мулк юмушлари ва хонлик тадбирлари унинг савобли ишларидан равнақ ва интизом топди. Ўша 28 aka-уқадан бошқаси ва музкур Сўғук нўён Чечандан жуда кўп насл қолди. Ясугай баҳодир билан тотор қавми ўртасида кину адоват бўлганидан Сўғук чечан билан маслаҳат кенгаши қилиб, катта қўшин тўпладилар ва тотор қавми устига хужум уюштирилар. Назм (мазмуни):

Тангри ёрдами, баҳт қудрати билан тотор устига қаттиқ ҳужум қилдилар.

Уларнинг хону мони ва молу инъомини форат қилдилар. Айниқса, Темучин ука ва Қора Буқоники, иккаласи ҳам тотор волийлари эдилар, асир қилишиб, банд этдилар. Назм (мазмуни):

Пахлавон шоҳ Ясугай баҳодир, бақувват қўли, навқирон баҳти билан Темучин укани ва Қорабуқоники, бу иккиси нари аждаҳо эдилар, бу икки сардорни мардлик билан бирга олиб, Тотор иклимини истило қилди. Ул қавмнинг бузургларини кичик одам сиёқига келтирди (яъни таслим қилди). Хонумонини форат қилди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҚООНИ МУАЗЗАМНИНГ ТУҒИЛИШИ ЗИКРИ

Тотор қавми устидан зафар топғач, катта шавкат ва тантана билан Елун Яйлоқ томон юрди. Йўл асносида Чобқунчи доно баланд мартабали ўрдудан етишиб, суюнчи талаб қилди ва дедики, Улун янга хотун ўғил кўрди, висоли зимиштон бўлиб, мўғул фирмасига баҳодир келди. Назм (мазмуни):

Ясугай баҳодир Тангри фазилати билан тотор сипоҳи устидан ғалаба қозонгач, илонлар сардорининг Юхоси бўлган тотор хони Темучин Ясугай қўшинининг қўлига тушди. Шоҳ каби икки-уч пиёдадан мот бўлди. Ясугай зафар ноғорасини чалди. Тотор улусини форат қилди. Ов ўлжаси ва зафар шов-шувлари билан Елун Яйлов сари юрди. Дилун Яйлоқ юртига яқинлашганларида мубоширнинг ҳуҳхабари етиб келди. Ясугай элчиси ҳабар етказди. У Улун Янга хотун авлодидан эди. Ўғил дема, бир шоҳ авлодидан. Унинг мисли дунёга арзиди, тилга камтар олинади. Онадан туғиларкан, қўлу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон бўлиб туғилган дейишиди. Яна шуки, муштида бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт ўтиши билан замон аҳлини қатл этур; кўплаб подшоларни оёқ ости қиласди. Худодан бошқа ҳамма унинг қўли остида хор бўлади. Худди шундай, нима деган бўлсалар далилдир. Тангридан ташқари, кафтидаги ҳам далил бўлди.

Айтишларича, санаи 9-зулхижжатул-ҳаром 549-хижрийда туркийларда Ҳўқ йили бошқа бир нақд бўйича 20-зулқаъда туркларнинг тўнғиз йилига мувоғик санаи 589-йил хижрий, мезон бошларида Сабъаи сайёр юлдузлари

варос толеъида, З-жавзода ва занаби З-қавсдан, Ясугай баҳодир бу кувончли хабарни эштиб ўз аркони давлатига маълум қилди ва бу фарзанднинг қадамларини муборак ва саодатли ҳисоблаб, мӯғул фирмаси бузургларидан унга ном қўйишларини сўради. Сўғу чечан Ясугай баҳодир ҳузурида тиз чўкиб, дедики, бу шундай юлдуздирки, унинг зиёси нуридан олам маъмуроти равшан бўлғуси. Унинг қадамларига тарих китоблари билимдонлари мунтазирдирлар. Шул нарса муносиб бўлур эдикни, олий-шаън подшоҳлардан бирининг номини бу гўдакка қўйсалар. Акобирлар учун улуғ ном қўйилиши жойиздир. Султонлар авладига подшоҳлар бошқа кимсалар исмидан қўймок нолойиқдир. Сўғук Чечаннинг бу сўзлари Ясугай баҳодирга маъқул тушди. Ўзининг аркони давлатини маслаҳатга чакирди ва Сўғук Чечандан маслаҳат сўради. Барча аркони давлат ва Сўғук Чечан иттифоқ бўлиб Темучин деб ном қўйишга келишдилар. Зероки, ул замонда тоторлар подшоҳи Темучин укадан ки, ўша кезларда унинг давлатига путур етган эди, (в. 38 б) баланд мартабалироқ подшоҳ йўқ эди. Кейин, бутун ҳалқ каттадан кичигигача иттифоқ бўлдилар ва Ясугай баҳодирга айтиб, ул ўғилнинг номини Темучин қўйдилар. Назм (мазмуни):

Саодатли ўғилнинг туғилган иили Темучин иили бўлди.
Хайриятки фоли очилганидан ул ўғилга Темучин деб ном қўйиди.

Ясугай баҳодирнинг шу хотинидан Темучиндан бўлак яна тўрт ўғли бор эди: Жўжи, Қасор, Қочгун, Ўчи. Жаҳонда уларнинг насли жуда кўп тарқалган. Бошқа хотинидан бир ўғил туғилиб, номи Малкуни эди; разму базмда Темучиннинг мулоzими эди. Ундан ҳеч бир ажралмас эди. Яна бир неча ўғил ҳам кўрдики, уларнинг номи қуидагичадир: Уткин Нўён, Элчо нўён, Текут, Ракой.

ЯСУГАЙ БАҲОДИРНИНГ ВАФОТИ ВА ТЕМУЧИН БОШИГА ТУШГАН ДАСТЛАБКИ ЗАҲМАТЛАР ЗИКРИ

Ясугай баҳодир махфуз кулунига иили 562-йил ҳижрийда оламдан ўтди. Темучин 13 ёшда эди. Мамлакатнинг мадори лашкарлар кўмондони бўлган Сўғук Чечан ҳам ўшандан бир неча кун ўтгач дорулфандан дорулбақо томон кетди. Унинг бошқа фарзандлари Юсум ва Корачор

нўён ҳали ёш эдилар. Қавмлари ҳам ундан юз ўтирилди. Сипоҳ ва Сугай баҳодир ҳаммаси гуруҳ-гуруҳ бўлиб тойжиют қавмларига юз ўтирилди. Ўша вақтда мўғул ва тотор қавмлари бир ҳокимга бўйсунмаган эдилар. Ҳар қабила ёки икки қабиланинг алоҳида хони бор эди. Улар ўртасида доимо урушу жанжал бўлиб турарди. Темучин гўдакликдан йигитлик ёшига етди. Кўп заҳматлар чекди. Бандга, оғир кунларга тушди. Унга улкан давлатлар муқаррар эдики, ўша таҳликалардан ҳалос бўлди. Жомуқа, яъни Жожирот, Тойчиют, Кўнғирот, Жалойир қабилалари ва Сувчибек билан тинимсиз жанглар олиб борди. Эрумчига қарашли барлос қавми ҳам уюшиб, мухолифлик қила бошлидилар. Назм (мазмуни):

Тойчуйт, кўнғирот, барлос, урхон, жожирот қавмларидан бўлган меҳтарлар бир тан, бир жон бўлиб Темучин жангига бел боғладилар.

Шу муносабат билан у энг яқин кишиси ҳисобланмиш Ўнгхон ҳузурига жўнади. Барлос қавмидан. Назм (мазмуни):

Сўғук Чечандан шундай хайрли иш содир бўлади: жаҳонгир, фармондех ва яхши хулқилар бир бўлишиб, қаҳрлари тўққизга тўрт бўлди. Иқболидан келиб чиқиб Қорачор деган ном берилганди.

Темучин билан ҳамкорлик қилди. Ясугай баҳодирнинг Ўнгхон билан дўстлиги юзасидан биргалашиб, Ўнгхон ҳузурига бордилар. У керойит қавмининг ҳокими эди ва шавкатли бир хон, ҳашаматли бир подшоҳ эди. Олтинхон хитойи у билан иттифоқ ва ҳамкор бир вазиятда эди. Назм (мазмуни):

Бу ишда ундан ўтадигани йўқ эди, ҳеч кимнинг бунчалик кўп ганжи ва лашкари йўқ эди.

Темучин унга мулозамат кўрсатиш билан машғул бўлди. Ўнгхонга унинг раъи ва қабул қилиши, улуғворлиги мақбул бўлди. Кундан-кун унинг ишлари юришиб кетди. Чунончи, хон мулк ишларини у билан бамаслаҳат қиларди. Аста-секин шу даражага бориб етдики, уни фарзандим, деб атай бошлиди. Жумхуриятнинг барча муҳим ишлари унга топширилди. Ўнгхон ҳузурида ҳар иш бошида бўлди, уддабуронлик кўрсатди. Жумладан, Ўнгхоннинг биродари Эрқақаро билан адоватда бўлган, макрит қавми пешвоси Ўркин ва Тўқтобеги билан жанг қилиб барчаси устидан голиб келган.

ҚАВМЛАРНИНГ ЎНГХОН БИЛАН ЖАНГ ҚИЛИШГА АҲД ҚИЛГАНЛАРИ ЗИКРИ

Тойжуит, салжуит, Қўнғирот, баҳрин, дўрмон, макрит, жожирот, жалойир, тотор, уйрот, буркин, қайқин қавмлари Ўнгхон ва Темучин жанг хусусида қасамёд қилдиларки, назм (мазмуни):

Ўз динларига қасам ичдилар, ўз урфларича аҳду паймон қилдилар. От, ҳўқиз, ит келтирилар ва сўйдилар. Дедиларки, агар аҳдимизга хилоф иш қилсак, айни шулардек ўлдирайлик. Назм (мазмуни):

Бу жанжалкаш қавм олдида бундан қаттиқ қасам ичмагин.

Ўнгхон билан Темучин бу холдан ҳабар топганларидан сўнг, лашкар тортиб, Шуҳури нодириён мақомида улар билан жанг қилдилар ва улар устидан галаба қозондилар, ўзларига бўйсундириб, итоат эттирилар.

ДУШМАНЛАРНИНГ ЎНГХОН ВА ТЕМУЧИННИ ЖОДУ ҚИЛГАНЛАРИ ЗИКРИ

Буйруқ, Тойонхон найман, найман қавми ҳокими Нангхон улар билан душманлик муносабатида эди. Улар билан жанг қилмоқ ниятида лашкар тўплади. Жадачиларга жада қилмоқни буюрди. Турклар жада қилмоқни «ёй этар» дейишади. Назм (мазмуни):

Ёмон ниятли тақдирдан хабарсиз бўлганидан иши макру ҳийла бўлганди.

Шундай найранглар тузган эдиларки, тошларни дарёга ташлагандилар. Унинг хосияти қор билан бўрон; шоҳ лашкарининг макри ҳалок бўлгуси. Улар макридан шамолу қор пайдо бўлди. Сахро қордан тубсиз денгизга айланди. Лекин кимки маккор бўлган бўлса, ўзининг ёмон феълидан гирифттор бўлган. Само, қор, бўронлар ўтди. Зеро, булар устидан найранглар қилган эдилар. Номдор Буйруқ билан бирга бўлган сипохийлар ўша жангда унга ҳамроҳ эдилар. Шамол, қор, бўрон қоронгулигидан ҳамма саросима ва ҳайрон эдилар. Худонинг ғазаби бўлган қавмдан оёқ-кўлларини совукقا олдирганлар етиб келди. Ўша гуруҳдан кўп киши алданиб, тифу тоғдан ҳалок бўлдилар. Тан бор эди, жанг майдони; ёмон ниятлининг иши шундай жанжалдир, дегил, тирик бўлганлар жойида қолдилар, кейин оёқ-кўлини совук уриб жўнашди. Бирор киши жанг қилмай қочиб кетишиди. Улардан ҳеч ким хабар топмади.

ЖОЖИРОТ ҚАВМИНИНГ САРДОРИ ЖОМУҚАНИНГ ТЕМУЧИН ҚАСДИДА ЎНГХОННИНГ ЎҒЛИ ШИНГУН УСТИДАН БАДГҮЙЛИК ҚИЛГАНИ

Темучин Ўнгхон хузурида 18 йил турли хизматларда умр ўтказди. Шу муддатда улкан ишлар уддасидан чиқди. Ўнгхоннинг кўплаб душманларини шамширу ўқ курби билан йўқлик шаҳристонига жўнатди. Ўнгхон Темучинни манзур кўриб, тарбият ва отифат қилгани туфайлидан мулку мол тадбирларини юритишда у билан бамаслаҳат иш қиласарди. Қобилияти ва ботирлигидан доимо ёнида фарзандидек эътибор ва хурматда олиб юради. Ўнгхон уни фарзандим деб юради. Аммо, амирлар, унинг хешлари ҳasad билан қараб, унинг борлик нақшини тупрок лавҳидан пок қилмоқ ниятида бўлдилар. (в.40 а) Чайлаларида макр камандини фурсатнинг кечиши томон ташладилар. Узр ипларини унинг суратини қабиҳлаштиришда деб билдилар. Охируламр, жожирот қавми меҳтари Жамуқа Темучинга нисбатан кина адовати бўлганидан Ўнгхоннинг ўғли Шингун хузурида уни ёмонлади. Дедики, «Темучин тузимни еган, Тойонгхон билан дўст тутинган ва ундан мадад олмоқчи, мамлакатни қўлингиздан тортиб олмоқчи». Шингун бу сўзларни дилидан чиқариб ташлади. Ўнгхон унга ишонмади. Иккинчи бор, иззат-нафсига қаттиқ текканини ҳис қилиб, бу гапни унга етказди. Назм (мазмуни):

Ясугайнинг ўғлидан андеша қилгил, унинг андешасидан жафопеша бўл. Ундан кутулиш чорасини тезда кўрмасанг, у хонадонингдан тутун чикаур. Бу сўзларни эшишиб Ўнгхон қўрқиб кетди, қўркувдан юзларининг ранги ўчди.

Ўнгхон амирлари билан кенгашиб кўрди. Темучин билан иттифоқ бўлиб чиқдилар. Амирлардан бири бу ҳол суратини хилватда хотинига айтди. Икки гўдак ташқаридан эдилар. Бирининг номи Бодой бўлиб, бодой қабиласининг бобосидир. Иккincinnисиники Қишлиқ бўлиб, қишлиқ қавмининг бобосидир. Бу икки гўдак чодир ташқарисида бу гапларни эшилдилар ва дарҳол Темучин хузурига бориб, эшигтганларини сўзлаб бердилар. Назм (мазмуни):

Икки баҳти уйғоқ, икки омад излаган, бири Бодой, бири-си Қишлиқ номли. Дили ва кўнгли пок бўлганидан унинг бегуноҳ ногоҳ ҳалок бўлишини истамадилар. Чопиб Темучин хузурига бориб, эшигтганларини сўзлаб бердилар.

Темучин бу сўзларни эшитиб тушкун ҳолга тушди. Корачор нўён билан маслаҳат килгач, бир кечада барча чодирларни бир жойга йигиб ташлаб тобеълари ва якинлари билан бир тог ёнбағрига кетди. Назм (мазмуни):

Темучин жаҳонга шох бўлмоқни истовчи эди. Бахти кулганидан иши ўнгидан келаверарди. Яшкарлар танохи Темучин синоҳни бошқа жойга кўчирди. Тог этагидаги саодатли бир жойни ул гурухга кўрсатди.

Ўнгхон ўша кечаси катта лашкар билан Темучин чодирлари сари етишди. Жуда кўп ёқилган гулханларни кўрди. Назм (мазмуни):

Ўқ ёғдериб, ҳавони баҳор булутига айлантиришни уларга буюрди.

Одамлар овозини эшиитгач, чодирларга кирдилар (в. 40 б) ҳеч кимни тополмадилар. Орқаларига қараб қоча бошладилар. Темучиннинг қоровули Ўнгхон етиб қелгани хабарини етказади. Назм (мазмуни):

Темучин шундан ғазабга тўлди: ўз лашкарини кам сонли кўрди. Ўз кордонларига шундай деди: шуни айтмоқчиманки, улар кўпчилик, биз озмиз. Уларнинг кўплиги (даҳшати) дан (гўё) уларнинг юзидан биримиз.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҚООНИ МУАЗЗАМНИНГ КЕРОЙИТ ПОДШОХИ ЎНГХОН БИЛАН ЖАНГИ ЗИКРИ

Ўнгхон лашкари етиб келиши билан Кўйлор нўён Темучинга дедики, душман ортида бир пушта бор. Вазифа шундан иборатки, түғни шу пушта устига чиқарип тиксак, душман енгилажак. Назм (мазмуни):

Шундай деди-ю, жанг отини кўзғади, туг кўтариб, ўша пушта сари йўналди. Зафар түгини унинг тепасига келтириб, олами ёритувчи машъалдек түғни тутқазди. Пушта тепасига чиқиб, мана жаҳон шохи Темучин, деб наъра тортди.

Айтишларича, Темучин ўша куни шижоати ниҳоятда жўшганидан ва ғайрати тўлиб-тошганидан ўзини фидойи-лардек туйиб, душманларнинг кўплигини писанд қилмай, Қалочин мавзесида душман устига ҳужум килди. Назм (мазмуни):

Булат билан ҳавони шундай кориштириб юбордиларки, танларидан (терни) ёмғирдек тўкардилар. Шундай

жанг килдиларки, кекса дунё бу каби қирғинни эслалмайды.

Ўнгхоннинг ўғли Щингун ярадор бўлиб, кероит қавмидан жуда кўп киши ўлдирилди. Назм (мазмуни):

Кероит қавмининг ноласи кўтарилидки, Щингуннинг юзига ўқ тегиб, яраланди. Душман лашкари шундай тушкун ҳолда қолдики, Ўнгхон мағлуб бўлиш ҳолга келди. Улар қаттиқ турдилар, Темучин уларга жой бўшатиб кўрсатди. Балхуна чашмаси ёнига шошилди ва ўша куни бироз ором олди.

Темучин лашкари пароканда бўлгани сабабли ҳар тарафдан ўша чашма бошига жамъ бўлдилар. Ул шўр сувли чашма суви оз миқдорда эди. Назм (мазмуни):

Қийин кунда қолиб, лойдан сув сикиб чиқардилар, На чашмада сув, на кўзларда уйқу бўлди.

ЎША ЖАНГДА БЎЛГАН ҚАВМГА ТЕМУЧИН ҚООННИНГ СУЮРҒОМИШИ ВА МАНСАБ ТАЙИН ҚИЛГАНИ ЗИКРИ

Ўша ҳолда Қарочор нўён Темучинга дедики, (в. 41 а) бу жангда биз билан бирга бўлган ҳар бир киши каттадан-кичигигача улар номини дафтарга сабт қилмоқ лозим. Ҳар бирини бир мансабга тайин қилмоқ керак. Темучин қоонга Қарочор нўён тадбири савоб туюлди. Шу йўсунга амал қилди ва улар билан бирга жангда бўлган одамлар исмини дафтарга ёзиб қўймоқни буюорди. Ҳар бирига йўл ва расмини тайин қилдилар, токи авангор ва жавангорда 12 кўр ҳосил бўлгай. Ҳар кўрда бўлган ҳар бир кишининг ўрнини муқаррар қилдилар. Аввал икки кўр ўнгу сўлда, Темучин ҳузурида уларни ўлтиришга буйруқ бердики, улар қавмларнинг эътиборли ва зодагонлари, соҳиби дониши эдилар. Иккинчидан, Темучин ҳузуридаги дархона яқинида ўнг ва сўлда икки қавмни қўйишди. Уларни оёқда туришга амр қилдилар. Уларга аҳолининг киrimи ва чиқимини бошқаришни топширдилар. Шу билан тўрут кўр бўлдилар. Учинчи, Темучин шамшир боғлаб ўлтирган хиргоҳнинг ташқарисида ямину ясорида турган ясорда ҳар кимнинг мартабаси ва даражасига кўра тайин қилдилар ва ўлтиришни буюордилар. Бу икки кўр тамоман жанг ва шиҷоат соҳиблари, жасорат арбоби, қаҳрамонлик кўрсатганлардан иборат эди. Тўртинчи, ўлтирган учинчи бу икки кўр ямину ясори ортидан яна икки кўр ўлтиришга буюорилди. Бешинчи, ямину ясорда ўлтирган бу тўртинчи икки

кўр ортидан яна икки кўр ўлтиришга буюрилди. Олтинчи, ямину ясорда ўлтирган бешинчи кўр ортидан яна икки кўр тайинланиб ўлтиришга буюрилди. Ҳар бир ҳаштгона бу кўрларнинг хар бири ёнида ясовуллар тайин қилдики, ҳалқни жо-бажо тайинлаб, улар аҳволидан хабардор бўлиши лозим эди. Бу ўн икки кўр Қарочор нуён тасдики билан тайинландики, олтиласи Темучиннинг аванғорда ва яна олтиласи жавонғорида ўлтиришга ва суворий бўлиб базму жангу жадалда, шу тартибда муқаррар бўлди. Уларнинг исмларини дафтарга сабт қилди. Назм (мазмуни):

Кийин кунда шоҳ ёнида бўлгандар учун бошқаларга қараганда баланд мартаба бўлмади. Унинг номини дафтарга ёзиб қўйиши. Токи шоҳ унинг барча ишларини адо этгай.

Ўнгхон томонидан қасд қилинганидан огоҳ қилган икки гўдакни тархон қилдилар. Тархон шундай одамки, барча жарималардан озод ва эркин, қай лашкарда бўлмасин, қандай ўлжани қўлга киритмасин, ҳеч ким ундан бирор нарса ола олмайди, унга тегишли бўлади ва буюрдики, қачон хоҳласа даргоҳга ижозатсиз ва дастурсиз кира олур. Тўққиз бор гуноҳ улардан содир бўлганда ҳам бирор киши уни Сазо бера олмайди. Яна тайинладики, унинг находи дан тўққиз авлод бошқа таклифлардан эминидирлар. Назм (мазмуни):

Оқил ва хуш юлдузли икки ўғил душман макридан хабар бердилар. Шундай фармон бердики, тўққиз пуштигача бўлганларнинг гуноҳидан ўтарлар бизнинг одамлар, бизнинг жойда турғун бўлурлар.

Хозирги давр тархонлари уларнинг наслидандир. Тархонларнинг кўпчилиги бодой қавмидан. Чигатой улусидаги тархонлар Қишлиқ наслидандир.

Ҳар кимники исми ва расмини муқаррар қилдилар, ҳолига мувофиқ ярлиғ ва ёбиза бериб, ул мавzedан кўчириб Хитой сарҳадида бўлган уронга, дарё бўйи ва тог этагида жойлаштириди. Назм (мазмуни):

Ул тог ва дарё Хитой сарҳадида эди. 1600 нафар эдилар. У ердан кўчиб, Нору мавзеъига келиб тушдилар. Назм (мазмуни):

Йўлда мазкур жойга етишдилар, бир лашкар бу ерга келиб ўрнашди. Темучин унга элчи жўнатдики, бизга айтадиган нима сирринг бор эди, эй номи баланд; яхшилик истайсанми, ё ёмонлик? Гап нимада эканлигини билишимиз лозим, айтгил. Сипоҳдор қўнгирот лашкари билан эл бўлди-ю шоҳдан жони омон топди. Нору атрофи ўтзор эди, шу ерда келиб тўхтадилар.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҚООНИ МУАЗЗАМНИНГ ЎНГХОНГА ЭЛЧИ ЖЎНАТГАНИ ВА ЎЗИ ЭЛЧИ ОРТИДАН РАВОНА БЎЛГАНИ ВА ЎНГХОННИНГ МАҒЛУБ БЎЛГАНИ ЗИКРИ

Темучин қооннинг лашкари жамъ бўлгандан ва қувват олгандан кейин Ўнгхонга чопар жўнатди. Икки ўртада бир неча бор элчилар бориб келишди. Муомала сулҳ тузиш билан якунланди. Учинчи навбатда ўзининг (в. 42 а), одамини Ўнгхон элчисига қўшиб юборди. Ўзи эса улар ортидан лашкари билан йўлга чиқди. Назм (мазмуни):

Соҳибқирон Темучин Норудан Ўнгхон мулкигача (лашкарини) елдирди. Лашкари устига шундай ҳужум қилдики, қуруқликдаги ва мамлакатидаги обод ерлар вайрон бўлди. Кўпини ўлдирди, кўпини асир олди. Оқил киши бу ишдан ақли шошди.

Темучин қоон ўз лашкари билан Ўнгхон устига ёпирилганда, ажойиб бир жанг зоҳир бўлиб ўтди. Ўша жангда Қорачор нўён Ўнгхон билан рўбарў келиб, Ўнгхоннинг отига қарат ўқ узди. Унинг оти йиқилғач, одамлари унга бошқа от келтирдилар. У отга миниб ўғли Шингун билан кочишига тутиндид. Назм (мазмуни):

Керойит (қавми)нинг сипоҳи кўп эди. Лекин, ҳеч ким фалакка тенг кела олмайди. Тангри фармони билан бу сарварнинг лашкари мўру маляхдек кўпайди. Темучин қоондан ажралиб чиқдики, сен бу ишларни Тангри иноятидан ташқари бўлмоқда дема. Яна хабар келди: Ўнгхоннинг ўғли Шингун Найман мамлакатига бориб етди. Унинг лашкарини қирғин қилди. Қизи ва хотини асир тушишди. Керойит қавмидан бир киши қочиб кутулиб, Темучин қоон кулига айланди.

Ўнгхон шикаст топиб, қочганда ўғли Шингун ва бир неча бошқа одамдан ташқари ҳеч ким ёнида йўқ эди. Қизи ва хотинини душмани қўлига асир топшириб, ғурбат ўйлидан қочишига юз тутди. Ота ва ўғил ҳар иккиси Найман диёригача, унинг хони Тойонг найман ҳузуригача етиб бордилар. Айтадиларки, Ўнгхон Тойонгхон найман умароси қўлида қатл этилган. Назм (мазмуни):

Тойонг амирлари унинг у юрт лашкарининг қочаётганини кўриб, ортидан тушишди. Ул шоҳни, яқинларини ўлдирдилар. Уларга қаршилик қиласиганлар қолмади. Отасини ўлдирдилар, ўғли улар қўлидан қочиб кутулди. Тибатни ташлаб, йўл юриб, Кошгар томонга кетди. У ерда бир номдор қўпол Мурод деган (хон)ни қўлга тушириб,

зор қақшатиб ўлдирди. У ерниңг сувидан ичиб кўрмасдан тупроғини йўқлик шамолига совурди. Ота лашкарни хароб айлади. Ўғли дарвозаси оловини тупроққа айлантириди (ёндириб кул қилди). Бу пасткаш дунё Золимнинг иши шу: гоҳ сенга сут тутади, гоҳида — қон. Подшоҳ ёки лашкар бўлмагин, ажалдан кутуолмайсан.

Ўнгхон Тобонхон амирлари қўлида қатл этилгандан кейин ўғли Шингун бу мўсибатдан қочиб, Тибат диёрига келиб тушди. У ердан Кошғар томонга кетди. Ул диёрга етишгандан кейин, ул мулк сувидан ичишга ҳам улгурмасдан кечиб турган айём тамоман хорликда обу тупроғидан ул мамлакат подшоҳининг қаҳри оташидан кўзлари ўйилиб, замон хокдони билан яксон қилинди. Керойит эли ва қавмининг қолган-кутгани соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzзам фармони хаттига итоат бошларини қўйиб, итоат гарданини итоат амрига қўйдилар. Бу зафар асарли фатҳ содир бўлгач мўғул қавмларининг соҳиби лашкар кўпчилиги ҳар мамлакатдан унинг мулозаматига шошилдилар. Ул мавзеъда бир неча кун хотиржамликда айшу шикор, истироҳат билан машғул бўлдилар. Шундан сўнг ўз асл юртларига қайтиб келиб жойлашдилар. Назм (мазмуни):

Темучин керойит юртини олиб, мардлик билан ҳам сипоҳи, ҳам вилоятини қўлга киритди. Қаттиқ жангдан холи бўлгандан кейин, у ерда бироз ов қилди. Ўша атрофни кезиб, ўз юртига қайтди. Шуҳратли ғалаба ва улкан баҳтга эришиб, улуғ Тангри иноятига сано ўқиди,

Бу воқеа ҳижрий йилнинг 599 санаси, туркча тўнғиз юрида воқеъ бўлди. Темучин қоон ул вақтда 49 ёшда эди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҚООНИ МУАЗЗАМНИНГ МУКАРРАМ САЛТАНАТ ТАХТИГА ЧИҚИШИ ЗИКРИ

Соҳибқирон аъзам музaffer ва мансур бўлиб ўз асл юртига қайтганда ҳақ таолонинг соҳибқирони аъзамга каромат қилганидек, улкан фатҳ салобати теварак-атрофга тез ёйилди. Ўша диёрда бўлган мўғул қавмлари, элу улусининг кўпчилиги тоат ҳалқасини итоат қулоғига илиб, Найман мавзеъида ўрнатган соҳибқирони аъзам тахти поясига келдилар. Барча мўғул сардорлари ва хонлари (в. 43 а) соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzзамнинг тахти қаршисига келиб, тиз чўкиб, хонлик муборакбоди ва жаҳонбонлик олқишини бажо келтирдилар. Назм (мазмуни):

Улуғ соҳибқирон Темучин, турк авлоди подшоҳларининг шоҳи саодатли галаба йилида, ҳокимлар катл этилган йили шоҳлик таҳтига чиқди. Тангри лутфи ва тавғиқи ила таҳтга ўлтирди. Шоҳ бўлган чорда бири кам эллик ёшда эди.

НАЙМАН ПОДШОҲИ НАЙМАНХОННИНГ СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҶООННИ МУАЗЗАМ БИЛАН АДОВАТИ ЗИКРИ

Найман ҳокими Найманхон Темучин ҷооннинг истилосидан хабар топғач, жанг асбоби ва мӯғул лашкарига қарши ҳозирлигини кўра бошлиди. Ўйрот (тотор, дакик, макрит ва жомуқа қавмлари, Назм (мазмуни):

Темучин ҷоон ҳизмати учун найманлар билан ҳамма ёр бўлди.

Найман хон анкит хони Олокуш Сакин ҳузурига чонар жўнатиб, уни хабардор қилди. Назм (мазмуни):

Шуни билғинки, заминимизда бир сарв шоҳлик мақомидан лашқари билан жой олди. Сен нодон бир мулқда икки подшо бўлишини раво кўрмайди, деб ўйлайсанми. Бугун Олокуш ёрдам берадиган бўлса, Темучин қаерда подшолик қиласи. Мендан мададни дариг тутмаслик лозим. Ўзим тиф воситаси билан чора кўурман.

Олокуш хушманд ва ишбилармон бир хон бўлганидан, бу хабар унга етиши билан Нуридош деган бир амирини Темучин ҳузурига жўнатди ва уни бу маънидан хабардор этди. Назм (мазмуни):

Вафодорлик килиб Олокуш Темучин ҳузурига Нуридоши жўнатди. Нуридош Темучин ҳузурига борди. Кўринишга бир чўлоқ той олиб борди. Олокуш ёнидан элчи бўлиб, тилини курол қилди. Найман айтган яширин гапларни Темучинга бирма-бир сўзлади. чин ўртасида аҳду омонлик пайдо бўлди. Олокуш ундан кўнгли тусаганча мадад олди. Кейин анкит (қавми) сипоҳ билан келди. Қисқаси, найман шоҳга эл бўлди. Олдин шоҳ Найманхоннинг макридан огоҳ бўлган бўлса ҳам, узук-юлук гапларидан, унинг ишини ҳал қилишга шошилди.

Бу бобда Темучин ҷоон фарзандлари ва амирлари билан маслаҳатлашди. Ўша маҳалда Қарочор нўён тиз чўкди. Назм (мазмуни):

Жангда шоҳнинг кўли устун бўлганда билғилки, душманга шикаст етгуси. Пок тангри галабадан сенга нишона берибдими, душман сипоҳидан кўркма. Бир танга

тангри мададкор экан, юз мингидан андеша қилма. Қарочор бу гапларни деди, қоон эшилди ва унинг раъйини қабул қилди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҚООНИ МУАЗЗАМНИНГ НАЙМАН ҚАВМИ ПОДШОХИ НАЙМАНХОН ИБН ИНОНЧХОН БИЛАН ҚИЛГАН ЖАНГИ ЗИКРИ

Жумодус-соний ойи ўрталари, санаи 600 йил ҳижрийда, туркийчада сичқон йил соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzам найман подшохи Найманхонга қарши жангга киришди. Ўша ўртада ўта шиддатли жанг бўлиб ўтди. Ўша жангда Найманхон ибн Иончхон лашкари кўпчилик сардорлари билан бирга қатл этилди. Назм (мазмуни):

Олийнажод жаҳонгир Темучин Найманхон билан жангга киришди. Ой бошларигача ўз ўринларида турдилар, Калтакайда. Ўктой, ул номдом ўғлон, шу ердан ясов тузиб жангга киришди. Ясовул аванғору жавонғорга ҳужум қилди. Бўлинсин, лашкар, деб буюрди. Ҳар қисмига меҳтар тайинланди. Буронғорга дабдаба билан Қубилой, Нўён ва Жабани, аванғорга Чигатойни тайинлади. Жавонғорни эса Ўктояга берди. Фўлнинг туғи ва сипоҳини Жўжига берди. Тўлинни буқжавон ғорига тайинлади. Қарочорга бустунғорини берди. Ўқчунғорга сипоҳи билан ўзи келди. Барча қўшинлар кўнғур (рангда) урушга шай турди. Шу тартибда оғир ясов ҳаракатга келди. Сийнани кавловчи (найза) тиккан балиқ сингари эди.

Калтакай мавзеидан Найманхон ибн Иончхон найман билан жангга отланганда соҳибқирон лашкари Қорачор нўённинг маъқуллаши ва иш билармон оқсоқоллар маслаҳати билан (в. 44 а) етти қисмга бўлиниб, соҳибқирони аъзам амри билан шаҳзода Тулини барча сергайрат ёшлар, қаҳруғазабга тўлиб-тошган баҳодирларга бош қилиб булчунғорга қўйилди. Қубилай нўён ва Жаба нўённи лашкар буронғорига: унга ҳамроҳ қилиб тажрибали баҳодирларни, лашкарларга шикаст етказувчи кишиларни манғлойига ировул учун тайин қилди. Шаҳзода Жўжини ўз ўрнига соҳибқирони аъзам Чингизхон муazzам түғ ва алам остига, лашкарнинг қалби ҳисобланмиш фўлга тайинлади. Чап кўл бўлган ва уни майсара ҳам дейдилар, аванғор сардорлигини шаҳзода Ўктояга муқаррар қилинди. Форсийда камингоҳ деб аталувчи бустунғор сардорлигига Қорачор нўён қўйилди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг ўзи барча қўнғур сафдарлари ва соқа деб аталувчи ўқчунғор баҳодир диловарлари билан бирга тўхтовсиз равишда жангга равона бўлди. Назм (мазмуни):

Булчунғорга шаҳзода Тули, тепаликка қараб ойнадек равон бўлди. Юзи аксидан, лашкар пайкари жавҳар сингари пўлат (совут) лидек эди. Фалак мартабали шоҳ фармони билан Кубилой ва Жаба нўён сарафroz бўлди. Улар одатдагидек манглайдаги келишарди. Чигатой шоҳ аванғорда келарди. Ўқтойнинг йўли булжунғор эди. Шаҳзода Жўжи гўлда тур остида ўнгу сўлига қараб келарди. Шундай дабдаба билан лашкар равона бўлди. У томонда Найманхон бундан хабар топди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам сон-саноксиз лашкари гарду губори найман подшоҳи Найманхон кўзига узоқдан кўрингач, амирлари билан маслаҳат қилиб, деди: Яхиси, биз бир неча манзил чекинамиз. Чунки уларнинг отлари ориғдир. Ҳар ҳолда пайдар-пай чопсалар ортимииздан йўлда ҳолдан тоядилар, отлари йўлдан озиб, тарқаб кетади. Шунда биз улар билан жанг бошлаймиз. Албатта, мағлуб бўладилар ва қочадилар. Назм (мазмуни):

Унинг тадбири тўғри бўлгани билан тақдирнинг хоҳлага ни бўлди.

Найманхоннинг Қўзи Субож номли бир амири бўлиб, ёшлигидан Найманхон хузурида улғайган эди. У деди Найманхонгаки: «Отанг — Иончхон». Назм (мазмуни):

Бир кун ҳам жангдан бўшамасди. Бирор кишини ҳам ортидан таниб бўлмасди. Хотинни дилинг тортгани билан, сендан эрлик бўйи келмасди.

Газабли кишидан буни эшитиши билан, сўзамоллик билан жангга киришди. Ботирларни кўзгади, сафни кўтарди, денгиздек жўшиб кафини лабга босди (ва деди): бугун бир жанг қилайки, жаҳонда мендан ёдгор бўлиб қолсин! Бутун улуснинг жам бўлишини буюрди. Жангга чорлаб бурғу ва ноғора чалди. Шу пайт булжунғордан сипоҳ чиқиб келди. Тули қолганлар ичиде оймонанд эди. Найман хони булчунғорга дуч келди. Шоҳ, шоҳ, деган овоз билан отлар юлдуздек чопа кетишиди. Булчунғорга мадад учун найманлардан Қўзи буронғордан газаб билан чиқиб келди. Кутимаганда манглайдаги дабдаба билан Кубулой ва Жаба нўёнлар пайдо бўлишди. Арғумоқни ўйнатиб жойларида нўзгандилар, кўлларида ажалдек ялангочланган қилич, отлар туёғидан замин чок-чок бўлди. Чанг-тўзон осмон фарқигача етди. Икки манглай бир-бири билан тўқнашди. Бир-бирига тенг румиёна уруш қилдилар. Кубулой Қўзи

бўлди, мардларнинг марди. Фор ташқарисида уруш қилди. Кўбилай нўён мадади билан Жаба юз дабадаба билан етиб келди. Номдор ботир Қўзи нарра шердир. Икки ботир мард устида гулув кўтарди. Ҳар икки томон жанг мардлари хайриҳоҳлари жон фидо қилишда гулув кўтардилар. Жанг майдонида кўплар ийқилиб қолди: қўл-бош, оёқ, тан бир-биридан жудо. Шу вакт ғўл ўз кучини кўрсатди: Аванғор ва жавонғорга бош бўлди. Чифатой аванғордан от суреб, Ўктой Жавонғордан тулпор ўйнатиб, қалбда Жўжидек шаҳриёр сипоҳи улкан соябон остидан жой олди. Лашкар ортини кўриклади. Бу хайриятлик иш эди. Шу лаҳзада Кушлук от чоптириб, Кишаси олови сингари қиличини ялов қилиб, кўтариб келди. Бошга, елкага, қўлга, белга қилич тортиб, ҳар жойдан дарича очарди. Ботирнинг бошида ялов бўлмаганда эди, икки бора унинг отини қалам киларди. Баногоҳ, Юсубуко майдонда пайдо бўлди. Ҳамма уни олқишилар билан кутиб олди. Мағрур ботир Қорачор нўён бустунғордан яшиндек от чоптириб келди. Унинг тифи дамини кўрган ҳар киши ҳаётидан умид узарди. У найманлар фарёдини чиқарди. Палангдек сакраб, ўкириб, ул базмда ботирларни ёриб ташларди. Мисли шер ҳўқизни ёргандек. Нўёндан бу каби жангни кўриб, Найманхон ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Ўз отини елдириб, нар аждаҳодек майдонга кирди. Кийикни кўрган йиртқич сингари найзадек қаҳридан ёлқин чиқарди. Шамшир ялангочлаб, кафида тутиб, янги ой сингари фитна туғдирувчи (шамширни). Уруш дашти томон сурон солди. Одамлар танасидан кўли, боши, оёғини жудо қилиб, боши, бели, орқаси, қорни демай (қилич солиб), ёриб ташлар, ғам емасди. Шу вакт соҳибқирон Чингиз чексиз ўқчунғорга кўтарилди. Тўхтамай тулпорини йўрттириди. Уруш денгизида наҳангдек, рикобида Қўнғур жиловмажилов (келарди). Найзаси чўпига яловини ўраб олганди. Чумоли ва илон кўзини тикувчига, тулки овловчи шер намояндасига, барча бош рикоб хизматига, барча қиличкашлар офтоб юзига чанг солишга — от солдилар, барчаси, соҳибқиронга жон фидо қилишга қодир эдилар. Тўхтамасдан шовқин солиб етиб келдилар, фидокорлардек жангга кирдилар. Жўжига деди: «Сен тур остида қаттиқ тур; нофора ва бугни чалдириб тур. Ман бугун бир гуруҳ лашкар билан жанг қилуримни кўргин. Найман шоҳининг додини берурман, бугун у мендан омон кутила олмайди!» Шуни деб отини йўрттиради ва Найманни таъқиб этди. Ҳар икки томондан жанггоҳда икки дарё сипоҳ қайнарди. Бири қилич урган, бири найзадор. Бошқаси бонг билан қалқонга табар уради. Бири отилган ўқни шона қилур, гўё қалбда тош

ботгандек. Бири балорагдан бош қопқоғин очар, Сулаймон бошига мифтар кийгандек. Бири түғрини — ҳам, ўнгни чап қилди. Қўздан говсар ясамоқ бўлди. Бири уриб кўзин чиқармоқ бўлди. Зеро, у эндиғина дунё тўғрисида эшилди. Ботирдек жанг қилиб, бири жигарин чок этди. Бири баданига ханжар қадалди. Бирининг қўлида олтин тишли хашина. Кўз мижаси каби мўлжали аён. Бири жон ҳолатда наъра торти. Ўз осойишини деб ўзини бир четга торти. Бири бошқасининг жавщонин олди. Ўзи жон ҳолатда титраб-қалтираб. Бирини зувпин билан қорнини ёрди. Жангдан бурун жони чиқиб, бири Худдек бошини олди. Тани, қони тупроққа қорилди. Бири душмани камандига бош берди. Бири тилкаланиб жон берди. Бирининг бошидан қон селоби пишқириб оқди. Найман ибн Ионончхон ғазабли шердек чопарди. Хафтонидан бир этагини чиқариб, сипоҳ қалбига от солди. Қиличу найза, ўку табардан душман гоҳ арраланаар, гоҳ пораланаарди. Бу майдонда шундай саваш бўлдики, кўк гумбази кўзидан қонлар оқди, шер ва қоплондек икки ботир жанг қилди. Тифидан ҳам ўлик, ҳам тириклар устида Кушаспдек олов сочди. Ҳавони тоғдек қора, замин кўтос ғажигандек бўлди. Тўзонидан қундуз коронғу бўлди. Жангда Найман яраланди. Тани жонсиздек заиф бўлиб ҳолсизланди. Отининг қўйруғига икки қўли билан суюниб, жисмдан руҳ чиққандек жангдан чиқиб кетди.

Лашкарлар ҳар икки томондан саф тортиб, адоват қиличларини ялов қилиб, бир-бирларига (в. 46 а) етишдилар. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам тўнғич ўели шаҳзода Жўжини лашкар қалби бўлган Фулда ўз ўрнига тузва ялов остига қўйиб, ўзи лашкарлари ортидан жанг майдонига йўналди. Иккала лашкар тарафидан кўркалар урилиб, бурғу тортилганда жангга кирилди. Гўё қиёмати сағир бошланди, дейсиз. Ботирларнинг ҳой-хуйи, жангчилар ур-ийикит овозлари осмони фалакка кўтарилди. Каллалар гўйдек, қўллар чавғондек диловарлар майдонида юмалаб ётарди. Бу мағлуба жангда Найманхон ададсиз жавлонлар, мардона ҳамлалар қилди, ўликлардан пушталар ҳосил қилди. Охир-окибатда ўку табар, тифу ханжар баданга ҳалокат фатрокида умид камандидан юз чок гул боғлади. Кўплаб қон оққани ва заифлик шиддатидан бадан забун бўлиб, таковар ёлини жон оғушига торти. Майдондан юз ўгириб, ўз амирлари билан бирга тоғ тепасига чиқиб кетди. Назм (мазмуни):

Найман тоғ тепасига ялов қадаганда аъзойи бадани ором олгандай бўлди. Унинг амирлари дедилар: «Аё

саодатли донгдор шоҳимиз, сен булат каби тоғда ўрнашдинг, шоҳлар тошдан бўлагига яширинмайдилар. Сен тоқقا қилич солмоқ бўлсанг, нега тоғ тифига хобгоҳ ясадинг?» Найманхон қўб жойдан яраланган эди. Жавоб бергудек ҳолатда эмас эди. Шунда Қўзи меҳтарларга қарата деди: «Эй, олийжаноб номдорлар, шоҳ жафолар заҳмидан ўлмокда. Унга вафо қилмоқчи бўлсак, ҳаммамиз бир бўлиб, ёвга ташланайлик. Найманхонни тинч қўяйлик. Улар пастга тушдилар. Нарра шердек жангга кирдилар. Улар жангда ҳалок бўлдилар. Шоҳ уларга қараб: офарин айтарди. Ким шулар каби меҳтарларга эга бўлса, сонсиз душман унга ҳечдир. Найманхонни тирик қолганлар жонидан умидини узади. Ўша тун мўғул сипоҳи барчасининг тириклик дараҳти йиқитилди. Дунёдан бехабар Найманхонни ташлаб кетгач, яраларидан қон кетавериб, ҳолдан тойди. Яраси кўплиги ва кўп қон кеттанидан Найманхон танидан жони чикиб кетди. Бу дирамгоҳ(очкўз) танидан жон чикиб кетди. Лекин, шоҳлар каби яқинлар ва сипоҳига Наймандек ғамхўр шоҳ бўлмади. Дунёдан элинни ташлаб хон ўлмаганди. Ҳар икки шоҳ сипоҳи ҳашами билан, оламдан кўз юмдилар. Найманхон сипоҳи томонидан ўлдирилгач, Кушлук майдонни ташлаб йўлга тушди. Бунга парво қилмай, яшиндек ўз амакиси томон жўнади. Амакисига отаси ўлимидан хабар берди. Ўссадан сайрни йиғишириб қўйдилар.

Найманхон ўша жангда кўп жойдан оғир заҳмдор бўлиб, танидан қон кўп кетиши туфайли барҳам еди. Унинг амирлари иттифоқ бўлиб унинг сипоҳсолори Қўзи баҳодир барчаси жангда ўлдирилди. Кушлик, Найманхоннинг ўли елиб амакиси Буйруқ ҳузурига борди ва воқеадан уни хабардор этди.

СОХИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҚООНИ МУАЗЗАМНИНГ МАКРИТ ҚАВМИ ПОДШОҲИ ТЎҚТОБЕКИ БИЛАН ҚИЛГАН ЖАНГИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzам Найманхон билан бўлган жангдан фориғ бўлиб, найман қабилалари ва қавмлари, Найманхонга тобеъ (халқ) ларни ўзига мутеъ ва фармонбардор қилди. Ўша кезлар макрит хони Тўқтобеки саркашлик ва гардантолик кўрсатиб, муҳолифлик изҳор этди. Шу сабабли соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzам унинг диёри томон юрди ва бир ҳамла билан макрит подшоҳи Тўқтобеки лашкарини тор-мор келтирди. Назм (мазмуни):

Уруш бонги бир нави тиндики, Кўҳи Қофдан семурғучиб кетди. Жанг майдонига тулпорини сурдики, унинг гарди ой рухсоридан бўса олди. Ботирлар жилавни қўйиб бердилар: Тўқтобекини гаровга чорладилар. Найза ниши ва қилич селпиш билан баданларга ниқтай бошладилар. Отилган ўқ чийиллаши ботирлар қулогида ювилиб, рангиз ҳолда қолди. «Жар-жар» садолари сарсари ўйнаб, лашкар бошига келиб сингарди. Ботирлар этаги, ёقا ва зиреҳидан юзлаб чок (гирех)лар жонда очиларди. Каманд ҳалқалари сиқуви саф бузувчи деввлар каби бандга туширади. Маст паҳлавонлар қўлидан ёғигача Тўқтобек сарпанжасидан шикаст топарди. Жангдан умид қўлини ювилб, лофт майдонидан пушаймон бўлиб чиқишарди. Ўз бошини олиб бир чеккага судраларди. Уни бу маъракада бошқа кўрмасдингиз. Сабабсиз бўлмаган бу ҳамласида Темучин жанг майдонида Тўқтобекининг эсини олди, гардини чиқарди. Макрит қавмининг барчасини ўзига эл қилди.

Тўқтобеки Темучин жангидан дил олдириб қўйгач, кочиб, ўғлини олиб Найманхоннинг биродари Буюрук хузурига келтирди. Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzам ул ердан тангит мамлакатлари сари йўналди. Ул мамлакатни Қошин ҳам дер эдилар. Назм (мазмуни):

Шоҳ Макрит (қавми) ишидан тинчигач, тангит (қавми) ўлкасига қўшин тортди.

Йўл асносида соҳибқирон аскарлари қалъада беркиниб ётган Тойир Осунни қўлга олиб, соҳибқирони аъзам хузурига келтирдилар. Қошин (шаҳри) га етганда унинг қалъасини қаҳран бўйсундириб, ер билан яксон қилдилар. Назм (мазмуни):

Қошин вилоятини босиб, горат қилди, қўплаб молу мулкни қўлга кирилди.

Темучин қоон эл бўлган қавмларни лашкарига қўшиб олди. Қаттиқчилик ва заҳматдан уларни осонликка ва неъматга етказди. Саркашлик қилган ҳар бир кимсани қавми билан тиғдан ўтказди. Токи шу йўл билан турку мўғул қавмлари ва улусини ўзига эл қилгай. Уларга эл олдида ёрлиғ ва пойза бериб, уларни нўён, ҳазора, сада, панжа унвонларига кўтарди. Ҳануз ўша насақ барча муносиб дастури билан улар авлоди ва зурриёди ўртасида бокийдир.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ТЕМУЧИН ҚООНИ МУАЗЗАМНИНГ ҚУРУЛТОЙ ЧАҚИРГАНИ ВА ЧИНГИЗХОН ЛАҶАБИНИ ОЛГАНИ ЗИКРИ

Муборак ражаб ойи (в.48 б.) сана 602 хижрий, мутобики борс ийлида Жамшед найири аъзами Офтоб шарофатли ва ожизлар бошига ҳашамат байроби ва азамат яловини кўтарган бир вақтда ва табиат султони мансуб қувватларини боғ-роғларга оройиш бериш учун фармон берганда. Назм (мазмуни):

Тоғу тошда баҳор хуррамлигидан гулу лола бўй ва ранг таратарди. Чашма лаби ва ўтлоқ юзи севгили ёр юзи ва лабидек бўлган эди. Тоғу даралар гулу лола билан қопланган эди. Гулу лола даҳани щудринг (жола)га тўлганди. Замин кўм-кўк, замон хуррам эди. Жаҳон соҳибқирони буюрди: оқ байроқ тикишсин; сипоҳ Тангри иқболидан зафарга майл кўргуздилар. Ҳар чеккадан қурултойга йиғилишсин. Қоҳину улуғлар саройга келишсин. Соввун келтириб соврун ейишиди; суюргол кўрурлар, ўрун олурлар.

Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzам қурултойга тайёрлик кўришта фармон бергандан кейин, ҳар томонга, элу улусларга эвундовчиларни жўнатди. Аммо, мўғул лугатида улкан жамъият ва азим тантанани қурултой дейилганидан, шундай қилинди. Соҳибқирон амири билан унинг барча фарзандлари, амиру нўёнлари ва жамеъи аркони давлати тўккиз пояли оқ туғни гардунга соя солиб турган пойтахти даргоҳига қададилар. Атроф-теваракнинг барча ҳалқлари тумон, ҳазора, сада, панжалар ҳар бири ўз рутбасига биноан соввун келтиришди ва соврунлар олишди. Соҳибқирони аъзам суюрголларидан ўз миқдорларига яраша 12 қўрда ўринларига ўлтиридилар. Шул вақтда Хусрави гетиситон ғояти бахтиёр ва комронлигидан жаҳонбонлик бошига қўйди. Ҳонлик сарипи, хоқонлик тахтига ўрнашди. Мажлис ҳозирлари, мўғул элу улуси, оғаю ини, ота ва ўғил, кичигу улуғ мартабаларига мувофиқ тиз чўкиб, ўлжомиш ва тобуғ кўргуздилар. Барчанинг тили дую сано учун очилиб, таъзим қоидаси, иззатикром йўригини бажо келтиридилар. Назм (мазмуни):

Соҳибқирони Темучин амири билан унинг даргоҳига қоҳину аслзодалар йигилди. Шоҳ қурултойига келдилар. Ҳар томонда сипоҳийлар саф тортишди. Кўрага сози ва буғчи дамидан, туғчи кафидан (туғ) тушиб кетди. Оқ туғ тўққиз поя юқори кўтарилиди. У нур сочувчи офтобдек дарвозадан товланади. Бахти бедор Темучин саодатли тож

кийиб таҳтта ўлтириди. Ҳар томондан бугчи ва улжорчилар келиб тиз чўқдилар. Жарчи устига жарчи (чақиравди). Мўғул элу улуси қавмларидан оға-ини, отаю ўғиллар хосу авом саройга келишди. Издиҳом (кўп одам йигилгани) дан кичикроқ маҳшар бўлди, деярли. Ясовул халқни ҳар тарафга ўтқизиб, саф тортириди. Халқ қурултойига ҳар тарафдан жой олди. Аванғору жавонғорга ўн икки қатордан саф тортишиди. Ясовул ҳар бир сафни қўрларга ажратди. Унинг ишига оқиллар таҳсин ўқиди ва маъқуллади. Бу саф тортган юлдузлар шоҳ учун эди. Оlam маҳтоби (ёруғлиги) ой туфайли бўлганидек, Ақл кучидан оғаринга сўз очдилар ва халқ унга таъзим килди. Келганларнинг барчаси унга дуо ва сано ўқириди.

Соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzам хонлик таҳтига ўлтиргач, даргоҳ ҳалқи ва сарой аҳли 12 кўр ўринда саф боғладилар. Халойик издиҳоми ғалаёнидан ўз ўринларига ўлтиридилар. Айтишларича, ўша кезларда ул ноҳияларда бир киши бўлган, аср бадлойларидан, уни мўгуллар тибб тангри деб атаганлар. Ўзбак улуси Яланғоч ота дейишарди. Унинг оғзидан чиқсан ҳар бир сўз шу ондаёқ воқеъ бўларди. Унинг ҳақида айтишадики, тогу тош дараларда яланғоч кезаркан ва совуқ шиддатидан ва иссиқ ҳароратидан асло ва қатъян ибо қилмаскан. Ҳеч ким билан алоқа қилмасди. Турли лаҳжаларда сўзларди. Халққа тушунарли бўлган ҳар бир сўзи, албатта шу заҳотиёқ амалга ошарди. Шу бир лаҳзанинг ўзида ҳам йигларди, ҳам куларди. Баногоҳ, ул ҳазрати оллоҳ жолиси маҳзуби наъра урганча ва йиглаганча ва ўйинга тушганча ўша тўпланганларга яқинлашиб, ёнидан ўтган ҳар бир кишига қадимий одат бўйича (в 486) ўзича нималардир деб соҳибқирон дарбори эшигидан кириб, соҳибқирони аъзам Темучин қоони муazzам таҳтига яқинлашар, айтардики, ҳаққи субҳона ва таоло бу кеча мени хабардор қилдики, рўйи заминнинг аксарини Темучин ва унинг фарзандлари ва хешларига топширумиз. Кўплаб азимуш-شاън подшоҳларни унинг поймоли ва забуни қиладурмиз. Барча улкан маликлар ва муazzам сultonларни унга мутеъ ва қарам қиласхакмиз. Энди унга Чингизхон деб ном қўярмиз. Минбаъд сен ўзингни Темучин демасдан, мазлумлар додини золимлардан асрагайсан. Назм (мазмуни):

Бор эди бир хушхулқ келиб чиқиши мўгулдан Тиб тангри деган. Яланғоч, макони тоғ эди. Совуғу иссиғдан тани чиниқсан. Ҳеч ким унда тўн кўрмаган. Шоҳми, гадоми ёнида бўлганини билмайди. Гоҳ йиглаб, гоҳ кулиб юмуши билан банд бўларди. Узук-юлуқ гаплар айтарди. Тутган йўли

зохирда тескаридек. Лекин деганлари қазо одамлариникига ўхшайди. Соҳибқирони бузург, барча турк саодатлилари бошлиғи Темучин қурултойга чорлаган бир вақтда, мўғуллар тезда тўпландилар.

Суюргол совруни ва кўрдан ўрин олиш учун сардорлар баланддан ўрун олдилар.

Ясовул даргоҳда ясов ясаб, ўрин учун нишон талош эди. Xалқ кўр тортиб бўлгач, пишқирганча қандайдир Тиб тангри етишди. Ўйнаб, кимга яқинлашса, бир сўз деб, боргоҳдан чиқиб, шоҳ ҳузурига кирди. Деди: «Кеча Тангри менга хабар бердики, жаҳонга янги насоқ қилурман, жаҳон мулкини Темучинга бергум. Унга Чингизхон номини берамиз. Оlam подшоҳларини унга тобеъ қилурмиз. Кўр тузган вақтингдан бошлаб, шуни билки, тангри сенга адолат қилиб, кўпчилик мулкларни сенга берди. Энди сен яловийнгни баланд кўтариб, одил қадам ташла. Золимлардан мазлумлар додини кутқаз. Келиб чиқишинг гадо бўлса ҳам жаҳонни нопоклардан тозала, фосиқларни йўқот. Айш аҳли косасига тупроқ ташла, хашакка тортинмай ғазаб ўтини қўй. Саркашларнинг бошини кўм, жаҳонни нопок жинслардан тозала, Подшолар боши оёғинг тупроғи бўлур. Худо жойингни подшолар тожида белгилайди. Тангри номидан айтаман сенга бу розни, Ҳақ амридан чиқмагин, сени Чингизхон деб атайман. Энди Темучин эмассан». Бу гапни эшитганлар эгилиб, ер ўпдилар. Ҳаққа илтижо қилиб, пешоналарини ерга текқиздилар. Мадҳ этишга бошладилар, ғулғула кўтардилар. Ҳамма уни шундай (Чингизхон) атай бошлади. Шу янги ном билан табриклидилар. Гумон аҳлидек сўз ўғриси бўлма. Шуни бил соҳибқирон Темучин. Осмону замйн тангриси ҳукми билан шу дамдан Чингизхонсан. Шу жихатданки «Чингизхон»нинг маъноси туркийда шоҳлар шоҳи деганидир.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ НАЙМАН ПОДШОҲИ НАЙМАНХОННИНГ БИРОДАРИ БУЙРУҚХОН УСТИГА ЛАШКАР ТОРТИШИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам қурултойдан фориг бўлгач, дарҳол найман подшоҳи Найманхоннинг биродари Буйруқхон томон ҳаракат қилиб, илфор томон шошилди. Ўз хослари билан Буйруқхон шикор-қилувчиларни томоша қилиш билан машғул, замона ҳодисаларидан ғофил бўлган пайтда соҳибқирони аъзам лашкари ўша сахрова унга яқинлашди. Шикордорларини

ўраб олиб, кўмарға ташлаб, ажал домига асир қилдилар.
Назм: (мазмуни):

Яшин чақнаши тангри ҳукмидан, шикор жойида хослар учун ҳўқизларга тогу дарада ҳужум қилди. Йиртқич шер қилиғидан бехабар шерлар чангалига тушди. Кўзи очилгач, у ерда кийикдек сўйилди. Жони чиқиб, тани гурсиллаб ерга тушди.

Буйруқхон қатл этилгач, барча хотину болалари, гала ва сурувлари ғоратга кетди. Бу воқеадан хабар топгандан кейин Кўшлукхон дили амакиси ғамига тўлиб, Тўқтобеки, макрит қавми подшоҳи ҳузурига жўнади. Тўқтобеки соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга қарши урушишдан қочишга қарор қилган ва Буйруқхонга яқин жойларда яшаб юрарди. Кўшлукхон Тўқтобеки билан бирга қочдилар. Ўша кезларда тангут аҳли яна мухолифлик қила бошлади. Соҳибқирони аъзам бундан хабар топиб, улар диёри томон йўналди. Назм (мазмуни):

Ҳамма адоват қиличини яланғочлади. Яна Тангут (қавми) аҳилликка хилоф иш тутди. Бу гап соҳибқиронга етдики, тангутлар сенга қарши қўзғолибди. Соҳибқирон Чингиз шу лаҳзадаёқ тангутларга қарши ҳисобсиз лашкар тортди. Қисқа вақт ичида уларнинг ишини саранжом қилди. Уни Валихон чорлаган эди. Тангутлар ўлкаси бутунлай таслим бўлди. Ундаги барча чўпонлар, подалар унинг қўлига ўтди. Фазаб билан хунрезлик қилди. Қирғиз номдорлари Чингизхонга бўйин эгиб, пешкашлар билан келдилар ва шоҳ итоатига шай турдилар. Шоҳ қирғизу тангут устига юришдан қайтгач, унинг сипоҳи саноғига етиб бўлмас даражада кўпайиб кетди.

Соҳибқирони аъзам Тангут мамлакати ишларини саранжом қилгандан сўнг қирғиз диёри сарҳади сари йўналди. Ул ерга етишгандан кейин қирғиз қабилалари бузурглари барчаси пешкаш ва соврунлар тортиб, тобеълик қадамларини итоат жодасига қўйдилар.

**СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОН
МУАЗЗАМНИНГ МАКРИТ ҚАВМИ ПОДШОҲИ
ТЎҚТОБЕКИ ВА НАЙМАН ПОДШОҲИ
НАЙМАНХОННИНГ ЎҒЛИ КУШЛУКХОН УСТИГА
ЮРИШИ ВА УЙРОТ, ҚОРЛИФ ВА УЙФУР
ҚАВМЛАРИНИНГ БЎЙСУНДИРИЛИШИ
ТЎҒРИСИДА**

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам тангут ва қирғиз ташвишларидан қайтди. Унинг сипоҳи сону саноқдан ташқари кўпайди. Киш фаслида барча ясов ва лашкарларини

тўғондек Тўқтобеки ва Кушлук томон тортди. Назм (мазмуни):

Макрит қавми шоҳи Тўқтобеки шердил киши эди.
Ботирлар хунидан эди чогари. Самур терисидан эди
лашкарининг кийгани. Ўлкаларда фитна қўзгарди. Хийла
қилиб жангдан қочарди. Бу борада Кушлукдек илдам эди.
Ардиш сарҳадида хавфсираб кезарди. Шаҳаншоҳ жим, мўру
малаҳдек сипоҳининг у билан иши йўқ эди. У қўзғолиб,
Тўқтобеки ортидан равон бўлди. Йўл асносида ким олдин
етиб келса, уни ўқдек яшиарди. Бу юришда зафарли шоҳ
уйрот қавмидан қўловуз танлаган эди.

Урушлар билан тўла бу юришда йўл асносида баланд
мартабали шоҳ сипоҳининг гарди уйрот қавми устига
етиши. Уйрот қабилаларининг барча сардорлари (в 50a)
итоат камарини белларига боғлаб, соҳибқирон қаҳри
камонидан тўғри ўқдек қочиб, ўз нусрат фавжлари кешига
етишилар. Соҳибқирон зафарасар лашкарига йўл кўрсатиб
Макрит қавми подшоҳи Тўқтобеки ўрдуси сари етдилар.
Лашкар дарёси Гаравгоҳ ва Говсар мавжидан жўшга келди.
Тиф зарбининг суви мавжи ва найза тиги талотуми шундай
баҳодирлар томирин қирқардик; кўз ёши қонини ноком
диловарлар мужгонидин оқизарди. Ўша мавзеъда бир қазо
ва қадар хонаси камонидан ўқ чиқиб, Макрит подшоҳи
Тўқтобекига етди. Жисмидан рух қуши учди. Назм (мазмуни):

Икки лашкар денгизи тўлқинланиб, Гаравгоҳ мавжини
авжга миндирилар. Ботирларни барқуба ва говсарлар билан
тўлқин каби қирғоққа сурдилар. Симоб рангли шамширлар
селпинишидан бошлар қошга қадар қонга ғарқ бўлди. Ўша
жанг куни камонлардан отилган қаҳр каби ўқлар учиб,
қалқон сиртидан юзларга бориб санчиларди. Қора лашкар
сафини бузарди. Тўқтобеки ботирлари орасида мардликда
бири ўзини кўрсатди. Тепаликлар оша от сурди ҳар томонга.
Лекин бу ажал билан ўйнашиш эди. Қалқонингта ўқ агар
тегса, билки жигарингта ҳам тегади. Агар тешиб ўтиб
юракка тегса, бир йўла ишингни ҳал қиласади. Қазо қўнғурили-
ги у жанг майдонида белак билан жонларга чўкур қазиди.
Ногоҳ Тўқтобеки камоннинг икки зоғига дучор бўлди. Қийни
кўрган паланг каби, ўз оти унинг заволи бўлди. Чочий
камони икки қулоғини сийпаб, бармоғини елкасига тиради.
Қазо ўки шастидан бир йўла чиқиб, Тўқтобекини бақо дун-
ёсига жўнатди. У ерга қулади, қон пишқиарди. Макрит қав-
ми ҳаммаси фифон тортди. Элу улусидан фарёд кўтарилди.
Жанг майдонида қадарни қазо дейишди. Шер билан оху
олишганидек, ясовул ўзини дардга дучор қилди.

Йилон йилига мувофиқ келувчи 605 йилда Тўқтобеки эли (в506) аксар лашкари диловарлари ҳамроҳлигига қатл этилди. Макрит қавмининг қолган-кутгани Соҳибқирони аъзам лашкари томонидан ўраб олинди. Найман қавми подшоҳи Найманхоннинг ўғли Кушлукхон ўз улуси бўлган Макрит қавми Тўқтобеки ва баъзи диловарлари билан бирга Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам муборизлари майдонидан адам диёрига юз қўйғанларини кўриб ноиложу ночор қочишга қарор берди. Бешболиғ йўлига қарохитой подшоҳи Гурхон хузурига жўнади. Чарчаган қавмлари эса тарқалиб кетдилар. Назм (мазмуни):

Тўқтобеки йўқлик дунёсига кетди. Лашкари тамоман қатл этилди. Ундан баъзи ярадорларигина омон қолди. Баъзи бирлари эса қочиб қолиши. Катта бир қисми асир тушди. Улар орасида амиру вазирлар ҳам бор эди. Макрит қавми тўда-тўда бўлишиб, Соҳибқиронга эл бўлди. Бу аҳвол ҳақида Кушлукка хабар етди, у эса ночор қочишга мажбур бўлди. Омон қолиш ёки жони шириналик килиб, Гурхонга (ёрдам сўраб) илтижо килди. Гурхон кўринишига боришнинг иложини қилди. Кўпгина тухфалар эвазига паноҳ топди. Ўз совғаси туфайли шоҳона суюрголга эга бўлди. Иқболи қуёши чехрасида барқ уради. Уни Гурхон ўз фарзандидек қабул қилди. Ўз қариндошининг мартааси ни кўтарди. Ойдек қизи билан унинг дилини хуррам қилди. Шу билан уни бошқа одамлардан ажратиб, ўзиники қилди. Күёвлик билан уни сарфароз этди. Бунга ўхшаганларни истаганича кўнглини очди.

Найман подшоҳи Найманхоннинг ўғли Кушлукхон Қорахитой диёрига дегандан кейин Гурхон кўринишига савғо кўтариб борди, Гурхон марҳаматли кўлидан суюргол (ёрлигини) олди. Гурхон Кушлукхонни эъзоз-икром билан ўз ўрдуси томон бошлиди, хурсандчилик изҳор этиб, ўз қизини унга узатди. Кушлук Гурхоннинг күёвлигига мушарраф бўлди ва Гурхон давлати соясида бир неча кун осудаликда бўлди. Назм (мазмуни):

Кушлук ўз хослари билан қочиб, Бешболиғ томон йўналди. Найман ҳалқидан бўлган Макрит элининг бир гурухи Чингизхонга эл бўлди. Шу иқболи фатҳдан бутун турк қавмлари авлоди ларзага келди. Ҳар тарафдан эл-эл бўлиб кела бошлидилар; улус ва қабилалар селдек оқиб дengizgiga kўшила бошлидилар. Қорлуғ қабиласи бошлиғи Арслонхон биринчи бўлиб, Соҳибқирон даргохига келди. Кейин дилфут ва дайфур улуслари келди ва Чингизхон хузурида пойбўслик қилди. Қолган қабилалар ҳам ул шоҳга мойил бўлдилар. Саноқсиз улус сардорлари аждаҳо ва

илондек сарой томон соврунлар билан кела бошлади. Токи ҳоқонга манзур бўлиб, унинг паноҳида хавф-хатарсиз паноҳ топгайлар. Идикут биринчи бўлиб хон хизматига бел боғлади.

Кушлук қочгандан ва найман элу улуси батамом мутафарриқ бўлгандан кейин, уларнинг баъзилари соҳибқрони аъзам Чингизхони муazzамга қўшилдилар. Бир дастаси ўз ҳийалалари латифлигидан ўзларини ҳар тарафга уриб, қатлдан қутулиб қолдилар.

Шу орада турк авлодининг азимушшаън ҳоқонларидан қорлуғ қавми подшохи Арслонхон ўз қавму қабиласи, сонсиз лашкари билан эл бўлиб Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳузурига келди. Бу улкан ғалабалар Чингизхонга мұяссар бўлганидан сипоҳ сардорлари ва қавм бошлиқлари нинг ҳар бирига суюргол бериб, ўринлар тайин қилди, эътиборли совринлар кўйди. Ўйғур қавмининг подшохи Идикут эди. Ўйғур ҳалқи ўшандада уларга подшо бўлган кишини Идикут деб аташган.

Идикутнинг маъноси туркий-уйғурӣ лугатида давлат соҳиби (хўдованди давлат) дир. Ўша вактда Идикут Гурхонга мол тўлаган, унга тобеъ ва қарам бўлган. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг қорахитой Гурхони билан муҳолиф бўлгани овозасини эшитган (Идикут) номи Шовугум бўлган Гурхон доругасини Қорахожа мавзеъида қатл этиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга келиб қўшилди. Назм (мазмуни):

Идикут шоҳ бўлса ҳам, Гурхон ундан хирож оларди.
Ўртада турган доругаси Шовугум деган киши эди.
У уйғурлардан кўй сурувлари учун хирож йигарди ва Гурхон ҳузурига элтарди. Идикут ва унинг қавми чор-ночор Шовугумга бўйсунарди. Бошқа бир илож қилолмасдилар, шу тарзда кун кечиришарди. Бу Чингизхони Соҳибқироннинг Найман лашкари устидан галабасигача бу ҳол давом этди. Уйрот, Макрит ва бошқа улуслар ўз подшолари билан ногора чалганча, қорлуғ сипоҳи, туғлари маҳласини ою-қуёшгача кўтарганча келарди. Жомуқо, солжуот, чуют, орлот, барлос, тойчуйт, дўрмон, баҳрин, кўнғирот, тотор, кўнғон, жожирот, дарёту, қопқин, юргин, жалойир, кўнғургин подшохлари ўз сипоҳлари билан Соҳибқиронга келиб қўшилдилар. Иқболли бу фатҳу зафардан давлат ногорасининг овозаси янада баланд бўлди. Кўрка садолари ҳар ерга етарди. Ўйғур Идикут балорагини тортиб, Гурхонга ғазабидан, Соҳибқиронга меҳридан жўшиб, дилидан интиқом сўзларини чиқарди. «Адоват қиличини филофидан суғуриб, Қорахожа ерларида қаҳри тигидан Шовугум бошини олиб даҳр

тупроғига ирғитди. Хитой одатига хилоф равища ногора-сурнай чалишни буюрди. Буғ ғуруллаши ва ногора овозидан, ҳар жойнинг элу улуси ҳаракатга келди. Чопишиб Идикут дарвозасига келдилар. Бу иш Керувтут хохиши билан бўлди. Сипоҳ бошликлари бирлашиб ёпирилиб кирдилар ва Идикутдан шундай сўзларни эшитдилар: «Кимки Чингизхонга ёв экан, мендан омон кутула олмайди. Энди мен унинг йўлидан бораман, хизматини килурман. Ким унга қарши экан, жанг куни мену қиличу майдонни кўргуси. Саркашлар бошини тупроққа отгум, кўзларин ўйгум. Найзадек унинг хизматига бел боғлагайман. Душман жигарини тиламан. Мен Темучин қоон хайриҳоҳи, уни Чингизхон дейишади. Идикут Шовугум бошини олди, барча томонга хабар қилди. Соҳибқирон бу хабарни эшитиб, дили ғам-ғуссадан фориғ бўлди.

Уйғур подшоҳи Идикутнинг қорахитой Гурхони билан Соҳибқирони аъзамга муҳаббати туфайли муҳолифлиги ва Гурхон доругаси Шовугумни ўлдиргани овозаси Чингизхони муazzам қулогига етгач, Соҳибқирон элчиларига тезда манзилу марҳалаларини ўтиб Идикутни олий даргоҳга келтиришларини амр қилди. Назм (мазмуни):

Уйғур юртига бир кишини инъому эҳсонлар билан элчи қилиб жўнатди. У билан шундай хабар йўллади. «Эй саодатли, сени баҳтли кўриш ниятим. Биз томонга дўст сифатида қадам ранжида килгин. Сени кўриш иштиёқидаман». Шоҳ фармони билан элчи жўнади. Дарҳол йўлга rawona бўлди.

Элчи Соҳибқирони аъзамдан рухсат олиб, уйғур юрти сари Идикут ҳузурига (B52a) елди. Йўл босиб, етгач, Соҳибқирони аъзам иноятномасини Идикутга етказди. Назм (мазмуни):

Элчи Идикутга номани бергач, уни ўпиди бошига қистирди. Номанинг ёзилишидан меҳр нақши гулини терди. Хатининг хушбўйидан меҳри муҳаббат тўйди. Номани очиб ўқиди. Суюргол берилгани хабарини билиб, ҳамду сано ўқиди. Шоҳнинг йўқлаганидан Идикут шод бўлди. Уйғур заминидан шоҳ ҳузурига жўнади. Шоҳга лойик кўрган ҳазинасидаги ганжларни олди. Заржома, ҳарир, гавҳар қадалган кулоҳ ва тожни, минг бosh юк оти ва този ит, саноксиз ғулом ва канизак, шунқор, тайғур, лочин, қимматбаҳо зеварлар ҳисобсиз, офтоб нуридаги зарралардек эди. Жубба, жавшан, кийим, қалқон ҳисобсиз ва зар билан безатилган эди. Денгизу кон қаъридагича жавоҳир, Яман омборидан ҳисобсиз синжоби, олтойи, қоқим, самурий жуббалар беш юз мингдан ортиқ, туялар қатори 50 минг эди.

Хитой дебо даста-даста, Хитой мушки ортилган табла иккита эди. Ортилган лаъл оғирлигидан юқ ҳайвонлари ёёги эгидарди. Ана шу нарсаларни у тортиқ қилди ва хондан илтифотлар кўрди. Соҳибқирон фармони билан тўксабо Идикутни ўрнига ўтқазди. У ўрунгурдан жой олгани учун суюргол улушига сазовор бўлди. Шоҳона инъомдан са-рафroz бўлди ва узоқ йўл ранжидан ариди.

Соҳибқирон элчиси уйғур диёрига етгач, Идикут билан кўришди ва Соҳибқирон номасини Идикутнинг кўлига топширди. Идикут Соҳибқирони аъзам Чингизхони му-аazzамга бўлган ихлос одоби ва мувофиқлик иззат шароитини бажо келтирди. Турли ҳадя ва тухфалар кўтариб Соҳибқирони аъзам мулозаматига жўнади. Йўл юриб, олий ўрдуга етди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаazzам кўринишига сазовор бўлиб, бисёр пешкаш ва саноқсиз совринлар ўлжамиши кўргузди.

Соҳибқироний кўр ўрнига ўлтириб, ўз меросий улусини суюргол тарзида олди. Иккинчи бор кўринишда қабул қилинганда уйғур хони Идикутдан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаazzам йўл ранжи ва ҳаёт машаққати ҳақида сўради. Яқин кишиларига подшоҳона инъому эҳсондан имтиёзлар бағишлади ва (йиллик) моли-даромадидан савол сўрди. Гурхон билан мухолифлик ва Соҳибқирон дўстлари билан мувофиқлик қилганига тахсинлар ўқиди (в.526). Навозишлар қилди. Қимматли ташрифоти хисравонага лойик топди. Яхши подшоҳлар орасида хос хильят билан эъзозлади. Назм (мазмуни):

Дутминга кўриниш навбати етганда Идикут хитой туркларига ўхшаб, зафарли шоҳга таъзим учун ўлжамиши тариқида бошини эгди. Гуломлар тўдаси билан бирга хизматга бел боғлади. Биринчилардан бўлиб икки бор соврин тортди. Соҳибқирон Чингизхон даргоҳида гўё адаб доирасидан чиқди. Турк авлоди ҳукмдорларининг бошлиғи буюқ подшоҳ Темучин қоондир. Рангин мева ва моҳитоб сингари ҳисобсиз суюрголлар инъом этди. Хос ташрифи билан йигилганларни хушнуд этди. Уларнинг ҳолини сўрди. Шоҳона лутфлар билан қаради. Гапимга хоҳ инон, хоҳ инонма шунда Идикут ер ўпди. Шоҳни улуғловчи мадхлар ўқиди: жаҳон шаҳриёри номига дуо ўқиди. Савсандек тилини бурро қилиб, деди: «Эй мағрур шоҳ, меҳринг тортиб узоқ йўл босдим, Ҳузурингга узоқдан келдим. Сенга раҳматлар бўлсин сурнайдек ўртандан раҳмат. Сенга хайриҳоҳнинг умиди шу. Ўғлимни шоҳ номига топшируман. Карам юзасидан ўғлимдек билурман. Бошқа борада туғишгандек бўлурман. Ботирлар орасида мақсадга етсан, қулдек

кўнглим тўқ қилиб югуарман. Кулларингдан бири ўрнида кўрсанг, одамларингга чокарлик қилурман!» Шоҳ унинг нима дёётганини тушунди. Дедики, менга жуфт изламоқда. Уни ўғлим деди-ю, жуфтини берди. Ўзига куёв қилди ва щод қилди. Идиқут кўрагоний қабо кийиб, шоҳга қуллўқ қилди. Чингиз, мўғул тартиби бўйича катта тантана уюштирилди. Одамлар оғзида Идиқут Чингизга кўрагон бўлди, деган гап. Қирқ кун карнай-сурнай билан тўй қилдилар. Узоқ-яқиндан халқ келарди. Тўрут улкан ўчоқ қазиши. Тўрут тавила қўй сўйиши. Ўша атрофдан ким ўтаётган бўлса Чингиз зиёфатидан баҳраманд бўлди. Халқа турли мол беришди ва танг сочиши. Токи икки шаҳзода никоҳини ўқиганларича.

Уйғур қавмининг подшоҳи Идиқут адабу ихлоси зиёдалигидан Соҳибқирони аъзам назарида манзур бўлди. Иккинчи бор қўринишга келганда Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам кўрагонлиги, яъни куёвлиги шарофатли хильъатига мушарраф бўлди ва яқинлари орасида имтиёз топди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ХИТОЙ ПОДШОҲИ ОЛТОНХОННИ ЙЎҚОТМОҚҖА КИРИШГАНИ ЗИКРИ (В.53а) ВА ХИТОЙ МАМЛАКАТИНИ БЎЙСУНДИРГАНИ КАЙФИЯТИНИНГ БАЁНИ

Хитой подшоҳи Олтонхон қисқа воқеаси шундан иборатки, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам давлатининг юлдузи зухуридан аввал, аждоди давлати даврида кудратли шаҳзодалардан Ҳамуқа ибн Сарқад ибн Ҳирқалингум ибн Қойдухон ибн Дутминхон ва Угин тарқоқ ибн Қўйлуҳон ибн Туминахон ибн Бойсунғурхон ибн Қойдухон ибн Дутуминхонни авфу узрларига қарамай олиб келтирган эди. Ҳар бири ўз жойида ибо топди.

Шул вақтда Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ишлари юришиб кетди, лашкари беҳадду андоза бўлди. Яхши қуролланган бир фавж сипоҳини ўзининг аъло мартабали ўрдусининг муҳофазаси учун тайин қилди. Чексиз лашкари кохираси билан Хитой мамлакати сари йўналди. Назм (мазмуни):

Соҳибқирон Чингизхон фатҳу зафар қучган дамда,
рикобида унинг шарафига иқболу нусрат каби зафар
ғуломлик қилиб турганда ҳар тарафдан лашкарлар келиб

(кўшила) бошлади ва унинг хизматига ҳозир турди. Бахти зафар умиди берил турганда Хитой мулки сари юз бурди.

Сохибқирони аъзам у ерга етгач, андак замонда етмиш тумандан ташкил топган Ҳурбахт вилоятини мусаххар этди. Мискин шаҳрини ҳам тасарруфига кирилди. Ул мамлакатнинг муazzам шаҳарларидан бўлган Туйкайк шаҳрини ҳароб қилиб, амирлари ва лашкарларини Хитой шаҳарларини тасхир қилиш учун ҳар тарафга равона қилди. Назм (мазмuni):

Унинг сипоҳи ҳар шаҳарга йўналди, уларнинг ери ва атрофи чангини чиқарди, бир неча шаҳарни амиру шаҳзодалар қаҳр билан эгаллаб, вайрон қилдилар. Икки юзга яқин қалъя ва шаҳарни оёқости қилдилар (вайрон қилдилар).

У ердан Хитой таҳтгоҳи Чингду шаҳри томон қараб юрди. Зероки, Олтонхон хитойи ул ерда эди. Олтонхон Чингизхон таважжуҳидан огоҳ бўлгач, ўз амирлари Кевикик, Баркек, Туншоҳ ва вазири Жингшонг билан машварат қилди. Назм (мазмuni):

Чингизхон юртни ҳароб қилди, биз билан савашмоққа шитоб билан келмоқда. Биз не қилдик энди: сулҳ сўрайликми ё жанг қилайлик?

Олтонхонга Жингшонг деди: Назм (мазмuni):

Энди жангдан кўра сулҳ афзал. Замона сирларини билиб бўлмайди. Бу дунё жанг кунида бизга душманлик қиладими, ё меҳр кўргизишини ким билади?

Биз бу борада сулҳ тузсак, савоб бўларди, бошка фикрдан қайтмоғимиз лозим. Хитой подшоҳи Олтонхонга унинг бу раъийи мувоғиқ келди. Сулҳ тузиш учун Чингизхон ҳузурига элчи жўнатди. Ўз қизи Ганжурни Сохибқирон Чингизхони муazzамга берди. Сохибқирони аъзам Олтонхон хитойининг қизини (никоҳлаб) олди. У ердан қайтиб келди.

Олтонхон ўз мамлакатини нотинч ва паришон кўриб, ўз ўғлини Чангдугаки, мўгуллар уни Ҳонбалиғ дерлар, ҳисобсиз лашкар билан жўнатди. Ўз отаси курган Дўртмакка кетди. Уни Интишойи ҳам дейдилар. Назм (мазмuni):

Атрофини қирқ фарсангли (девор) билан ўраб, атрофига яна уч бору курди. Дарё тарафдан асосини курди. У ерда сермева дараҳтлар кўп эди.

Ўшал дарёни Чангхў дердилар. Кенглиги чандон эдики, тонгдан шомгача кема бор ҳаракати билан бу соҳилдан нарисига бир навбат бориб келарди. Ул шаҳарда мевалар, сарви сайрий, токзорлар бор.

Олтонхон Дўртмакка жўнаганда, йўл асносида лашкарларидан баъзилари орқага қайтиб Чингизхонга бориб

кўшилдилар. Чингизхон Олтонхоннинг кетганидан ҳабар топиб, ўз тумон амирларидан Мекон мёнгли ва Шомӯқани улкан лашкар ва юлдуз сонли сипоҳ билан Хонбалиғни қўлга киритиш учун жўнатди. Токи ҳамал қилгайлар. Бир оз муддат ўтгач, уларнинг иши танг бўлди. Уларда қувват қолмади. Назм (мазмуни):

Чангду учун озука шу даражада камчил бўлдики, жон эзвазига ҳам нон топиш амри маҳол эди.

Олтонхон бундан ғам-ғуссада заҳар ичиб ўлди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг амирлари ул шаҳарни забт этдилар. Назм (мазмуни):

Хитойнинг бу пойтахти забт этилди. Кадхудо жаҳон шоҳи истиқболига карвон чопқунчисини жўнатди. Соҳибқиронга дедиларки, бу шаҳар молу зарга тўлғуф бир ҳазинадир, шу муносабат билан тоҷдор нима деб фармон берадилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Хонбалиғ фатҳи хабарини эшитгач, уч амири Қўнғур, Уйғур ва Ҳатоқиёни жўнатди. Токи молу ҳазиналарини кўчириб келтирсингилар. Ул ерга етганларида Олтонхоннинг ҳазинадори уларга жамъи молу захираларини таслим қилди. Уч тахт ҳариди зарбафти чинийни амирларга пешкаш қилди. Қўнғур олмади. Қолган икки амир олди. Ҳар уччала амир ҳазинадор билан бирга моллар ва ҳазинани ортиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам хизматига жўнадилар. Назм (мазмуни):

Бор гапни шоҳга етказишгач, шаҳаншоҳ Қўнғурдан жавоб беришини сўради: Додинг унга ҳечми, айтгил? Ҳушмуомала амир шундай жавоб берди: нимадир берса ҳам мен олмадим. Бир луқма ҳам овқатидан қабул қилмадим.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам унинг олмагани сабабидан сўради. Қўнғур деди: агар шаҳар жангсиз ва қамалсиз эгалланганда ва ундаги молу мулк Олтонхонга тааллуқ топганда, нима берса олган бўлардим. Назм (мазмуни):

Лекин Соҳибқирон фармони билан ул улуғлар пойтахтини қўлга киритдилар. Уни хунрезлик ва ўтқир шамшир гирдобига ташлади. Ул нохиядан қиёмат қўпди. Бир дамда ҳамма асир бўладилар. Ҳамма нарса сўзсиз шоҳники бўлгуси. Ким арпадек нарсани тасарруф қилгудек бўлса, ёки бирор кишини бунга ундаса, ким олса, ким берса, шариат ҳукмида гуноҳдир. Чингизхон буни эшитиб: «Жуда соз, ҳеч ким бу даражада соз гапирмаган», деди. Қўнғурга илтифот кўрсатди. Қилган хизматига икки карра ҳақ тўлади. Қолган икки амир гуноҳларини бўйинларига олиб, ҳатолари учун узр сўрадилар. Бир экシリзода эгилиб, Соҳибқиронга пешкаш

келтирди. Бадномлик билан танилганларни шоҳ озод қилди. У подшо даргоҳини тарқ этди. Бахшиш малол келмаганларга ҳам шоҳ олтин ва мол бахш этди.

Чингизхон икки йил давомида (в.546) Хитой шаҳарларини забт этди. Кейин ўз ўрдуси томон қайтди. Савойид баҳодирни Макрит ҳокими Тўқтобекининг биродари Кудвай баҳодир бўлган ва найман заминида турган макрит қавми устига (кўшин билан) жўнатди. У ерга етиб, кейин муҳораба юз берди ва Кудвай бой, Тўқтобекининг уч ўғли ва макрит қавмининг кўпчилиги ўлдирилди. Ул қавмни форат қилдилар. У ерлардан қайтиб келиб, Сохибқирони аъзам ўрдусига кўшилди.

Барғул нўённи тўмот қавми устига жўнатди. Нўён ул ерга етгач, тўмот қавмини тиғ остига олди. Жанг охирида ўлдирилди. Назм (мазмуни):

Сардори Барғул нўённи тумот (қавми) лашкари устига жўнатди. Сохибқирон Барғул — нўённи ўзига яқин тутарди. Шу туфайли у узоқ йўл босди; Тумот қавмини босқин қилди. Бир жангдаёт, уларни бўйсундирди. Лекин, жанг охирида ўлдирилди. Бу ҳолдан хабар топган шоҳнинг дили танг бўлди.

Шундан кейин Яғли Кўёнг деганни катта лашкар билан Хитой мамлакатининг муҳофазаси учун жўнатди, Назм (мазмуни):

Шоҳ фармони билан Яғли жўнади, у билан сипоҳнинг кўпи кетди. У бекиёс лашкар билан кетардики, гёё чарх ҳаросда эди. Яғли Хитойга етганда, унинг ерини кезиб, бу ерни анча сипоҳ билан эгаллади. Унинг гардидан кечакундузнинг фарқи бўлмай қолди. Хитой халқидан хатолик ўтганди. Унинг куясидан Хитой юзи қаро бўлди.

СОХИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ХОТИНУ ФАРЗАНДЛАРИНИНГ БАЁНИ ЗИКРИ

Тарихларда битилганким, хони Сохибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўрдуйи муаллосида номдор хотинлар ва кўплаб нўёнлар бор эди. Назм (мазмуни):

Хўшнуд бўлиб ички ўрдага қирди. Унда беш юздан ортиқ хотини ва суррияти бор эди. Барчаси хонлар жуфти, шоҳ кизлари, хўблиғда жаҳонга ном таратган эдилар.

Аммо, беш нафари уларнинг саромади эди. Биринчиси кўнғирот подшохининг қизи Бўрта Кучин, тўнғич ўғлининг онаси. Иккинчиси Олтонхон хотойининг қизи Ганжур

(в.55а). Учинчиси найман подшоҳи Найманхоннинг қизи Гўтари Сузун. Тўртингчиси Човуктунинг қизи Бесуулун. Бешинчиси Тойир Усуннинг қизи Кўлон, Назм (мазмуни):

Тожли ва саройли бу беш хотиндан мансабда Бўрта Кучин ортиқ эди. Шоҳдан кўп фарзанд кўрди: беш қиздан ташқари яна тўрт ўғил.

Соҳибқирони аъзамнинг жумла ўғиллари: биринчиси ҳаммасидан каттаси Жўжихон: иккинчи Чигатойхон, учинчиси Ўктойхон, тўртингчиси Тўлихон. Шу тўрт ўғилдан ҳар бирига бир баланд мартаба тайинланган ва бир ишга белгиланган эди. Жўжихон базму шикорни тартиб этишга Чигатой ясов ва бурғу чалмоқ, олмоқ ва лашкар иши насағига белгиланганди. Назм (мазмуни):

Унинг дастурхони билан жанговарлик қуввати. Бу ҳол (тўё) сув билан сут аралашмаси эди.

Юксак қобилият эгаси ва замон ягонаси бўлган Ўктойни мамлакат тадбирларига тайинлади. Болиг нўён лақабли Тўлини сарой ахли ва амалдорларининг муҳофазасига белгилади. Бу тўрт фарзандидан ташқари яна беш ўғли бор эди. Улар бошқа хотинларидан эди.

Хитой мамлакати ва Шарқий Хитойни Мочин чегараси-гача тасаррўфи остига киритгач, барча ерларини барча мўғул қабила ва қавмлари, фарзандлари, набираларидан бўлган Корачор нўён ва бошқаларига, хешларига бўлиб берди.

Ҳар бир хёшини фарзанди маҳсус қилди. Кейин ҳамкорлик биносини мустаҳкамлашга, ўғиллари ва хешлари ўртасида улфатлик қоидаларини ўрнатишга чорлади. Шунингдек, улар сийналари экинзорига мұҳаббат ва бир-бирига садоқат тухмини экди. Чунончи, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам бир куни ўғиллари ва хешларини жамлади. Таркашидан бир ўқ чиқариб, уни синдириди. Яна икки ўқни олиб уни ҳам синдириди. Сўнг биттадан ўқни олавериб, бир қанчасини тўплади. Қанча уринмасин уларни синдиrolмади. Уларни ҳозир бўлган кишиларга берди. Ҳеч ким уларни (в55б) синдиrolмади. Шу кундан бошлаб зўравонлар ожиз қолдилар. Кейин ўғиллари ва хешларига қараб деди: «Бу ўқлар мисли сизларнинг ҳар бирингиз. Агар сизлар ҳам иттифоқ, бир-бирингизга суюнчик бўлсангиз, ҳеч кимнинг кўли сизлардан устун бўла олмайди ва енга олмайди. Яна сизлардан бирингизни подшоҳликка тайинла-моқчиман. Унга ҳаммангиз яқдиллик, бирсўзлик, якжи-ҳатлик билан фармонбардор ва тобеълик кўрсатмоғингиз лозим. Токи орангизда душманлик йўл топмагай, душманлар устингиздан зафар топа олмагай. Ким подшоҳингиз бўлишига келганда, ҳар бирингиз бўла оласиз. Ҳакиқат

юзасидан барча фарзандлар ва хешлар молу мулкига шерик бўлмайди».

МЎҒУЛ ҚАБИЛАЛАРИ РАСМ-РУСУМИ БУНЁДИ ВА СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ЭЛУ УЛУСГА ЯСОСИ БАЁНИ ВА ЗИКРИ

Тангри таоло Чингизхонга дину дунёвий тадбирларда шундай ақлу фаросат берган эдики, турк сулоласининг бирор сultonига насиб этмаган эди. Шу жиҳатдан у ясо бунёд этди. Бир неча қоидага асос солди. Ўз раъиидан келиб чиқиб, ҳар тадбирга қонун, ҳар бир гуноҳга жазо муайян қилди. Шу жумладан мусулмонни қатл этгани қасосга қирқ болиш зар таъйин қилди. Бу йўлдаги хатоликка бир күён. Мўғул қавмларининг хати бўлмагани учун, уларнинг фарзандлари уйғурлардан хат ўрганишсин, деди. Бу Ясо ва қонунларни дафтарларга сабт этди. Унга шабашуб деб ном қўйдилар. Яна Ясономайи бузург дейдилар. Уни хазинага топширди. Улар уни азиз тутдилар. Мазмунидан тажовуз қилмадилар. Аввалларики, қабилалар қавмлари у билан мунтазам топдилар, расму русум ва одатлари шул масаллик эди. Улар орасида мавжуд бўлган ўғирлик ва бошқалар мазкур қоидалар билан йўқотилди. Малик ва сultonларга тааллуқлик ёзилган хукмлар ва масалалар ҳар гоҳ, чунончи собиқ сultonларнинг расму русуми таҳрир этила борди. Лашкарининг кўплиги ва унинг салтанати истеъодидан вахм қилмади. Балки иши саранжоми оқибати шундан иборат эдики, агар бизга эл ва мойил бўлсангиз, жон билан (в56а) омонлик топасизлар. Агар унга хилоф иш тутсангиз, худойи қадим билганини биз не биламиз? Бу мутавакиллар сўзицир. Сўзсиз нима топса шундан топади.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам бирор дину миллатга тобеъ бўлмаган. Бир миллатнинг иккинчи бир миллат устидан устунлиги таассубидан парҳез қиласарди. Балки, ҳар тоифанинг уламо ва зоҳидларини эъзоз этарди. Уни ҳазрати наэдидা иззат ва хурматини лозим биларди. Унинг мамлакати майдони кенгайиб ва улғайиб кетганидан мушкилликлар ҳам нозил бўлди. Ахволни очиқ айтишдан бошка чора йўқ эди. Ёмлар тартиб этилди. Ҳар ёмнинг харажатини чорва, ходимлар, озуқа ва бошқалардан тартиб берилди. Улар туманларга беркитилди ва олиб чиқилди. Ҳар марҳалада ём курдилар, токи элчилар хабарни тез етказгайлар. Мўғуллар расми-русуми ва одатлари шундай эдики,

уларга чиқарилган хон ясоқ ва фармонини ҳеч ким бўйин товламасдан адо этмоғи лозим, жони борича мутеълик ва итоатда бўлардилар. Ҳар гоҳ маншур ёки мактуб ёсалар муболагали иборалар таклифи бўлмай, балки мақсад сўзини ёзиб қўя қоладилар. Ортиқча лақаблар ва иборатларни тан олмайдилар. Ов қилишни ёқтирадилар. Балки уни ҳаётнинг энг олий машғулоти деб биладилар. Аввал, сайёдни тафаҳхус учун шикорнинг кўп ёки озлигини билиб келиш учун жўнатадилар. Таҳқиқ этилгач, лашкарга фармон берадилар. Токи у атроф-теваракдан жангда қўлланадиган қонун бўйича Маймана ва майсара, қалб ва жаноҳга бўлиниб тартиб тузадилар ва ҳар ким ўз атрофида айланиб юрадилар. 20 кунлик, бир ойлик ёки ундан зиёда кунлик сахро ва тоғни айланиб ўртага оладилар. Уларнинг подшоҳи ўзи тобеълари, хотинлари ва турли озуқаси билан шикорга равона бўлади. Ов жониворларини аста-секин, тадрижий равишда ҳайдайдилар ва муҳофаза қиласидилар. Токи, ўтлоқ, яйловдан чиқиб кетмагайлар. Агар ногоҳ бирор ов оралиқдан чиқиб қочса, унинг сабабларини минидан-синигача суриширадилар. Тумон, ҳазора, сада, даҳча амири бирор камчиликка йўл қўйиб, ўтлоқда охуни ташқарига чиқариб юборгани аниқланса, уни калтаклайдилар. Кўпчилик бўлса, уни ясоққа етказадилар. Жаргоҳ деб аталувчи сафни агар тўғри сакламасалар, бирор қадам вобаста боссалар, уларни жазолаш муболагали тус олади. Бир-бирларига яқинлашгандарида, бир-бирлари билан кўл ушлашадилар. Ундан ҳам яқинроқ келавергандарида елкама-елка, тиззама-тизза бўладилар ва шу ҳолда турадилар. Ҳалқа ўртасида турли туман ёввойи ва ваҳший жониворлар хурушга келадилар. Биринчи бўлиб хон бир неча хос одамлари билан ўртага от солиб, бирор соат камон ўқи билан ов қиласидилар. Шундан кейин шаҳзодалар ва амирлар тартиб билан ўртага тушадилар. Ҳар бири шикор қиласди. Хон орқага қайтганда, овни лашкарга қолдирадилар. Бундай тартиб-интизомни қаттиқ тутишдан мақсад факат овнинг ўзигина бўлмай, шунни назарда туладики, ҳар бир лашкар ёки сипоҳ суворийлик ва ўқ отишни ўзига одат қилсин ва ҳақиқий жанг куни ўзларини эркин ва эҳтиёт қилгайлар, фафлатда қолмагайлар, хушёр тургайлар. Бугунги кунгача шу тариқа мўғуллар орасида бу нарса боқийдир.

Аммо, лашкар тартиби шундай тузилганки, Одам (ато) замонидан бугунги кунгача бирор подшоҳнинг ҳам сипоҳи туркникидек мұяссар бўлмаган. Сабру бардош шиддатида ва маълум муддатгача шокирликда яширин ва ошкора ўз ҳокимларига жону дилдан маҳкумлик ва мутеълик қилурлар. Бу на унинг жоҳу мансаби, на қўли узунлиги ва баландлиги-

дан эди. Жанг пайтида каттадан кичигигача барчаси қиличбозлару ёйандоз.

Назм (мазмуни):

Барча жангчилар жавшан йиртувчи ва ёйандоз, ҳаммаси камонкаш, жангжўй, олами ёндирувчи, шамолдек ҳамла қилувчи, тоғдек келбатли, чақмоқдек бонг урувчи, яшин тараатувчи қиличдек эдилар.

Ҳақиқатда ҳам улар тутган йўлнинг ҳар биридан маълум бўлган ўша йўлни мақсад қиласидар. Жангдан ёки сулхдан қайтганда ва ҳар қандай бошқа тадбирга киришар эканлар, ўз ишларий бошини шу иш деб биладилар. Қурол-яроғ, ҳар бир майда-чуйдаки, душман қасдига жангга жўнар эканлар, ўша маслаҳатда зарурати бор бўлган ҳар бир нарсани турли қурол ва асбоблардан тортиб то игна ва бигизгача ўзлари билан олиб оладилар. Кўпинча шундай бўладики, агар санаб ўтилган нарсаларни бирортасидан топилмаса, агар бирор кишидан (в.57а) бир камчилик борлиги аниқланса, қаттиқ жазолайдилар. Яна шундайки, жанг пайтида, чунончи, уларнинг бирортаси туфайли эрининг мадади зарурати бўлиб қолса, олдинроқ унга халақит бермайдилар. Уни кутадилар. Агар келишилган кун эр етиб келмас уни ҳисобдан чиқарадилар. Ўз нақши билан эрининг ясоғи кифоя қиласи. Бирор ташвиш юз берса улус тавочилари тумон амирига бу ишни ҳавола қиласидар. Тумон амирлари, ҳазора амирлари, сада амирлари, даҳача амирлари ул ишни ижро этадилар. Ҳар ким ўз ясоки билан келади. Лашкарга эҳтиёж сезилса, шунча минг киши фалон вақтда, фалон жойда ҳозир бўлмоқлари лозим деб ҳукм қиласидар. Қилчалик ҳам бунга хилоф иш килишлари мумкин эмас.

Лашкар билан хон ўртасида қасамга хилоф иш содир бўлса жону дил билан фармонни ўрнига қўйишга ҳаракат қиласидар. Бирор киши бу борада камчиликка йўл қўйса ёки унутса, бир суворийни жўнатадилар, токи унга нисбатан чиқарилган фармон бўйича унга жазо бергуси. Агар фармон бўлса, унинг бошини оладилар. Яна шуни (таъкидлаш) лозимки, ҳеч ким ўз даҳаси, садаси, ҳазорасидан бошқа жойга кета олмагай ва бошқанинг паноҳига ўта олмагай. Ҳеч ким ўзини йўлдан уришларига йўл қўймаслиги лозим. Бунга хилоф иш тутганларни ҳалойиқ ҳузурида қатл этадилар, токи бошқаларга ибрат бўлгай. Конунни бузган кишини билиб, билмасликка олиб юрган кишини азобу уқубатга мустахик қилурлар, токи бу уқубатдан қўрқиб, бирор киши бу йўлга кирмагай. Шу жиҳатдан ҳам бирор кимса ўзидан катталарга қўл кўтара олмайди.

ҚОРАХИТОЙ ПОДШОҲИ ГУРХОН ВА НАЙМАН ПОДШОҲИ КУШЛУК ТОЙОНГХОН ЎҒЛИ ДОСТОНИ ЗИКРИ

Улар ўртасида муносабатлар воқеаси муддатини турлича кўрсатадилар. Гурхон қорахитойлар султонларининг лақабидир. Улар ўз подшоҳларини Гурхон деб атайдилар. Яъни, хонлар хони демакдир. Уларнинг асли хитойликларданadir. (Хитой) да улар машхур ва мўътабар кишилар жумласидан бўлганлар (в.57б). Сохибқирони аъзам Чингизхони муazzам туғилмасдан бир муддат олдин бир ҳодиса рўй берган эди. Хитойдан аҳоли ва қабиланинг 80 нафари, бошқа бир ривоят бўйича катта бир гуруҳ кўчиб чиқкан. Қирғиз худудига етганларидан кейин улар билан у ернинг қавмлари ўртасида мухораба ва муноқаша юз берди: бир-бирларига ҳужум қилдилар. Сўнг у ердан ўтиб Эмилга кириб келдилар. Бу ерда бир шаҳар бино қилдилар. Ул ерга жуда кўплаб турклар ва бошқа қавмлар жамъ бўлдилар. Чунончи, қирқ минг хонадонга яқинлашдилар. Балосоғун шаҳридаки, мўғуллар уни Болифхон, яъни яхши шаҳар деб атайдилар, Афросиёб наслидан бир хон бўлган. Унчалик қудратга эга эмасди. Турк қабилаларидан қорлуғ, қанглилар қўли ундан бироз баланд келди. Улар унинг молу мулкига даҳл қила бошлади. Қорахитойлар ғалабаси ва шавкатидан хабар топгандан кейин Гурхонга элчи жўнатди: унинг олдида камтаринлик изҳор этиб, ўз пойтаҳти Балосоғунга таклиф қилди, токи ўз мамлакатини унинг қўлига топширгай, душманлари қорлуғ ва қангли дастидан шу билан қутулмоқ истади. Гурхон унинг илтимосига кўра Эмилдан чиқиб Балосоғунга келди ва унинг химмати билан хонлик таҳтига ўлтириди. Хонлик номини Афросиёб набирасидан олди, ўзини эса туркларга ўхшаб атай бошлади. Гурхон Балосоғунда ҳукмрон бўлиб олгач, қангли қавмини ўзига бўйсундирди; Кошғар ва Хўтанга лашкар жўнатди. У ерларни истило қилди. У билан мухолиф бўлган Бешбалиғ ва қирғизларни ҳам ўз тасарруfiga киритди. Кейин Мовароуннаҳр ва Фарғонага лашкар тортди. Уларни ҳам забт этди. Ўзига мутеъ ва эл қилди. Або ва аждоди усмон султонларининг султони бўлиб келган Мовароуннаҳр султонлари унинг амри фармонига бош әгдилар.

Султон Санжари мозий билан 536 санадаки, ит йилига мувофиқдир. Самарқанд дарвозаси ёнида жанг қилди. Султон мағлуб бўлди. Султон Санжар шикаст топиб, Балхга кетди. Шу туфайлидан ҳикоятлар ва тарихлар айтилган. Кейин (в58а) Туркистон ва Мовароуннаҳрда кўпчилик

мамлакатлар истило этилди. Лашкарида Азбар деган одам бўлганидан уни лашкар билан Хоразм томон жангга жўнатди ва ул вилоятни форат ва қирғин қилди. Асиirlарни жўнатди. Итоат ва қуллик изҳорини қилди. Яна мол ва бойлик, минг динор келишув бўйича қабул қилиб олди. Йилма-йил шу миқдорда жўнатиб туриши мажбуриятини олди, Азбар сулҳ тузиб қайтиб келди. Бироз муддатдан кейин Гурхон вафот этди. Хотини Карник эри ўрнига қойим-мақом бўлди. Бир неча вақтдан кейин Гурхоннинг укаси уни ўртадан олиб ташлаб, ўзи ҳокимиятни кўлга олди. Гурхон лақабини қабул қилди. Шу аснода Хоразмшоҳ Эларслон ибн Ашпар вафот топган эди. Унинг ўрнига Эларслоннинг ўғли Султоншоҳ ўлтириди. Султоншоҳнинг биродари Текеш у билан муҳолифлик қилди. Кейин қочиб, Корахитойга илтижо қилди. Гурхон ёрдамида мамлақатни кўлга кирилди. Султоншоҳ қочиб кетди. Текеш санаи 568 йил яъни Лўй или саодатли 22 рабиуссоний куни таҳтга ўлтириди. Шоирлар унинг шаънига қасидалар ўқиди. Жумладан, Рашидиддин Ватвотнингки, унинг аждоди ҳузурида хизмат қилиб, ёши 80 дан ошган эди ва муҳтасарда келтиришларича бу рубоийни ўқиган. Рубоий: Назм (мазмуни):

Порсо бобонг (кўлини) зулмдан тортди. Тўлин ойинг адли шикастларни тузатди. Шоҳлик қабоси бўйинга ярашган эй шоҳ, сенинг давлатинг навбати келди, нима қилсанг сенинг давринг.

Найман подшоҳи Күшлук ибн Тойонгхон отасини қатл этгач, Гурхон паноҳига келган эди. Бироз муддат шу ерда яшагач, унга Машриқ томонда Гурхон амирлари оёқларини тобеълик йўлидан тортганликларини маълум қилди. Шунингдек, Самарқанд ҳокими Сўлтон Усмоннинг ҳам унга нисбатан ғанимлигини айтди. Назм (мазмуни):

Бир куни у Гурхонга шундай деди: Эй номдор, меҳрибон шоҳ, бугун шундай кун келдики, сенинг қавминг, менга на бегона, на ўзимники. Энди Бешбалиғ меники, у Қиялиғ худуди ҳам меники, Чингизхондан барча юз ўғирди. Сардорсиз қолиб, саргаштадирлар.

Хозир Чингизхон Хитойда эканлигига уларнинг масала-сини ҳал қилмоқ лозим. Шоҳ бандасига фармон берса, тарқоқ лашкарни тўплашим мумкин. Гурхон келиб, хизмат камарини боғлагайман, отамга қилгандек. Лозим бўлса найман лашкарини олиб кетурман, бу юрт эмин бўлгуси. Соддадилликдан Гурхон, сенга айтәтираман. Эшитгин узоқлашишдан саклан.

Гурхон унга хонлик лақабини бериб, рухсат берди. Күшлук кетгандан кейин пароканда қавмини тўплади. Унинг

овозаси ҳар томонга ёйилди. Қорахитой лашкари ўртасида унга тааллуқли бўлган бор гап унинг кўзи ўнгидага рўй берди. Назм (мазмуни):

Унда найман лашкари тўпланди. Унинг ҳар бири бир жойда пистирмага қўйилган эди.

У қаболик эли ҳудудига етганда макрит (қабиласи) амири Тўқтағон унга кўшилди. У ҳам Чингизхон савлати овозасидан қочиб юрган эди. Назм (мазмуни):

Бу юртнинг вилоятлари мағора монанд, кўриниши шунга ўхшайди. Зору таваллоси турк иклимига тушган. Хунрезлик ва даҳшатли бедодли эди.

Унинг ишлари юришиб кетгач, «иннал инсана лайтаги ан раҳа истифно». Мазмунига монанд исён йўлини тутди ва Гурхонга нисбатан муҳолифлик бошлиди. Отаси Текеш вафотидан кейин бичи йилига мувофиқ 596 йил хижрий шаввол ойининг 25 куни Хоразмга келиб таҳтга ўлтирган Хоразмшоҳ Султон Муҳаммаднинг обо ва аждоди Гурхонга хирож тўлаб турган. Уни кўпинча Кушлук етказарди. Ўша тартиб бўйича (хирож) талаб килди. Унинг нафсига бу оғир ботди, буни ўзига ор билди: Хоразмшоҳ ким бўлдики, ундан Гурхон бож олса. У Кушлукхон хузурига одам юбориб, дедики: «Сен у тарафдан Гурхон устига лашкар торт. Мен бу томондан харакат қўлурман». Назм (мазмуни):

Сен Машриқ томондан, мен эса Ғарбдан: таъна-дашном бошлайман энди. Гурхон ғазаби бизни таъқиб этмайди. Эл орасидан ҳеч ким ўрнимизни ололмайди.

Шу асосда аҳд боғлашдики, агар Султон улгурса, Гурхонни мағлуб (в59а) килади. Кошғардан Чингача уники бўлади. Агар Кушлук олдинроқ етиб келса-ю, Гурхонни енгса, Фанокас дарёси лабигача бўлган ерлар уники бўлади. Шу аҳду паймон бўйича қорахитойлар томон юрдилар. Кушлук олдинроқ етиб келди ва жанг бошланди. Назм: (мазмуни):

Кушлук биринчи бўлиб жангта кирди. Гурхон лашкари билан жанг қилмоқчи. Жанг бошланиши билан Кушлук лашкари шикаст еди ва тор-мор келтирилди.

ХОРАЗМШОҲ СУЛТОН МУҲАММАДНИНГ ҚОРАХИТОЙ ПОДШОҲИ ГУРХОН ТОМОН ЛАШКАР ТОРТИШИ

Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад Хоразмнинг саноқсиз лашкари билан Гурхонга қарши жангта отланди. Хоразмдан Бухорога келиб етди. Бухоро аҳолиси бўйсундирилди.

Уердан Самарқандга етишди. Самарқанд волийси, Султон Усмон бўлиб, уни султонлар султони дейишарди. У Буграхон ва Иликхон наслидан эди. Улар эса Мовароуннаҳрнинг хонларидан эдилар. Улар хуружи ва истилоси ҳаракати тақдирдаги оллоҳ иродаси эди. У Гурхоннинг қизини сўраттирган эди. Унинг ижобатидан қайтди. Султон Муҳаммад истиқболига чиқди. Унинг номига хутба ўқитиб, танга зарб этди. Султон Муҳаммаднинг Хонсултон исмли қизи бор эди. Унга фотиҳа ўқитиб қўйди. Онасининг яқинларидан бўлган амир бор эди. Номи Турбатур эди. Уни Самарқанд шихналигига тайинлади. Султон Усмон билан бирга Гурхон томон жўнади. Гурхон уларнинг келаётганидан хабардор бўлгани учун лашкари сардори Тоянгу хузурига, унинг мақоми Тарозга одам жўнатиб, жангга ҳозир туришини тайинлади. Султон Муҳаммад Сайҳун дарёси устидан кўпприк қурдириб, ўтиб олди. Сўнг кўпприкни бузиб ташлашни буюрди, токи лашкар қочиш андешасини килмагай, иш обрўсими кеткизмагайлар. Улар Илош саҳросига етганидан кейин Тоянгу саноқсиз лашкар билан ғуурур ва кибр бошини кўтарганча қарши чиқди. Ва рабиюл-аввал ойининг 8 куни санайи 607 ҳижрийда ҳар икки лашкар бир-бирларига дуч келиб, қарама-қарши турдилар. Султон зафарли аскарларига қаттиқ туришини буюрди. Ислом хитобларини минбарлардан айтингиз, дуога тил очинг: «Оллоҳумма жуюш ал-муслимин (в.596) ва сиррин ибохум».

Шунда ҳар тарафдан ҳамла қилингиз. Зеро, ислом хитобининг даъвати ва мусулмонларнинг файратига ҳазрати Ҳақ зафар бағишлиди. Фармонга кўра, буйруқни кутдилар. Намоз вақти яқинлашгандা ислом сафларидан тақбир садоси янгради. Теварак атрофдан ҳужум бошладилар. Жанг бошланди. Байт (мазмуни):

Ногора хуруши, най бонги кўтарилиди, замин осмондек жойидан кўзғолди.

Ул адашган фирмәнинг аксари шамшир тифи остида нобуд бўлди. Лашкар сардори Тоянгу яраланиб йикилди. Уни Султон хузурига элтишди. Фатҳ насими «Инно фатахна Лака» («Дарҳақиқат, сенга биз очдик») даҳшатидан ислом яловига уфура бошлади. «Инна мин ал-мужримина мунтақимун» («Биз мужримлардан интиқом олажакмиз») мазмuni кофирлар ҳоли суратидан намоён бўлди. «Валхамду лиллаҳир-раббилолами» Султон Тоянгуни фатҳнома билан Хоразмга жўнатди. Қорахитойлардан бўлган Бароқ ҳожиб-ки, унинг зикри «Таърихи Фозон» да муфассал сабтки, биродари Ҳамид ибн Пур билан бирга бу жангда этилгандир,

асир олинди. Уни Султон ҳузурига келтиришди. Аста-секин Ҳамид ибн Пур амирлик даражасига эришди. Бароқ Ҳожиб ҳожиблиги билан танилди ва Бароқ ҳожи номи билан шуҳрат топди. Шу зафардан кейин Султон Мұхаммадни Искандарий Соний лақаби билан атай бошладилар. Султон Мұхаммад у ердан Ўтрорга жўнади. Унинг ҳокими у билан муқобил бўла олмаслигини билиб, ожизлик манзилидан жой олиб, омонлик тилади. Султон Мұхаммад унинг жони ва молига омонлик берди. Одамлари ва ахли аёли билан кўчириб, Насога бориб яшашига қарор қилди. У ерининг ҳокимини Насога жўнатиб, Ўтрор воҳасини (аёлот) онаси қариндошларидан Инончуққа топширди. У ердан музafferу мансур бўлиб, оти жиловини Самарқанд томон бурди ва Самарқанддан Хоразмга етди, айшу ишрат билан машғул бўлди. Тоянгуни қатл этишни буюрди. Уни ўлдириб, Жайхунга ташладилар.

СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲНИНГ ЖАНДУМ ТОМОН ЮРИШИ ВА У ЕРДАН САМАРҚАНДГА БОРИШИ ЗИКРИ

Жандум ҳудудида Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ йўқлигига Қодирхон нақиб ва асҳобидан бир жамоа исён кўтарган эди. Шу сабабли Султон Мұхаммад Хоразмда ортиқ тура олмади. Уларни дафъ қилмоқ учун Жандум томон равона бўлди. Султон Усмон исённи тугатиш мақсадида Хоразмшоҳ қизини чақириб олди. Султон Хоразмда туриб қолди. Султон Мұхаммад ул фитначи жамоанинг ҳолини танг қилгандан кейин, шу аснода қорахитой лашкарининг Самарқанд дарвозаси ёнига келиб, Самарқандни қамал қилгани хабари етиб келди. Султон Жандумдан ўша томонга ҳаракат килди. Мамлакатнинг ҳамма томонларига элчилар жўнатди. Атрофда бўлган барча лашкарларнинг жамъ бўлишини буюрди. Сўнг Самарқанд томон йўналди. Қорахитой лашкари дарё атрофини бир неча муддат лашкаргоҳ қилиб турди. Ўн етти бор Самарқанд дарвозасига ҳужум қилиб, жанг бўлди. Бир навбатдан ташқари ғолиб келиб, Самарқанд лашкарини шаҳарга қамаб эдилар. Олтмиш тўқиз навбат қаҳру газабда жанг қилдилар. Ислом лашкари ғолиб келди, қорахитой лашкари ўстидан. Чўнки, улар муҳорабасидан хеч бир фойда йўқлигини кўрдилар. Шаҳар чеккасига ўраб олдилар ва руҳи тушиб, танг ҳолда қолди. Шунда бир томондан

Султоннинг келаётгани овозасини эшитдилар, иккинчи томондан Кушлукхон истилоси хабари етди, Шунинг учун шошилинч равишда орқага қайтиши.

СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲНИНГ ҚОРАХИТОЙЛАР БИЛАН ЖАНГГА ИККИНЧИ БОШ ЛАШКАР ТОРТИШИ

Султон Муҳаммад Самарқандга етганда, атроф-тевракдан лашкарлар жамъ бўлдилар. Кейин Самарқанддан йўлга равона бўлдилар. Назм (мазмуни): Султон Муҳаммад сипохини қўзғади, Самарқанд шохи Усмон билан бирга.

Аксари мусулмон бўлган Сифноқ шаҳрининг шохи нифоқ солиши майлида эди. Султон Муҳаммад ўзининг кўп сонли лашкарларидан бир тўдасини дарёning қаҳрли тўлқинидек жўнатди. Улар етиб қелганда шу заҳотиёқ Сифноқ ҳокимини қальсадан пастга олиб тушдилар. Бўйнига занжир солиб Султон хузурига келтирдилар. Султон улардан Кушлукхон-нинг енгилгани овозасини эштиб, янада очқўзлиги қўзғаб, йўлга тушди. Бундан Гурхон хабар топиб, жангга ҳозир бўлиб турди (в.606). Икки лашкар бир-бирига дуч келганда Кобуджома Испаҳбеди ва Самарқанд шиҳнаси Бўртана бир-бири билан иттифоқ бўлиб, Султонга қарши аҳд қилдилар. Гўрхон хузурига яширин равишда элчи жўнатиб, биз тамоман лашкарлар билан жанг куни султондан юз ўғиругмиз, деб хабар бердилар. Гурхон ғолиб келадиган бўлса Ҳоразм Бўртанага, Ҳурсонни Испаҳбедга беришга қарор қилинди. Гурхон яна уларнинг яқинларига ҳам турли имтиёзлар беришга аҳд қилди. Сафлар тузилиб, бир-бирларига яқинлашганларида, узлуксиз ҳамлалар давом этди. Қорахитойлар майсараси унинг майманаси устидан ғолиб келди. Султон лашкарининг майманаси мағлуб бўлиб, чекина бошлади. Ҳар иккала сипоҳ қалби бир-бирини қириб ташлади. Лашкардан бирор киши ҳам бирор бошқа киши устидан ғолиб ёки мағлуб бўлганини билмас эдилар. Ҳар икки томондан жангчилар талон-тарож ва горат қилиб қочишиди. Султоннинг жанг кетаётган пайтда душман либосини кийиб ва қурол-яроғини тақиб олиш одати бор эди. Унинг хос одамлари ва яқинлари ҳам либосларини ўзгартириб, қорахитой лашкари орасига тушиб қолганларида султонни таниган эдилар. Кейин уни топа олмадилар. Султон бир неча кун ул қавм орасида бегона бўлиб юрди. Кейин қулай фурсат топиб, чиқиб қочди. Сайхун дарёсигача от чоптириб келди. У етиб келиши билан лашкар беҳад янги

руҳ ва нишот тондилар. Султон хабари атроф-теваракка кетгани учун ҳар ким ҳар хаёлда эди. Баъзилар у бегона лашкар орасида қўлга тушган, баъзилар ўлдирилган, деб гумон қилиб, аниқ бир хабар топа олмай юрган эдилар. Шу сабабли мунширлар юбориб, атроф-теваракка хабар бердилар. Султон Мұхаммад Хоразмга келди. Қорахитой лашкари ҳам ўз вилоятларини ғорат қилиб, қайтиб кетдилар. Балосоғунга етганларида у ер ахолиси қорахитойлардан ҳоллари батанг бўлганидан султонга зафар ёр бўлишини умид қилиб, унинг шу ноҳияларни қорахитойлардан халос этишига ишониб, дарвозаларни беркитдилар ва Гурхонга йўлга бермадилар ва уни жанг билан қарши олдилар. Ўн олти кун давомида (вб1а) жанг давом этди. Султоннинг орқа томондан ҳужум қилиш эҳтимолидан қўрқиб, оқибатда қорахитойлар лашкари ҳар тарафдан, Гурхон ҳузурига тўпландилар. Султондан юз ўтирган элатлар билан бирга Балосоғун дарвозаларига ҳужум қилдилар. Теварак-атрофдан уларга кувват бердилар ва шаҳарга кирдилар. Уч кечаю кундуз қатли ом билан машғул бўлдилар. Мўътабар машхур қишилардан етти минг нафари қатл этилганлар сонига кирди.

Лашкар ҳозирлаш воситасида ва Гурхондан қолган ҳазиналарни ғорат қилиш натижасида Мұхаммад ўз молини муҳофаза этиш борасида Қорун ҳаражасига етган эди. У ўз раъйини билдириди, ҳазинани талашда лашкар қўлга киритган ғаниматлар алмаштирилиши лозим. Бу гапни шундайлигича (лашкарийларга) маълум қўлганларидан кейин улар тарқалиб кетиб, түғён ва бўйсунмаслик йўлига тушиб олдилар. Ҳар ким ўз жойига жўнади. Кушлук бу воқеадан воқиф бўлиб, боскин уоштириб, бехабар Гурхонни қўлга туширди. Назм (мазмуни):

Шарқ томондан сипоҳ билан шундай келдики, яшин уйидан олов келарди гўё. Кушлук найман етиб келганда Гурхондан юз ўтирганди. Осмондан қазо келиб, балодек Гурхон бошига тушганди. Унинг бутун олтину, молу мулкини эгаллади: айем ғазабга келгандек эди. Гурхоннинг дўсти қирда ўтов тикиб, бошига тож қўйди ва унинг тахтига ўлтириди. Кушлук жонига омонлик берган бўлса ҳам, унинг хонумонини тортиб олган эди.

Бу пайтда Гурхон ҳазина, зару молларини жамъ қилмоқ билан машғул эди. Шунда Кушлук фурсатни ғанимат билиб, ўз тобеълари билан бирга Гурхон устига ёнирилди. Бутун молу мулкини эгаллаб, ўзининг жонига омонлик берди. Аммо ўзи унинг тахтига ўлтириди. Шу воқеадан кейин Гурхон яна икки йил яшади. Умри муддати 95 га етганда дунёдан ўтди. Назм (мазмуни):

Умринг минг, икки юз йил бўлса ҳам, бошинг бир куни лаҳадга кўмилгуси. Умр юз йил, гар кунинг бир кунликдир. Марг уни бир кунда бўшатгуси. Кишининг умри йил ҳисоби минггача борар. Бир кун келиб «бас» дейилади, албатта. Хоҳ подшоҳ бўлгин, хоҳ гадо бўлгин, бир кун танинг жондан жудо бўлгуси. Сенинг ўрнингни бошқалар эгаллайди. Сенинг ҳасратингда бир ўғил қолгуси.

НАЙМАН ПОДШОҲИ КУШЛУК ИБН ТОЙОНГХОННИНГ ҚОРАХИТОЙ ПОДШОҲИ ЎРНИДА ҚОРАХИТОЙ МАМЛАКАТИДА ПОДШОҲЛИГИ ВА УЛ ЛАҶИНИ БЕДИННИНГ БЕДОДЛИГИ ШАРҲИ ЗИКРИДА

Қорахитой подшоҳи Гурхон оламдан ўтгач, ул вилоят подшоҳлиги лаънати Кушлукхонга муқаррар ва мустақил бўлди. Унинг ўзи бутпараст бўлиб, хотини насорий динида эди. Назм (мазмуни):

Кушлук ибн Тойонгхон аслида найман фирқасидан эди. Ўзи бутпараст, хотини тарсо бўлиб, ундан ислом дини шикаст топган эди. Дин арбобидан кимни учратмасин, ўша лаънати ҳаракат қиласиди: «Дини Аҳмаддан юз ўтириңгиз, ҳаммангиз бутпарастсизлар, тарсо бўлинглар». Унинг айтганини қилмаганларни шамшир билан бошини оларди. Ким унинг одатини билса, қудратли бўлган тақдирда у билан баҳслашарди.

Ўзи муттасил мусулмонларни ўзининг бутпарастлик динига даъват қилди. Ким унинг динини қабул қиласа, албатта қатл этарди. Шу сабабли кўплаб мусулмонлар шаҳодат даражасига етказилдилар. Шу ахвол асносида макрит қавми подшоҳи Тўқбугоҳон ибн Тўқтобеги Кушлукхон ибн Тойонгхондан ажралиб, Хумкечик томонга кетди. Кушлук уч-тўрт йил давомида Қошғарга лашкар жўнатди. Ул ерларнинг ғалласини еб битирдилар, ўт қўйдилар. Қошғарда қаҳатчилик ва танглик шу даражага етди, халқи ҳалолни харомдан ажратолмай қолдилар. Назм (мазмуни):

Ёмғир томчиларидек найман лашкари (кўп). Қошғар худудига етдилар. Қўшини ва шум ҳайвони кўплигидан ул ерларда экин униб чиқмади. Ўша мулкда шундай танглик вужудга келди, унда қушлару балиқлар яшами қийинлашди.

Охируламр лаънати Кушлукхоннинг ўзи саноқсиз бедин лашкар билан Қошғар мамлакатига қарши юрди (в.62а).

У ер аҳоли ва мавлолари ожиз қолдилар. Шаҳарни унга топширилар. Найман лашкарлари шаҳарга кириб, хоналарга кириб олдилар. Назм (мазмуни):

Лашкар шаҳар аҳолиси уйларини зўрлик ва қаҳр билан тортиб олдилар. Бу ўлка жабру фиску фасодга тўлди. Таслим бўлмоқдан ўзга илож қолмади.

Кушлук Кошғарни забт этгач, у ердан Хўтан томон юрди. Уни ҳам босиб олди. У ернинг халқини ҳам бутпарамстликка даъват ва мажбур қилди. Барча имомлар ва донишмандлар ташқари чиқиб, ўз динларидан қайтганларини таъкидласинлар, деб фармон берди. Жамъи уч мингдан ортиқ имом ва донишманд, фозил ташқари чиқди. Кушлукхон уларга қаратада деди: сизлардан ҳеч ким қўрқмайди, ҳақ сўзини қайта олмайди. Мувофиқ шайх Аловуддин Муҳаммад Хўтаний наввораллоҳу марқада илгари чиқиб, унинг ёнидан жой олди. Ростгўйлик камарини белига боғлаб, дини Муҳаммадий ва миллати Аҳмадийни беҳ билишда далиллар ва ҳужжатлар келтирди. Кушлук мулзам бўлгандан кейин, лом-мим дея олмай қолди (айтадигани оғзида қолди). Назм (мазмуни):

Ул беадаб жавоб беришдан ожиз қелганда, пайғамбари ни эслашдан ўзга иложи қолмади.

Диндор имом ҳамиятининг кучлилигидан ўзини тута олмай, деди: «Оғзингга тупроқ сенинг!» Ул баддин лаънати Кушлукнинг, ул кибрли, ҳаёсиз коғир қулогига бу сўзлар этгач, имомни тутишга ишорат қилди ва уни исломдан қайтармоққа қасам ичди: «Ҳайҳот, ҳайҳот, лимма тубдўна маҳбити нури илаҳий». (Ҳайҳот, ҳайҳот! Сизларга илоҳий нур тушадиган жой ваъда қилинганди) Йўқса девлар макони ўйим. Бир неча кеча-кундуз уни бул бузургнинг ўзи бино қилған мадраса дарвозасида сақлаб, чормихга солиб, азоб бердилар. У эса тинмай қалимай шаҳодат ўқиди ва халққа насиҳат қилдики, Аҳмадий динини охират даражасини оширишга сабаб бўлувчи дунёвий уқубатлар воситаси билан барбод этиб бўлмайди. Дўстларидан уни Оройин деб нақл қиласди. Назм (мазмуни):

Оройин уни иккilanмай дарс ўқиб турған мадрасада ўлдириди. «Онааллоҳ ваанаоллоҳу рожеъун».

Кейин вилоятдан намоз бонги ва иқомати кўтарилиди. Назм (мазмуни):

Кушлук Хўтан мулкида зафар топди. У мулкда фитна-фасод кучайди, Ислом имомлари унинг томонидан қатл этилди. Улар қони Нил дарёсидек оқди. Мусулмончилик асослари унинг дастидан хароб бўлди. Бутпарамстлар у туфайли мақсаддага етдилар. Унинг жабридан бир дунё оёқости бўлди. Эру аёл унинг дастидан фифонга келдилар.

БИР ҚОТИЛНИНГ ИСЁН КЎТАРИБ, УНИНГ ЛАЪНАТИ КУШЛУКХОН ҚЎЛИДАН ЎЛДИРИЛИШИ ЗИКРИ

Айтадиларки, лаънати Кушлукхон Хўтон мамлакатини истило қилган кунларда Олмолиғ худудида бир диловар ва ўта шижаотли ва паҳлавон Ўроз номли бир шахс бўлиб, қонқли қабиласидан эди. Доимо йўлтўсарлик қилар ва ҳар бир вақт гала-гала отларни ўғирлар, ярамас кирдикорлар кўргазур эрди. Шу жиҳатдан ҳам кўплаб авбошлар, бебоклар унга келиб кўшилар эрдилар. У қувват олиб, Олмолиғ ноҳияларида ғоратгарлик қилиб юрди. Охири Олмолиғни қўлга киритди, унинг ҳокими бўлди. Лашкар тўплаб, ўша ерларнинг муazzам шаҳарларидан Фўлодсумга қараб юрди. Уни босиб олди. Ҳар вақт Кушлукхон беҳисоб лашкар билан унга қарши юрганда унинг лашкарини тор-мор келтиради, вилоятини ҳароб қиласиди. Ўроз қонқли Кушлукхон наймандан батанг бўлганидан қизини элчи билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳузурига жўнатди. Унга хизматкорлик изҳорини қилди. Лаънати Кушлукхон зулми бедодликларидан халос қилишини ўтиниб сўради.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам уни суюргомиши қилди. Унинг қизини эса тўнгич ўғли Жўжи учун сўраттириди. Дўстлик истеҳкоми ва хизматкорлик қоидаларидан сўнг Ўроз қонқли Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам пойтахти остонаси сари йўналди. Ҳусравона шафқат ва мурувватига сазовор бўлди. Орқага қайтиш вақтида турли навъ шафқат ва шарафига мумтоз бўлди.

Соҳибқирони (в.63а) аъзам Чингизхони муazzам Ўроз қонқлига деди: «Шикордан ўзингни тийгилки, ногоҳ душман томонидан сайд қилинмагайсан!» Шикор эвазига Ўроз қонқлига минг кўй суюргол қилди. Сўнг Олмолиқقا қайтишга рухсат берди. Шу кунлари Кушлукхон собиқ одат бўйича Ўроз устига лашкар тортиди. Олмалиғ ноҳияларидағи Ўроз қонқли қавмларининг молу мулкларини талади. Ўроз одамларини Олмолиғ дарвозасигача таъқиб этиб, қувиб келди. Аҳоли шаҳар дарвозасини маҳкамладилар ва жангга киришдилар. Шу аснода Кушлукхон лашкари орасида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг чексиз кўшин билан этиб келгани хабари тарқалди. Бу хабар хосу авом қулоғига етгач, Кушлукхон лашкари батамом Олмолиғ дарвозасидан қайтиб кетдилар. Шикор қилишни одат қилган Ўроз қонқлининг Кушлукхон лашкаридан хабари йўқ эди. Соҳибқирони аъзам насиҳати унинг шикорга бўлган ўта

мехридан фаромуш бўлиб, йўл асносида озгина суворийлар билан кўп сонлик лашкар томонидан ўраб олиниб, ов чоғи ўлдирилди. Шундан сўнг Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам унинг ўғли Шиқноғ текинни суюргомиши қилди. Отасининг ўрнини унга топширди. Жўжининг қизларидан бирини унга никоҳлаб берди ва Олмолиққа жўнатди. У ўша ерда ўринлашди. Яна айтишларича, қорлуғ қавмининг хони шу вақтгача Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг мулоzими бўлган Арслонга бир қизини фотиҳа қилиб, уни Қиёлиғ шахрига ҳоким қилиб жўнатди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ХОРАЗМШОҲДАН МУСУЛМОНЛАР ХУНИ ҚАСОСИ ИНТИҚОМИ УЧУН ЭРОН МАМЛАКАТИ ТОМОН ЮРИШИ ЗИКРИДА

Мўтабар тарихларда битилган ва зикр этилмишким, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг замонида Мовароуннаҳр мамлакати истило қилинди. Эрон ва Турон давлати бафоят осойишталикда ва солим эди. Чунончи, агар кўзи ожиз кампир қизил олтин тўла таштни бошига кўйиб Машриқдан Мағрибга жўнайдиган бўлса (в.636) бирор жонзод унга дахл қилмаган. Назм (мазмуни):

Шоҳ шу даражада (кучайдики), мамлакатида бирорта ҳам ўғри қолмади.

Мўгуллар яшайдиган ерларда бирор машхур ва маъруф шаҳар бўлмаганки, ул шаҳри азимда замоннинг (аламзадалари) ичи куйганлари дунёнинг алвон товланувчи матоларини ўзgartирсалар. Шу сабабли Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мамлакати тоҷирлари кўнгил тилаган манфаатлар умидида ҳар хил кийим, тўшак, буюм ва матолардан улар ўрдуси томон элтиб, кўп судманд ва фойда олганлар. Шу таҳлит ҳавасда йирик савдогарлардан бир неча киши, жуда кўп газлама, буюм ва матоларни Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўрдусига келтирдилар. Соҳибқирони аъзам уларнинг бирини чорлади ва молларидан олиб келишни буюрди. Ҳар бир матосининг қийматини сўраганларида бирга-ўн, йигирма баҳо кўйди. Соҳибқирони аъзам хони муazzамга бу ёлғон оғир ботди. Дедилар: «Бу одам бизни бу хил матони кўрмаган гумон қилмоқда! Яқиндаги мулоzимига хазинадан мато келтиришни ва бозоргонларга кўrsatiшни буюрди. Назм (мазмуни):

Соҳибқирон фармони билан хазинадор сандиқда минг жома келтирди. Улар зарбофт ва дурлар қадалған эдики, бу

каби нарсани ҳеч ким кўрмаган эди. Бу буюмлардан хазинада борини келтириб бозоргонларга кўрсатди. Токи улар буларни кўриб, ўз тансиқ молларини унутсинлар.

Кейин Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам бозоргонларнинг матоларини хат қилишга буюрди. Сўнг амр қилдики, барча матоларни бўлишиб олинглар! Матолар эгасини тутиб туришди. Шунда бошқа саркорни келтиришни буюрди, Бозиргонлар орасида Омад Хўжандий исмли одам бор эди. У Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳузурига келди. Назм (мазмуни):

Ундан матонинг баҳосини сўради. Ўз диллари розини билдирамдилар. У дедики, бу тўшаклик, у шоҳ тахти олдида қадрли. Агар жаҳонгир шоҳ хоҳласа, хуш қабул этади. Уни биз пешкаш тарзида Эрондан шерюрак шоҳ ҳузурига келтирдик. Шоҳаншоҳ унинг деганларини маъқул топди. Ўзича улар юкига баҳо берди. Зарнигор бир жоманинг баҳосини шаҳриёр тикилган жома оғирлигича зар билан баҳолади.

Ҳар бир ҳарир жомани бир қизил олтин болишдан, зарпеч карбос жомадорга бир оқ кумуш болишдан берди. Айтишларича бир болиш беш юз мисқолга teng. Бозоргонлар учун ҳайма ва гиргоҳлар тиклашни буюрди. Ҳар кун кетиш вақтларигача улар ҳаражатини бериб, иззат ва хурмат кўрсатдилар. Ул жамоатнинг пойи қадамларини бағоят муборак тутдилар. Назм (мазмуни):

Хушхулқ ул шоҳ мусулмонларнинг шу ерда бўлишини яхшиликка йўйди.

Уларнинг қайтиб кетиши ҳангомида навозишу маҳсус марҳаматлар кўргузиб, саноқсиз инъому эҳсон қилдилар.

Корачор нўён, фарзандлари, хешу акробаларига қаратадедилар: «Ҳар бирингиз, сиз мусулмонлар бир аминни молу бизоат билан бу савдогарларга ҳамроҳ қилиб жўнатингиз. Зоро, ул мамлакатдан тухфаю табаррукотлар олиб келишгай. Амри Соҳибқирони аъзамга мувофиқ беш юз нафар мусулмон аминни ҳамроҳ қилиб тижоратга жўнатдилар. Назм (мазмуни):

Юклари мушк, зар, дирамлардан иборат бўлган беш юз мусулмон бир бўлиб олишди. Уч нафар покиза мусулмон у ердан элчи қилиб жўнатилди. Бирининг (исми) Муҳаммад, иккинчисиники Умар, учинчиси покдин Юсуф эди. Уч элчи-ю беш юз савдогар бўлиб, моллари мушки тотор эди. Бичак билан элчилар йўлга тушди, шоҳ ҳузурига эл бўлишни изҳор қилиш ниятида. Бичак ёрлиғ мазмунга тўла эди: «Тангри жаҳонни сену менга берган. Сену мендан бошқа бунга сазовор бўлмайдики, биз одамлар осойишини

хоҳлаймиз. Сенинг мулкингдан бизга савдогарлар етиб келди. Биз томондан улар неларга сазовор этилгани борасида сенга етказурлар. Биздан олганларини сенга қолдиурлар. Биз тарафдан ҳам савдогарлар ўз моллари билан ўша томонга борурлар. Сенинг мулкингта кириб боришлари билан савдонинг талабгори бўлурлар. У диёрда сенинг ҳузурингда улар ёлғиз. Бизга зарур нарсаларни сотиб оладилар. Сен менга фарзанддек саналгунг. Эронда сен меҳтарлардан ҳам улугсан. Тангри жаҳонни икки балиқقا топширди. Уни эҳсону адолат билан безади. Биз яхши ишларга машғул бўлган чоғда сен бизга мададкор ва таянч бўлганинг яхши. Биз бир-биirimизга дўстмиз. Шунда йўллар бадниятлардан тозаланади. Замин адолатдан обод бўлганида, барча халқ бизга офарин айтар.

Беш юз нафар мусулмон савдогар уч нафар элчи ҳамроҳлигига жўнатилди. Элчиларнинг бири Муҳаммад Хоразмий, иккинчиси Умар, учинчиси Юсуф эди. Элчилик мактубининг мазмуни шундай эди: «Ул тарафдан бозоргонлар бу диёрга келишиб. Уларга қай тарзда эъзоз-икром кўрсатилганини ўzlари айтиши мумкин. Улар нимани мушоҳада қилган бўлсалар, баён қилсалар керак. Бу томондан ҳам бир мусулмон жамоаси турли молу газлама, мушқу чиний тансик буюмлар, зару нукра, кўплаб жун кийимлар, жавоҳири тансуқот билан ул диёр сари йўналдилар. Бу аҳду паймонда осмону замин эгаси рўйи замин мамлакатларини бизга ва сенга тортиқ қилди. Худо бандалари бориб келишиб, ободончилик билан машғул бўлмоқликлари лозим. Бизу сенинг, улар даври сultonларининг саховатидан хурсанд ва баҳравор бўлурларки, замон мардуми бизу сенинг дуойи жонимизни қилиб яшайдилар».

Бу жамоат Ўтрор диёрига етганларида, Сulton Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан қўйилган Ўтрор ҳўқими Имолчуқ ҳузурида жанжалга дуч келдилар. У Сulton Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотунга қариндош бўлганидан Фойирхон лақабини олган эди. Савдогарлар жамоасидан бири ҳинди бўлиб, илгари жуда машҳур экан. Уни танир эди. Илгариги одатича ул Ҳинди уни Имолчуқ деб атади. Бу маъни ул соҳиби давлат хотирига оғир ботиби. Дарғазаб бўлиб, бозоргонлар моли тамаъида тоғирлар жонига қасд қилди. Ул бегуноҳларни ҳисбга олди. Назм (мазмuni):

Ўтрорда савдогарларни тутиб қолди, бу ишни дев кўрса ҳам лол қоларди.

СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҚ МУЛКИНИНГ ХАРОБ БЎЛИШИГА САБАБ БЎЛГАН НОМАҚБУЛ ҲАРАКАТЛАР СОДИР ЭТИЛИШИ ЗИКРИДА

Султон Муҳаммад Хоразмшоқ томонидан содир бўлган носавоб ҳаракатлардан бири шу бўлдики, тухмат воситасида Ҳазрати Шайх валитарош Шайх Нажмуддин Кубро қаддаса сирраҳумо муриди Шайх Маждиддин Бағдодийга Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотун билан бир кечаси Султон мастилигида қасд қилдилар. Маст ҳолатида ул дин бузурги қатлига рухсат берди. Эрта тонгда хушёрга тортгач, қилмишидан пушаймон бўлди. Жавоҳир тўла бир табак ва олтин тўла таштни Ҳазрати Шайх Нажмуддин Кубро, қаддаса сирруҳу хонақоҳи дарвешлари жамоаси ҳузурига жўнатиб, «буни дарвешлар суфра қилсунлар. Беихтиёр юз берган бу гуноҳ учун афв этсунлар», деди. Шайх дедилар: «Унинг хунбаҳоси зару жавоҳир эмас, балки унинг калласидир, яъни Султон ва бир неча минг ҳалойиқ».

Мовароунаҳр мамлакати Афноку Ўтроргача Султон Муҳаммадга қарор топгач, муборак сана — 613 йил ҳижрийда азим халифаликка, амирал-мўминин ан-Носир биллоҳ Абулабbos Аҳмад дорулхилофасига қасд қилди. Булар ичидаги ваҳшатли воқеалар ҳам бўлди. Бири шулки, исломга тақлид қилган коғир Жалолуддин Ҳасан сабил яловини Ҳижоз сари йўналтириди. Унинг яловини Султон яловидан илғор деб билдилар. Султон саҳобаларини ҳақорат қилдилар. Иккинчиши ўшуки, ўша даврда Фазнинни босиб олди ва Дорулхилофа мутаассири Малик Шаҳобиддин ғурий хазинадан чиқди. Ғурийларни бу Хоразм ва Хоразмшоқ қасдига ундади. Ғурийларнинг қасд қилиши Дорулхилофага қарши ҳаракатдан олдинроқ бошланди. Шу жиҳатдан Султон ўта маъюс, шикаста бўлди. Шу сабабли мамлакат имомларидан фатво олдики, Бани Фотима саодатлари турганда халифалик Аббосийлар сулоласига насиб этмаслиги лозим. Улар бу иш мустаҳки эмаслар. Яна, улар Ажам подшолари йўлидан бордилар. Ана шу баҳоналарни рўкач қилиб, халифа номини барча мулкларида хутбадан чиқариб ташлади. Чин содотидан бир сайдид Алоулмулк Термизий номли бузургни халифаликка (в.656) номзод тайинлади. Саноқсиз лашкар билан халифага қарши юрди. Аббосийларни ағдариб ташламоқчи бўлди. Домғонга етганда Отабек Саъднинг Ироқни босиб олиш ниятида Шероздан Райга келгани хабарини эшилди. Султон саноқсиз лашкари билан шошилинч равишда қайтди. Султон у ерга етганда Отабек форс ва ироқ лашкари билан унга қарши чиқди. Жанг бошланганда:

дастлабки ҳамладаёқ Отабек лашкари шикаст топди. Отабекни асир олдилар. Султон Отабекни ўлдирмоқчи бўлди. Отабек Саъд малик Насузандга илтижо қилди. Уни васила қилди. Султон унинг илтимосини қондирди. Лекин ҳар йили Форс ҳосилидан тўрт донг хазинага етказиш, Истаҳр билан Ашканун қальъасини Султон гумашталарига топшириш, Отабекнинг ўғли Абубакрни гаровга топшириш ва уни Ашканун қальъасида бандиликда сақлашга қарор килинди. У бу қарорларга вафо қилди. Султон мавқаби Райдан чиқиб кетиб, Ҳамадонга етганида Ироқни тасхир этмоқ ниятида Табриздан Отабек Авранг Ҳамадонга келиб, жангга шай турарди. Лашкар аҳли у билан жанг қилмоқни истади. Султон деди: «Бир йилда икки подшоҳликни олмоқ яхшиликка олиб келмайди. Уни ўтказиб юборинг, ўтиб кетаверсин». Отабек Авранг эсон-омон Озарбайжонга қайтиб кетди. Султон Мұхаммад Ҳамадондан Астробод томон ўтмоқчи бўлди. Йўл давомида ўйдим-чукурларнинг кўплиги, қорнинг қалин ёққанидан йўл топа олмади. Совук шиддатидан ва ёғингарчиликнинг зўрлигидан лашкар отларининг кўпчилиги нобуд бўлди. Зарурат юзасидан Ҳамадонга қайtdi. Унинг ҳашамати диллардан арий бошлади. Дорулхилофага қасд қилгани унга обрў келтирмади. Шундай бир аҳвол асносида яшиндек Илончук элчиси етиб келди ва кўп сонли жамоа кўплаб мол ва саноқсиз совғалар билан Чингизхон ўрдусидан келгани ва Эрон томонга бормоқчи эканликларини хабар қилди. Мамлакат мадоҳили ва маҳорижидан уларнинг воқифлиги яхшими? Назм (мазмуни):

Душман ўз оёғи билан келиб тумшуғидан тузоқка илингандা, бузулган молининг қони ҳаромлигини тушунди.

Султон бу борада мулоҳаза қилиб ўлтирумай, уларнинг қасди жони ва моли торожига рухсат берди. Илончук дейилувчи Фойирхоннинг элчиси қайтиб келгач, Фойирхон шу номақбул (в.66) ишни амалга оширишга киришди. Чингизхон элчисини бозоргонлар жамоаси билан бирга, гуноҳсиз бўлсалар ҳам, катл этди. Улар келтирган барча нарсани ўз тасарруфига олди. Назм (мазмуни):

Сербаҳтилилк заволга юз тутади. Бирор нарсага интилса, увол ўлгуси.

Шу сабабли вайрона бир олам, бехонумон бир жаҳонга мубаддал бўлдилар. Хуннинг ҳар қатраси Жайҳун каби оқди. Ҳар бошидаги тори мўйича айланга гўйга айланди. Назм (мазмуни):

Бегуноҳ бошнинг ҳар тор сочига минглаб сарварлар боши фидо бўлди. Ўз конинг ярим жав нуқра фойдаси

бўлмаса бўлмасин, заргарларнинг қанчадан-қанча хирмани совурилди.

Шу ҳодиса вўкуъидан олдин ул жамоатдан бир нафари банддан қочган эди. Ўз дўстлари воқеасидан вокиф бўлгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам даргохи томон шошилди. Ҳамроҳлари саргузашти сурати уни ғуссага солганди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам бу хатарли хабарни эшитиб, газаб оташи шу даражада аланга олдики, унинг тобиши устига дарё ва конни ағдарди. Назм (мазмуни):

Унинг газаб оташи шундай аланга олдики, тобига қуруғу кўл кўярди. Дастидан катта-кичикнинг ғуссаси ощи. Дибу кўзлар қону сувга тўлди.

У ўрнидан дарҳол туриб, яқинида ёлғиз турган пушта устига чиқиб, кулоҳини бошидан олди ва камарини белидан ечиб, ниёзли юзини тупрокқа сурта бошлади. Ўртангандан дилидан бениёз тангри даргоҳига нола қила бошлади. Тамомила ожизу шикасталик билан қозилюлҳожот ва олам ус-ситрул-ҳаққиётга муножот қилиш билан машғул бўлди. Байт (мазмуни):

Замонлар лавҳида номи биринчи бўлиб ёзилганлар, эй худо! Бу эзид, бу эса тангридир! Назм (мазмуни):

Йўлида исломни изларкан, бу (пайғамбарлар) охири, бу шериксиз (тангри) дегани-деган. Назм (мазмуни):

Соҳибқирон пушта тепасида камарини ечиб, кулоҳини олиб, юзини тупрокқа суртганча зорланди: «Эй пок Тангirim, сен арзидод қилувчиларни кўкларга кўтарувчисан, бу бегуноҳларга шафқат кўзи билан бок. Гарчи, кийнаҳоҳ бўлсанг ҳам, бегуноҳ ўлганларга шундай назаринг муносибдир». Уч кечаю кундуз шундай илтижо қилди. Фаму андуҳидан кўзу лаби ҳўлу қуруқ бўлиб турди. Ногоҳ унинг фарёдига фойибдан етиб келдилар. Етти юз чодирли кўринди. Хотири ўрнига тушди.

Агар Оллоҳга раҳмат ўқиса ҳам уч кеча-кундуз ўтгач, унинг кўплиги мулку малакутга ғулғула солди. Нариги дунё сокинлари кўл кафтларини «омин!» га очдилар. Ложарам унинг дуоси ўқи ижобат нишонига етди. Гайб оламидан келган овози мисол муддаосига муносиб. Ҳуши қулогига етдики, ҳеч бир шаку шубҳасиз хотири лавҳи ва замири лавҳига нақшланди. Зеро, бу интиқомнинг ишга солиниши ва Султону унинг тобеълари устидан голиб чиқиши албаттга шубҳасиздир. Назм (мазмуни):

Тангри даргоҳидан ҳеч ким ноумид бўлмади. Шикаста дил бул қулғга калид бўлди.

Максади ҳосилига мос тушувчи гайб овози қулогига

етгач Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ул пуштадин ўрдасига хуррам ва хушдил қайтиб келди. Назм (мазмуни):

Марди-майдонларга шундай хушхабар берди: Тангри
ғамли дилларни шод қилди. Энди лашкар тӯзмоқ, белга
камар боғлаб, (душиманга) адоварат бошламоқ лозимдир.
Бегуноҳлар боши қасоси учун минглаб кишиларнинг боши
йўлларга узилиб тушди.

Шундан сўнг лашкар тартиб бериш ва ҳозирлашга
фармон берди. Тавочиларни лашкарлар йўклови учун ҳар
тарафга жўнатди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурига:
«Эккан уруғлар униб чиқди. Билмаймизки, ҳосили не бўлур»,
деган мазмунда хат битиб элчи жўнатди. Назм (мазмуни):

Султонга шундай хабар жўнатди: «Фазаб тифини
ғилофдан олгин, зеро сен жабру зулм тухмини эқдинг.
Олганинг юзи қоралик, ўтқир қилич захми. Сени ўз юри-
шимдан огоҳ қилмоқчиман. Сен ҳам жанг асбобини
ростлагин. Шуни билгинки, мен етиб борурман, кейин ғофил
қолибман, деб айтмагин».

Соҳибқирон аъзам Чингизхони муazzамнинг Эрон
мамлакати томон азми муқаррар бўлгач, жаҳонқушойлик
тадбиридан келиб чиқиб, ўз мамлакати теварак-атрофларида
бирор киши бундан саркашлиқ қиласидиган бўлса, уни дафъ
қилмоққа саъй қилди. Чунончи, найман подшоҳи Кушлук-
хон ибн Тойонгхон ва Макрит подшоҳи Тўқбуғон ибн
Тўқтобеки (в.67а) бошқа мухолифлар билан бирга қолган
эдилар ва йўл атрофларида фитна ва фасод кўтариш билан
шуғулландилар. Аввал Кушлукхоннинг дафъи тадбирини
қилиб, Жаба нўённи шу тадбир чорасига тайин этди.

КУШЛУКХОН ҚИССАСИННИГ ОҚИБАТИ

Кушлукхон Хўтан ва Кошгарда зулму бедодликни
ҳаддидан оширди, ислом биносини вайрон қилмоқ, мусу-
слмонларга азоб бермоққа қасд қилди. Назм (маҳмуни):

Ул носазони дафъ қилмоқ учун менинг гардим билан
саҳрова етишмовчилик аникланди. Зулму бедод ҳаддидан
ошди. Ситамдийдалар дуоси асар қилди. Бир оз фурсат
орадан ўтгач, мазлум дуоси қабул бўлди.

Соҳибқирон фармонига биноан Жаба нўён чексиз
лашкар билан Кушлукхон дафъи учун отланди ва Кошгар
мамлакатига йўналди. Соҳибқироннинг қаҳрли лашкари
овозасини эшитиб, Кушлукхон Кошгарни ташлаб қочди.
Назм (мазмуни):

Бадаҳшон томонда яланг отда наймацлар бошлиғи

Кушлук ибн Тойонг жаҳонгир сипоҳи гардини кўриб, оромини йўқотди. Қўрқанидан у шаҳардан қочди. Жаба Кошғарга лашкар киритди.

Жаба нўён Кошғар мулкига дохил бўлгач, шаҳарга жар солдирдики: назм (мазмуни):

Кошғарда ўз дину миллиатингиздан қайтмангиз, ўз одат-ларингизда қолингиз.

Кушлукхон лашкаридан бўлган найманлардан кимни топсалар, қатл этдилар. Лашкар Кушлук ортидан ҳар тарафга чопди. Назм (мазмуни):

Девзод Кушлук ортидан Жаба елдек лашкар тортди. Бадахшон тарафдан оёгини тортиб, сахрода майдек елди.

Кушлукхон жон кўрқинчида ўзини Бадахшон сарҳадидаги Кўҳистонга урди. Ниҳоятда ҳайрат ва изтиробда бир дара томон кетдики, чикадиган йўли йўқ эди. У ерда бир тўда Бадахшон (в.676) вилояти овчилари ул тоғда шикор қиласар эдилар. Уларни кўрган мўғуллар дедилар: «Биздан қочган бу жамоани тутиб бизга топширсангиз, бажонидил сизга амонлик берурмиз». Улар Кушлукхон ва унинг тобеълари гирдини ўраб олиб, ҳаммасини тутиб олдилар ва мўғуллар сари судрадилар. Улар уни қатл этдилар. Бошини олиб, йўлларига қайтдилар. Ул қасабада Бадахшонлилар қўлига жуда кўп ўлжа ва жавоҳир тушди. Назм (мазмуни):

Кўрдики, хонадон душмани билан хорликдан ғайбдан тангри не қила оларди. Худо бир кишига тақвият беради. Исломни йўлга қўяди.

Шу сабабли Хўтан ва Кошғар шаҳарларидан Оби фасокатки, уни Сайхун дерлар, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам мулкларига қўшиб олинди. Тўқбағон ибн Тўқтобеки, Макрит подшоҳи Кушлукхон истилоси замонида Кошғар ва Хўтан устида ундан ажралиб кетган эди ва Ҳум Кечик томонга бориб, хон Жўжи ўғлонни саноқсиз лашкар билан унинг дафъи учун жўнатади.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ҲУЖУМИДАН СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲНИНГ ОГОҲ БЎЛГАНИ ЗИКРИ

Чингизхон элчиси Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ хузурига етгач, унинг ҳаракатидан огоҳ бўлди. Ўғли Султон Руқниддинни Ироқда қолдирди. Имодулмаликзодани молу мулк забти ва мулк тадбирлари учун унга мулозим тайинлади. Ўзи эса Мовароуннахрга жўнади. Назм (мазмуни):

Хоразмшоҳ бу аҳволдан хабар топиб, шоҳ билан урушмоққа ҳозирлик кўрди. Ироки Ажам мулкидан қайтиб, Хурсон шаҳарлари томон шошилди.

Султонмуҳаммад Нишопурга етганда, шу ерда бир ой туриб қолди. Момоси чўлидан адашиб, ҳазилу ҳузул хатари билан кўнглини чоғ қилди. У ердан Бухорога жўнади. Шаъбон саккизидан то тўққизинчи шавволгача шу ерда яшади. Баҳор мавсуми етиб, замонасозлик қилиб йигитлiği тутди, йўлдан озди. Тинмай (в.68а) аргувоний шароб ичиш билан машғул бўлди. Сўнг ўша ҳудуд ва ноҳиялар лашкарларини тўплаб, Самарқандга йўналди. Бу ерни пойтахт қилмоқ истади. Султон Усмон Гурхон билан ёғий бўлиб юрган кезларда у Султон Муҳаммад Хоразмшоҳга тобеълик изҳор қилиб, Султон Муҳаммад номига пул зарб қилди ва хутба ўқиттириди. Султон Муҳаммад унга қизи Хондсултонни берди. Кейин Султон Усмон муҳолифлик кўрсата бошлади. Номуносиб ҳаракатлар қилди. Султон уни қатл этиб, Самарқандни ўзига пойтахт қилди. У ерда масжиди жомеъ бино қилди. Самарқандга етиб келиши билан бир қадар яна ўзига бино кўйганиданми, балки ғафлат босганиданми, айшу тараб бисотини ёди. Ўша аснода Тўқбуғоннинг макрит қабилалари билан келаётгани хабари Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ қулогига етди. Шунинг учун Жанд томон кетди. Жандга етгандан кейин Жўжининг лашкар билан таъқиб қилиб келаётганидан хабар келди. Султон ихтиёр жиловини Самарқандга қайтарди. Эҳтиёт чораларини кўриб, Самарқандга келиб етди. Қолган-кутган лашкарни тўплади ва яна Жандга йўналди. Бу ердан уларга қараб юрди. Назм (мазмуни):

Жанд тарафга шундайин сипоҳ тортдики, муҳосиб унинг саноғига ета олмасди. У ердан турклар сарҳадига кириб борди. Унинг улкан сипоҳи залвор оёқли тошдек жиларди. Мансабу сипоҳи билан шу даражада мағрур эдикি, офтоб унинг кўз ўнгига заррадек.

Икки дарё оралиғидаги қатлу қиҳ уйига етгач, ҳисобсиз ўлдирилган одамларни кўрди, ҳали қотиб ултурмаган қонларни кўрди. Ўлдирилганлар орасидан бир ярадорни топдилар. Ундан бор гапни билиб олдилар. Маълум бўлишича, Жўжи ўғлон лашкари бўлиб, Макрит подшоҳи Тўқбуғон ибн Тўқтобеки билан жанг қилган ва ғолиб келган. Ўша куниёқ Султон Жўжи лашкари ортидан равон бўлди ва кейинги куни у билан рўбарў келди.

СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲНИНГ МЎҒУЛ ЖАМОАСИ БИЛАН ЖАНГИ ДОСТОНИ

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мӯғул лашкари ортидан этиб, жанг бошлаб юборди. Назм (в.68б) (мазмуни):

Султон (силоҳ) гўли билан шундай хужум қилдики,
мӯғул сипоҳи кўз олдингизга келарди. Етиб келгач, буг
чалдилар. Хоразмшоҳ тур остидан ўрин олди. Лашкарни
жанг саҳросига олиб кирди. Лекин мӯгулни Чочий чанг банд
этганди.

Султон сипоҳи жанг қилишдан мӯғул лашкари мукотила
ва мукобаладан қочишарди. Шу нарса урф эдикӣ, айтишади.
Назм (мазмуни):

Эй шахриёр, ёшлиқ этиб, муллога ишониб, комронлик
қилмагин. Эй шахриёр, дилимизни ғамга солма, ўз жонингга
қасдимизни қўзгама. Чингизхон бу диёрга бизни бошқа иш
билан жўнатган. Лашкарпаноҳ у шоҳдан Хоразмшоҳ билан
урушмоқ ижозатини олмаганимиз. Уларнинг бу гапидан
султон ғазабга келди. Лашкарини уларга қарши ташлади.

Мӯгуллар таҳминича, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ
улар томон келарди, зарурат туғилганда жанг қилишади.
Назм (мазмуни):

Мӯғул сипоҳи оз эди, лекин юз ёмон жангчидан бир
яхши ботир афзал. Улар султон сари дев каби шундай хужум
қилдиларки, (лашкари) қалбини сурон билан ёриб ўтдилар.
Осмон мартабали султон ўша куни яраланиб, асирга тушай
деди.

Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад хоразмшоҳ
лашкар қалби тўқнашганини кўриб, ҳамла қилди. Ўша кун
кечгача қаттиқ туриб мардона жанг қилдилар. Назм
(мазмуни):

Ўша куни у жангда қаттиқ турди. Кўзголганда темир
тоғдек оғир жиларди.

Қоронги тушгач, мӯғул лашкари Чингизхон тарафга
равона бўлди. У ерга етгандаридан кейин, бўлган воқеаларни
арз қилдилар. Назм (мазмуни):

Ул сипоҳ шоҳ ҳузурида Хоразмшоҳ аҳволининг яхши-
ёмонини сўзлаб бердилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам бу хабарни
эшитиб, қаҳр оташи алангаланди. Назм (мазмуни):

Мамлакат паноҳи шоҳ бу сўзни эшитди ва сипоҳ
тўплансин, деб фармон берди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ БИЛАН МУҚОБАЛА ВА МУҚОТИЛА АСБОБИНИ ҲОЗИРЛАГАНИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳаракати (в.69а) яқинлашганда, озгина мӯғул сипоҳидан талон-тарож кўрган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг дилини ҳавфу ҳарос әгаллади. У ердан қайтиб, Самарқандга келди. Мунажжимлар дейиши: «Суъуд ватадлар даражаларидан чикди ва Ошир соқитдир. Нозир наҳслар чандонки, Голе Ошира сояси зулмлар даражасини ўтказур. Кириб келган душманлар қаршисида бирор иш бошлаш ихтиёрини қила олмагай». Бу сўзлар унинг ваҳму ҳайратининг ошувига сабаб бўлди. Назм (мазмуни):

Ёмон баҳти уйғонган киши кўзига роҳат уйқуси яращадими? Кимдан бойлик юз ўтирган бўлса, ишининг равнақи йўлини ҳеч бир тополмайди. Султон Муҳаммад бу сўзни эшитиб, бутунлай ҳайрат дарёсига чўмди. Энди унга савоб иш йўли боғланди: офтобдан ой нури насиб бўлмайди. Ўзи қилган ишлардан пушаймон бўлди. Лекин унга ҳеч ким надомат қилмади.

Айтишларича, ўшанда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ иҳтиёрида саноқсиз аскар, кўпгина лашкар бўлган. Муҳосиблар унинг сони 400 мингдан кам бўлмаганини айтганлар. Аммо, мӯғул лашкари юришидан кейин Қорача Ҳожибни ўн минг киши билан Ўтрорга Ғойирхонга мадад учун жўнатди. Токи, у Ўтрор муҳофазасини уюстиргай. 30 минг кишини Бухоро мудофааси учун тайинлади. 110 минг кишини Самарқандда қолдирди. Шу жумладан, 60 минги турклар эди. Уларнинг сардорлари Султон ашрофу аъёнларидан бўлган хонлар бўлиб, ҳар бири ўз даври Асфандиёрларидан эди. 50 минг киши тожик муфридларидан бўлиб, ҳар бири бир Рустам эди. 40 минг кишига қальбалар ва ҳисорлар қуришга фармон берди. Хандокдан боғ четигача етказдилар. Эртаси куни султон ҳаракат қилиб, унинг устидан ўтди ва дедики: «Бизга қасд қилган лашкар, агар ҳар бири биттадан бу сандиққа тозиёна ташласа тўлгусидир». Назм (мазмуни):

Гапу сўз, шаҳар, лашкар ва жондан бир йўла қарз олдилар.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ у ердан Нахшаб йўлига равона бўлди. Қаерга бормасин ҳалққа (в.69б) васият қиласиди ва дер эдики: «Чорангизни кўринг, најот ерларини кўлга киритинг». Бир кишини Хоразмга жўнатиб, онаси Туркон хотунга бошқа хотунлар ва болалар билан жамеъи

хазина ва захираю, кимматбаҳо матоларни, нафис буюмлар ҳамда жавоҳирларни олиб Мозандаронга кетиши лозимлигини айтди.

Хабар Туркон хотунга етгандан кейин атрофдан келганлардан болаларгача воқиф бўлдилар. Амирлар ва аъёнларни лашкар билан Хоразм муҳофазаси учун қолдирди. Бошқа ўғиллар ва унинг хонадонидан бўлган болалар ва султон ҳарамидагиларни олиб, Мозандарон томон жўнадилар. Назм (мазмуни):

Чексиз дабдаба билан Хоразмдан Мозандарон сари йўналдилар.

Султон бу воқеа тадбири не натижага мусассар бўлур, деб аркони давлатдан ким билан маслаҳат қиласин, ҳар ким ўз акли андозасича сўз деди ва маслаҳат кўрди. Қўриқчиликда айём тажрибали ва тадбирда ниҳоятда мулоҳазали ва фикрловчи кишиларидан бир жамоа дедики, Мовароуннаҳр қиссаси уни бу ҳолда саклаб қолиш мумкин бўлган чегарадан ўтгандир. Энди Хурсон ва Ироқнинг қўлдан кетмаслиги чораларини кўрмоқ зарур. Бугунги кунда ҳар шаҳар ва тарафга жўнатилган лашкарларни қайтармоқ лозим. Ёппасига ҳужум қилиб Жайхун дарёсини қўлга киритиб, мудофаа билан машғул бўлмоқ лозим. Мўғул лашкарининг дарёдан ўтишига ва бу тарафга келишига йўл қўймасликка саъй қилмоқ керак. Яна бир тўда одамлар Ҳиндистон ва Фазнин томонларга кетиш лозимлигини айтишди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ шу истакка мойиллик билдири ва иккинчи таклифни ихтиёр қилди. Йўлга чиқиб, Балхга етиб келди. Бу вақтда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли Султон Рукниддин Ироқда эди. Имодулмулк Совожини тухфа ва ҳадялар билац отаси ҳузурига жўнатди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурида Имодулмулкнинг фириб йўллари кўп бўлди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ дилига ватанга меҳр ҳиссини солди. Бу жамоат кўп тортишувлардан кейин ўзни ундан узокроққа тортишимиз ва Ироқ томон кетишимиз лозим, деган қарорга келди. У ерда лашкар тўплайжакмиз ва сўнг ишга киришурмиз, дедилар. Султон (в70а) Жалолиддин Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўғли бу вақтда отаси билан бирга эди ва отасининг раъини инкор этди ва деди: «Агар Султон Ироқка кетадиган бўлса, лашкарларини менга қолдирсин. Мен эса Жайхун дарёси бўйида тургум. Дарёнинг у томонини (мўғуллар) эгаллайдиган бўлса, бу томонга ўтказмагайман, монеълик қилурмен. Энг тўғри йўл шул». Назм (мазмуни):

Кетиб Жайхун томонга чодир тикаман: душманлар

жонига қасд қилурман. Бу сипоҳ билан у ерга бориб етсам, дарёнинг у томонига ғаним бормагай. Аммо, биздан сенга зиён-заҳмат етгудек бўлса ҳалқ бизга таъна гап айтмайди.

Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ чехрасида қалқиб турган ҳавф шиддати ва ғалабасидан ўғли Султон Жалолиддин сўзига илтифот қилмади. Назм (мазмуни):

Ёш йигитнинг кексалардек сўзларини уқувсиз Султон эшитмади. Унга деди: «Толеим ёр бўлмаганидан бирор ишга ҳам қўл урмайман!» Унинг вояга етганини тушунмади. Бу сустлиги унга ҳам ўтишини билмади. Тангри бир кимсанни хор қилса, тўғри йўлдан боришга бўйни ёр бермайди.

Оқибатда, Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ Имодулмулк фикрини маъқул топди. Ироқ томон азимат қилмоққа ихтиёр айлади. Заҳардан аччиқроқ айш билан Балх шаҳридан чиқиб кетди. У ердан Панжобга мактуб йўллаб, ҳаводиси аҳволдан хабардор бўлишни топширди. Ўша кезларда баногоҳ ҳабар келди, Бухоро олинибди, деб. Султон дарҳол ўз салтанати фаноси учун тўрт бор такбир ўқиди ва мамлакат келининг уч талоқ айтиб, чодир гўшасига боғлади. Ражъат (қайтиш)ни чунончи, бундай боғламади. Юзини захга бериб ётди. Унинг лашкарининг кўпчилиги туркман жамоасидан, онасининг хайлу хешларидан. Уларни қаъдалилар, шунингдек, ўрониёнлар ҳам дейишган. Бу безовталик асносида Султон Мұхаммад Хоразмшоҳни ўлдирмоққа қасд қилдилар. Бунга сабаб шул эрдики, Хоразмшоҳ девони аҳлидан бўлган Бадриддин Амид Султон Мұхаммад Хоразмшоҳдан қўрққанидан қочиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам паноҳига бориш учун унга ихлосу садоқат изҳори билан нома юборди (в. 70 б). Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам тилидан ҳам орқасидан дўстона маваддатнома ёзиб, жосус қўлига юборди. Бу мактублар Султон хизматчиларидан бирининг кўлига тушди. У буларни Султонга етказди. Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ ўз амирларидан бадгумон бўлиб, буни баъзи хос кишиларга изҳор этди. Шу бўлди-ю, бу воқеа овозаси кенг ёйилди. Амирларнинг баъзиси ҳам Султон Мұхаммад Хоразмшоҳдан қўрқишиб, ваҳимада бир тўда амирлар ва сипоҳийлар Султон хобгоҳи томон юрдилар. Султон бундан воқиф эди. Хобгоҳни ташлаб холи жойда хиргоҳ тиккан эди. Ҳалиги тўда яrim кечада қўлларига ўқ олдилар. Эрта тонгда отилган ўқлардан хиргоҳни фарболдек илма-тешик кўрдилар. Султон Мұхаммад Хоразмшоҳнинг соғ-саломат қолгани маълум бўлгандан кейин, ҳалиги жамоа разил хатти-ҳаракатлари туфайли жон ваҳмида қочиб қолдилар ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳузурига жўнадилар. Султон

Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қолган амирларига ҳам ишончи қолмади. Шу сабабли ҳар бир амирини бир шаҳарга жўнатди. Ўзи ваҳимада Нишопур томон йўналди. 617 сана туркий илон йилида музaffer сафар ойининг 12 сида, Нишопурга етиб келди. Фоят ғамгишлигидан, айшу ишратга машғул бўлди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ЭРОН МУЛКИ САРИ ЮРИШИ БАЁНИ ЗИКРИ

Мўътабар тарихларда ракам ва зикр қилинганки, 615 сана, тавушқон йилида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўз мамлакатлари аскарларидан лашкар тартиб бериб, Эрон сари равона бўлди. Назм (мазмуни):

Жаҳон мулки шаҳриёрларининг шоҳи Соҳибқирон Чингизхон Темучин Султон билан жанг қилмоққа адоват дилини кўйди. Амирларига мукофотлар берди.

Йўл асносида теварак-атрофдан лашкарлар келиб унга кўшилишди. Назм (мазмуни):

Баҳор чори атрофдан сел йигилиб дарё бўлганидек, майл ҳам жўшади.

У ердан қорлуғ қавми ҳокими Арслонхон (в. 71 а) ўз қабиласи билан Қийолиғдан чиқиб лашкаргоҳ сари йўналди ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўрдусига келиб кўшилди. Бешбалиғ уйғурларидан Идиқут ўз қавми билан келди. Олмалиғдан Шайқуноқ Тегин укаси билан қонғли ишбильармон одамлари билан хизматга келди. Назм (мазмуни):

Теварак-атрофдан кўплаб сардорлар саноқсиз лашкарлари билан етиб келдилар. Хизматга бел боғлаб, мадхияга оғиз очдилар.

Аммо, қирғиз лашкари мухолифлик қилиб, уй-уйларига қайтган эдилар. Шу сабабли Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Жўжини саноқсиз лашкар билан улар устига юборди. Назм (мазмуни):

Шоҳ шаҳзода Жўжига деди: «Хўтан томон қирғизлар устига лашкар тортгин. У ўлкани босиб олгин. Шум ёғийлар саркашлигини синдир!» Коон фармонига кўра ўғил улкан мӯғул лашкари билан йўлга тушди. Қирғиз дарёсининг юзи яхлаган эди. Ундан шоҳ лашкари зудлик билан ўтиб олди.

Жўжихон дарёдан ўтиб, ул жамоатнинг маскани бўлган ўрмонга етишди ва хужум қилди. Ул қавмнинг барчаси эллик тоати ҳалқасига итоат гарданини кўйдилар. Шаҳзода Жўжи

у ердан қайтиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамга келиб қўшилди. Назм (мазмуни):

Эрон йўли қийик, ёки тўғри бўлса ҳам Туронда ҳеч кимда шубҳа қолмади. Жаҳонгир ҳар томонга сипоҳ тўпланиши ҳарини жўнатди. Султон билан уруш килмоқ ниятини айтди. Ўз мақсадидан уни ҳам огоҳ қилди. Ўрдууддан бир кишини олдинга жўнатди (ва сultonга етказди): «Эй бегуноҳ савдогарларни ўлдирган. Улар қасосини сандан мен олувчиман!».

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ЎКТОЙХОН ВА ЧИҒАТОЙХОННИ ФОЙИРХОН УСТИГА ЎТРОР ТОМОН РАВОНА ҚИЛДИ

Ўктоҳон ва Чигатойга тобеъ, ҳисобсиз лашкар бир-бир ўзларини дарёга ташлаб, сузib сувдан ўтиб олдилар. Ҳазилхузул билан Ўтрор сари йўналдилар. Манзилу марҳалалар кезиб, ул ерга етдилар. Назм (мазмуни):

Қалъа олдида шоҳ баҳти пайидан бўлиб, сарой тепасига чиқди арава устидан.

Фойирхон ва Қорача Ҳожиб ҳисор тепасига чиқдилар ва қалъа муҳофазаси билан машгул бўлдилар. Инолчук лашкар эну бўйини кўздан кечирди. Назм (мазмуни):

Офтобдек нур сочиб турган бир ойни кўрди. Беҳисоб лашкар зарралардек уни ўраб олган эдилар. Кўрқанидан жонидан умидини узди. Ҳаросда тол баргидек титрарди. Ўзи эккан уруғ униб чиқиб, унга салом берәётган эди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам Жўжихон, уйғур қабиласи подшоҳи Идиқутни улкан лашкар билан Жанд томонга равона қилди. Улоқ нўён ва Сангтур ва Буқойни беш минг жасур қонхўр суворий билан Фасокат сари йўллади. Назм (мазмуни):

Кетма-кет ҳар ўлка, ҳар томонга мавқиби билан амирларини жўнатди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ҚУББАТУЛИСЛОМ БУХОРО САРИ ЮРИШИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг ўзи Тулихон билан қолган лашкарни олиб Бухорога ҳаракат қилдилар. Айтадиларки, Бухоро лафзи «Бух оро» сўзларидан келиб чиқсан бўлиб, мўгуллар тилида «илм мажмаъи»

демакдир. Бу лафз уйғур ва хитой бутпарастлари тилида улар ибодатхонаси (мъъбади)га яқиндирки, бутлар мавзеъидирки, Бухор демишлар. Йўл асносида Зарнукқа етдилар. У ер аҳолиси уларнинг истиқболига чиқиб, молу бошлари учун омонлик топдилар. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам Зарнукни Болиғ деб атадилар, яъни Шаҳри Муборак. У ернинг ёшларини ажратиб олиб Бухорога элтдилар. Қолганини қолдирдилар. Зарнукқа етганларида Нур аҳолиси ҳам бошликлари билан келдилар ва бир ийлilik моли муқаррарийни адо қилдилар ва бошлари учун омон топдилар. Бирор киши ҳам уларга дахл қилмади. Ул ердан Бухоро сари йўлга чиқиб, 617 санайи хижрий, туркий илон ийлида Бухорога етиб, шаҳар ташқарисида нузул қилдилар. Шоҳ боргоҳи кубасини ой авжигача кўтардилар. Назм (мазмуни):

Хунхор дарё жуда чуқур бўлганидан қалъа дарвозасига келиб тушди. Кейин шоҳ саропардасини қалъа яқинидаги даштда ўрнатдилар.

Кечкурун бўлгач, Бухоро амирларидан Кўкхон ва Ҳамид ва Севинчхон, Лашкархон уч минг киши билан шабихун қасдида чиқиб келдилар. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам сипоҳининг чингдовулики, талоядан иборат эди, улардан хабар топиб, устига ҳужум қилдилар. Тун сингари улар бошига қаро кун солдилар. Назм (мазмуни):

Шабихун ясамоқ қасдида Бухоро қалъасидан уч минг сипоҳ чиқди. Бундан чингдовул хабар топиб, уларга ўзларини довулдек урдилар. Бечораларни тупроққа қордилар. Паҳлавонлар юрагиу қорнини ёрдилар. Кейинги куни юлдузлар паноҳи бўлган шоҳ (яъни күёш) ўз нурлари билан ой руҳсорини ёпганда бухороликлардан чиқиб сайр қилгандари тогора тўла қону (кесик) кўлни кўрдилар.

Ҳар икки лашкар шабихун тадбиридан ўз кўргуликлари ни кўрдилар. Эртаси куни шаҳар имому уламоси ва аъёнлари, Бухоронинг барча бузурглари ташқари чиқиб, таслим ва эл бўлиш маросимида гидек қоматлари билан халқни тундбод (бўрон) балосидан ва қаҳридан сақлаб қолдилар. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам томоша учун шаҳар ичкарисига кирди. Масжиди жомеъга етганда, олий иморатни кўриб, ичкарига шошилди. Максурा олдида турди. Кейин сўради: «Султоннинг саройи шулми?» Жавоб бердилар: «Сўраманг». Кимники ахир? Дедилар: «Бу осмону замин холиқининг уйидир». У отидан тушди ва иккинчи минбарнинг поясига чиқди ва ўлтириди. Лашкарига деди: сахрода ўт йўқки, отларни тўйдирсангиз. Ўша ердаги сандикларни нарсасидан тозалаб, арпага тўлдирдилар ва отларга охур қилдилар. Жиловларини уламога тутқаздилар.

Сўнгра майхўрлик билан машғул бўлдилар ва мўгул ашуласи оҳангини бошладилар. Назм (мазмуни):

Шуни билки, Тангри арбоб биландир. Улар кўрна-макликларини намоён этадилар. Ҳадис айтиш жойидир, хомуш бўлгин, тилингни тийгилу, бор-йўғинг қулоққа айлансин.

У ердан отга миниб, ийд мусаллосига қараб ҳайдади. Минбарга чиқиб, ўлтириб олди ва шаҳар одамларини тўплади. Назм (мазмуни): (в. 72 б).

Шундай деди: «Эй худонинг ғазаби бўлган қавм, у мени сизларнинг бошингизга юборди. Сизлар кибрли сипоҳ эдингиз ва худо ғазабини ўзларингиз чақириб олдингиз.

Таржимон турган эди. Мўгул лафзида нима деган бўлса, форсийга таржима қилиб турди. Шу тарзда бирнече сўз айтгандан кейин буюрдики: шаҳарда нимаики зоҳирда турган бўлса, келтиришнинг ҳожати йўқ. Махфий сақланаётган нарсаларни бизга топширишларингиз зарур. Бойлар ва амалдорлар иттифоқ бўлишиб, ўз бошларини олтин эвазига сотиб олдилар. Назм (мазмуни):

Бухоронинг барча давлатманд кишилари тотор сипоҳи бошлиқлари дастидан омбордаги моли, ҳарвор-ҳарвор тиллаларини бериб, хондан ўз бошларини сотиб олдилар. Хоразмшоҳ сипоҳидан башарти ўз уйларида ўлтирумай, шаҳардан ташқари чиққанлари бўлса, қаҳрдан бошقا нарсани топмадилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг шундай ёрлиғи эълон қилиндики, «Хоразмшоҳийларни шаҳардан қувиб чиқаринг, ёпиқ ва пинҳон қолмасинким, кимки Соҳибқироний ёрлиғига хилоф иш қилса ўлимга маҳкумдир». Айтишларича, шундай одамлардан кўпчилигига шаҳарликлар жой берганлар. Хоразмшоҳийлар лашкарининг аксарини ўз уйларига яширганлар. Тожик ва Бухоро аҳлидан бир неча киши баъзиларнинг бир-бирига бўлган хусумати, яъни қонида бўлган ўз хислатига мувофиқ, бу ҳолдан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамни хабардор қилдилар. Шу сабабли ҳукм шартига мувофиқ қатли ом содир бўлди. Назм (мазмуни):

Қазою қадар амри билан тоторлар Бухорода ажаб қотилликлар қилдилар. Замон соҳибқирони саркардалар шоҳи Чингизхоннинг ёрлиғига кўра шартни бузиб, ҳалқа қарши тадбир кўрганлар. Ҳоқоннинг ғазаби қайнади, шоҳ қаҳридан оташ чиқарди. Шаҳар аҳолиси ундан ёниб адо бўлди. Бир кунда ҳўлу куруқ ёниб битди: на жонсиз нарса қолди, на жонли. Шаҳарда бирорта ҳам сипоҳ қолмади. Улар ўрнида факат қора тутун бурқсирди.

Шаҳар батамом ёниб бўлгандан сўнг, атроф-теваракда яшайдиганларни тўплаб, қалъа пойига ҳайдаб келдилар, қалъа хандакининг тўлдирилмаган жойларини кўмдирдилар. Тез кунда қалъани ҳам кўлга киритиб, ўт кўйдилар. Унинг ҳокими Куюкхонни, ўща қалъадагилар билан бирга (в. 73 а) сиёсатга етказдилар. Ҳисорни ер билан яксон қилдилар. Назм (мазмуни):

Шаҳру бору, дарвозадан қолмади нишон; бундайин дардга ким топар дармон. Бухоро тақдирин қилиб омода, бошини фаҳрдан кўрди самода.

ЎТРОР МУҲОСАРАСИ ДОСТОНИНИНГ ТУГАШИ

Ўтрор муҳосарасига тайинланган Ўктоҳон ва Чигатойхон пайкор ва Ўтрор қалъаси жангига асбобига тартиб бериш билан машғул бўлдилар. Назм (мазмуни):

Шаҳзодалар Ўтрорда беш ой ул сипоҳ билан жанг қилдилар. Одамлар саранжомлиги жонни ўртарди, улар бечораликдан фифон чекар эдилар. Қорачор эл бўлишига мойиллик кўрсатди. Аммо Фойир кўркувдан рози бўлмади.

Фойирхоннинг асл номи Иночук эди. Дедики, агар Султон Муҳаммаддан юз ўгириб, шаҳарни топширгудек бўлсак куфрони неъмат бўлур. Коронгу тушгандан кейин Қорачор Ҳожиб лашкари билан Сўфихона дарвозасидан ташқари чиқди ва мўғулларга эл бўлди. Ўша тунда мўғул сипоҳи шу дарвозадан кириб, шаҳарни олдилар. Тонг отгач, Қорачорни тамоми лашкари билан тиғдан ўтказдилар. Назм (мазмуни):

Шаҳзодаларни зор қақшатиб ўлдирдилар. Зеро, жангдан кейин эл бўлишликнинг фойдаси йўқ эди.

Ўтрорнинг бутун аҳолисини сахрога ҳайдаб чиқдилар ва қатли ом қилдилар. Фойирхон йигирма минг киши билан қалъага кириб олишди. Барчаси жонидан умид узиб, ўлим юзига тик боқиб, қарию ёш ўлимни замирлари лавҳига чекиб, бир ой давомида жанг қилдилар. Бу орада мўғул лашкарининг кўпчилиги қалъага кириб олишди. Назм (мазмуни):

От, яроғ, сипоҳи қолмаганидан уйи ва томидан бўлак паноҳи қолмади. Мўғул сипоҳи уларни кўлга олди. Бу гулдек нозикларни от ёлига босдилар.

Ўтрор ҳисорини кўлга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини хибсга олдилар, баъзиларини эса кул қилиб ҳайдадилар. Шу вақтда Соҳибқирони аъзам Чингизхони

муazzам Самарқандга етиб келганди. Улар ҳам Самарқандга йўналдилар. Фойирхонга Кўксаройда ажал шаробини ичирдилар. (в. 73 б.).

ЖАНД ВОҚЕАСИ ДОСТОНИНИНГ ОХИРИ. ЖЎЖИХОННИНГ ЖАНД ШАҲРИ ХАЛҚИ УСТИГА ЮРИШИ

Жўжихон фармонга биноан йўлга чиққан эди. Йўл асносида Шиқноққа яқинлашганда шу шаҳардан бўлган Ҳасан Ҳожини у томон элчи қилиб жўнатди ва эл бўлишни таклиф қилди. Ул шаҳарнинг авом халқи калта ўйловлик қилиб, уни ўлдирдилар. Жўжихон бу хабарни эшишиб, номақбул ишдан газабланди ва шаҳар томон юрди. Назм (мазмуни):

Шиқноқни қамал қилдилар. Турмуш қийинчилигидан икки кун ичида шаҳар вайрон қилинди. Аҳолиси ғазаб билан қириб ташланди.

Ҳасан Ҳожининг ул шаҳарда Ҳожи Мақбул деган ўғли бор эди. Уни ҳоким тайинладилар. У ердан ўтиб, Юзгандга етдилар. Назм (мазмуни):

Сипоҳ Юзганд сари йўналиб, бир кечада уни забт этди ва бир кунда вайрон қилди. У ердан Ашносга қараб юрди. Бу шаҳар муштумзўр ва авбошларга тўлиғ эди. Улар шўхлик қилиб зўрликларини кўрсатмоқчи бўлдилар. Лекин бир дамда енгилдилар.

Бу хабар Жанд ҳокими амир Хутлукқа бориб етгандан кейин дилини ваҳму кўркув чулғади, шаҳарни ташлаб, қочмоққа юз тутди ва биёбон орқали Хоразмга кетди. Жўжихон Жаймурни Жандга элчи қилиб жўнатди. Токи шаҳар аҳлига насиҳат қилиб, эл қилгай. Жаймур у ерга боргандан кейин қараса уларнинг бирорта пешвоси йўқдир. Авом ғалва қилиб, уни ўлдирмоққа чоғландилар. Жаймур ўзининг хусни тадбири ва эпчилиги билан улардан халос бўлиб, Жўжихон ҳузурига келди ва бор гапни етказди. Жўжихон ҳаракатга келиб, Жандга етди. Шаҳар аҳолиси дарвозаларни маҳкамлашдан ва ҳисорга кириб олишдан бўлак жасорат кўрсатмадилар. Мўғул лашкарлари нардблонлар ясад, қалъя деворига кўйдилар ва ҳисор тепасига чиқиб олиб, шаҳарни кўлга киритдилар. Назм (мазмуни):

Халқ Жандда жанг қилди. Мўғуллар чанг солишиб ўлдирдилар. Икки-уч шўrbaxt кишидан ташқари ўлдирилмаган одам қолмади. Жаймурга қаттиқ гапирган эдилар. Саҳрога кўчиб чиқиб, уйларни бегоналарга фармон бўйича топширдилар.

Мўғуллар Жанд қальясини эгаллаб, бир ҳафта давомида ул ернинг халқини форат айладилар. Шаҳар боруларини ер билан баробар килдилар. Бухоронинг Фиждувонидан бўлган Алихожани унинг ҳокими этиб қўйдилар.

Барчин шаҳрини олиш учун бир амирни бир туман туркӣ лашкар билан жўнатди. Шаҳарни мусаххар қилиб, ул ерга доруға қолдирди ва бу ердан Соҳибқирони аъзам ўрдусига келиб қўшилди.

АЛОҚ НҮЁН ДОСТОНИНИНГ ОХИРИ. ФАНОКАТ ВА ХЎЖАНД ВОҚЕАСИ

Алоқ нүён Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам фармонига кўра Фанокат ва Хўжанд томон йўл олган эди. У ерга етишгач, Фанокат ташқарисида жойлашди. Фанокат волийси Ингу Малик ҳисобсиз лашкар билан ул ҳисорга кириб, мудофаа жангни бошладилар. Назм (мазмуни):

Алоқ нүён Фанокатга етганда Ингу Малик қалъани қўлга олди. Алоқ Нүён маликни ҳар томондан жазога тортиш лозим деб ҳаракат қилди. Қилич тортишди, ўқ отишди, икки ўртада жанг бошланди. Икки-уч кун олдин дўсту ёр бўлиб юрганлар энди йўқлик сари йўл тутдилар. Қалъа йўли, буржаларида Ингу Малик ўз ишининг ботирлари билан уч кун жанг қилдилар. Тўртинчи куни эса омонлик сўрадилар. Алоқ нўённинг муштумзўрлари тазиёки билан Фанокат шаҳридан аёлу эр, болалар, катта-кичик ташқари чиқдилар. Барчаси қон мавжига ғарқ қилинди. Не жангни қўйдилар, не ошнони. Фанокат оҳидан фано чиқарди. Бир неча кишидан бўлактирик жон қолмади. Улар қиёмат денгизини танлаган эдилар.

Шаҳар одамлари ожиз бўлиб қолган тўртинчи куни барчаси омонлик тилаб ташқари чиқдилар. Мўғуллар ул одамларнинг барчасини қатл этдилар, шаҳар молини форат қилдилар.

Фанокатда ишларини (в. 74 б) саранжомлагандан кейин Алоқ нўён, Хўжанд шаҳри томон лашкар тортди. Назм (мазмуни):

Фанокатнинг иши саранжом топгач, Алоқ оти жиловини Хўжанд томон бурди. Хўжанд сари юзланганда раҳму шафқат, шарму ҳаёни йифишириб қўйди. Хўжанд шаҳрига яқинлашганда Темур Малик уларга тўсқинлик қилди. Киши гарданида бўлса юз Зол. Тангри ўйини бу: ҳам қанот, ҳам ёл. Унинг замонида Сом бўлганида, ўз эълонномасида унинг номини ёзган бўларди. Унинг толеъида дастлабки ривож

бўлди. Лекин дунё унинг ишига безак беролмади. Малик шитоб билан қальга кирди. У қальға сув ўртасида эди. Тоторларга қальға дарвозасини беркитди. Бир муддат улар билан жанг қилди. Сайхундан чиқиб жанг қиласарди: Алоқ палангу Темур наҳанг эди. Бир муддат улар жанг қилдилар. Жангдан Темурнинг ҳоли танг бўлди. Малик ўз яқинлари билан қутулиб кетиш учун Сайхунга хос кемаларни тушириди.

Алоқ нўён Фанокат ишидан кейин Хўжанд шахрига келди. Шаҳар арбоби ҳисорда эмас эдилар. Шаҳар волийси Темур Малик эди. Шижоатда шундай мартабада эдики, Рустаму Золтирик бўлганда унинг савлатидан фахрланган бўларди. Агар Соми сувор ҳаётдан баҳрадор бўлганда унга бўлган бандалиги ҳалқасидан боши осмонга етарди. Лекин, давр толеъи инқилобидан ноҷору ноилож қолди ва Сайхун номи билан маълум Хўжанд дарёси ўртасидаги Ҳисорда, сув икки шохга бўлиниб оқадиган жойда, бир олий қальға бино қилган эдилар. Мўътамид ул-истеъод минг нафар киши билан у ерда ўрнашиб олиб, тезлик билан ҳисорни мустаҳкамлаш ва жангга тайёргарлик билан машғул бўлди. Назм (мазмуни):

Душманлар билан тинмай жанг қилди,

Шаҳру қальға гирдини душман ҳалқа қилиб ўраб олганди.

Манжаниқ ўқлари у ерга етмагани сабабли хўжандлик ёшларни тўплаб, ул жойга ҳайдаб келтирдилар. Ҳар қўлга киритилган вилоятдан мададга одамларни келтирдилар. Тахминан 50 минг нафар одам ва 20 минг мўғул (в. 75 а) тўплашди. Уларнинг мажмуъини даҳча, садаларга бўлдилар. 18 нафар тоҷик тепасига бир мўғул кўйилди. Тоҷиклар дарёга хашак келтириб ташлайдиган бўлдилар.

Темур Малик ўн икки қурур, усти ёпилган кема қурдиради. Намад устини лой ва сиркани қориб сувашди. Чунонки, ўқ ҳам, оташ ҳам унга кор қилмайдиган бўлади. Унда даричалар қолдирилганди. Ҳар кун тонгда ҳар икки томонга олтитадан кема билан келиб, қаттиқ жанг қиласарди. Аҳвол танг бўлавергач, усти ёпик 80 кема қуриб, устини лой ва сирка қоришмаси сувалган намад билан ёпдилар ва қочиш учун ҳозирлаб кўйидилар. Юклари, кўч ва бола-чақаларини унга ортдилар. Ўзи жанговар йигитлар билан бир қууруга ўлтириди. Сўнг яшин ва шамолдек елиб дарёда сўзиб кетдилар. Мўғул лашкари огоҳ бўлиб қолди. Жанг қила-қила уларга эргашиб, дарё қирғоги бўйлаб чопдилар. Қайси томонда мўғул лашкари зўрайса жангчилар ўлтирган қуурулар шу томон елиб, қазо ўқидек камондан ўқ отишарди ва хато қилмас эдилар ва уларни ҳайдашарди. Кемаларни

дарё бўйлаб елдириб, Фанокатгача етдилар. Бу ерда дарё ўртасидан занжир тортилган эди. Сув юзасидан хезлаб келаётган кемаларни шу билан тўхтатмоқчи бўлган эдилар. Бир зарб билан (занжир) ни икки бўлак килдилар. Белгиланган ерга саҳрого келганларида ўз кемаларини соҳилга яқин суриб, дарёдан ташқари чикдилар. Биёбон сари йўналдилар. Мўғул лашкари Темур Малик ва унинг одамлари ортидан тушдилар. Темур Малик ҳар соатда ўз дўстлари билан елкама-елка туриб жанг қиласади, токи дўстлари узокроқ кетгайлар. Яна ўз дўстлари ортидан югуришарди. Бир неча кечаю кундузда шу тарзда лашкари-нинг аксари нобуд бўлди, баъзилари ярадор бўлдилар. Молу мулкларини душманлар талаб олди. Темур Малик бир гурух барқарор одамлари билан шошилмай, душман йўлини тўсади. Енидагилар ҳам нобуд бўлгандан кейин, унинг қурол-яроги қолмади. Фақат уч ўқи қолганди. Уларни ҳам бири синган ва пайконсиз эди (в. 75 б) Уч мўғул некомиш билан елиб келарди. Темур Малик ҳалиги синиқ пайконсиз ўқ билан бир мўгулнинг кўзини чоғлаб отди. У кўр бўлиб қолди. Қолган иккисига деди: «Бу икки ўқ бирла сизларга жавоб берса олурман десам бўлади; қайтингларки, сизнинг тақдирингиз шу ўқларда».

Ул икки мўғул Темур Малик қўлидан келган, кўз ўнгларида бўлган ишларни кўриб, унинг сўзини тасдиқлади-лар ва қайтиб кетдилар. Темур Малик соғ-саломат қолди. У Хоразмга жўнади ва халқ ишига аралашди. Бир жамоа билан Касба шаҳри томон кетдилар. У ердан Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурига жўнадилар, Назм (мазмуни):

От чоптириб Султонга етди. Унга етгач мўғул сипохи ҳақида дедики: «Селдек чексиз лашкар ҳар қальъа ва шаҳарни забт этиб келмокда. Худ кийиб олган ёки темир дарвозаси бўлса ҳам, бўлмагандек бўлди. Билгилки, ғазабга минган кун бу сипоҳ ҳар мамлакатда ҳам шундай жанг қила олади! Дунёда мўғулдан бошқа ҳеч ким қолмади». Паҳлавондан султон эшлигтан гаплар унинг танидан мадорини олди. Ғамдан бедил, бетадбир бўлиб қолди. Ёш эди баҳти, аммо кексайди.

Алоқ нўён Хўжанд ишидан форуг бўлгандан кейин, қайтиб Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам ри-кобbusлиги учун жўнади. Самарқанд фатҳидан сўнг Соҳибқирон ўрдусига кўшилди.

СОХИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ САМАРҚАНД ТОМОН ЮРИШИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Самарқанд сифати, унинг мустаҳкамлиги, майдонининг кенглиги, халқининг кўплиги ва сипоҳининг бисёrlигини эшитган эди. Назм (мазмуни):

Соҳибқирон жосусдан Самарқанд ва унинг мустаҳкамлиги, ободликда бунга ўхша什 макон ер юзида йўқлиги, ўрдасининг асоси чарх гумбазидан ҳам олийлиги васфини эшитди. Бу баҳтли шаҳарнинг забти ўзгача эди.

Саноқсиз лашкарга Мовароуннаҳр мамлакатини босиб олиш учун фармон берди. Кейин ўша томонга қараб ҳаракат бошлиди. Назм (мазмуни)

Ул ноҳияга келгандан сўнг атрофни душмандан тозалади. Самарқандга қараб юрганда Малик қиличини қайради.

Бухоро ва унинг атрофи аҳолисидан катта қўшин жамлади. Йўл асносида уларнинг бир тўдасини Даҳбус ва Сарипул қальасининг муҳосараси учун қолдирди. Ўзи катта жадаллик билан йўлга тушди. Назм (мазмуни):

Мўру малаҳдек саноқсиз сипоҳ ногоҳ қалъя этагига ётиб келдилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Самарқанд шаҳри зоҳирида, Кўксаройда тўхтади. Бир-икки кун суралар, поралар ва фасиллар мутолааси билан машғул бўлди. Дарвозасини тавоф килди. Самарқанд қалъаси буржу боруларини кўздан кечирди. Учинчи куни, офтоб забонасининг машъали қирвон кеча тутуни зулматида ёқилганда ва қора кеча сипоҳи камингоҳ кунжида ундан паноҳ топганда Имтиёзхон, Шайххон, Дехлоҳон ва сардорлардан Олатхон ва бошқалар саноқсиз лашкар билан жасорат кўрсатиб, хисордан чиқиб от солдилар ва ажиб жанг бошлидилар. Назм (мазмуни):

Ўз ишининг мардлари Самарқанд даштидаги жангда жасорат кўрсатдилар.

Султон Мұҳаммад Хоразмшоҳ лашкари шу куни ниҳоятда зўр жасорат кўрсатдилар. Ҳар икки томондан жуда кўп халқ қатл этилди. Ўша куни бир тўда мўғулни асир килдилар ва шаҳарга олиб кириб кетдилар. Назм (мазмуни):

Гоҳида ёниб, гоҳ ўчадиган чироқ сингари аламлар туриллаб кўтарилади.

Кейинги куни Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам мўтгул лашкарига дарвоза яқинидаги хандақ сари ҳужум қилишни буюрди, токи суворийларнинг ичкаридан чиқишила-

рига йўл бермагайлар. Шу куни кечгача ҳисор тепасидан туриб жанг жадал билан машғул бўлдилар ва қатоъ, манжаник, камон, тошлардан ўқса тутдилар. Уларнинг жасорати ва диловарликлари синди. Дилларини хавфу ҳарос эгаллади. Шаҳар халқи икки гурухга бўлинди. Уларнинг бир гурухи шаҳардан ташқари чиқиб, (Чингизхон) қаҳридан омон тиламокни афзал билдилар; бошқа бир жамоа жанг жадал ҳароратини ихтиёр қилди. Назм (мазмуни):

Офтоби тобондек нур жўшади, осмон зоғининг қоралиги барҳам топди.

Мўғул сипоҳи хира ва ботир, шаҳар аҳолиси музтар, раъй ва тадбирсиз жанг қиласидилар. Самарқанд қозиси ва шайхулисломи дасторбандлар билан ташқари чиқиб, Соҳиб-қирони аъзам Чингизхони муazzзам ҳузурига шошилдилар, ундан иноят ва истимолат зиёсини топдилар. Ўша куни унинг ижозати билан шаҳарга кирдилар Намоз вақтида Намозгоҳ ҷарвозаси очилди ва мўғул лашкари ичкари кирдилар. Шу куни ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойикни-эру аёлни, қози ҳамда шайхул исломга тобеъ кишилардан бошқа барчани шаҳардан саҳрога ҳайдаб чиқардилар. Одатлари ғорат бўлган лашкар шаҳарни ғорат ва талаш билан машғул бўлдилар. Бурчак ва мағоратлардан кимни топсалар қатл этдилар. Ул икки дин арбоби шарофати туфайли эллик минг нафардан ортиқ киши саломат қолдилар. Назм (мазмуни):

Ким саодат арбоби соясидан жой олса, Фалак унга ситами билан озор бера олмайди.

Қоронғу тушганда мўғул лашкари шаҳардан чиқди. Қалъа аҳли ҳароси ваҳмда, шикаста дил, на бошини кўтаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан Олатжон — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат кўргузиб, жонидан умид узиб, минг йигити билан мўғул лашкари миёнасига зарба бериб, бадар кетди. Султонига бориб қўшилди. Кейинги куни мўғул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йўналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловатлар оралиғида дарвозани кўлга киритдилар. Шаҳарга кирдилар, эътиборли пешволари Барсумосхон, Тўғойхон, Иложхон бўлган қонқли улуси туркларини, «Жаҳонкушойи»да айтилганидек, 20 мингдан ортиқ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бўлган амирни у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд аҳлидан ўттиз минг эркакни олдин ажратиб олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берди. Қолган одамларнинг ёрдам олганларидан икки юз минг динор омонлик пули олдилар. Бу воқеа санаи 617 да, йилон йили (воқеъ бўлди.) (в. 77 а).

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ ОРТИДАН ЭРОН ТОМОНГА ЛАШКАР ЮБОРГАНИ ЗИКРИ

Чингизхони муazzам Самарқандга етгандан кейин лашкар уни муҳосара қилганда, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Жайхун дарёсидан Термиз кечимидан ўтгани ва ундан олдин лашкарини мавзеъу қалъаларга пароканда қилгани хабарини эшитди. Соҳибқирони аъзам амирлари билан кенгашиб, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ёнида ортиқча одам йўқлиги сабабли, атрофига одамлар жамъланиб, теваракдан унга қўшилмасларидан, ишлари юришмасдан унинг масаласини ҳал қилмоқ ва кўнгилни хотиржам қилмоқ лозимлигини маъқул топишиди.

Кенгашдан кейин тумон амирларидан уч нафарини, жумладан Жаба нўён, Субудой баҳодир, Тўқичор нўённи унинг ортидан жўнатишга қарор қилдилар. Токи уни қўлга киритмасдан тинчиш билмасинлар. Улар ўттиз минг нафар киши билан жўнадилар. Назм (мазмуни):

Шоҳ юриш олдидан ул лашкарлар паноҳи бўлган сардорларга қараб шундай деди: «Дилингизни Султонга нисбатан адоватга тўлдиринг, бугундан бошлаб Эронга юринг. Унинг боши ва тожи қўлга кирмагунча Эронда ором билманг. Агар у коҳину улуғлар кўзи олдидан парилардек гойиб бўлса, сиз унинг бутун мулкини кезинг, шахру қишлоқларига ўт қўйинг. Кимки бизнинг фармонимизга бўйсунса, (султон) озоридан уни сакламоқ лозим. Ким сизга саркашлик қилса, қаламдек бошини кесмоқ лозим. Уч ийл ичида ул ўлкани сиз зеру забар қилмоқларингиз лозим. Мен учун ҳам бундан буён ҳаётда бугундан бошлаб қарор бўлмайди. Ундан роз доносини келтирурсиз, мен эса баҳтиёр бўлиб ўрдага борурман. Сиз Даشت Қипчоқ йўли билан уйларингизга бориб, ҳордик чиқарурсиз!» Амирлар шоҳ сўзини эшитиб, шу заҳотиёқ йўлга тушдилар. Ҳар уччаласи ўн мингдан лашкар билан жўнади. Улар жанговар, ханжар уриш устаси бўлган суворийлар эди. Бу юришда бир тумон лашкар билан Жаба қоравулда олдинда бораради. Қолган икки амир ботир сипоҳийлар билан унинг ортидан нарра шердек бораради.

Рабиуловвал ойи охирлари сана 607, мувофиқи йилон или ул уч нафар наҳс юлдузли кофир ўттиз минг қиёматасар лашкар билан қайси шаҳарга дучор бўлмасинлар, ўша шаҳар ҳалқини қаҳри газаб билан даҳр тупроғига баробар қилдилар. Қайси диёргаки, қадам

қўймасинлар, у ер дайёларидан асар ҳам қолдирмадилар. Жайхун дарёсидан ўтиб, Балхга яқинлашганларидан кейин, Хурсоннинг баъзи вилоятларини, Ирок, Озарбойжон ва Ширвоннинг аксар шаҳарларини азобу укубатларга гирифтор килиб, Дарбанд йўли орқали қайтиб, Даشتни Қипчоқ мулкларидан ўтиб, ўз асл юртларига, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ўрдусига етиб келдилар. Мазкур юришнинг қисқа тафсилоти шулки, ул сардорлар Балхга етганларида, бу ердан суриштириб, қуловуз олдилар ва Ҳирот сари йўналдилар. У ерга етганларида Ҳирот малиги Боҳулий элчисини чиқарган эди. Шу сабабли Жаба нўён ва Субудой баҳодир унга таҳдид кўрсатмадилар. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ изидан тушдилар. Тўқчор нўён унинг ортидан етиб, жанг бошлади. Эл бўлиш ҳакидаги таклифига кулоқ солмади, жанг қилишга ташланди: Назм (мазмуни):

Малик деди: «Мен ҳам фармонбардирман. Дарвозамдан яхшиликча сипоҳингни ҳайдагин!» У палангдек бу сўзларга кулоқ олмади. Газабдан лашкарини жангта бошлади.

Малик бўлса зарурат юзасидан улар билан саваши. Тўқчор нўён тақдир қазосидан жанг асносида ўқ тегиб ўлди. У билан келган лашкар қолган икки амир лашкарига кўшилдилар. Ўша юриш билан Жаба нўён ва Субудой баҳодир Зовага етдилар. Зова аҳолиси илтифот кўрсатмади. Дарвозани маҳкамлаб олдилар. Жаба нўён ва Субудой баҳодир (в. 78 а) Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ изидан тушганлар туфайли улар билан жанг қилиб ўлтирамадилар ва ўтиб кетдилар. Шунда Зова аҳолиси қалтафаҳмлик қилиб (аз камхиради) дарвозани очдилар ва куркаларни гумбурлатиб ура бошладилар. Сўнг афсус нолаву афғонини кўтардилар. Назм (мазмуни):

Эл қайтмади, бирор нарса бермади ҳам. Дашном бера бошладилар. Уларнинг сипаҳдори шу даражада ғазабландики, қайтиб келиб яна жанг бошлаган. Уч кунлик жангдан кейин шаҳар борулари вайрон қилинди; қаҳр билан унинг кексаю ёшини ўлдирдилар. Зовада тупроғу тўзондан бўлак нарса қолмади. Лაънатлар бўлсин ўша ногорага. Ўша ноғора ва бепарволикнинг шумлигидан Зовадаги аҳоли қирилди. Кейин бу икки номдор лашкар Нишопур томон йўналдилар. Бирор жойда ҳам тўхтамай, кеча-кундуз йўл юрдилар. Куз шамоли билан баҳор булутида ором бўлмаганидек, бу сипоҳда ҳам сабру қарор йўқ эди. Нишопурда султон Найсондан Эронга сипоҳ келаётганини эшилди. У ҳеч ким билан жанг қилишни истамас эмиш, факат Хоразмшоҳни излар эканлар. Кўрқиб тол баргидек титради ва шоҳлик тахтидан умидини узди. Тождор кўркувдан саргашта эди,

хабар келиб етгач, янада талвасага тушди. Яширинмоқ учун жой излай бошлади, токи у жойда тану жонини омон сақласа. Аввал ҳарамини мустаҳкам Қорун қальясига жўнатди. Ўзи улкан сипоҳни дафъ қилмоқ чораларини кўра бошлади. Бу ишни меҳтарларига буюрди: дарё ва тоғлардаги ўзи билган жойлар, Турон лашкари бўлмаган жойларга одам тайинлади. Денгиздаги орол ва қальсаларга ҳам лашкар тайинлади. Замин қаъридан осмон ҷарҳигача бирор жойни ўзига эп билмади. Катта-кичик мен ҳакимда нима демокда; қальсалардаги турк жангчилари-чи? Фалакдан юлдузни олиб, денгиз қаъридан балиқ олиб беришадими? Шу ўйловда Хоразмшоҳ турганда, сипоҳ chanги кўринди. Мўғул сипоҳи ҳали узоқда бўлса ҳам гарди Нишопурда эди. Қўрқувдан султон қочмоқ истади ва Хурросондан Ироқ томон кетди.

Сулҳ, музокарапарини олиб бориш учун Фахрулмулк Низомиддин Абулмаоли-котиби Жомий, Зиё ва Зиёульмулки кофи Умар Рожийни Нишопурда қолдирди. Ўзи шошинч равишда жўнади.

Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ Рай ҳудудига келиб тўхтаганда, мўғул лашкари яқинлашиб қолганини эшитди. Ироқ томон келаётганидан пушаймон бўлиб, Қазвин қальяси томон йўналди. Ўғли Султон Зайниддин Ироқ лашкарининг ўттиз минги билан (Қазвин) остонасида турган эди. Султоннинг овозасини эшитиб, пешвоз чиқди ва у билан бирлашди. Ўша куни ўғли Султон Фиёсиддин ва онаси Туркон хотунни тобеълари билан бирга Қорундеч қальясига, Тожиддин Тўғон ҳузурига жўнатди. Қадим маликлар авлодидан бўлган Малик Насриддин Ҳазораспийга элчи юборди.

Жаба нўён билан Субудой баҳодир ҳисобсиз лашкар ҳамроҳлигига Нишопурга етганларида кимга дучор бўлмасинлар, уқубат исканжасига олиб Султон аҳволидан суриштирдилар.

Шу вақтда Маждулмулк Кофий элчиси Фаридиддин ва Зиёул мулк Равзанийлар, Хурросон малиги садрларидан ва Султон вазири Рашидларни Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам элчилиги учун даъват қилди. Уччаласини пешкашлар билан ташқари чиқардилар ва таслиму тобеълик изҳорини қилдилар. Маждулмулк арз қилди, «Мен кекса одамман, молу мулким йўқ деярлик, сиз Султон изидан боринг. Султон устидан ғалаба қилгудек бўлсангиз, мулк сизники бўлгуси. Мен ҳам сизларга банда бўлурман: Султон бўладими, нўён бўладими?» Шул вақт уларнинг нўёнига ишонч билдириб, уйғур ҳатти бирла нома битди. Назм (мазмуни):

Чингизхон фармони нусхасини Нишопур ахлига берди: Эрон ва Туроннинг узок, яқини, каттаю кичиги, Шарқдан Фарбагча ерларни пок Тангри менга берди. Кимки менга душманлик қиласа дунёда асло омонлик топмагай; яқину туққани ҳалок бўлади; хотунию болалари ўлдирилади. Ким менга бўйсунса, ўз бошида тожни кўради.

Шундан кейин қуловуз олишиб, суръат билан Хоразмшоҳ изидан Ироқ томон юзландилар. Назм (мазмуни):

Жаба Мозандаронга жўнади, Субудой Тусга келиб, осонлик билан кўлга киритди.

Жаба Мозандаронга етгандан кейин, ўзини кўрсатишга ҳаракат қилди. Ҳусусан, авом ҳалқни қатли ом қилишни буюрди. Субудой Исфаройин йўлидан равона бўлди. Йўл асносида кўплаб ҳалқни қириб юборди. Ким эл бўлишни ният қилиб келса, гуноҳидан кечди. Саркашлик қилиб, овора қилгандарни душман деб билиб, молу мулкини олди.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси ва ҳарами жойлашган Илол қальясида Жаба нўёнга атрофдан кўплаб одамлар келиб қўшилишди. Рай шаҳрини ер билан баробар қилиб, аҳолисини батамом қатл эттирди. Назм (мазмуни):

Бу вақтда Хоразмшоҳ ҳануз ўзига паноҳ бўладиган жой излар эди.

Бу борада дилидагини биладиган Малик Носириддин Ҳазораспий Курдистондан етиб келди. Етти бор ер ўтиб таъзим бажо келтирди. Ҳамду санога лаб очиб, Султоннинг олий ташрифига эришди. Ўз юртига қайтгандан кейин Имодулмулк ва Дарҳонни тадорук, мушкул ишлар ва даҳшатли воқеалар борасида маслаҳат учун унинг ҳузурига жўнатди. Малик жавоб бердики, «Шу соатдаёқ қўчиб кетиш лозим. Лур ва Форс оралиғида мустаҳкам бир тоғ бор. Уни Бўнгусук дейишади. Уни айланиб ўтилганда ортида бир пурнеъмат вилоят бордир. Шу ерни ўзимиз учун паноҳ этурмиз. Форснинг Лор ва Сук (шаҳар) ларидан юз минг пиёда жамъ қилурмиз. Тоғ дараларига жангчи кишиларни тайинлаймиз. Мўғул лашқари етиб келиши билан зўр куч билан уларга ҳужум қилиб, яхши жанг қилурмиз».

Бу маслаҳат Султонга етгандан кейин у деди: «Унинг бу фикридан мақсади Форс отабегига фош этишдир. Унинг истилоси дафъини уердан Қазвин ҳисори этагигача тушиб, (в. 79 б.) мазкур Малик маслаҳатicha иш кўришни ўйлаб кўрса бўлади». Шу вақтда Жаба нўён томонидан Рай шаҳрининг олингани ва зеру забар қилингани хабарини эшилди. Назм (мазмуни):

Райдан келган хабарчи шу фикрда эди. Беҳад жадаллик билан лашкар ортидан келди: Жаба Рай (шаҳри) ни ер билан яксон қилганини Султон Муҳаммадга хабар қилди.

Султон бу ташвишли хабарни эшишиб, бир лаҳза бошини күйи солди. У Қазвиндан Корундежга қараб юрди. Тилида ҳайё-хуй бўлса ҳам, дили ғамга тўлуғ эди. Йўл асносида бир гуруҳ шоҳни излаб келаётган эди. Улар ўзининг надиму яқин хос қишиларидан юзу кўzsиз эдилар. Берган нону тузи ҳақида ўйламай, итдан бадтар бўлиб ажралиб чикқан эди бу қавм.

Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ бу ваҳшатасар хабарни эшигтгандан кейин ваҳимада ўғилари билан бирга қочишига тутиниб, Корундеж томон ҳаракат қилди. Йўл асносида Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ мулозимлари ва надимларидан кўпчилиги уни ташлаб кетишиди. Бунинг устига йўлда туркман лашкаридан бири тўдаси Султонга йўлиқиб, жанг қилди. Султон мингандан отга ўқ тегиб йиқилди. Султонни таниб қолганларидан кейин жангдан ўзларини тийдилар ва Султонга бир неча одамлари билан ўртадан чиқиб кетишига имкон бердилар. Корундежга етганларидан кейин, бу ерда тўхтамасдан Фilon томон юзландилар. Мўғул лашкари Султон изидан Корундёжга етиб келди ва қаттиқ жанг қилдилар. Султоннинг Корундежда тўхтамаганини маълум қилганларидан кейин, бир кўшинни Корундежни қамал қилиш учун қолдирдилар. Қолганлар Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ ортидан равона бўлдилар. Назм (мазмуни):

Султоннинг йўли қаердан тушмасин ўша ерда турклар сипоҳига дуч келарди. Улар дастидан юз ҳийлалар билан омон қоларди. Йўқ эса улар қўлига тушиши аниқ эди. Макру ҳийлалар билан Фilonга етиб келди. Бу ерда етти кундан ортиқ ором топа олмади. Сўнг Астробод томон кетди. Эл эъмоли кўтарган ерда тўхтаб ўтди. У ерда ҳам ором ола олмасди. Обескун оролларидан бирида паноҳ топиш ҳаракатида бўлди.

Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ Filonга етиб боргандан кейин, Filon амирларидан Тўлғук унинг истиқболига чиқди. Султонни Filonда яшаб қолишига тарғиб этди. Аммо корчалонлар кирдикоридан хавфсираб, бу ерда қола олмасди. Етти кундан кейин Астробод сари йўлга чиқди. У ерга етиб боргандан кейин ўзи билан олиб келаётган хазинани талаб қилди. Бу ердан қальласи бўлган тоғ этагига авом эъмолидан кўркиб жўнади. Ул ердан Мозандароннинг Кулзум дарёсига, Taslun оролларидан бирига тушди. Султон Мұхаммад Хоразмшоҳнинг ўша ерда оролда яшаётгани маълум бўлгач, эҳтиёт юзасидан Обескун оролига кўчиб ўтди. Унинг ҳаракати Жаба нўён Райдан Султон Мұхаммад Хоразмшоҳ изидан жўнатган мўғуллар тўдаси етиб келиши олдидан бўлди. Ул жамоа Султонни у мавзеъда

топа олмаганларидан кейин, қайтиб, Қорундеж қалъасига йўналдилар. Зотан, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг баъзи хотину фарзандлари ўша қалъада эдилар. Қалъа аҳли жанг қилишга киришдилар. Ҳар икки томондан жуда кўп одам ўлди. Охири мӯғуллар қалъайи Дежни қаҳран ва жабран босиб одилар ҳамда ер билан баробар қилдилар.

Назм (мазмуни):

Қалъа ер билан яксон қилингач, шаҳзодалар доду фарёд кўтардилар.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг хотини ва қичик фарзанди, Султон Муҳаммаднинг ҳарамлари, барчасини шу ерда деб ўйлаб мӯғул аскарлари Илол қалъасини қамал қилишга киришдилар. Зулинтиқом жаббор, тақдир тақозоси билан ўшанда Туркон хотун Илол қалъасида яшаб турганда ёмғир суви тўхтаб қолди. Бирор вақт бўлмаганки ва ҳеч ким эслай олмайдики, ул қалъа сувга эҳтиёж сезган бўлса. (в. 80 б) Қанчадан-қанча бўрклар тиккан эдиларки, ёмғир сувидан йиллар давомида тўлатилган турарди. Ҳеч бир сувга эҳтиёж бўлмасди. Лашкар қамални бошлаши билан ундан олдин ёмғир тўхтади. Давлат улардан юз ўтиргани шу бўлдики, 15 кун сув бўлмади. Туркон хотун, вазир Носириддин ва у ерда бўлган ҳар бир киши пастга тушишга мажбур бўлдилар. Улар қалъадан ташқари чиқишлари ва қалъа этагига етишлари билан қаттиқ сел куя бошлади. Ёмғир шу даражада шиддат билан куяр эдики, сув қалъа остонасидан ташқари оқа бошлади. Туркон хотун, вазир Носириддин билан ул қалъада бўлган барча хазиналар, жавоҳирлар ва қимматбаҳо матолар батамом ва бутунлай мӯғуллар кўлига тушди. Жумладан, жавоҳирлардан ўн минг мисқол, қизил олтиндан минг харвар, қимматбаҳо ипак мато, бошқа молларни ҳам шундан қиёс қилса бўлади. Шуларнинг барчасини забт этиб, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси, унга қарашли одамлар, фарзандлари ва фармонбардорларининг барчасини бирма-бир вазир Носириддин билан Самарқанд томонга, Соҳибқирони аъзам ҳузурига етказгандарида, азиз фарзандлари қанчалик ёш бўлишмасин, барчасини қатл этдилар.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Қорундеж ва Илол қалъаларининг босиб олингани, онаси, хотину фарзандларининг ўлимга гирифтор бўлганидан воқиф бўлгач, ҳайратининг дуди бошини чулғаб, беҳуш йиқилди. Назм (мазмуни):

Юракни хурkitувчи бу даҳшатли ҳолатдан ошуфта дил Султон хабар топди. Жонидан фарёд овози чиқди, зорланиб йиқилди ва хушдан кетди. Яна ўзига келганда, хаста танидан мўйларини юла бошлади. Фам қўли жони ҳалкумидан

шундай олган эдики, мисли кўрилмаган бу дармонсиз дардан ўлди.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг хизматидаги қолган мулозимлари намакандешлик қилиб, унга ҳамроҳ бўлдилар. Қанча урининшасин кафан топа олмадилар. Бинобарин (в. 81 а), Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни ўзининг кийиб юрган кийимида дағи қилдилар. Бу воқеа 617 йил хижрий санада, мувофиқи илон йили Обескун оролида содир бўлди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг салтанати муддати, айтишларича 21 йил бўлган. Ҳамдуллоҳ Муставфий, «Таърихи гўзида» соҳибининг айтишича, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳдан етти ўғил қолган. Султон Жалолиддин, Султон Фиёсиддин, Султон Рукниддин шулар жумласидан бўлиб, муаррихлар тилида машҳурдир.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ БИРИНЧИ, ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ЎҒИЛЛАРИ ЖЎЖИХОН, ЧИФАТОЙХОН ВА ЎҚТОЙХОННИ ХОРАЗМШОҲИЙЛАРНИНГ ИШИНИ ҲАЛ ҚИЛИШ УЧУН ХОРАЗМГА ЖЎНАТГАНИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Самарқанд истилосидан форуғ бўлгач, Мовароуннахрнинг барча мамлакатлари унга таслим бўлди. Жўжихон, Чифатойхон ва Ўқтойхонни муқаррар қилдики, бир-бири билан иттифоқликда саноқсиз лашкарлари билан Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкари аъёнлари қўлидан Хоразмни тортиб олиш мақсадида азму жазм қўлсунлар. Кудратлари етгунча ул диёр дайёрлари устидан тартиб ўрнатгайлар. Шаҳзодалар сонсиз лашкар билан Бухоро йўли билан Хоразм томон равона бўлдилар. Хоразмни Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкари аъёну волий Хумортегин, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотун ақраболаридан ҳолос килмоқ қасдида эдилар. Хоразмни аслида Журжония дейдилар. У ернинг арбоби уни Урганж дейишади. Хоразм ўша ноҳиядадир. Айтишларича, Хоразм волийси Хумортегин бўлиб турган ўша вактда Хоразмшоҳ амирларидан Қонқли ҳожиб, сардорларидан Паҳлавон Али Дарғамийга ўҳшаганлар бўлганлар. Шаҳарнинг эътиборли кишилари, даҳр фозиллари қанчалик кўп бўлишига қарамай, шаҳар аҳолиси шарму ҳаёлидир. Шу улкан ўлқада бани одам мажмуути ҳаёт тасодифлари тушганда, жумҳур тадбирлари-

ни ҳал қилишда мурожаат қилса бўладиган (в. 81 б) ҳеч бир сарвар шаҳзодалардан йўқ эдики, Замона аҳли унинг воситасида ғофил қолмаса. Хумортегинни салтанат номидан ноибликка тайин этдилар. Дунё айёми воқеаларидан ғофил эди. Ногоҳ бир неча суворий дарвозага яқинлашиб, чорвани ҳайдаш билан машғул бўлдилар. Бир тўда калтафаҳмлар бор-йўги шу бир неча нафар отлик келибди, деб гумон қилганлар. Билмаганларки, бир кишидан ҳам балолар, ортидан азоблар келгай. Дарвозалардан кўп ҳалқ пиёда ва отлик уларга қараб ёпирилдилар. Гоҳо, овдек қочиб, гоҳида ортларидан назар ташлар эдилар. Шаҳардан бир фарсанг ерга, Боги Хуррамга етганларида, мўгуллар суронига, муқаррар бурунфор бўлиб, сўнг манқлойга сурилиб эдилар, бандоғоҳ учган чақмоқдек, ёвуз раъдек камингоҳдан чиқиб келган хужумига дуч келдилар. Уларни олдидан ва ортидан ўраб олиб, завол ҳангомигача ҳарбу қаттоллик билан машғул бўлдилар. Ўку шамшир зарби билан Хоразм ва Хоразмшоҳийлар одамларидан юз минг нафарга яқини қатл этилди. Шу жўшу хурушда улар ортидан Амонилон дарвозасидан равона бўлдилар ва шаҳарга кириб олдилар. Шўра деб аталувчи маҳалласига ўт-оловдек доридилар. Офтоб ботиши билан мўғул лашкари инсофга келиб, қайтди. Шаҳардан чиқиб кетди.

Эртанги куни фалакнинг тиғзан турки уфқ макманидан бош чиқариб, туркларнинг тийф урувчилари отлар наълидан чиққан барқ шарораларидан ўлим майдонини қизитдилар. Шаҳар сари юзландилар. Хоразмшоҳ сипоҳи бошлиқларидан Фаридун удий беш юз ботир йигити билан дарвоза олдида улар йўлини тўсади. Мўғул лашкари шу куни қоронги тушгунча шаҳар муқобилида турди. Кейинги куни Жўжихон ва Чигатойхон ва Ўктойхон лашкарлари билан селдек етиб келдилар. Кўнгил очиш ниятида шаҳар атрофини айлануб чиқдилар. Шаҳар ахолиси ҳамда мавлоларига одам юбориб эл ва таслим бўлишга чакирдилар. Бутун лашкар шаҳарни доирадек ўраб олдилар (в. 82 а). Ажалдек шаҳарнинг гирд-гирдига кўна бошладилар. Жанг тартиби, манжаниқ ёғочи ва тош ҳозирлаш билан машғул бўлдилар. Ул ноҳияда тош бўлмагани сабабли баланд дараҳтлардан тишли кундалар тараашладилар.

Улар удуми шундай эдики, кундан-кунга шаҳар ахолисига вайда, пўписа, умид ва таҳдид қилиш билан машғул бўлдилар. Аҳёнан бир-бирларига ўқ отишиб қўйганлар. Жангу жадал ва уруш анжомларини тайёр қилганларидан кейин шаҳарнинг ҳар томонидан жанг ва қирғинга тутинадилар, етти ойгача шаҳарни қамал қилиш билан шуғулланганлар.

СОХИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ МАДИНАТУРРИЖОЛ ТЕРМИЗ ТОМОН ЮРИШИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Мовароуннаҳр шаҳарларини озод қилгандан кейин, фарзандларини Хоразм томон жўнатди. Ўша йилнинг баҳорида Самарқандда туриб қолди. Кейин Нахшабга етиб келди. Хушкор дарёси бўйларидан ўтлоқларда отларни тўйдирди ва семиртирди. Ёз адокларида у ердан Термиз сари ҳаракат қилди. Элчи жўнатиб: «Эл бўлинг! Мухолифлик қилмангиз», деди. Назм (мазмуни):

Акс ҳолда, бошу танингиз билан видолашинг, барчангиз бугун ўзингиз йиғлангиз. Эртага Термизда ҳеч ким қолмагай. Хонумонингиз зор қақшайди. Дард учун дилингиз пўлат тиф бўлгуси кимки, бизга қарши жанг қилгудек бўлса. Шахру ҳисор қўлининг паст келганидан Жайхун уни айланаб оқарди. Фармонбардорликка ҳеч ким келмадики, шоҳ билан жанговарлик қилса.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам мадинатуррижол Термизга яқинлашганда, Дабдаба мавзеига тушди. Ҳар кун лашкар аҳли жанг анжомини ва тадорикини ҳозирлаш билан машғул бўлди. Саваш ишига бугундан эртанги куни кўпроқ тайёрландилар. Сўнг уни қамал килишга киришдилар ва манжаниқ куришга берилиб кетдилар. Термиз аҳолиси ҳам жангу жадал ишларидан ўзларини бир дақиқа ҳам тиймадилар. Ўн кунгача ҳар икки томондан жанг отаси ёқилиб турди. Термиз ҳалқи мудофаада беркилиб қолганлари сабабли, ташқари чиқиб жанг қиласардилар. Ўн кундан кейин (в. 82 б.) Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Дабдаба мавзеидан дабдаба билан қаҳран ва жабран Термиз қалъаси устига сурон солди. Халқига буюрдик, қочинглар. Фақат сulton амри, соҳибқирон фармони билан мўғул лашкари одамларни ота-онадан ўғулгача чопдилар. Қанча одам ийқилган бўлса, қолиб кетди. Тирик қолганлари ўзларини Термиз қалъасига урди. Бир ҳамла билан Термиз қалъасини олдилар. Қалъа буржу боруларини Жайхун дарёсига иргитдилар. Айтадиларки, шу қадар улкан қалъаси бўлишига қарамай, Термизни ўн кун ичida харобага айлантирдилар. Назм (мазмуни):

Ўн кун ичida Термизни хароб қилдилар. Боруларини дарёга иргитдилар. Тоторлар кўрсатган бу ўн кунлик ишни осон билмагин. Термиз шаҳри маъмур эди, вақтида Искандар уни забт эта олмаган, уни олиш учун минглаб хийлалар ишлатганлар, бошлиғи уни бермаган. Бу қалъанинг етти

дарбанди бор эди. Сади Искандар шунга келиб туташарди. Ҳакпарат Искандар уни олти йилда пастки шаҳардан бўлагини ола билмади.

У қалъага қараб, хандақдан нарига ўта олмаслигини биларди. Қаерга оёқ босса, уердан ҳайдаларди, ҳар майса ўткир тиф бўлиб қадаларди. Унинг ҳар буржига дамдама курди. Арқонини чархдан ўтказиб отди. Қараса, қалъанинг тупроғи кўрғошиндан экан. Фиштлари тошдан экан. Узори ҳам асабни қийнар. Гўё гилу ғишт орасидаги дона. Асоси сувда, ер тупроққа айланган. Боши эса қунгирда (фалақда) балиқни кўрсатади. Ҳожилардек етти бор хандақни тавоф қилгандек, Жайхун атрофини айланиб ўтади. Ночор ишбилармон Искандар сулҳ тузишга рози бўлиб, ундан ўтди. Жабр қилувчи тангрининг қаҳри келдими, шундай қалья тоторларнинг поймоли бўлди. У қалъани ҳаммолсиз олдилар ва қаттирок жанг қилдилар. Унинг боруласини йўқотдилар, аҳолини эса қатли ом қилдилар. Термиз ҳалқи эру аёли фармон бўйича саҳрова тўпланди. Каттаю кичик, бою факир қилич ва ўқ билан ўлдирилди.

Уларга эслатилдики, Термиз аҳолиси ва мавлолари кичигидан улуғигача, обрўлисидан ҳакиригача урф бўлган одатга қўра, мот ва улутларга бўлиниши лозим. Уларнинг барчасини шамширу ўқ зарби билан оламдан ўтказдилар (в. 83 а). Хунхор аскарлар ва ҳарб аҳли. Назм (мазмуни):

Шаҳру саҳрова шундай ўлдиридиларки, бошқа бир дарё бўлиб қон оқди. Қавмнинг аёлу қариси фарёд чекди: жоним гардини чиқарманг. Мен сизга бир гавҳар берайинки, фалақдаги юлдуз каби товланади. Унинг ёнини титкиладилар. У деди: кафтимда сув ичаётib ютиб юбордим. Садафдек унинг сийнаси ни чок қилдилар. Унинг ичидан у бебаҳо дурни топдилар. Ўлдирилганларнинг барчасини гавҳар умидида ёриб кўрдилар.

Термиз қатли омидан сўнг Кангурт ва Сомонга жўнади. Ўша қишини шу ерда ўтказди. Ул ноҳияларни ҳам кирғину босқин, ёндиришу ковлаш билан ғорат қилдилар.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ЖАЙҲУНДАН ЎТИБ, ТҮРТИНЧИ ШАҲЗОДА ТУЛИХОННИ МАРВ САРИ ЖЎНАТГАНИ ЗИКРИ

Зимистон охирлаганда йилон йилига мувофиқ 617 сана-нинг зулдижжасида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам Термиз маъбари орқали Жайхундан ўтиб, Балхга етиб келди. Назм (мазмуни):

Балхнинг аслзодалари илгари чопиб, кўплаб пешкашлар келтирдилар.

Ул Баҳром ҳашаматли Кайвон посибонли подшоҳ ҳукми билан саноқсиз хуношом лашкар Термиз гузаргоҳидан пайҳон-пайҳон ўтиб, Балх остоналарига яқинлашдилар. Ул диёрнинг акобири ашрофлари унинг истиқболига пешвоз чиққанликлари, эл ва таслим бўлиш изҳорини қилсалар ҳам ўрнига тушмади.

Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳаёт бўлиб, исён қилиб юргани сабабли Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам қайсаrlик отини ўжарлик майдони сари сурди. Уларнинг таслим бўлганларига эътимод қилмади. Ажал уларга домангир бўлгандан эл бўлиш дастгирик қилмади. Назм (мазмуни):

Жаҳонгир кишиларни саноқдан ўтказмоқчимиз, ҳамма ўз уйидан ташқари чиқсин, деб буюрди. Соҳибқирон Чингиз фармони билан балхликлар (шаҳар) ташқарисига чиқдилар. Шаҳардан барчаси чиқиб бўлгач, ҳаммаси қонига ботирилди. Каттаю кичикини қатл этдилар, уларнинг хотину қизларини асир олдилар. Мўғуллар сипоҳи шаҳар бошлиғи ва мирғазаблар мулкини талаш учун буйруқ олди. Бутун Балхни талаб, унинг олий иморатларини вайрон қилди.

Балх аъёнлари одамларидан қанчасини ўлдиришмасин, баъзи қисми тирик қолган эди. Тожик одатий ҳислати борасида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам мулошимлари қулоғига етказган эдилар. Шаҳар улуғлари ва аъёнлари, султон Муҳаммад Хоразмшоҳ одамлари ер ости хоналари эшиклари орқали пинҳон қилиб, шоҳ истиқболига шошилганлар. Душманлик хумори билан иттифоқ изҳорини қилиб топганларича топганлар. Шу сўзларга қараганда маслаҳат тамом бўлгандан кейин Ҳалокухон аъёнларига бир тўда мўғул сипоҳи билан Қашамшамгар ғуломлари тўсиқларига ҳужум қилиш ҳақида фармон берди: токи, ўша деворлардан бир қисмини хароб қилиб, орасида жамъ бўлганларни Балх шахри устига олиб чиқсинлар. Ўша деворлардан бир бўлаги ҳозиргача сақланиб қолган. Ҳазрати Амирулмўминин Али каррам важхуга мансуб банддан иборат улкан саддан кейин, айтишларича олти ой давомида тамоми Балх вилояти бир қисм музофоти билан сув остида қолди. Ўша сув доғлари қолдиги Ҳазрати Хожа Каъбулахбор, разиоллоҳу онхуга қарашли бир масжид деворида сақланиб қолган. Ўша одамлар ер остида хоналар куриб эдилар. Уларнинг барчасига ўт кўйилди. Кўпчилиги сув ва тупроқ остида қолди. Умрларини йўқлик шамолига топширдилар. Бу аҳвол жараёнида Соҳибқирони аъзам Чингизхони

муazzам Султон Рукниддин ибн Султон Мухаммад Хоразмшоҳнинг Сафаҳон тарафдан от суриб, Рай йўли билан Ҳурсоннинг Фирузкуҳ қальасига келиб, мустаҳкамланиб олгани ва ўзининг лозим тадбирларини бунёд этиши хабарини эшилди.

Шу муносабат билан Ҳалокуҳон ибн Тулихонга чексиз лашкар ҳамроҳлигига Пасокӯҳ ва Чахчарон йўли орқали Ҳурсоннинг Фирузкуҳ қальаси устига юриши тўғрисида буюрди.

ҲАЛОКУҲОН ИБН ТУЛИХОН ИБН СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ СУЛТОН РУКНИДДИН ИБН СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ УСТИГА ЮРИШИ ЗИКРИДА

Тарих китобларида битилганки, Султон Рукниддин Ғурсонжий ибн Султон Мухаммад Хоразмшоҳ отасининг Обескун оролига кетганидан кейин Кирмон сари шошилди. Малик Равзан хазиналарини қўлга киритди. У ердан Исфаҳонга йўналди. Ул шаҳар аҳолиси унга қарши чиқди. Султон Рукниддин Ғурсонжий билан Исфаҳон аҳли ўртасида қатлу қаттол, жанг жадал бўлиб ўтди. Ҳар икки томондан минг нафарга яқин одам ўлди. Султон Рукниддин иложсиз қолиб, ҳаракат жиловини бўшатиб, Рай йўли орқали Ҳурсоннинг Ферузкуҳ қальаси томон кетди. Ул қальада ўрнашди. У қальада бир неча кун яшагандан кейин, Пасокӯҳ ва Валишон тоғи сарҳадлари орқали Чахчарон жилгаси йўли билан Ҳалокуҳон ибн Тулихон ибн Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг бехаду бекиёс лашкари ҳамроҳлигига келаётгани хабари етди. Султон Рукниддин ибн Султон Мухаммад Хоразмшоҳ Ферузкуҳ ҳисорида мудофаа чораларини кўрди. Ҳар кун икки бор мўғул ва тотор лашкари билан жанг қилди. Ул беҳисобу саноқсиз сипоҳ Ферузкуҳ ҳисорини олти ой давомида қамал қилди. Айтишларича, Ҳалокуҳон ибн Тулихон ибн Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўзининг катта бобоси рухсатини олиб, Пасокӯҳ йўли билан Ҳурсон сари жўнаган эди. Йўл давомида тошу ҳарсангларнинг кўплигидан уларнинг отларидан анчасининг оёқлари шилинди, юришга мажоли қолмади. Ноchor у отларни ўша сарзаминга қолдирдилар. Ҳар фирмадан бир неча нафар одам ажратиб отларни қўриқлашга қолдирди. Сўнг буюрдик, қайтиб келгунимизгача бу манзилдан бошқа жойга силжимайсизлар. Олти ойдан кейин Ферузкуҳ қальасини фатҳ этдилар

ва Султон Рукниддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкари устидан ғалаба қозондилар. Ўша вақтда Тулихон ибн Соҳибқирони аъзам (в. 84 б) Чингизхони муazzам Ҳурносон малики устига ҳужум қилиб келган эди. Ҳалокухон Чешт, Уба ва Софлон йўли билан Ҳурносонга бориб, отаси лашкарига қўшилди. У одамларни эсламади ҳам. Шу сабабли ул жамоа ёрликқа хилоф равишда жангиз, ўша жойда яшаб қолиши. Ўша худудлардан, ҳазоралардан аёлу қизлар олиб келиб, асирикда сақладилар. Қисқа бир давр ичида улардан кўплаб фарзандлар туғилди. Ўша сарзамин бугунги кунда Мурийи сутургой номи билан машҳур бўлди. Мўғул тилида отни Мури деб атаганди. Сутургой оқсоқланган дегани. Зероки, аслида у одамлар отлар оқсай бошлигани сабабидан ўша жойда қолиб кетдилар. Шу жиҳатдан ул мавзеъни шу ном билан атаганлар. Ҳалокухон ибн Тулихон лашкари Султон Рукниддин Ғурсонжий валади Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкари устидан ғолиб келгандан сўнг Султон Рукниддинни асири олиб, Ҳурносон мулкига жўнади ва Тулихон лашкарига бориб қўшилди. Султон Рукниддинни Тулихон ҳузурига олиб келгандаридан кейин лашкар сардори Тулихон олдида тиз чўқтиришга, унга таъзим бажо келтирмоққа қанчалик уринмасинлар, у бундан бош тортди. Шу ишни таклиф қилган одамларнинг барча уринишлари бекор кетди. Султон Рукниддин ҳар қандай тақдирда ҳам уни ўлим кутаётганига тушуниб етди, шу сабабдан ҳам ўз душмани олдида бош эггиси келмади.

619 йил ҳижрий, туркий қўй йилига мувофиқ йил келгунга қадар бандилиқда бўлди. Мазкур йилда ўзига тааллуқли барча одамлари билан бирга шаҳодат даражасига етказилди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ТУЛИХОН ВА ТАҒОЧОР НҮЁН ГЎРГОННИ ҲУРОСОН ЮРТИНИ БЎЙСУНДИРИШ УЧУН ЖЎНАТГАНИ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Балх ҳалқи билан қилган муомаласидан фориғ бўлгандан кейин Тулихонни Тағочор нүён Гурхон билан бирга Ҳурносон истилоси учун юборди. Ёнидаги лашкарнинг ҳар ўн нафаридан бирини жўнатди, жами 80 минг нафар жангчи бўлди. Улар Ҳурносон томон йўлга чиқиб, у ерга етгандаридан кейин лашкар Нуракўҳ номи билан машҳур тоғ ёнбағрига

(в. 85 а) келиб ўрнашди ва жанг асбобини ҳозирлаш билан машғул бўлди. Манжаниқларни ишга солдилар ва ҳар икки томон мардона жанг қилди. Кечаю кундуз жанг қилишдан тўхтамадилар. Қалъа фоятда мустаҳкам бўлганидан етти ой унинг тасхири учун овора бўлдилар.

ЖЎЖИХОН, ЧИҒАТОЙХОН ВА ЎҚТОЙХОН ДОСТОНИНИНГ ОХИРИ

Мазкур муддатда Жўжихон, Чигатой ва Ўқтойхон ҳам Хоразм қамали билан машғул эдилар. Жўжихон билан Чигатой ўртасида бўлиб ўтган ихтилоф туфайли Хоразмнинг олинниши етти ойга чўзилди. Шаҳзодалар ўртасида, яъни Жўжихон билан Чигатойхон ўртасида адоват содир бўлгани ҳакида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга етказдилар. Ҳаргоҳ бири газабга мингандага иккинчиси паст келарди. Шу туфайлидан ҳам Хоразм тадбири чўзилди. Назм (мазмуни):

Замон Соҳибқирони фармонига мувофиқ Хоразмга лашкар жўнатилди. Сипоҳ бошлиқлари Жўжию Чигатой бўлиб, буларнинг учинчиси Ўқтой эди. Улар Хоразмга етиб келиб, Барзину Гаразмдек жангга киришдилар. Ҳар икки томон жангчилари бир-бирига ташланиб, ўқу найза отишдилар. Мўғуллар ҳужуми ҳаддидан ошиб, Хоразм ботирлари забун бўлди. Қалъа дарвозаларини кўтариб, мўлчарларида юқдек чўқдилар. Чигатой билан Жўжи ўртасида айтиб бўлмас адоват пайдо бўлди. Ҳар икки шаҳзода орасидаги душманлик бир-бирига шикаст етказмоқ бўларди. Таассуб алангаси кўтарилиб, қалъа дарвозаси фатҳи мумкин бўлмади. Бу ҳол етти ойга чўзилди, сипоҳ ишини орқага сурди. Бошдан-оёқ зиёндан иборат бўлган бу машмаша хабари Соҳибқирон Чингизга етди: икки сара ўғил ўртасидаги зиддият Хоразм ишини пайсалга солмокда. Мўғул сипоҳининг кўпі ўлди. Гёй у қонга айланди. Жаҳон шоҳи буни эшитиб, Жўжи ва Чигатойдан ранжиди. Газабга келиб буюрди (в. 85 б) ёслиф сипоҳга ёзилсин. Севимли ўғлим Ўқтой янги шоҳ, у сипоҳга бош бўлғуси. Сўзини икки қилмай, унинг фармони билан ҳужумга ўтинг. Ёслифни элчи билан жўнатди: «Тезда Хоразмга етиб боргил, сипоҳу уччаласини фармонимдан хабардор эт. Адоватни тўхтатиб, иттифоқ бўлишсин. Жўжию Чигатой қўшинга бош эди, энди бу икки сарварга бош Ўқтой бўлади. Ҳеч ким унинг амру фармонидан чиқмасин. Жони хор бўлмасин. Бунга хилоф

иш кўрувчилар бўлса жон тифини филофидан суғурарман. Ким Жўжию Чигатой ҳолига қулоқ солгудек бўлса, жазолангуси». Шоҳдан лашкарга жарчи етиб келди. Сипоҳи ул тўртвидан эшитмаганини ундан эшилди. Ҳамма камон ўқидек Ўктоя эшигига етиб келди. Бошларини эгиб унга таъзим қилдилар, юзу кўзларини оёғига сурдилар. Элчи сўзича: укамиз Ўктоя шоҳликка сазовор кўрилибди. Соҳибқирон фармонини эшитиши билан у акаси сари юзланди ва отасининг гапини айтди. Оққўнгил Ўктоя дам униси, дам буниси олдига югуради. Ҳар бири уни таъзим билан табрик этарди, бу ҳам муборак бошини эгарди. Дерди: шаҳзодага сахийлик ва софлик ярашади. Мардлар иши хусумату ҳasad эмас. Ҳар қандай юмалоқ қора нарса дона бўлавермайди. Кимнинг йўлбошчиси ақл бўлса, хусумат ва ҳasadдан қочади. Ғарази бор одамларга қулоқ берманг, меҳру муҳаббат йўлидан бирга юринг. Отаю отабек иккингиз менга, сиз не сабаб бир-бирингизга дағаллик қиласиз. Шоҳлар ақлдан бегона бўлмас, бегона фарзандига фарзона меҳр бўлмас. Шаҳриёр дили ором билмайди. Душманлар сўзига нега парво қиласиз? Бу баланд-парвоз сўзлардан тийилинг. Ҳоқон фармонига бўйсунинг. Соҳибқирондан ёслик келди. Сизу бизга жон ташвиши у. Келинглар, нифоқни дилдан қувайлик, иттифоқлик учун бел боғлайлик. Бирдамлик билан жанг қилайлик, то қалъани қўлга киритгунча ҳар икки ўғил ёслиғни эшилди. Ота хитобидан юракларига ваҳима тушди. Ўктоя сўзида бу оға-ини, дил оташларини пасайтиридилар. Сийналаридан адоватни суреб чиқариб, ойнадек тоза қилдилар. Чигатой ва Жўжи сафга туришиб жангта киришди (в. 86 а). Ўктоядек зафар байроғи бўлган ҳоқон туғи остида турмоқ лозим. Кийну нифоқни четга суреб, бир лашкарга иттифоқ бўлдилар. Тифу ўқни қўлга олиб, сафдан жанг мардлари олға ташландилар. Бошлиғу ботирлар ўз тумоғалари сингари жангда қизишди. Ҳар икки тарафдан чопилдилар. Фақат хоразмликлар бу борада ягона бўлдилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони⁴ муazzам бу хабарни эшитиб, ғамга ботди. Бир кишини элчиликка тайинлаб, деди: «Тезда хоразмликлар мамлакатига бормоқ лозим. Барча лашкарга ёслик етказурсан. Барча Ўктоя фармонида бўлсин. Жўжи ва Чигатой сўзига амал қилмасинлар. Агар Ўктоя амрига хилоф иш қилишса, аниқ билгилки, уларнинг боши ҳаргиз танасида бўлмагай. Жўжи ва Чигатой сардор бўлганлари билан Ўктоянни сардорлар ҳоқони санасинлар. Тезлик билан иттифоқ бўлиб, Хоразмни фатҳ этиш тадбирини бирёқлик қилишсин». Элчи қаҳрли лашкарга етиб

келгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ёрлигини кўрсатди. Барча сипоҳ диловарлари ва аскар саромадлари Ўктой даргоҳига йифилдилар. Жон белларига итоат камари ни боғладилар. Ўктой қоон акалари ёнига бориб, улар ўртасида бўлган қудуратни латифалар айтиб аритди.

Иттифоқ аҳдини тузиб, нифокни дафъ этди. Сўнгра аскарлар ўртасида сулҳ тартиб берди ва барча иттифоқ бўлиб, жангу жадалга киришдилар. Созлаб қўйилган манжаниқларни очиб, (шаҳарни) ўққа тутдилар. Ўктой қоон лашкар ва бошқа қўли остидаги халққа сув солинган хандақни хору ҳашак билан тўлдиришни буюрди. (Буйруқ бажарилгач) мўгул лашкари ботирлари Хоразм ҳисорига ташланиб, қалъя кўнгираларига арқонлар ташладилар. Нарвонлар қўйиб, шаҳар деворига чиқиб олдилар. Ўз сардорлари яловларини кўтардилар. Ўронлари бонгу жўшидан ер қалбини хурушга келтирдилар. Назм (мазмуни):

Жанг оташини қизитганларида, Хоразм қўлини паст этдилар. Тотор сипоҳи қалъага кириб олиб, Хоразм азизларини хору зор этдилар.

Шаҳар ичкарисидаги аҳоли танг аҳволда қолди. Ҳар бир ҳовлига тўсатдан ҳужум қила бошладилар. Найза ва ўқлар билан одамни бир-бирига михлай, сихлай бошладилар. Оёклари етмаган баланд (кошохоналар)га қоруралар отиб ёндирилдилар. Шу тартибда бир неча кун давомида ҳарб маросими тинмади. Бу ҳол шу дараражага етдики, ўлдирилгандар сони-саноғига етиб бўлмасди. Юз минг нафар санъат ва ҳунар арбобини ажратиб олиб, аёлу болаларни асир олдилар. Қолган одамларни саҳрора ҳайдаб чиқиб, аскарларга бўлишиб бердилар. Айтишларича, ҳар бир қотилга йигирма тўрт мактул тўғри келган. Ёзишларича, қотиллар сони юз мингдан зиёда эди. Назм (мазмуни):

Бир ҳафта ичида қон дарёси пайдо бўлди. Одамларни шаҳардан ҳайдаб чиқдилар. Аёлу гўдагу ҳунармандлардан юз мингини ўzlари билан олиб кетдилар. Қолганларининг ҳалқумини кесдилар. Улар кони дарё бўлиб оқди. Ҳисобчи ҳисобига кўра ҳар бир отлик йигирма тўрт нафар хоразмликни ўлдирган экан. У сипоҳнинг сони юз минг нафардан ошарди. Улар Хоразмни яксон қилдилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Хоразм томон лашкар жўнатган вақтда Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро ҳузурига менинг лашкарим ўша ёққа юриш қилмоқда деб хабар юборди. «Шояд Хоразм аҳволи горату катл билан бартараф бўлгуси. Маслаҳатим шулки, сиз у ердан ташқари чиқсангизлар. Дарвешларингизга зиён-захмат етказилмагай».

Ҳазрати Шайх Валитарош, Оллоҳ унинг арвохини муқаддас тутсин, дедилар: «Мана, етмиш йилдирки, Хоразм халқи билан яшаб келмоқдаман. Бугунги кунда қазойи илохий бало жазосини юборди. Уларнинг қалласида мурувват деган нарса бўлмайдики, орасидан қочиб ўзимни бир чеккага олсан. Балки, улар билан бирга бегамона яғмога дучор бўлганим тузукроқ бўлар. Балоларга ҳам улар билан ёр бўлсан!» Назм (мазмуни):

Бир кекса умри охирлашиб қолганди. Шу сабабдан унга сўз кор қилмади. Куйидагича жавоб берди: Етмиш йилдирки Хоразмда хушҳол яшайман. Тақдир муруввати шуни тақозо қиласидики, келган балога тан бергум гоҳо. Қонимни шу ерда тўқадиган бўлишса, тангри фармонидан қочмагум. Кийна олови ёнган экан, Урганжда ҳўлу қуруқ ёнди. Шоҳ лашкари ўку тиф билан банд, доною нодон ҳоли билан иши йўқ. Унинг бошини кесмасанг яхши бўларди, деган пандни мўғулнинг эшигтиси йўқ. Қазо теги тақдир туфайли ўткирлашган экан, кексаю ёшнинг боши кесилгуси.

Алқисса, Хоразм шаҳри озод этилгандан кейин халойиқни саҳрора ҳайдаб чиқиб, қатл этдилар. Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро, унга Оллоҳнинг раҳмати бўлсин, ўша шаҳид этилганлар жумласидан эдилар. Машҳурдирки, қатл чоғи ҳазрати Шайх бузургвор бир қўли билан қатл этаётган кофир яловининг учини ушлаб турдилар. Кейин қанчалик уринишмасин, кофирнинг яловини ул кишининг қўлидан чиқариб ола олмади. Охири ул кофир яловини қирқиб олдилар. Яловнинг уни Ҳазрати Шайхи шаҳиднинг муборак қўлларида колди. Бу Ҳазрати Шайхнинг минг-минглаб гайри-табиий одатларидан биридир. Ўз қўллари билан тутган ялов уни — «сари парчам» ўз вафотлари санаси таъмияси эканини аниқлашди. Ундаги ҳарфлар қиймати мажмуи 618 га teng экан.

Ҳазрати Шайхи бузургворнинг Хоразм қатли омидаги қатли муборак туркий юнд иилига мувофиқ келадиган 618-ҳижрийда содир бўлди. Ҳазрати Шайхи Валитарош Шайх Нажмиддин Кубро, тангри унинг руҳини муқаддас тутсин (вафотига битилган) тарихда шундай дейилади. Назм (мазмуни):

Муршиди аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикиди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини ҳақ иқлимининг шоҳи. Ул лиyир сарпанжасидан ўн забардаст йигит яловни чиқариб ола олмадилар. Сайдилар шайхи сарпанжасида кофир яловини кўриб ҳайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: Ялов учини Шайх тутиб, таърих айтдики, вафотим санаси «шоҳи шұҳадо» («Шаҳидлар шоҳи») дир.

Жамеи мусулмонлар аълосига Оллоҳи таоло раҳмати ёғилсин. Яна, дейдиларки, Ҳазрати мавлоно Жалолиддин Румий, унинг сири муқаддас қилинсин, Ҳазрати Шайхи бузругвор Нажмиддин Кубро Аллоҳ унинг сирини муқаддас тутсин, яловни тутганига ишорат қилганлар. Назм (мазмуни):

Биз шундай улуғларданмизки, гавҳар тутамиз; ориқ эчки тутган пасткаш эмасмиз. Имон қадаҳидан бир қўлимиз билан май иссак, иккинчи қўлимиз билан кофир яловидан тутамиз.

БИР ГУРУҲ АМИРЛАР БИЛАН ХУРОСОНГА ЖЎНАГАН ТУЛИХОН ВА ТАҒОЧОР ГУРГОН ДОСТОНИНИНГ ОХИРИ

Тулихон Хурносон сари жўнагандан Тағочор Гургон бир тўда олийнасаб амирлар ва ўн минг нафар жангчи ҳамроҳлигига Нишопур томон йўлга чиқди. У ерда Маждул мулки Кофий Умар Рожий ва бошқа жамоа бор бўлиб, жангга жуда қаттиқ ҳозирлик кўриб қўйган эдилар. Жумладан, уч минг дона тир-и ҷархий, уч юз аррода ва манжаникни боруларда ўрнатиб қўйган эдилар.

Рамазон ойининг чаҳоршанба куни фалаклар шоҳи Фарбий айвондан Шарқий майдонга кириб келганда, оташ сочувчи найза заҳми билан қора рангдаги (силоҳ) ни тор-мор келтириб, жангнинг сабухий косасини қўлига олди. Уч кун муттасил жанг қилдилар. Жума намози вақти қазоий осмоний туфайли Қоракуш буржидан тирии ҷархий Тағочор Гургонга етиб, унинг зарби билан ҳалок бўлди.

Улуғ амир Ҳўжандий «Мұхтасар» ида зикр этилганки, Тағочор Гургон Қорачор нўённинг укаси ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг кўёви эди.

Тағочор Гургон ўлдирилгандан кейин лашкарнинг ярми қамалдан кўл тортдилар. Туркор иўён (қолган) лашкарни икки қисмга бўлиб, ярмига саркарда (бўлиб), Сабзавор томон юрди. Уч кечакундуз (Сабзавор учун) жанг билан машғул бўлди. Куч билан жанг қилиб шаҳарни қўлга киритди ва қатли ом қилишни буюрди. 70000 киши ўлдирилди. (Лашкарнинг) ярми Тус томон кетганди. Ўша атрофдаги мудофаачиларнинг бир қанчасини енгиб, (шаҳар) аҳолисини қатли ом қилди.

Тулихон Марв шаҳри томон йўналганда, эл (таслим) бўлган вилоятлардан Сарахс, Абивард ва бошқалардан кўп сонли аҳолини ташқари (ҳайдаб) чиқартирди. 70000 нафар

киши камондорлар қаршисида тўпланди. Марв атрофидаги қалъадардан баъзилари ҳам вайрон қилингач, у ерлардан ҳам (аҳоли) келтирилди. Улар билан бирга тўрт юз мўгул отлиғи қилғилиги аҳволи маълум эди, улардан олдинроқ этиб қелдилар. Салжук туркманидан ўн икки минг нафар киши ҳам ўз моллари, юртларидан жудо (в. 88 а) бўлиб, ташқарida қолган эдилар. Субҳ ҷоғида шаҳарни ғорат қилиш учун дарвозаларига ҳужум қилдилар. Очиқдан-очик риёкорлик эди бу. Уларнинг тўда-тўда бўлиб келганларийни, бир-бирларини танимаганлари сабабидан, мўгуллар уларни йўқлик шамолига совурдилар. Уларнинг бели синдирилгач, қўй сурувидаги бўридек улар тўдасига ташландилар. Етмиш мингдан ортиқ туркман озгина кишилар томонидан ўлдирилди. Аламзада ҳолда қолганлари ўзларини Марварруд (дарёси)га ташладилар ва фарқ бўлдилар. Қўй ва чорвадан тўпланганлари мўгуллар қўлига тушди. Иккинчи муқаддас муҳаррам ойининг биринчисида, 618 санада. Назм (мазмуни):

Хуршид тепага қараб, каманд ташлаганда, осмонга қараб ёлқини кўтарилиганда.

Тулихон ибн Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам 500 нафар отлиқ билан (Марвнинг) Ферузий дарвозасига ҳужум қилди. Шаҳар маркази устида доирадек тавоф қилиб, қалъа деворлари, бору, хандақ ва дарвозани кузатиб ўргана бошладилар. Шу тариқа олти кун давомида (қамал қилдилар) ва эҳтиёт чораларини кўрдилар. Мозандароннинг Қулзум оролларидан, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳдан ажralиб чиқсан Мухбирулмулк Марвга келиб, бу ернинг ҳокими бўлган эди. Унинг гуноҳкор онаси султон ҳарамидан бўлиб, отасини мушриф дер эдилар. Таслим бўлиш ҷоғида ҳомилали эди. Ўзини вазирлик мартабасидан ҳам баланд оларди. Унинг бемағз думогида сарварлик даражаси ва меҳтарлик мартабаси ҳавоси бор эди. Еттинчи куни, Назм (мазмуни):

Офтоби тобон баланд осмондан нурли камандини ташламоқчи бўлганда, лашкарлар жамъ бўлиб, Шаҳристон дарвозасига келиб тўхтадилар ва жанг бошладилар.

Икки юзга яқин жангчи дарвозадан чиқиб, ҳамла қилди. Тулихон ўз нафсича пиёда бўлди ва ботирлик қадамини жанг майдони сари ташлади. Назм (мазмуни):

Бири маст филнинг хурушга келганидек, қалқонини бошга тутиб, жангга киришди.

Мўгуллар орқадан ҳамла қилдилар. Ўқ ёғдириб, сарафшон шамшир зарби билан барчани шаҳар ичига қочиб киришга мажбур этдилар. Дарвозадан бошқа бир тўда

ташқарига (в. 88 б) отилди. Муқобил бўлган жамоа, уларга қилинган ҳамла туфайли ҳеч бир томондан нажот йўклигидан иложсиз қолдилар. Ҳеч кимнинг дарвозадан энди бош чиқаришга юраги дов бермай қолди. Назм (мазмуни):

Замона румий ваҳшийларини ташлаганда фалак ҳиндий тегини бошга кўтарди. Уфқ шафақ қонига ботганда қайнок тутунидан тутук қоплади. Ҳаво чарх соясидек анбарин чодир этагини тўшади. Шу дамда барча тотор сипоҳийлари хисор атрофини тамоман ўраб олдилар.

Хуршиди тобон мағриб уфқидан пастга тушиб, ой чодири машриқ қўнуғи учун намоён бўлганда мўғул лашкари қалья атрофини бир неча ҳалқа қилиб ўраб олган эдилар. Бутун тун давомида эрта тонгтacha қамал қилдилар. Бирор жонзоднинг қочиш мажоли ва кочиш жойи намоён бўлмади. Кейинги куни субҳ шамширининг тифи тун фарқини ёргандан ва туннинг ҳабаш сипоҳи наҳорнинг румий лашкарини тор-мор келтирганда Мухбирулмулк эл бўлишу таслимдан бошқа чора топмади. Марв киборлари ва имомларидан Имом Жамолиддинни ташқарига чиқариб, жонига омон тилатти. Раҳму шафқат ва учрашув ҳақида келишиб олишгач, хавғу хатар билан таҳдиддан эмин бўлингач, нақдина пул, қимматбаҳо буюмлар, тuya, атриёт ҳамда баққоллик молларидан иборат жуда кўп пешкаш тартиб бериб, (Тули) хузурига жўнатди. Тулихон шаҳар аҳволини ундан суриштириб билиб олди. Мулқдор бойлар ва олимлар ҳақида батафсил сўзлаб беришни сўради. Мухбирулмулк икки юз киши рўйхатини берди. Фармонга кўра, муҳлислар мол ийғишига киришдилар. Хосу авому камбағалларни саҳрого ҳайдаб чиқдилар. Тўрт кун давомида муттасил ҳалойикни шаҳардан ҳайдаб чиқиши билан машғул бўлдилар. Танур, хисор, бору ва деворларни теп-текис қилиб бузишга фармон берилди. Асир олинган тўрт юз нафардан ортиқ ҳунарманд, баъзи шаҳзода ва маликалардан ташқари ҳалқни, гўдак ҳамда киз-жуонларни лашкарга бўлишиб бердилар, токи уларни қатл қилгайлар. Бирор жонзодни тирик қолдирмадилар. Берилган қисқа хабарларга кўра, ўша лашкарнинг ҳар бир нафарига (в. 89 а) 400—500 кишидан ҳисса тўғри келган. Чунончи, Иzzиддин Насоий котиблар жамоаси билан бирга ўн уч кечаю кундуз ўлдирилганлар сонини ҳисоблаб чиқкан. Шаҳар аҳолисини ҳисоблаб чиққанларида сони бир миллион уч юз минг нафар бўлган. Ҳайрат ва таажжуб тили Умар Ҳайёмнинг ушбу рубоийси тараннумига майл кўргузди. Рубоий (мазмуни):

Пиёладаги нарса унинг ярашифидир, уни синдиримоқлик мастига равоми? Қанчалар нозанинлар боши, қўлини — меҳр туфайли қўли билан яратган, ғазабидан синдириган.

Лашкар қирғину ғоратдан фориғ бўлгач, шаҳзода Тулихон томонидан фармон берилдики, Марв акобирларидан Амир Зиёвуддин танҳолик ва узлатда ётганидан саломат қолдирилди. У ўз вазифасини адо этиб, Марв шаҳрига этиб келди. Зовиядаги ва (худо) дўстлари жамъ бўлишсин. У шуларга ҳоким бўлгуси. Бормосни доруга қилиб қолдирида ва бу ердан йўлга чиқди.

Мўғул лашкари Марвдан кетиши билан халос бўлганларнинг ҳар бири бекинган жойлари ва буқъялардан чиқиб кела бошлади. Яна беш минг нафар киши жамъ бўлди. Орқада қолиб келаётган мўғулларнинг бир жамоаси одам ўлдиришда ўз ҳиссаларини олмоқ истадилар. Омонлик тилаган ҳар бир киши туфайли олий мартабали сипоҳдан қувончларга эришган бир тўда киши бало чоҳига ташланди. Бу ердан Нишопур йўлига тушдилар. Йўлда кимни топсалар ўлдирилар. Бир киши Жаба нўёндан қайтиб келаётган эди, этиб келди. У ҳам жароҳатлар бошига малҳам қўйиб, кимки топса йўқлик дунёсига жўнатарди. Шу пайт хабар келдики, Паҳлавон Абубакр девона валади Шамсиддин Муҳаммад Сарахсда фитна бошлади. Амир Зиёвуддин бир тўда (лашкар) билан уни дафъ қилмоқ учун жўнади. Бормос Марв аҳолиси билан бирга Қаҳрафа ва бошқалар билан Бухоро сари йўналди. Шаҳр яқинида тўхтадилар. Тирик қолганлар Султон Муҳаммад Хоразмшоҳдан Бормосга бирор хабар келган гумон қилиб, нафрат ўтида енгилади. Кейинчалик иродаларини қўлга олиб, ноғораларини чала бошладилар, ва ёғий (в. 89 б) бўлдилар. Бормос шаҳар дарвозаси ёнига келиб бир жамоани илтимос ва тушунтириш учун шаҳарга жўнатди. Ҳеч ким рўйхушлик ва эътибор бермади. Бормос шу сабабли уларнинг кўпидан интиқом олиш учун шаҳар ташқарисидан топғанларини қатл эттирди. У билан ҳамсуҳбат бўлган жамоани олиб Бухоро сари йўналди.

Амир Зиёвуддин Марвга қайтиб келгандан кейин яна ҳисор, боруларини иморат қилди. Унинг атрофига тўпланган жамоа (шаҳарни мустаҳкамлаш билан машғул бўлди).

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мулоғимларидан Кўстегин бир жамоа ва кўп сонли одамлар билан келиб, шаҳар муҳосараси билан машғул бўлдилар. Амир Зиёвуддин учун шаҳар торлиқ қилиб қолди. Бир тўда ёнидаги мўғуллар билан Мароға қалъаси сари равона бўлдилар. Кўстегин шаҳар ичкарисига кириб, әкинчилик ва курувчилик билан машғул бўлди. Бир тўда одамлар шаҳардан Амир Зиёвуддинга мактуб йўллади ва шаҳарга қайтиб келишга рағбат қилдилар. Илтимосга кўра, ҳаракатга тушиб, шаҳар

дарвозаси ёнига келиб ўрнашди. Кўстегин унинг келгани хабарини эшишиб, бир жамоани Амир Зиёвуддинни тутиб келтириш учун жўнатди. Ўз ҳаётини унинг қатлига боғлиқ деб билди, унинг фаносини ўз мулки лиқосида деб тасаввур қилди ва унинг қатлига фармон берди. Сўнг баҳузур зироат ва иморат ишлари билан машғул бўлди.

Уч-тўрт кун икки юз нафар суворий Қайку томон юрдилар. Қолганлар ўз ўрнида қолди ва тезлик билан Нахшабга Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам амирлари Турмой ва Кубой ҳузурига одам жўнатдилар. Уларга яна бир бор одамларнинг тўпланганини эълон қилдилар, Бир неча кундан сўнг Турмой ва Оқмалик беш минг нафар одам билан етиб келдилар. Шу заҳотиёқ шаҳарни кўлга киритдилар ва юз минг нафардан кўпроқ одамни ўлдирдилар. Хароб қилиш учун маҳаллаларни лашкарга бўлишиб бердилар. Турмой қайтиб кетди. Бир тўда одам билан Оқмаликни қолдирди. Шамшир қарғаси тумшуғидан қочиб кутилган бир тўда одамни қидиртириб, фано лочинига насиба этдилар. Туричча тафтишу қидирувлар ташкил қилиб, имкони борича бажо келтирдилар. Амалга оширилмаган бирор ҳйла қолмади. Нахшабдан уларга бир киши ҳамроҳ бўлган эди (в. 90а). Ҳийлагарлик қилиб, баланд овозда намоз ўқий бошладилар. Саловат ниҳоди ва суратини ўхшатдилар. Бу овоздан одамлар ёруқ ва нақблардан чиқиб кела бошладилар. Уларни ҳам ҳалок қила бошладилар. Шу даражада қатл этиш билан шуғулландиларки, Марвда тўрт нафардан бўлак бирор киши қолмади.

Нишопурга йўналган Тулихон лашкарининг аввалида жуда кўп қуроллар ва манжаниқларни жўнатди. Нишопур тошлиқ жойда жойлашганидан, бир неча манзил йўлдан тош олиб келишган. Хирман каби; ҷарчашган. Тошларнинг ўндан бири даркор бўлмади. Шаҳар аҳолиси ахвол чатоклигини кўриб, келган қавм олдин кўрганларига ўхшамасди. Уч-тўрт минг чарх (шаҳар) девору боруларида иш бериб турганди. Уч юз манжаниқ ва аррода ҳам қўшдилар. Аслаҳа ва лафзлар ўзгачалигига ўргандилар. Нишопурнинг барча аҳолиси оёклари мадорсизланди (тарвузи кўлтиғидан тушди). Ихтиёрлари кўлдан кетди. Ахволларининг хайрли тугашига кўзлари етмади. Фақат мамлакат қозиси Рукнидин Али ибн Иброҳим ал-Муғанийни Тулихон ҳузурига жўнатдилар. Ул киши бориб етгач, Нишопур аҳли омонлик тилаб, мол тўлашга рози бўлдилар. Қоидани билмади. У ҳам ижозат ола олмади.

Сафар ойининг ўн иккинчи — чаҳоршанба куни тонг билан жанг ногорасини чалиб, одина куни тушгача уруш қилдилар. Бир неча мавзеъдаги хандак сувини боғлаб кўйган

эдилар. Девордан рахна очиб, шафқатсиз жанг қилдилар. Жанг аҳли найзадек яловларини бошга кўтариб, девор устига кўтарилилар ва мардоналик кўрсатдилар. Буржу боруларда мулчардорлик қилиб турган ёшлар қахру жаҳд билан жанг қилишарди. Шаҳар дарвозасидан пастдаги лашкар ўша куни то кечгача қалья деворига чиқиб олди. Халқни девор тепасига қатор қилиб кўйиб чиқдилар. Шанба кечаси шаҳар девору борулари мӯғулларга тўлиб кетди. Шанба куни Тулихон балоғат ёшига (в. 90б.) етган эди. Лашкарлар шаҳар дарвозаларидан кириб, қатлу горат билан машгул бўлдилар. Халқни ҳайдаб қувиб, бурчагу пана жойларда қатл этарди. Мухбирулмulkни тутиб беришни талаб қилдилар. Уни маъзул ҳолда топдилар. Ниятлари тезроқ ўлдирмок эканлар, оғзидан оғир гаплар чиқарди. Охири уни хор қилиб ўлдирдилар. Қолган халқнинг аёлу эркак барчасини саҳрого ҳайдаб чиқиб, Қорачор нўённинг акаси Тоғочор гургон интиқоми учун фармон бўлди, ҳаммасини қатл этдилар. Замон харобаликларининг давоми тарзида, Нишопур заминига экин экдилар. Айтишларича, Нишопурнинг иту мушугигача ўлдиришга фармон берилган экан.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг қизи Тоғочор гургоннинг ҳамшираси ўзининг хайлу ходимлари билан Нишопур шаҳрига кириб, кимни учратмасинлар қатл этдилар. Қирқ нафарга яқин ҳунар аҳлини шаҳардан олиб чиқсан эдилар. Уларни Туркистонга олиб кетдилар. Қолганларини қатли ом этдилар. Ул диёрда бирор жондорни ҳамтирик қолдирмадилар. Ул шаҳарнинг буржу бору ва бошка олий иморатларини ер билан яксон айладилар. Етти кечаю етти кундуз сув қуйиб, ўрнига арпа экдилар. «Хуросон тарихи»да битилганки, Нишопурда ўлдирилган ҳалойиқни ўн икки кун давомида санаб чиқсанлар. Аёлу гўдаклардан ташқари бир миллион етти юз қирқ етти минг нафари қаламга киритилган.

ТУЛИХОННИНГ ҲИРОТ ДОРУССАЛТАНАТИ ТОМОН ЮРИШИ ЗИКРИ

Нишопурдаги қатли ом ишлари тамом бўлгандан кейин Тулихон Ҳирот сари йўлга чиқди. У ерда бир амир ва тўрт тоҷикни қолдириб, қолганларини қаерда топишса, шу ерда қатл этдилар. Ҳиротга яқинлашиб, бир ўтлоқда тўхтадилар. Занбур деган кишини элчи (в. 91а.) қилиб Ҳиротга жўнатди ва буюрди: «Ҳирот малиги, амиру қозиси, хатибу маъруфу

машхурлари бизнинг хумоюн раияларимизга пешвоз чиқишин. Токи, жаҳонсўз ғазабимиз ва заҳросо қаҳримиздан солим қолгайлар!»

Ўшанда (Ҳиротда) Малик Шамсиддин Муҳаммад Журжоний Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан ҳокимлик қиласарди. Шаҳзода Тулихоннинг келаётганини эшитгач, у қарши жанг тайёргарлиги ни кўра бошлади. Шаҳарнинг ҳамма томонларини муҳофаза этди.

Хабар беришларича, ўшанда Ҳиротда 190 минг нафарга яқин сипоҳий бўлган. Элчилар Ҳиротга кириб, шаҳзоданинг гапини Малика етказгандарида, ўша заҳотиёқ уларни қатл этди ва деди: Коғирларни ўлдирган ўша куннинг бўлмагани яхши эди. Кейинги куни бу хабар Тулихонга етгач, дарғазаб бўлиб буюрдики, лашкар атрофдан шаҳарга ҳужум қилишин, кўрган ҳар бир тоҷикни қатл этишсин. Малик Шамсиддин жанг қилишга уринди. Шаҳзода сипоҳи ташқаридан ҳамла қилди. Ўшанда бир неча кун ичидаги жаннат ҳузури ва дўзах жаҳаннамидан жой олдилар. Етти кун мобайнида муҳорабайи азим воқеъ бўлди. Шаҳзода мўътабарларидан бир мингу беш юз баҳодир қатл бўлди. Малик Шамсиддинга ўқ тегиб яраланди ва ўлди. Шу муносабат билан Ҳирот шаҳри аҳолиси икки гурухга бўлинди. Маъруф шаҳар қозилари ва бузургларидан иборат бир тўда сулҳга мойиллик билдириди. Шаҳзода Тулихон Ферузобод дарвозаси қаршисида саф тортиб турган аснода, Шамсиддин ўқ заҳми туфайли беҳишли баринга равон бўлганда саккизинчи кун эди. Шаҳзода Тулихон 200 сипоҳи билан дарвозага яқинлашиб, хандәқ лабига етганда тўхтади ва отдан тушиб деди: «Эй одамлар, билингизким, мен Тулихон (в. 916.) ибн Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамдурман! Жонингиз омонлик топсин, хотину фарзандларингиз мӯғуллар кўлига тушмасин десангиз жанг қилишдан кўл тортинг, муборазадан оёқларингизни тийинг. Итоат ва таслим сари юз буринг.

Шу вилоятдан Султон Жалолиддин омилларига ҳар йили тўлайдиган мол ва жиҳотнинг ярмисини наввобимизга топширинг, Шоҳона тарбияту подшоҳона карамлардан баҳраманд бўлгайсиз». Шу сўзларни таъкидлаб, қаттиқ қасамлар ёд қилди. Шаҳар аҳли Тулихондан бу сўзларни эшитиб, эл бўлди, дарвозаларни очдилар. Султон Жалолиддин ҳукми асосида жомабоффлар ҳокими бўлган Амир Азизиддин Муқаддам Бурдий юз жома кўтариб, ҳар бирида тўқизтадан қимматбаҳо жома бўлган бўғчалар билан биринчи бўлиб шаҳзода Тулихонни қарши олди.

Кейин барча шаҳар аъёнлару акобирлари, ашрофу аҳолиси, муллою сардорлари, коргарлари ташқарига чикдилар ва марҳаматли назаридан баҳраманд бўлдилар.

Шаҳзода Тулихон фармони эълон қилинди. Унга кўра, Султон Жалолиддинга қарашли бўлган 12 минг кишининг барчаси қатл этилди. Қолганларга зиён-заҳмат ва алам етказилмади. Малик Абубакр Мурсафийни Ҳиротда ҳоким килиб қўйдилар. Даргоҳ муқаррибларидан Мункатой деган кишини шиҳналика тайинладилар. Саноксиз ғаниматларни йиғиб олгач, азимат яловини Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўрдуси томон кўтарди ва қайтиб келди. Малик Абубакр ҳукумат тахтида ва Мункатой шиҳналик мақомида амал мезони бўйича адолат ва раиятпарварлик билан машғул бўлдилар. Халқ зироат ва иморат ишларида банд бўлди.

Такдир қалами бу диёрни ҳароб этишни жорий этди. Малик Абубакр ҳукумати ва Мингтой шиҳналигидан бир неча кун ўтгач, Ҳурросонга Султон Жалолиддин Фазнин оралиғида жойлашган Парвон мавзеида (в. 92а.) Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг лашкарини тор-мор қелтириб, мӯғул амирларидан баъзиларини енгибди, деган хабар етиб келди. Бу овоза Ҳурросонга етиб келиши билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам томонидан қўйилган малик, шиҳна, омил борми, барчасини ўз ўрнида қатл этдилар. Уларнинг бундай қилишларидан умидлари шу эдики, Чингизхон Султон Жалолиддин ибн Султон Мұхаммад Ҳоразмшоҳ билан бошқа жанг қила олмайди. Ҳирот аҳолисидан ҳам бир жамоа уюшиб, Мункатой шиҳна билан Малик Абубакрни қатл этдилар. Кимни уларнинг қиличи билан кўрсалар — ўлдирдилар.

Малик Муборизиддин Сабзаворий Ферузкуҳ тоғларидан Ҳисорга келган эди. Шуни шаҳар малиги этиб тайинладилар. Вилоят раислигини анча ишбилармон бўлган Ҳожа Фахриддин Абдураҳмон Ироқийга топширдилар. Барча иттифоқликда яқдил, гапни бир жойга қўйиб Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга қарши чиқишга дил боғлади. Бунинг хабари Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга етгач, у дарғазаб бўлди. Шаҳзода Тулихонга деди: Сен уларни ўлдирмадинг. Шу сабабдан бундай фитна воқеъ бўлди. Сен бу юрт одамларини қиличдан ўтказганингда бундай фасод юзага чиқмас эди. Кейин итобу хитобла Элчигдой номи билан машҳур бўлган Элчигадойни 80 минглик қўшинига қўшиб Ҳирот томон жўнатди ва дедики, бирор жондорни қўймагайсан, ҳатто мушугиу итигача тирик қолмасин. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам фармонига муовоник Элчигадой нўён 618 йил санаси шавол ойида йўлга

чиқди; у ерга етиб Ҳарот дарёси бўйида қарор топди. У дедики, бутун лашкар шу бир ой муддатда жанг асбобларини тартибга келтирсан. Чингизхон хукмида бўлган мавзеълардан жанг ҳозирлигини кўришни талаб қилснлар. Қисқа муддатда Хурросон худуди ва унинг ноҳияларидан қариyb әллик минг нафар пиёда ҳамда отлик жамланиб лашкарга қўшиб олинди. Ҳирот шаҳрида малик Муборизиддин ва Ҳожа Фахриддин Абдураҳмон каби аъёну акобирлар жанг ҳозирлигини кўрардилар. Каттаю кичик барчаси иттифоқ бўлиб, (в. 926.) токи рамакда жонлари бор экан, илгариғидек иккиланишу субутсизлик қилмасликка онт ичдилар. Элчигадой нўён бир ой давомида жанг асбоби ва саваш ҳозирлигини кўриб бўлгандан кейин, ҳар бири бир амирга топширилган шаҳар дарвозаларини мўғул сипохи сардорларига тақсим қилиб берди. Шаҳарнинг ҳар тарафига ўттиз минг нафар жангчини жўнатиб, ким жангда хатоликка йўл кўйса ўлдирилади, ким ғайрат кўргузса иноят топади, деб фармон берди. Тўрт томондан (лашкар) келиб, қўшилишди, Шаҳар халқи ўз ўлимини бўйнига олиб ташқари чиқди, жангга жидду жаҳд ва камоли саъй кўргузди. Ташқаридан кийнаҳоҳ сипоҳ манжаниқ тошлари билан олий ва кичик иморатлар ҳолини танг ва ер билан баробар қилди. Чарх ва новаклардан кетма-кет ўқ отиб буржаларнинг шарафаларини то тобадонларигача яксон қилдилар. Кетма-кет отилган нафт оташлари ёмғир томчилариdek (шаҳар устига) ёғилди. Ҳўлга тушса ҳам, куруққа тушса ҳам ёндиради. Шаҳарнинг ўнгу сўли, олдию ортида тинимсиз жанг кетарди. Шу тарика олти-етти ой чўзилди. Токи, 619 санаи муборакда Элчигадой нўён катта жанг бошлагунча. У бир неча кун муттасил жанг қилди. Ҳар бир ҳужумда унинг беш минг нафар аскари қатл этиларди. Заҳирадаги саноқсиз манжаниқ ва арродалардан тўсатдан эллик газлилари чиқиб келди. Ҳар бири бир харакда эди. Тўрт юз нафар номдор мўғул унинг ортида туришарди. Шу ҳолда уч кун ўтди. Шаҳарда икки гуруҳ пайдо бўлди. Бу зохира ва одамларнинг кўплигидан одамларнинг ҳоли танг бўлди. Қундан-кун Элчигадой бераётган мадад орта борди. Санайи 619 да, жумадулаввал ойининг жумъя куни тонгда осмоний ва раббоний қазоси билан Элчигадой нўён Ҳокистар буржи томондан (хужум қилиб) шаҳарни қўлга киритди. Сўнг эркагу аёл, қарию ёш, каттаю-кичикни қатл этишга буюрди. Қонлар дарё бўлиб оқди. Унинг иморатларини вайрон, буржу боруларини хароб қилдилар. Ҳандакини эса тўлдирдилар. Етти кун давомида ўлдиришу ёндириш, кавлашу қон оқизишдан қўллари бўшамади.

Ҳирот ҳалқининг бир милён олти юз минг нафардан кўпроғи шахид бўлди.

Элчигадой нўён Ҳирот саҳнини (в. 93а.) шундай покладики, бирорта ҳам хонадор қолмади. Саккиз кундан кейин у Қошғар томонга равона бўлди. Ўлжалардан нимани лойик топса Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳузурига жўнатди. Ўбаҳ қасабасига яқинлашганда минг отлиқни Ҳиротга қайтариб юбордилар. Токи, қочган ва беркингандарни топсалар қатл этгайлар. Иккинчи навбатда мўғуллар шу юришда яна уч минг нафарга яқин кишини топиб қатл этдилар.

Нақл қилишларича, мавлоно Шарафуддин хатиб Чигиртон ва яна ўн беш нафардан бўлак тирик жон қолмаган. Кейин 24 нафар киши яна (шаҳар) булукларидан келиб ўша 16 нафар кишига келиб қўшилди. Ўн беш йил давомида шулардан бошқа бирор жонзод ўша жаннатнишон шаҳарда яшамаган.

Марв, Нишопур ва Ҳирот сингари шаҳарлар, Тус, Сабзавор, Жожарм, Насо, Абивард, Сарахс, Қоф вилоятлари ва Ҳурисоннинг бошқа шаҳарлари шу мамлакатни тасхир этиш буюрилган саноқсиз мўғул лашкарининг отлари туёғи остида қолди.

Уй ой давомида улар Ҳурисоннинг барча ҳудуди, то Сейстон мулкигача бўлган ерларни қора тупроқ билан баробар қилдилар ва қайтдилар. Назм (мазмуни):

Жаҳонгир Тули уч ой ичиди Сейстонгача чўзилган ерларни қўлга киритди. Ковлади, ўлдирди, талаб кетди. Каттаю кичикдан ҳеч ким қолмади. Бу урушқоқ қайси шаҳардан ўтмасин, ўша ер албатта даштга айлануб қоларди. Тули шаҳару саҳрова шундай ишлар қилди. У ерлар икки бойўғлиниг маконига айланди.

Шаҳзода Тули Ҳурисон мамлакатини тасхир ва таҳриб этгандан кейин Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам фармонига мувоғик, Толқон, кейинроқ Бадахшон вилоятлари сари йўналди ҳамда отаси ўрдусига келиб қўшилди. Назм (мазмуни):

Тули Соҳибқирон ўрдусига келди. Жарчилар унинг келганини хабар қилдилар. Ўғил ўлжомишга кирганда, ота уни суюргомиш билан сийлади.

Ўшанда бир неча кунда шаҳзода Тулихон Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам лашкари билан Толқон қалъасини забт этдилар. (в. 936.) Унинг шаҳри ва қалъасини олдилар, у ерларнинг аҳолиси ҳамда муллалари эса бошқа жойларга кўчиб кетдилар.

СУЛТОН ЖАЛОУДДИН ИБН СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ АҲВОЛИ ВА СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ЛАШКАРИ БИЛАН (ЖАНГИ) ЗИКРИДА

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ бу фано манзилидан дорулбақога кўчганда Султон Жалолуддин ва унинг укалари ўзларининг бир тўда одамлари билан Обескун оролидан қайтиб келдилар. Султон Жалолуддин мардоналик майдонида жавлон қилмоқ истади ва замон гардиши навосига жўр бўлиб, муҳолифлик шўйбасини чалмоқликни ихтиёр айлади. Токи, отасига ўхшаб халқнинг маломати ўқига нишон бўлиб, башарият суннийлари таънасига қолмагай. У Хоразмга келиб, хукму насақ ижро қиласа, ўшанда мўғул лашкарининг қадами ул диёрга етмагай эди. Қабаклилардан тўқсон минг нафар киши Хоразм аҳолиси орасида яшар эди. Султон Жалолуддин келгандан кейин уларнинг баъзиси унинг фармони чизигига бўйинсунди. Бошқалари эса адоват йўлига тушиб олдилар. Шу сабабли Султон Жалолуддин ул фитначи мунофик қавм билан учрашишдан ташвишга тушди. Ироқ томонда мўғул хабарини эшитди. Ёлог деган кишини Хоразм даштига инилари Ўзлоқ султон, Гурхон, Хумортегин ва Темур мулки соҳиби Ўғул ҳузурига жўнатди. У ерда тўқсон минг қаттол жангчи турарди. Ўзи Нисо йўли билан Шодимоғ сари йўналди. Устиворга етгач, бир тўда мўғул лашкарига дучор бўлди. Шом тушгунча жанг қилдилар. Коронгу тун чарх узра этагини тортганда Султон Жалолуддин шошилинч равишда Шодимоғ томонга жўнади. Назм (мазмуни):

Кўёш жаҳондан яширинганда, қоронғу тун кун устига этагини ёпганда Султон ўртадан камондан отилган ўқдек жадал чиқиб кетди.

Султон Жалолуддин мўғул лашкари орасидан ўша кечаси ёўлдек чиқиб кетганда Ўзлоқ султон акаси билан мўғул лашкарининг ўзлари томонга келаётгани хабарини эшитдилар. Тўхтаб туришни ўзларига муносиб билмай, султон ортидан равона бўлдилар. Йўл асносида Султонга дучор билан лашкарга учрадилар. Учрашишгач, (в. 94а.) улар билан жанг қилишга қодир эмасликларини мулоҳаза қилиб, бир ҳамладан кейин қочишига юз тутдилар. Мўғуллар улар кетидан равона бўлдилар. Улардан бир тўдани кўлга олиб ўлдирдилар. Султон Жалолуддин Шодимоғга етгандан кейин уч кун шу ерда туриб қолди. Қурол-аслаҳаларини ҳозирлаш билан машғул бўлди. Ногоҳ ярим кечада: Назм (мазмуни):

Айланиб турган фалак тўхтаб қолди, қуёшнинг оёқ-қўли сустлашди.

Бу ердан султон Жалолуддин таваккал отига миниб, санаи 617 да зулҳижжа ойининг 11-куни Парвон йўли билан отаси унга бағишлаган Фазнин томонга равона бўлди. Бирор соат ўтгандан кейин лашкар Шодмоҳга етди. Маълум қилишларича, султон Жалолуддин у ерда тўхтамасдан йўлида давом этди. Токи, Ҳирот музофотидан беш кунлик йўлни босиб ўтдилар, аммо етиб ола олмадилар. Қайтиб кетдилар. Султон Жалолуддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Фазнингга етгач, тарқалиб кетган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг лашкари унинг атрофига келиб тўпландилар. Назм (мазмуни):

Ҳар томондан лашкар унинг атрофига келиб тўпландики,
унингдек меҳтар Эронда йўқ эди.

Ҳирот малиги ҳам шаҳзода Тулихоннинг юришидан енгилган эди. Ўз қавми ғурийлар ва лашкари билан Султонга келиб қўшилдилар. Қабаклиён қавмидан қирқ минг нафар киши Хоразм тарафдан етиб келди. Назм (мазмуни):

Лашкар суворийлари енгилиб, илтижо билан ҳар томондан султонга анжуман бўлдилар.

Баҳор етиб келганидан султон Жалолуддин Фазниндан чиқди ва Бозонга йўналди. У ерга етиб тўхтагач, хабар етиб келдик, Бекчак ва Тимкур чексиз мўғул лашкари билан Волиён қалъаси муҳосарасига машғул бўлдилар. Волиён қалъасини тасхир қилишларига яқин қолди. Шижаот асарли султон бу хабарни эшитгач, юклари ва бойлигини ўша ерда қолдириб ўзи ўта жасоратли катта лашкари билан ул бадкирдор қавм устига илғор уюштириди. Булжор куни ҳужумлар уюштириб зўр саваш кўргизди. Мўғул тотор лашкари муқаддимасидан қарийб тўқиз минг суворийни дорулбаворга жўнатди. Султон Жалолуддин ибн Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкарининг сони зиёда бўлгач, (в. 946.) дарёдан кечиб ўтиб, тўхтадилар. Волиён қалъасини муҳосара қилмоқ учун бораётган мўғул лашкарининг ғўл қисмини хароб килдилар. Қоронғу тушгач, мўгул лашкари қочишига юз тутдилар. Султон Жалолуддин катта ўлжани қўлга киритиб, қайти ва Бозонга етиб келди.

Султон Жалолуддиннинг мўғул лашкари устидан ғалаба қилгани, Бекчак, Тимқўр ва уларнинг лашкари таслим бўлгани хабари Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга, Толқонга етиб келди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам бу хабарни эшитиб, Қайқур нўённи ва яна бир амирни ўттиз минг нафар лашкар билан султон Жалолуддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни дафъ қилмоқ учун

жўнатди. Ўзи ҳам унинг ортидан йўлга тушди. Қайқур нўён киёмат асарли лашкар билан сulton Жалолуддин қароргоҳи Бозон мавзеига етиб келди. Сulton Жалолуддин жанг қилишга мойиллик билдириб ботирлик яловини наррашер думидек бошига соябон қилди. Назм (мазмуни):

Кўркмай лашкарни жангга киритди. Гўё паланг билан жанг бошловчи шер каби. Ўнг ва сўл қўлларни тартибга келтирди. Қалб ўртасида ўз ўрнини ростлади. Йиртқич шер каби пиёда бўлиб, газаб билан бел боғлаб жанг қилди. Икки саф ўртасида қаҳрамон ботирлар адоват камонини қўлга олди. Ўқни тортиб шастни очиб юбордилар. Мардлик билан душманга ташландилар. Ўша куни шомгача Чину Ҳабаш, Руму Занг ботирлари сингари жанг қилдилар. Жанггоҳда ҳалойик кўзи ўнгидаги ҳаво сипоҳ чиқарган чанг сингари қопқора бўлди. Нур сочиб турган қуёш ботгач, қоронғу тун фалак узра ўз этагини ёпди.

Куни бўйи ботирлар жанг майдонида шеру паланг каби бир-бирлари билан олишдилар. Икки томоннинг ҳам бирортасига зафар ёр бўлмади. Ҳар бир жангчи адovat тўла дил билан майдондан қайtdи ва ўз марказларида қарор топди. Қайқур нўён сulton Жалолуддин олиб борган жанг шиддатининг зўридан яна танг аҳволда қолганлигидан, бунинг олдини олиш учун ясо тартиб берди ва дедики, ҳар бир суворий ўз фалокатлари (бахтсизликлари) тимсоли тарзида намад ва чубларини ўрнатгайлар. Назм (мазмуни):

Чин ҳоқони — ярим кун шохи Шарқдан Нимрўз сари равон бўлганда, тоторлардан ҳабашлар шикаст топдилар. Зангилар румликлар лашкаридан енгилганидек. Ҳар икки томондан наъра кўтарилди, жангталаблар икки сафга тизилдилар.

Тонг отгач, ҳар икки тараф саф тортдилар. Сulton Жалолуддин лашкари мўғуллар сафи ортидан сафлангандарни кўрди. Уларга мадад етиб келмоқда, деб тасаввур қилдилар. Хавфга тушдилар. Чекинмокқа жазм қилдилар. Сulton Жалолуддин ўз лашкарини бу паст ниятдан қайтарди. Иккинчи марта мўғуллар пиёда бўлиб жангга кирдилар. Сulton Жалолуддин лашкари бу тадбирдан ҳабар топиб, барчаси отга миниб мўғул лашкари устига хужум қилди. Мўғул лашкари ажиб бир ҳолатда шикаст еди, уларнинг аксари ўлдирилди. Сulton Жалолуддин лашкари катта ўлжани қўлга киритди.

Ҳар икки нўён озгина одамлари билан Соҳибқирони аъзам хузурига етиб келди. Шу заҳотиёқ Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўз одамлари билан Толқон, Бадаҳшон вилоятларидан Сulton Жалолуддин ибн Сulton

Муҳаммад Хоразмшоҳни дафъ қилмоқ ниятида йўлга чиқди.

Шу ўртада ўлжага тушган бир от устида Хоразмшоҳнинг мўътабар амирларидан Сайфуддин Ўғроқ билан Ҳазора малиги ўртасида бошлиланган тортишув охир-оқибат низога бориб етди. Ҳазора малиги Сайфуддин оти устига тозиёна урди. Султон Жалолуддин бу (низо)ни бартараф этмади. Сайфуддин хафа бўлиб қолди. Коронғу тушгач, Сайфуддин Ўғроқ 30 минг нафар кишиси билан Синқирон тоғлари томон кетиб қолди. Қабакли туркман ва халаж сипоҳлари ҳам (султондан) юз ўғирдилар. Шу сабабли олиймакон Султон аҳволи батамом заифликка юз бурди. Султон Жалолуддин томонга Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг юриши тайин бўлди. Йўл асносида у Бадахшон Андаробига яқинлашди. Бу диёр аҳолиси унга қаршилик кўрсатдилар. Шу муносабат билан бу ерда бир ой қолиб кетди. Бу қалья забт этилгач, Бомиён қалъасига етди (в. 956.). Бу ернинг халки ҳам жангга отланди. Ҳар икки томондан ўқ ва манжаниқ отишмалар бўлди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам учун жуда севимли бўлган Монмакон ибн Чифатойхонга Бомиён қалъасидан отилган чарх ўқи келиб тегиб ҳалок бўлди. Назм (мазмуни):

Пурдил шоҳнинг дили ғамга тўлди. Зеро, энг суюкли набираси ҳалок бўлди. Фазаб билан у шундай жангта киришдики, тобидан тошнинг дили танг бўлди. Турклар нар аждаҳодек бир ҳамла килиб, у қалъани осонликча қўлга киритдилар.

Қалья забт этилгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам у қалъанинг барча аҳолисини аёлу эркак, кичигидан каттасигача битта қўймай қатл этишга буюрди. Бирор жонзодни қолдирмадилар. Ҳатто ёввойи ҳайвон, ва ўша ноҳиядаги күшларгача барчасини ўлдирдилар. Бомиён қалъасини вайрон қилдилар. Назм (мазмуни):

Бирдан дил тутунидан оташ алангалаанди. Бутун қалъа аҳолиси билан ёниб кул бўлди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ул қалъани «боди болиғ» деди. Яъни ярамас шаҳар, минбаъд унда ҳеч ким яшамаслиги керак. Бу мусибатли воқеа туркий ит иилига мувофиқ бўлган санаи 619 ҳижрийда содир бўлди.

**СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ
МУАЗЗАМНИНГ ҲАР ИККИ СУЛТОН-СУЛТОН
ЖАЛОЛУДДИН ВА СУЛТОН МУҲАММАД (В. 956)
ХОРАЗМШОҲ УСТИГА ЮРИШИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ**

Соҳибқирони аъзам, Чингизхони муazzам Қайкур нўён билан бўлган лашкарнинг енгилгани ҳақида хабар топди. Хоразм мамлакатига кетган лашкар унинг одамларини қатли ом қилишидан бўшади ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг фармонига мувофиқ соҳибқирон авлодининг улуғи Жўжихонга берилган Даشتி Қипчоқ томонга жўнади. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг иккинчи ва учинчи ўғиллари Чигатойхон ва Ўқтойхон Жайхун дарёсининг тепасидан ҳадсиз-ҳисобсиз лашкар билан йўлга тушдилар ва Хоразм мамлакатининг шаҳарларини батамом ва тўлиқ қўлга киритиб, Кот ва Қиёт шаҳарларини вайрон қилдилар (в. 96а.). У ернинг аҳолисига шаҳидлик шарбатининг қадаҳларини ичирдиларким, бу шарбатдан хоразмликлар маст бўлиб, (абадий) уйкуга кетдилар.

У ердан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг узангисини ўпиш учун йўлга равона бўлдилар. Йўл давомида қайси шаҳар ва қишлоққа етиб борсалар, (эл) агар итоат қилиб, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг одамларини тутиб берсалар, уларнинг жонларига қасд қилмас эдилар. Агар бунга хилоф иш тутсалар ва жангга киришсалар, ўша шаҳару қишлоқни вайрон, ҳалқини қатли ом қилардилар. Шундай қилиб, Бомиён мавзеига келиб Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнингbekaron лашкарига қўшилдилар ва ҳар икки ўғил ота хизматига тиз чўкиб, ҳисобсиз ҳадяларни такдим этдилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамдан фармон бўлган эдики, Бомакон бин Чигатойхоннинг ўлими хабарини Чигатойхонга айтмасинлар, бинобарин буйруққа мувофиқ кимки бу воқеани изҳор қилишга қудрат топган бўлса, бир неча кундан сўнг Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам жазосини бергай. Назм (мазмуни):

Гинадан қошини чимириди-ю, қўзини ғазаб билан
Чигатойга қаратди ва деди: «Нега фармонга кулоқ
солмадинг, нега қайсарлик отига миндинг?» Чигатой
қўрқувдан тиз чўкди ва деди: «Ҳақни таниган шаҳаншоҳ, иш
бундай: сен жаҳон шоҳисан, биз эса қулинг. Энди, албатта,
фармонингдамиз. Биз сенинг хизматкоринг, сен эса подшоҳ.
Бизнинг ўзимизда ихтиёр йўқ. Сенинг розилигинг дилимизга

мададдир. Бунингиз бизга яшаш мушкул. Агар лутф қилсанг ёки жонимизга қаҳр қилсанг ҳам, нимаики фармон қилсанг, биз унга мутеъмиз. Буюргил, биз сенинг камтарин қулларинг. Сенинг амриңг йўлида жон фидо қиласиз». Улуғ соҳибқирон шоҳаншоҳ, Чигатойнинг қаддига кўрк кийдиради. Подшоҳ унга шундай деди: «Ўғлинг жангда ҳалок бўлди, унинг ўлимидан сен қайғу чекма. Жимликни ихтиёр қил, ҳар хил сўзларга қулоқ солма!» Чигатой буни эшишиб, хушсиз қолди, саросималик ичида кўрқувдан жим турди. У на ёрлиғни буза олар эди, ва на фарёд уриб, жигарини қон қила олар эди. На сабру токат уни ушлаб тура олар, юраги ёнса ҳам, на оху фарёд чиқар эди. Узоқ вақт ўзини шундай тутиб турди. Ўзи ўлдию бироқ (шундай) деди: «Эй улуғ шоҳ, Бомакон жангда ўлган бўлса, шубҳасиз, у подшоҳ учун садака бўлди. Подшоҳ ишига бел боғлаган қул, лашкар ичида ботирлиги билан фаҳр этади. Бизга ўҳшаганлардан юзтасининг жисму жони йўқ бўлса-да, Соҳибқиронимизнинг умри боқий бўлсин!» Бирпас бу наво нағмасини чалгандан сўнг, улугвор ҳолда шоҳ олдидан ташқарига чиқди. Хилват жойга бориб, бир бурчакка ўтди-ю, икки кўзидан Жайхун ва Сайхун ёшларини тўқди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўзининг иккинчи ўғли бўлмиш Чигатойхонга катта ўғли Жўжихон билан Хоразмда низо қилгани ва бу низо туфайли Хоразм қалъаси тезда кўлга кирмагани учун, таънага оғиз очиб, (Чигатойхонга) сиёsat сўзларини айтди. Чигатойхон кўрқув ва ваҳимадан тобуғ ҳолатида тиз чўкиб, итоаткорона жавоблар билан ўзининг узрини баён қилиб, айбини тан олди, розилик оёғини тобелик жойига қўйди.

Шундан сўнг, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам марҳамат жуббасини Чигатойхоннинг елкасига кийдириди ва набираси Бомаконнинг ўлими муносабати билан унга таъзия изҳор этиб, йиги-сиги қилишни қатъяян таъқиқлади. Чигатойхон бу хабарни эшишиб даҳшатга тушганини мардлик билан енгиб, Соҳибқирони аъзам раъийга мувофиқ сўзларни айтиб, яхшилик билан ташқарига чиқиб, хилватга бориб, тўйиб йиглади ва фарзандининг ҳижрон оташини сўндириб, яна отасининг хизматига қайтиб кирди. Унда ғамгинликдан заррача белги йўқ эди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳисобсиз лашкар билан Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг валиаҳди, яъни Султон Жалолуддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қасдида Кобул йўли орқали зудлик билан Фазнин сари йўлга тушди. Назм (мазмуни):

Чингизхон ўз лашкари билан Хоразмшоҳ валиаҳдининг қасдига тушди.

У қаттиқ шошилганидан икки манзилни бир қиласди, чунончи, таом ҳам ейиша олмасдилар. Шундай қилиб, Фазнинга етиб келдилар. Бу ерда маълум бўлдики, (в. 97а.) Султон Жалолуддин ибн Султон Мұҳаммад Хоразмшоҳ бундан ўн беш кун аввал Чингизхоннинг қайтаётганини эшишиб, Ҳиндистон томонга кетибди. Фазнинда эса Ялавоч нўённи доруга қилиб қолдирибди. (Чингизхон) тўхтамасдан Султон Жалолуддин ибн Султон Мұҳаммад Хоразмшоҳ орқасидан равона бўлди. Назм (мазмуни):

Унинг нишонини излабу қидириб, Соҳибқирон султон орқасидан чопарди.

Тонгача ёруғлик кундуз юзидан ёғилиб, субҳнинг оқ сути уфқлар сийнасидан тошиб чиқкан пайтда, муғироб (сув маъносида) етиб келиб, Султон Жалолуддин бин Султон Мұҳаммад Хоразмшоҳ орқасидан етишибди ва тўхтов-сиз жангга киришибди. Назм (мазмуни):

У ўз атрофига шундай лашкар йиғдики, дарё ўқ, аскарлар эса камон эди. Лашкар ёнига лашкар қўшиб, эронийлар йўлини тўсдилар.

Султон Жалолуддин бин султон Мұҳаммад Хоразмшоҳ ўзини суву олов ўртасида кўрди, чунончи, бир тарафида кескир қиличлар олов сочарди, бошқа тарафида эса қонхўр дарё турарди. Ҳеч бир томондан чиқиб кетишнинг иложи йўқ эди. Ноилож жангга киришибди. Баҳодирлик отини кураш майдонига солиб, тотор коғирлардан кўпини ҳалокат тупроғига қорди ва ҳеч бир кулфатсиз жанг қилдики, агар Рустами достон тирик бўлганда, унга бўлган муҳаббат ёпигини ўз елкасига соглан бўларди. Агар кумуштан Исфандиёр бу жангни мушоҳада қилганда, унинг хизматида куллик лавозимини жону дил билан қабул қилган бўларди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг лашкари сардори Султонхон Малик бўлмиш султон Жалолуддин лашкарининг ўнг қанотига ҳамла қилдилар ва жойларидан қўзғатиб, пароканда айладилар. Султон Жалолуддин лашкарнинг қалбида етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача каршилик кўрсатиб, уларни чапдан ўнгга, ўнгдан чапга кувди ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб кишини кулатди. Назм (мазмуни):

Қайси томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли кўрса эди, у султон Жалол (уддин) нинг кўлини ўпган бўларди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг лашкари беҳисоб эди, улар соатма-соат кўпайиб боришарди ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини султон Жалолуддин учун танг қиласди.

эдилар. Мўгуллар султон **Жалолуддинни** қўлга туширай деб қолганларидан кейин Хонсултоннинг ўғли Ахос Малик султон **Жалолуддин** отининг жиловидан тутиб, орқага олиб чиқди. Султон юраги гирён, кўзлари нигорон бўлиб, болалари ва улуғлари билан минглаб дарду фироғ ила видолашиб, қора тўриқ отина миниб, мўгулларнинг беҳисоб лашкарига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкадан ташлаб, чатрини қўлга олди, чўбини ерга отиб, отига камчи босди. Синд дарёси қирғодидан то ўзан (сув)гача ўн газдан ортикроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тўдаси унга эргашган эди, мўгулларнинг ўқидан йўқлик денгизига ғарқ бўлди. Бу фириб дарёсининг наҳанги Ҳақ субҳанаҳу ва таолоннинг марҳамати билан отининг сузишига назарини солди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам дарё қирғодидан ҳеч кимса ўқ отмаслигига амр қилган эди.

Айтишларича, сувда қатл этилган мурдаларнинг кўпчилигига шу даражада ўқ теккан эдики, сув ўликларнинг қони билан қип-қизил бўлиб кетган эди. Султон **Жалолуддин** сувдан омон ўтиб, ўша йўқлик денгизининг ғаркобидан халослик топди. У қирғоқ бўйлаб юриб, ўз лашкаргоҳи турган жойга, душман қаршисига етиб келиб, ўрдусини, хазинаю хонумонини ҳамда ўзига тааллукли (хотинлар) ни душман қандай талон-тарож этаётганини мушоҳада қилди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам дарё қирғодида турар экан, султон **Жалолуддин** унинг рўпарасига етиб келиб, сувнинг у қирғодида қора тўриқ отидан тушди ва эгаржабдуқларини отининг ингичка белидан олиб, ўз чопони ва ўқлари билан бирга офтобга қўйиб қуритишга бошлади. Чатрини эса (в. 98а.) найзага илиб, ўзи унинг соясида ёлғиз ўтирди. Намози асргача еттита киши сувдан чиқиб келиб, султон **Жалолуддинга** қўшилди. Кун ботмасдан аввал бу етти киши йўлга равона бўлиб, Ҳарқ чўлига кириб, бу тўқайдан олга силжидилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам султон **Жалолуддин** ибн султон Муҳаммад Хоразмшоҳдан бу ахволни мушоҳада қилгач, либосининг ёқасини таажжуб бармоқлари билан тутди. Назм (мазмуни):

Олий нишонли султоннинг бу ҳоли Соҳибқирон (Чингизхон) га манзур бўлди. Унга офарин айтди-ю, деди: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил тугилмаган. У саҳрова шер каби ғолиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан, ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазоий қадар қаршисида қудрат қўлини (мардона) очди.

Мардлик билан ундан (қазо) кутулиб бўлмайди. Нима қилсин — қилмасин бу улуғ худо ишидир.»

Султоннинг барча феълу ҳаракати Соҳибқирон (Чингизхон)га манзур бўлиб, таҳсин оғзини очиб, ўғилларига юзланди ва деди: «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди!»

Бу султондан кўп ишлар ва ҳисобсиз қиссалар вужудга келди ва унинг ишларидан ҳар қандай оқил ўғил ғофил қолмаслиги керак!

Шундай қилиб, султон Жалолуддиннинг сувда чўкмаган лашкаридан қолганлари Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам фармонининг тифи остида ўлдирилди. Султон Жалолуддиннинг хотин ва фарзандларини ҳам ҳозир қилдилар, эркакларини ўлдириб, эмизикли болаларини ҳам қатл этиб, қузғунлар учун насиба қилдилар. Султон Жалолуддин ўзи билан бўлган хазинани Синд дарёсининг сувига тўккан эди. Бундан хабар топишгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг ёрлиги билан гаввослар қўлидан келганича топганларини сувдан чиқариб олдилар.

Назм (мазмуни):

Бу дарёдан садафдан ҳеч бир ранжиз, тоза дурлар кафтга чиқди. Шоҳ фармонига амал қилиб, дурларни йиғиш учун лашкар дарёга тушди. Бир неча кун бу ерда турдилар ва Соҳибқирони аъзам шу жойга суфа қуришни буюрди. Бу воқеа юнд йилига мувоғик 618 йил ражаб ойида юз берган эди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ҚОНХЎР АМИРЛАРИДАН БЎЛМИШ ИККИ САРДОР — ДЎЗМОНБАХШ (?) ВА БАЛОНҮЁННИНГ (?) ХИНДИСТОН ҲАМДА СИНД ЮРТЛАРИГА СУЛТОН ЖАЛОЛУДДИН ИБН СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲНИ ТАЪҚИБ ЭТИШ УЧУН ЮБОРИЛГАНИ ҲАҚИДАГИ ДОСТОН

Тарих арбобларининг ёзишларича, султон Жалолуддин бин Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Синд дарёси қирғоғида қаттиқ шикаст топиб, ўрдусидаги асоси ва дабдабалари, хазиналари ҳамда яқинлари мӯғул лашкарлари қўлида талон-торож этилиб, у фарзандларию хотинларидан баъзиларини ўлдирилган, баъзиларни қўлга тушган ҳолда кўргач, ўзи бир неча одамлари билан дарёдан отда сузиб ўтиб, қочиб кетгани юқорида қисқача зикр этилган эди. Шундай қилиб,

султон **Жалолуддин** бин Султон Мұхаммад Хоразмшоқ шикаст еб, Синд дарёсидан ўтиб, ўз ўрдусининг рўпарасига келиб, чатр остида бироз танҳо, кейин эса етти нафар мулозим ва лашкарлари билан топишиб, то намози шомгача ўтиридилар. Ҳар томондан битта-битта, иккита-иккита бўлиб султоннинг одамлари ва хизматкорлари келавериб, оқибатда эллик нафарча одам йигилди. Шом ва хуфтондан сўнг оламни зулмат қоплагандা, Султон ўзига келиб қўшилган бу одамлар билан қайсиdir томонга йўналди ва чегарасиз чангальзорлар ичидан йўлга равона бўлдилар. Улардан ҳеч кимса қаёққа кетаётганларини билmas эди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ғалабага эришгач, (в. 99а.) султон **Жалолуддинни** излаш учун Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам салтанатида турк қабилаларининг сардорларидан ҳамда улуғ амирлар жумласидан бўлган Дўзманбахш ва Балонўённи ҳисобсиз лашкар билан султон **Жалолуддин** кетгандан сўнг бир кун ўтгач, мабодо у Ҳиндистонга кетган бўлмасин, деган гумонда Синд дарёсидан ўтиб, Ҳиндистон томон боришни, қайси жойдаки султон **Жалолуддин** ва Хоразмшоҳнинг одамларидан асар топсалар йўқотишларини амр этди.

Дўзманбахш ва Балонўён ногоҳон Синд дарёсидан ўтиб, Ҳиндистон мамлакатига юз қўйдилар. Улар қайси ерга етсалар, одамлар итоат қилишса ёки Хоразмшоҳийлардан у ерда ҳеч ким бўлмаса, ўша диёр одамлари ўлимдан қутулиб қолардилар. Бироқ уларнинг ерга экилган зироат уруғларидан бошқа ҳеч қандай бойлиги қолмасди. Агар итоат қилмасалар ёки итоат қилсалару, бироқ у ерда Хоразмшоҳийлар борлиги маълум бўлиб қолса борми, бари бир уларни қатли ом қилардилар, қалъяю қўрғонларини ер билан яксон этардилар. Мўлтон мамлакатининг иморатлари ва Баҳодурнинг обод жойлари то Ҳиндистон мамлакатига қарашли Шўр дарёга тобеъ сарҳадларга ётиб бориб, шу ораларда яшайдиган кўзга учраган эркакларни ўғиллари билан бирга қатл этдилар, хотин ва гўдакларни асирга олиб, барча бойликларини уларнинг ҳайвонларига юкладилар. Султон **Жалолуддин** бин Султон Мұхаммад Хоразмшоҳдан эса ҳеч қандай дарак тополмай орқага қайтдилар. Назм (мазмуни):

Шоҳнинг фармони билан амирлар жўнадилар. Ва Мўлтоннинг сувидан кечиб ўтдилар. Лаҳовур сарҳадидан то Ҳўр мулкигача ва Дарёйи Шўр яқинидаги вилоятларгача, тотор отликлари ғазабга миниб қидирдилар. Халқнинг бойлигини олиб кетдилар, қалъаларни йикитдилар. Бироқ, ўша куни султон қўлга тушмади, улар ҳўлу қуруқлиқда от

чоптириб, охири хон томонга қараб йўлга ошиқдилар.
Дўзманбахш ва Балонўён то Маликпур шаҳригача етиб,
лашкарнинг муқаддима қисми Дарёйи Шўргача бориб, ҳар
томонни ағдар-тўнтар қилиб қидирдилар, бироқ султон
Жалолуддиндан ҳеч қандай хабар топмадилар. Ноилож
орқага кайтдилар. Айтишларича, Балх шаҳрига, Соҳибқиро-
ни аъзам Чингизхони муazzзам ўрдусига келиб, унинг
мулозаматига етишдилар.

СУЛТОН ЖАЛОУДДИННИНГ ЛАШКАРИ ЕНГИЛГАНДАН СҮНГИ ВОҚЕАЛАРИ, МАМЛАКАТ ТАСХИРИ, ИРОҚ САРИ ЮРИШИ ҲАМДА ҚОЛГАН АҲВОЛИ ҲАҚИДАГИ ДОСТОН

Тарих китобларида зикр қилинишича, султон Жало-
луддин бин Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Синд дарёсининг
сувидан ўтиб, етти киши ҳамроҳлигига қоронги тушгунча
у ерда ўтириб, тунда ўша жойга яқин ердаги тўқайга кириб,
тўхтаб турди. Эллик нафар аскарлари унга келиб қўшилгач,
ўша чангальзордаги ёғочлардан киркиб, улардан найзалар
ясад, Татта ва Бикр томон равона бўлдилар. Бир неча кундан
кейин ўша ноҳияларда фитнаю фасод билан машғул бўлган
ҳиндулару кофирлар жамоати устига тунги хужум уюштири-
дилар ва уларнинг аксариятини қатл этдилар. Султон
Жалолуддин ўша одамларнинг отлари ва қурол-яроғларини
ўз мулозимларига тақсим қилиб берди. Кундан-кунга эса
лашқарларнинг сони ортиб борди. Шаҳриёри шиор
икки йилга яқин бу мамлакатда кофирларни қатлу ғорат
қилиш билан машғул бўлди ва бу машғулликда бир қанча
мўътабар шаҳарларни кўлга киритди, кофирлардан кўпини
эса жаҳаннамга равона қилди. Шундан сўнг Ирокни тасхир
қилиш ҳаваси бу жаҳонгир султоннинг кўнглига тушиб,
отланиш байробини кўтарди ва Каж ва Мукрон йўлидан ўша
томон йўналди.

Олти юз йигирма биринчи йилда Кирмон чегарасига етиб
келди. Бароқ ҳожиб уни пешкашлар билан кутиб олиб,
хизматига бел боғлаб турди. Султон Жалолуддин Бароқ-
хоннинг қизини ўз никоҳига олиб, Кирмон қальясида
қайлиқ ишлари билан банд бўлди. Икки кундан сўнг Султон
Жалолуддин ов қилиш ниятида сахро ва яйловларга жўнади.
Бароқ ҳожиб оёғи оғриётганини баҳона айлаб, (в. 100а.)
боришга қаршилик қилди ва шаҳарда қолди. Султон унинг
қаршилик қилиш хаёли борлиги ва ўзини касалга солаётга-
нини билиб, ўз яқинларидаң бирини Бароқ ҳожибининг

олдига юборди ва Ироқ томон юришга қарор қилингани ва у тажрибали киши экани, шу сабабли бу ерга келиши зарурлиги ҳамда у билан бу бөрада маслаҳатлашиш кераклиги ҳақида хабар берди. Бароқ ҳожиб эса: «Тўғри йўл шуки, султон зудлик билан ўша томонга кетаверсин, бу вилоятнинг майдони унинг назарига лойик эмас. Агар яна қайтиб бу қальяга кирса, муҳлатни кўлдан берган бўлади!» деб жавоб айтди.

Султоннинг элчиси қайтиб кетгач, Бароқ ҳожиб султоннинг бошқа одамларини Кирмондан қувиб чиқарди ва дарвозаларни маҳкам ёпди. Султон Жалолуддиннинг ўчилишга қуввати бўлмагани учун Шероз йўли орқали Ироқ томонга жўнади. Ўша пайтда Форснинг ҳокими бўлган Саид ибн Зангий ўз авлодларидан бирини муносиб совгалар билан унинг хизматига юборди. Атобекнинг покдоман қизлардан бирини султоннинг никоҳига киргиздилар.

Султон Жалолуддин Форсдан Исфаҳон сари ошиқди ва бу шаҳардан Рай сари жўнади. Унинг биродари султон Фиёсуддин салтанат ишларини хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам унга топшириди. Султон Жалолуддин илтифот нурини, подшолик ишларини тартибга солиш, халқ ва аскарлар аҳволини яхшилашга қаратди. Шундан сўнг олға юриб, қишлиб, у ердан мадад тилаш ҳаёлида дорус-салом Бағдод сари ҳаракатга тушди.

Носир халифа хоразмшоҳийларга нисбатан кўнглига туғиб олган адоватга биноан Қаршатмурни йигирма минг кишига бошлиқ қилиб, султонни Бағдод атрофидан қувиб юборишга амр қилди. Султон Жалолуддин Қаршатмурнинг келаётганидан хабар топиб, баҳодирлик оёғини ерга тираб, озгина аскарлари билан кўпгина лашкарни енгди ва Табриз томонга йўналди. Атобек ўзбек валади Жаҳонпаҳлавон Муҳаммад ўша пайтда бу диёрнинг ҳокими эди. У шаҳарни салжуқийлардан бўлган Мулкил номли хотинга топшириб, ўзи олчак олиб қочди, Султон Жалолуддин (в. 1006.) олти юз йигирма иккинчи йили Табриз чеккасига тушиб, шаҳарни қамал қилишга киришди. Ўша пайтда кунлардан бир кун Мулкил боруга чиқиб, ногоҳ кўзи султон Жалолуддинга тушибди ва ошиқ бўлиб қолиб, эrim мени талоқ қилган, деб даъво қилди. Натижада қози Иzzуддин Қазванийнинг ҳаракати билан ўртада никоҳ юз берди. Атобек Авранг бу хабарни эшишиб, мол-мулки устидан турди-ю, ўзга олам сари равона бўлди.

Бу воқеалардан сўнг баҳодир шахриёр (султон Жалолуддин) икки бор туржилар устига лашкар тортди. Тифлисда турган вақтида Бароқ ҳожибининг Ироққа хужум

килмоқчи бўлгани ҳақида хабар эшитди. Султон **Жалолуддин** ноилож шамолу чақин қаби ҳаракат қилиб, чақон қадамлар билан етти кунда Тифлисдан Кирмон чегарасига етиб келди. Бароқ ҳожиб султоннинг етиб келганидан хабар топиб, подшоҳона ҳадялар юборди, узр ва тавба маросимини адо этишга кириши.

Шаҳриёри олиймикдор (**Жалолуддин**) дорул-мулк Исфахонга жўнади ва у ерда бир неча кун дам олиб бисотини ёйди. Шу орада **Жалолуддин** Малик Ашраф Шоҳожи Али исмли кишини Ахлотга юборгани, у бир неча кун мамлакатнинг баъзи хотинларига таарруз қилиш ва малик эса Табриздан Ахлотга бориб, Ҳожи билан муносабатда экани ҳақида хабар топди. Султон **Жалолуддин** бу сўзларни эшитгач, сабри тугади ва зафар байроғини ўч олиш мақсадида кўтариб, Ахлот ноҳияларида қатлу горат маросимини амалга ошириди. Шаҳар дарвозаси яқинига келганда мӯғул аскарлари Ироқ томон келаётгани ҳақида эшитди, ноилож орқага қайтди. У билан мӯғуллар орасида жанг юз бериб, султон енгилди ва Исфахон томон ошиқди. У жангда сустлик қилган ҳар бир кимсага маъжар кийдириб, шарманда қилди ва ботирлардан бир тўдасини амирлик даражасига кўтарди ҳамда уд йилига тўғри келадиган олти юз йигирма бешинчи йил ойларида (в. 101а.) султон **Жалолуддин** яна бир бор ўзининг зафарли лашкари билан Гуржистон сари отланди, бедин кофирлардан қўпини қатл қилди. Соғу голиб ҳолда Ахлот сари кетди ва бу шаҳарни қамал қилиш билан машғул бўлди. Бир неча кундан сўнг ҳам қаҳр, ҳам жабр билан Ахлот шаҳрини олиб, ғазаб юзасидан голиб лашкарга душманга завол вақти ҳисобланган куёш чиқишидан то чаштгоҳгacha қатлу горат билан машғул бўлишини буюрди. Сўнг афв рақамини қиличдан омон қолганларнинг гуноҳ саҳифаларига тортиб, оммага умумий марҳамат зълон қилди.

Тун осмоннинг келинчаклари чехраларидан парда никобини кўтарган вақтларида олийжаноб султон **Ҳожи Алининг** хотини Мулкилга мукофот сифатида у билан хилватга кирди. Бу улуғ галаба юз берганидан сўнг яна янгидан фалак қадрли султон шону шавкатининг овозаси каттаю кичикнинг қулогига қуйилди.

Ахлот мавзеи ҳануз Ҳумоюн (султон) нинг қароргоҳи экан, бу жалолий (улуввор) қароргоҳга Рум подшоси ва Шом малики ўзаро иттифок тузиб, мухолифлик ва бадбахтлик йўлини тутганлари ҳақида хабар келди. Султон **Жалолуддин** касал бўлишига қарамай, мухолифлар жангига равона бўлди ва Мус биёбонида шомликларнинг олти минг

кишилиқ одамларига дуч келди ва улардан ҳеч кимса мамлакатлар фотиҳи лашкарининг найзасидан жонини күтқариб кетолмади, Султон билан Рум подшоси ўртасида жанг борар экан, уруш майдонида султон **Жалолуддин** миҳаффа (каждава)дан ташқари чиқиб, зин хонасига ўтириди. Заифлик истило қилгани сабабли ихтиёр жилови қўлидан кетиб, бир неча қадар орқага босди. Аъёнлар арз қилишиб, султоннинг бир лаҳза истироҳат қилиши муносаб эканини айтдилар. Султон буни тўғри деб топиб, яқинлари билан бир чеккага юзланди. Аълам хожа шахриёри олиймиқдор (**Жалолуддин**) ни қочяпти, деб тасаввур қилдилар. Натижада орқаларини душманга ўтириб, юзларини қочиш водийиси томон бурдилар. Султон ҳам зарурат туфайли Ахлот томон ҳаракатга тушди. Бироқ румийлар султон ҳийла ишлатиб, бизни пистирмага туширмоқчи, деб гумон қилдилар (в. 1016.) ва ноилож ўз мавзеларидан қадамларини юқори қўйдилар.

Султон **Жалолуддин** Ахлотга етиб келганда Ўктой қооннинг амри билан Чирмогун кучли лашкар ила Амул сувидан ўтиб, Ироқ томон келаётганини эшитди. Шу сабабли у Озарбайжон томонга юра бошлади. Аъёнлардан бирини айғокчи сифатида олдинга юборди. У киши Табризга етиб бориб, яхши текшириб кўрмасдан Ироқ ва Озарбайжонда мўғуллардан ҳеч қандай асар йўқ, деб хабар келтирди. Султон **Жалолуддин** бу хабарни эшитиб, шоду хуррам бўлди ва айшу ишрат мажлисини бошлаб юборди. Аркони давлатдан кўпчилиги унга эргашган ҳолда пайдарпай шароб ичишга машғул бўлдилар. Ўша пайтда улуғ шоирлардан бири мана бу рубоийни айтган эди: Назм (мазмуни):

Эй шоҳ, беҳисоб майдан, чеки йўқ мастиликдан нима ҳосил бўлади? Шоҳ маст, жаҳон хароб, душман эса орқаю олдинда туриби. Айт-чи, ўртада нима ишлар ҳосил бўлади?!

Шундай қилиб, бу давлатманд тоифа мастилик ва ғафлат уйқусига ботганларидан бир неча кун ўтгач, 628 йилнинг ойларида,— бу туркийлар бўйича Луй иилига тўғри келади,— Чирмогун ёмғир томчиларидан ҳам кўп бўлган хисобсиз тотор лашкари билан етиб келди. Султон **Жалолуддиннинг** амирлари ва яқинлари қаторида бўлган Озархон воқеадан огоҳ бўлиб, султон **Жалолуддиннинг** ёнига ошиқди ҳамда уни катта қийинчиликдан сўнг уйғота олди, бўлаётган воқеадан огоҳ қилди. Султон **Жалолуддин** ортиқча мастилиги туфайли бошга совуқ сув қуйиб, юзини қочиш водийиси томон бурди. Озархон эса фармонга мувофиқ бироз вақт сабот оёғини маҳкам тираб, султон билан душман ўртасида озгина масофа ҳосил қилиш учун ожизона ҳатти-ҳаракатни ишга солди. Шундан сўнг ўзи ҳам қочишга тушди.

Мўғул баҳодирлари Озархонни сulton Жалолуддин деб гумон қилдилар ва уни тутиш учун кувиш байробини кўттардилар. Асл воқеани билганларидан кейин эса сulton Жалолуддин бин Сulton Муҳаммад (в. 102а.) Хоразмшоҳни тутиб ўлдиришга ошиқдилар ва Хоразмшоҳга дахлдор бўлган ҳар қандай одамни ўлдиравердилар. Охири сulton Жалолуддин бин сulton Муҳаммад Хоразмшоҳни кувлаб етдилар ва уни ҳам ўз тарафдорлари ортидан сulton Муҳаммад Хоразмшоҳга етқиздилар. Шундай қилиб, хоразмшоҳийларнинг давлат ва иқбол қуёши фано мағрибиға ботди. Мўғулларнинг ҳашамат ва улуғлик ойи эса ғолиблик ва мустақиллик уфқидан етуклиқ чўққиси сари тулуъ қилиб чиқди, яъни хоразмшоҳийларнинг наслини иззат бисотининг юзидан супуриб, хорлик тупроғига кўмдилар.

Тарих арбоблари сulton Жалолуддин бин сulton Муҳаммад Хоразмшоҳнинг молу ҳоли ҳакида қарама-карши фикр билдирадилар. Чунончи, баъзиларнинг сўзича, юқорида айтилгандек, мўғуллар кўлида катл этилган. Баъзиларнинг фикрича, сulton Жалолуддин мўғуллардан қочиб, тоғларнинг орасига келган ва отда кўп юргани учун сulton қаттиқ чарчаган, отдан тушиб тоғ орасида уйкуга кетган. Айтишларича, бир гурӯҳ одамлар от ва (сulton) хильъати тамаъида чарна захми билан уйқудаги сultonни ҳалок қилганлар. Бошқа бир гурӯхнинг ривоят қилишича, тасаввуф аҳлининг либосини кийиб, саёҳатни ихтиёр қилган ва сулук йўли бўйича нажот йўлинни топишга машғул бўлган. Худо билувчирок!

Айтишларича, бу воқеа 628 йил ойлари, тўғри сўз бўйича; туркӣча товушқон йилда юз берган. Билим Олоҳоға хосдир!

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ТУРКИСТОНГА ҚАЙТИШ ФИКРИ БОРАСИДА ҚИЛГАН МАСЛАҲАТИНИНГ ДОСТОНИ ЗИКРИДА

Тарих китобларидан маълумки, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам хоразмшоҳийлар давлатини синдириб, уларнинг мамлакатини остин-устин қилди ва Сulton Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанати айёми охирига етди, ўлимдан қолганларни эса Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг савлати сарсон-саргардонликка дучор этди. Назм (мазмуни):

Шундай қилиб, ота бечоралик билан ўлди. Бола эса

овораликдан кулади. Эрон мамлакати тамоман кўлга кирди. Жаҳон шоҳларининг бари қул бўлди.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳдан етган кўнгилдаги аlamу озорлар тинди, интиқом шуъласини ёқаётган ва шу билан ер юзининг аксариятини ёндираётган газаб олови пасайди. Эронга жўнаётган вақтда Қорачор нўёнга берган бащорати ва ўша пайтда бир-бирови билан айтишган сирлари ёдига тушди. Назм (мазмуни):

Бизнинг қидираётган мақсадимизни тутиб берди. Вафо йўли орқали ваъдалар эшигини очди. Фалаба байроқли иқбол юборди. Бизнинг фикру тадбиришимизни қувватли қилди. Ҳар бири фикрда ҳамфикр бўлган. Тоза фикрли дўстлар мадади билан мақсад маъшуғининг зулғини кўлга олиб, Ҳиндда саф тортиб, Чинни кўлга киритдик.

Ўша пайтда хоннинг узоқ вақт ғойибдалиги сабабли Эл Тўнгутнинг мажол ниҳоли димоининг тўқайзоридан бўй чўзиб, исён ва қаршилик андишасининг тикони бадбаҳтлик этагига санчилгани ҳақида Машриқ тарафдан хабар шуъласи етиб келди. Уларга нисбатан шундай қарор қилдики, аркони давлат ва салтанат ёрдамчиларининг бир гуруҳини султон Жалолуддинни қидиришга юборсин, чунки у ваҳимада омон қолса, кимки бундан хабар топса, кўпчилик унинг ёнига йиғилади, эҳтиёткорлик билан иш тутсин, қиш тугаши билан улуғ ўрду Турон мамлакати сари юз тутсин, дейилди. Бу тўғри фикрга мувофиқ Чигатойхон ҳадду ҳисобсиз лашкар билан Ҳиндистон мамлақатлари сари бориши тайинланди ва жўнаб кетди. Ўктоҳ қоон эса Синд дарёсининг этагидан кийнаҳоҳ аскарлар дарёси билан (иш)дан бўшаб, Фазнинга қайтиб бориши учун кетди. Назм (мазмуни):

Борди-ю, ўша вилоятларни олди, байроқни Фазнинга келтирди.

Ўша ернинг аҳолиси зарурат юзасидан қанчалик бўйинсиниб, эгилган бўлсалар ҳам, султон Жалолуддин фитнасининг эҳтимоли борлиги туфайли, шаҳар ва шаҳарликларни бир тўда тупроққа айлантирилар. Қувгин хунар ва санъат ахлларидан ўзга ҳеч кимни нафас олишга ҳам кўймадилар. Назм (мазмуни):

Хунарманд кексаю ёшлардан бошқа бу шаҳарда ҳеч ким асир бўлмади, Оёқда турган ҳар бир киши катл этилди. Жойида турган ҳар бир нарса таланди.

Ўктоҳон Синддан то Фазнингача хароб қилиб бўлгандан сўнг, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг ёрлиғига мувофиқ Ҳиротнинг Гармсери орқали Мовароунаҳрга қараб йўналди. Назм (мазмуни):

Саодат иқболдан хушхабар берди, барча ишларни тартибга солди.

Чиғатайхон ҳисобсиз лашкар билан Мукрон сари отланиб, ўша диёрни ва унинг атрофидаги ноҳияларни то Каж мамлакатларигача бутунлай эгаллади. Қишини Синд дарёси қирғоғидаги Лабхур вилоятида ўтказди. У ернинг ҳокими Солор Аҳмад итоат камарини жон белига боғлаб, лашкар озиқ-овқатини муҳайё қилишни иложи борича жойига қўйди. Аммо, туркларнинг мижозига мос бўлмаган Ҳинднинг сассиклиги сабабли мўғул аскарларининг кўпчилиги касалга чалиндилар. Ўша худудда кўлга олинган ва лашкар озиқ-овқати билан машғул бўлган Ҳинд бандаларининг кўпчилигига подшоҳлик саройида «Ҳар бир асир лашкар учун тўрт юз манндан гуручни тезлик билан топшириши керак», деган қаҳр ёрлиғи содир бўлди. Ўлдириш билан машғул бўлинмаган бир ҳафта муддатдан сўнг бир кечаси барча асирлар қатл этилсин, деган ёрлиғ бўлди. Қундузи асирлардан асар ҳам қолмади. Чиғатайхон ўша ноҳияларда бўлган ҳар бир вилоятга Мукрон сарҳадидан элчи юборди. Саркач, Каж ва Сурат Бандарининг ҳаммасини бўйсундирди. Аввалида таслим бўлиб, итоат изҳор қилганлар тақдирга тан бермай, яна қаршилик қилишни бошлаб юбордилар. Бир гуруҳ лашкар уларни дафъ этиш ва қириб ташлашга буюрилди.

Лашкар сихҳат томон юз қўйди ва кувват топди. Султон Жалолуддиндан асар топилмагач, қайтишга қарор қилиб, Туron заминга йўналдилар.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ТУРОН ЗАМИНГА ҚАЙТИШИ

Баҳор айёмида сайёрлар шоҳи қиш лашкарини мағлуб этиб, қайтиш жиловини ўзининг шараф хонаси томон йўналтириб (в. 103б.) султонлар султони жиддий қиёфадаги ботир сипоҳи билан асл жўнаб чиққан жойлари бўлмиш бўйстонларни ўпиш ниятида эди. Ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам маслаҳат вақтида қайтишга қилган қарорига имзо чеккач, келган йўллари бўйлаб орқага қайтдилар. Назм (мазмуни):

Эронда барча мақсадларга етилгач, саломат ва хурсанд ҳолда Туронга ошиқдилар.

Бақлон шаҳрида қолдирилган ўғрук унга келиб қўшилди. Ёзда ўша ноҳияларнинг яйловларида турди. Эрон шаҳарларидан ҳар бир шаҳарни бошқариб туриш учун доругалар

тайинланди ва куз фаслиниг аввалида у ердан кўчди. Жайхундан кечиб ўтиб, Самарқандга юзланди ва бу дилкушони туриш учун ўзига макон этди. Назм (мазмуни):

Шоҳ Самарқанд ерини ёқимли деб топгач, бир қишини бу тахтгоҳда ўтказди. Бу ердан ўз ватанига қайтмоқчи, жумлажаҳонни ўзи билан ҳамроҳ қилмоқчи бўлди.

У ердан ўзининг севимли ўғли Жўжихон тарафга диққат этди. У ҳам Даشتி Қипчоқ тарафдан ҳаракат қилин, деб элчи юборди. Кўпчилик лашкарни қамурға учун ажратди, катта гуруҳ билан биёбон саҳнини эгаллаб, овни қувлатди ва ёввойи ҳайвонлару қушлардан нимаики бўлса, ўртага тўплашни буюрди.

Яна шу қишида Чигатойхон ва Ўктоихон Бухоро тарафга юрдилар ва бу фаслни у ерда ов овлашу қўшлашиш билан ўтказдилар. Ва ҳар ҳафта шу муносабат билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга минг харвор овнинг гўштидан қўшсаройга юборардилар.

Қиши охирига етиб, баҳор сабзаси кумуштан лолаузорлар қоши каби униб чиққач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳисобсиз лашкар билан Самарқанддан йўлга тушди. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотунни ва Хоразмшоҳнинг хотинларини лашкар олдига олиб чиқишини буюрди. Назм (мазмуни):

Султону тожу таҳт мулоzимлари (қуллари) баланд овоз билан йиғи-зори қилганлар. Султоннинг хотинлари ва Туркон бирга, яна Турконнинг яқинлари йўл давомида султон ва унинг қуллари баланд овоз билан оҳу фарёд лабини юма олмадилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам йўлни босиб ўтиб, асл юртига етиб келганда, Чигатойхон ва Ўктоихон Сайхун дарёси кирғоғида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ўрдусига юзландилар. Сайхундан ўтиб, Бақлонга етганларида Жўжихон ҳисобсиз лашкар билан Даشتӣ Қипчоқ томондан язик (авангард) қилиб етиб келди. Бу тарафдан эса Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳам мукаррам фарзандлари, улуғ лашкар соҳиблари бўлган амирлар жарга ташладилар (кенгаш қилдилар).

Бир неча муддатдин сўнг атрофларидан Уфо мавзеида язик бир-бири билан учрашгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам овнинг шодлик отига миниб, ҳар ёнга чопди ва жуда кўп овни оёқдан қулатди. Сўнг арқони давлат ва бошқа аскарларга руҳсат берди, токи уларнинг ҳар бири ўз қадри, истеъодига мувофиқ ов майдонида бирорта ўлжани кўлга кирита олсинлар, тирик қолган овларга ўз тамғаларини босиб, кўйиб юборсинглар.

Жўжихон етиб келиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга мудозимлик кўрсатди, тўққиз бор тиз чўкиб, ўлжамиш қилиб, кўриниш берди ва шу куни ҳадду хисобсиз ҳадялар тортиқ этди, чунончи юз минг аргумоқ от бўлиб, улардан йигирма мингтаси бир хил рангда эди. Бошқа ашёларни шунга қиёс қилиш керак.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Жўжихонни барча ака-укаларидан азиз тутди, подшоҳона марҳамат ва иноятлар билан шоду ҳуррам этди. Шу ёзни мазкур мавзеъда ўтказиб, кундан-кўнга Жўжихон учун меҳри-бонликни зиёда қилди. Барча фарзандлари ва амирлари бу ерга йиғилгач, улуғ қурултой ўтказди. Уйғур амирлардан бир гурухини ясоққа етқиздилар ва Жўжихонни улуғ иззату сўнгсиз шафқат билан ўёқ томонга, Даشت Қипчоқка қайтишга рухсат берди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг ўзи эса аркони давлат билан жўнаш байроғини асл юрти томон кўтарди ва (в. 1046.) олти юз йигирма биринчи ҳижрий йилнинг муқаддас зулҳижжа ойида, туркларнинг сичқон йилида ўзининг таҳтгоҳи бўлган Хонбалиғ ўрдусига (етиб келди), Назм (мазмуни):

Эрон ва Турон ерларининг ҳокимиға, жаҳоннинг яратувчиси бу жаҳонни берган эди. У жаҳонни олган эди, ҳатто нур сочувчи куёш, Ҳумоюннинг баҳтиёр кунларида унинг табаррук ўрдусига кириб келган эди, кўм-кўк чарх ҳам унинг ҳоҳишига асир бўлган эди. Турон хонимлари ва амирлари унинг бағрида ҳалқа тортиб, ён-верига тўпланган эди. Чин, Чигил ёки Хитонинг гўзаллари ҳар ёнда завку сафо билан ўтиришарди. Ҳар бир кафтида лиммолим қадаҳларни, қооннинг айши учун шароб билан тўлдириб ушлаб турерди. Тироз ва Хўтанинг пари пайкарлари, ҳар биттаси бу ерга йиғилиб келиб, тотли лабдан лаззатли май нисор қиласарди. Бўндей айшни ҳатто Жамшид, Кай ҳам қилмаган эди. Турон ва Эрон юртининг гуландомлари, ҳар томонга гўззалик баҳш этиб, жуфт-жуфт бўлиб ишрат сурнайини чалиб, ҳаммаси ноз қадаҳларини сипкориб, гўё ой қўёшга яқинлашган каби, шоҳга ниёз ва шодлик қадаҳини сунишиб, шаҳару қишлоқларнинг барча дилраболари, Ҳиндистоннинг нозикбеллари каби шаҳриёр (хон) нинг юрак захмига туз сепишиб, ишрат асносида баҳор тонгига ўхшатиб, шундай қилиб, Чингизхон бир неча муддат гулруҳлар билан вақтини шодлиқда ўтказди.

ЖАБА НҮЁН ВА СУВИДОЙ БАҲОДУРНИНГ СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ ОРҚАСИДАН ЭРОН ЙОРТЛАРИГА БОРГАНЛИГИ ҲАҚИДАГИ ДОСТОННИНГ ДАВОМИ

Тарих фани арбобларининг ёзишларича, Жаба нүён ва Сувидой баҳодурхон Эрон юртларига бориб, Қорун Деж қалъасига етиб келган пайтларида, юқорида ишора қилиб ўтилганидек, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси ўзининг баъзи яқинлари билан бирга шу қалъага қамаб қўйилган эди. Улар қалъани қўлга олдилар. Сўнг у ердан Қум сари жўнаш жиловини бўш қўйдиларки, бу воқеа қуйидаги байтдан маълум бўлади. Назм (мазмуни):

Эрон мамлакатининг икки фитнабошиси, қаҳр ва гинага тўла Жаба ва Сувидой, жабр ва қаҳр билан Қорундежни олдилар. Унинг аҳлига тиф билан заҳар ичирдилар. Турклар билан бўлган жанг жадалда, Туркон (хотун) ўз авлодлари билан асир бўлган эди. Турк султони ўз ўғли, яқинлари билан қалъа ичида эди. Ўғилнинг шум қилмишларига боқ, онанинг бошига нима келди-ю, ўғлига нима бўлди? Дунё мукофотида шундай расм бор, бир одамнинг шумлигидан бир шаҳар ёнади. Ўлдирдилар, боғладилар, асирга олдилар, ноғораларини уруш билан унга навозиш қўрсатдилар. У ердан шошганча Қумга жўнадилар. Қумнинг барча халқи қирилди. Ҳамадон ҳамда Сиҳос шаҳарларига ва Қазвин билан Наконга ваҳима билан кетдилар.

Корундеж қалъасини олганларидан сўнг Жаба нүён Ҳамадон томонга Сувидой баҳодур Қазвин сари равона бўлдилар.

Жаба нүён Ҳамадонга етиб келгач, Алоуддин Ҳамадоний таслим бўлди ва ҳад-ҳисоббиз пешкаш юборди, аслида у ерга шиҳна тайинлашни сўради. Сўнг авангарди Биликтегин ва Кучбуқаҳон бош бўлган Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкарларидан бир тўдаси Чошда йигилибди, деган хабар келгач, улар томонга юзландилар ва уларни ҳам тарқатиб, йўқ этдилар. У ердан Ардабилга кетдилар ва куршовга олиб, фатҳ қилдилар, қатл этиб, ваҳима солдилар. Қиши келгач, Мўғонга кетдилар ва у қишини ўша ерда ўтқаздилар.

Жамолуддин Абиҳ ва бошқа бир гуруҳ Ироқда фитнаю фасод бошлаб, исён кўтариб, Ҳамадонга қўйилган доруғани тутиб олиб ўлдирдилар, Алоуддинни ушлаб, таслим бўлгани учун Карбит қалъасига қамаб қўйдилар. Баҳор келгач, Жаба нүён доруғалар қатли учун интиқом олиш мақсадида Ироққа борди. Жамолуддин Абиҳ қанчалик таслим бўлиб,

пешвоз чиқмасин ва итоат килмасин, фойдаси бўлмади. Мароға, Нахчувон ва Озарбайжоннинг барча юртларини бутунлай хароб қилдилар, факат Табризгина омон қолди. Назм (мазмуни):

Эронзаминни кезди, нонфурушни тополмади; ул сипоҳ
каждари дуд чиқармади. Миртуманлар уч мамлакат одамла-
ридан ҳоли қилинганига кафил бўлурлар.

Атобекка ёрлиғ билан унинг таҳтини тамға қилиб берди
ва у ердан Эрон томонга кетдилар ва Байлақонни ҳам вайрон
қилдилар. Ганжа ва Бурда аҳолисига ҳам ўша шарбатдан
ичирдилар. У ердан Ширвонга келдилар ва Дарбанд ҳамда
Дашти Қипчоқ йўлидан хон ўрдусига (в. 1056.) этиш учун
Шамоҳадан ажарчини талаб қилдилар. Ширвон ҳокими
уларнинг ҳузурига ўнта ажарчини юборди. Назм (мазмуни):

Бизга биёбон йўлинни осон кўрсатсин, деб ўнтадан бирини
дарҳол ўлдирдилар. Ўз бошларидан кўрққанлари учун
ширвонликлар уларга йўлни кўрсатдилар.

Дарбанддан ўтганларида Олонийлар кипчоқлар ёрдами
билан уларнинг йўлинни тўсиб қўйдилар. Назм (мазмуни):

Сувидой қипчоққа шундай хабар берди: «Биз ва сизнинг
келиб чиқишимиз бир, шубҳасиз сизлар бизнинг қариндош-
ларимизсизлар, лекин ҳозирда бизга ёмонликни право
кўрувчисизлар. Негаки, сизлар ўз яқинларингизни паришон
қилмоқчисизлар. Ўз душманларингизга эса мадад қилмоқчи-
сизлар. Шундай экан, биз жанг жадал қилсак, сизлар
душманга ёрдам қилмасликларингиз керак!» Улар бу хабар
билан бирга ҳисобсиз ҳадялар, дувову саломлар юбордилар.
Кипчоқларни бў алдов йўлдан урди. (Олганларни ташлаб)
кетдилар ва бу хавфдан омон қолдилар. Олонийларнинг
суянадиган ҳеч кими бўлмагач, мўғул аскарлари уларнинг
ҳаммасини ўлдирди. Сўнг бу жигилдон бандаси кийначи
лашкар, қипчоқ билан жанг қилишга юз бурди. Қипчоқ-
ларнинг кўпини ўлдиришди, берган ваъдаларни эса
унутишди. Мўғуллар ҳадяларни юборишган эди. Гёёки
салафлар фойдаси учун туғилган эди. Қипчоқларга аввал
берган ҳадяларига нисбатан юз марта кўпроқ нарсани ўлжа
қилиб олиб кетдилар. Қипчоқларни роса овора қилишди,
қишлоқларини бўлса қишлоғ жойига айлантиришди.

Тиф зарбасидан омон қолган қипчоқ қавми ўруслар
томонга кетдилар ва ўруслардан ёрдам сўрадилар. (Улар)
катта лашкарни ҳозирлаб, мўғул устига келдилар. Улар ҳам
жангга ҳозир бўлдилар ва бирга жанг сари отландилар. Ҳар
икки лашкар бир-бирига яқин келганда мўғуллар ҳийла
қилиб, қисқа жанг қилдилар. Назм (мазмуни):

Биздан мўғуллар қаттиқ кўрқяпти деб, қипчоқлар ва

руслар гумон қилдилар. Уларнинг орқасидан ўн кунлик йўлни босиб ўтдилар. Мўгул лашкари бу қавмни қўргач, зудлик билан орқага қайтиб, жангта киришидилар.

Бақириқ-қичқириқ осмонга ўрлади. Бу қавм билан бир ҳафта жанг бўлди. Охири мўғуллар ғалаба қилдилар. Қипчоқ ва ўруслардан шунча кўп одам ўлдирилдики, ер юзи қондан хўрзанинг кўзидек (қип-қизил) бўлди. (в 106а.) У ердан Чингизхоннинг ҳузурига, хушдил ва шодон ҳолда йўлга тушдилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг хизматига етишгач, кўлга тушган бойликлардан унинг олдига ҳадялар кўйдилар. Назм (мазмуни):

Улуғвор сultonнинг фармонига мувофиқ, уч йил муддатга кетдилар ва яна қайтдилар. Сен Чингизхон айтган каби бўлди, дединг. Аслида тақдир қалами шундай ёзган эди.

**СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ
ТАНГУТ ҚАВМИНИНГ ҲОКИМИ ШИЙДАРҚУНИНГ
БЎЙИН ТОВЛАШИ ҲАҚИДА ХАБАР
ТОПГАНЛИГИ ЗИКРИДА**

Қиши фасли келгач, Соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззамга Ғошин ҳокими Шийдарқунинг бўйин товлаётгани, исён йўлини тутаётгани ва катта лашкар тўплагани ҳақида яна хабар келади. Назм (мазмуни):

Лашкарни мақсад сари равон қилиб, ўша шер мисол шаҳни базм пайти олди. Номдор Шийдарқунинг жанговор лашкарининг микдори беш юз мингдан ошар эди. Ҳар икки томондан лашкар юзма-юз келганда, ҳаво ер остига кириб йўқ бўлди. Сахро, дашт, тог ва даранинг барчаси, лашкар билан лиммо-лим тўлган эди. Тўда-тўда лашкар дарёси мавж уриб, Замин пешонасига тифлардан чин (чизиқлар) тушган эди. Гуруҳ-гуруҳ лашкарлар бир-бири билан тўқнашганда икки томонда тоғ-тоғ лашкар йиқилиб ётарди. Мўгуллар ва танқутлар саф тортганларида икки тарафдан ҳайқириқлар кўтарилиди. Жанг майдони йигирма фарсанг бўлса ҳам, ҳар икки томон учун бу жой тор эди. Шоҳнинг фармони билан обгир устига камонлардан ўқлар ёғдирилди. Ях устига ўқлар ёғилиб, лашкар чумоли ва чигиртка каби қирилди. Куҳи Қоф (Қоф тоги)даги жанговар девлар каби ботирлар майдонда ўзаро жангта тушардилар. Ботирлар қасос қиличини байроқ қилиб, пешона ажинлари каби қўрсатиб, турк камончилари камон ўқи билан совутнинг тор

кўзини очдилар, Тахамтган ботирлар оғир гурзи билан ўз бошини ғазабланган ҳолда кўрсатди. Балораг сипарнинг жигарини ёрди. Шери нардек мардлар сарпанжаси билан ханжар чараклани кекиртакларни кесарди. Кучли қўллар туфайли ажинлар чеккасидан қон оқарди. Гўё филофда турган найза учи каби руиндан чотлар илма-тешик бўлди. Найза учлари қон ялаган оғиз каби эди. Гўё Биржис каби Чингизхонга ёрдамчи эди, у лашкарда ўлдирилиб, йиқилгандар, уч мурдадан иборат эди. Шу нарса бегумондирки, ўн туман (киши) жон берган эди. Мўғулларнинг эътиқоди шундай эди. Улар бундай сўзларга ишонар эдилар. Номдор Шийдарку лашкаридан мўғуллар уч юз мингини ўлдиридилар. Бундан Шийдаркуга шикаст етди. Табарзин унинг пешонасига тўғри текканди. Лашкарининг ҳаммаси қочиб кетди. Шийдаркуни мамлакатидан ҳайдадилар. Кошин лашкарбониси ҳам қочиб кетди. Мўғул аскарлари эса уларнинг бойликларини эгаллади. Шийдарку шоҳ олдидан қочиб, Ўртоқиёдан бошпана тилади. У номдор туфайли бу комёб лашкар Кошин вилоятини хароб қилди. Кошин юртнинг танқутларини турк отларининг оёғи остига ташладилар.

Кошин ва бошқа шаҳарларнинг ичини жанг билан остинустун қилдилар. Бу юрт худди Хурсон қаби харобага айланди. Унинг тупроғини сувга оқиздилар. Шоҳ танқутдан Хитой сари кетди. Аммо хато орзуга дил қўйган эди. Алқисса, икки томоннинг учрашуви юз берди ва катта қирғин бўлди. Шийдарку томон қочишга тушди. Танқут мамлакати, Кошин ва ўша ноҳиялардаги бошқа шаҳарларнинг ҳаммаси Хурсон мамлакатининг аҳволига тушди. Шийдарку лашкарининг ўликларидан тепаликлар ҳосил бўлган ва ҳеч ким қурбонларнинг ҳисобини билмас ҳамда, юз минг одам ўлдирилган бир мамлакатда бир одамнинг от устида қимир этмай кузатиб турганини ҳечким кўрмас эди. Айтишларича, соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Танқут ва Кошин подшоси Шийдарку билан бўлган уч қирғинда от устида худди шундай ҳолатда ўтирган эди.

ШИЙДАРҚУ ЕНГИЛГАНИДАН СЎНГ СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ХУРЧА ВА ТЕКЁС ТОМОНГА ЖЎНАГАНИ ВА БЎЙСУНГАНИНИ БИЛДИРИШ УЧУН ШИЙДАРҚУ ТОМОНИДАН ЭЛЧИ КЕЛГАНИ ҲАҚИДАГИ ДОСТОН

Баҳор келиб, долазорлар яшнаётган бир пайтда, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муззам Хурча ва Текёс томон йўлга тушиб, отланиш жиловини (в. 107а) ўша томонга

бурди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Хурчага чодир тиккач, у ернинг халқи бу воқеадан ҳабар топиб, бўйин эгдилар. Илтижо ва ҳожатмандлик юзасидан пешвоз чиқиб, турли хил совғаю ҳадялар жўнатдилар ва шоҳона туҳфаларни ҳадя этдилар. Назм (мазмуни):

Тунни ёритадиган бир кути тўла тансик дурларни юборган эди. Ҳукмдор бу бебаҳо гавҳарлар билан барчá амалдорларнинг қулогини безади.

Хурча ҳокими итоат ва бўйин этганини билдириш учун Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам мулозимларининг ҳузурига келган ва улар келтирган турли тухфаю дурлар турк ҳонлари томонидан қабул қилиниб, шодликлар юз берган пайтда, Ўртоқиёга бекиниб олган Шийдарқу ҳам ҳисобсиз ҳадяю зебу зийнатлар билан бирга Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам хизматига ўз элчисини юборди. Аҳду паймон талаб қилиб, агар Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам унга омонлик баҳш этса, қуйидаги маънода аҳду паймон қиласхагини айтди. Назм (мазмуни):

Бир ой ичида тухфаю совғалар билан ўша боргоҳга шоду хуррамлик билан чопаман. Хизматга бораман ва белимгá хизмат камарини боғлайман. Қалам каби шоҳ хатига бошимни қўяман. Жаҳонни қидирувчи шундай қасамлар ичди, у ҳақда ёмон ўйловчини шод қилиб, ишонч ҳосил қилди. Танкут элчиси эшиқдан узоқлашиши билан шоҳнинг чиройли кўзига касаллик юзланди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ЎЗ ФАРЗАНДЛАРИГА ҲАМДА ҚОРАЧОР НЎЕНГА (ДАВЛАТ) ИШЛАРИ БОРАСИДА ВАСИЯТ ЭТГАНЛИГИ ҲАҚИДАГИ ДОСТОН

Мўътабар тарихий китобларда ёзилишича, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Танқут элчисига шоҳона илтифотлар кўрсатиб, ишончга эга қилиб, кетишига рухсат бергач, худди Машириқ гўзалларининг кўзлари каби бемор бўлиб, касалликнинг кучидан озгина вақт ичида нотавонлик сари юз кўйди ва ҳаёт китобининг саҳифасидаги ҳарфлар шаклининг ўлим тахтасидаги шаклларга яқинлашганини ҳамда салтанат қўёши иқбол чўққисидан оғаётганини сезиб, янги ойнинг чиқиши (в. 1076) ҳақида васият қилишга ошиқди. Ҳозир бўлганлар aka-укалар ва Қорачор нўёнга фармон бериб деди: «Касалликнинг зўри ҳаддан ошди ва нарити дунёга кетиш ваъдаси яқинлашди, менинг ўрнимга кимни қўйиши маслаҳат берасизлар, шуни билмоқчи-ман!»

Жўжихон соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг вафотидан олти ой аввал Даشتி Қипчоқда вафот этган эди. Бу ерда ҳозир бўлган бошқа фарзандлар: Чигайтойхон, Ўктойхон ва Тулихонлар тиз чўкиб дейишидди. Назм (мазмуни):

Эшик олдида шоҳ-у, биз унга қулмиз.

Унинг фармони ва хоҳиши олида бош эгадурмиз.

Шунда соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам деди: «Барча ишда Қорачор нўённинг донолиги ва ботирлигига ишонаман! Бокий давлат ва барча яқинларимизнинг тўғри раъий Қорачор нўён билан ҳосилдир! Агар менинг дил розилигимни мулоҳаза қилсангиз, ҳеч бирингиз унинг равшан раъю фикридан чикмангиз ва у айтган ҳар бир фикрга қатъий амал қилингиз!» Назм (мазмуни):

Ўзингиз тўғри деб топган ёқимди фармонга ҳеч бир борада қаршилик қилманг. У райҳон хатида ёзилган, ки, жонга шерик ва яқин бўлсин деб.

Сўнг деди: «Туминахон ол тамғасига етадиган Қуйлухон ва Қочули Баҳодурга оталаримиз тартиб бериб ўз хатини унда қолдирган аҳдномани хазинадан олиб келинглар!» Буйруққа мувофиқ уни олиб келдилар. Ўғилларига сўзлаб деди: «Мен ва бизнинг оталаримиз шу хилда аҳд қилган эдик, энди мен Ўктойхонни ўз ўрнимга хонликка тайин қилдим ва салтанатим тахтини унга топширдим. Сизлар ҳам ўзаро ўша коидага амал қилингиз ва Ўктойхоннинг фармонидан чиқмаймиз, унинг қурутгойида ҳозир бўламиз, деб имзо чекинглар!» Ўғиллар ҳам шу йўсиnda ўнга имзо чекиб ол тамғани Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамга тутқиздилар.

Мовароуннахр ва унга ёндош бошқа вилоятларни аввал Чигатойхонга берган эди, бунинг сабаби — эронийлар билан туронийлар орасида қадимдан душманлик мавжуд эди. Султон Жалолуддин ва унинг ака-укалари ҳануз (B108a) тирик эдилар. Шу сабабли Чигатойхонни Қорачор нўёнга топшириб: «Менинг тириклик пайтимда мамлакат ва лашкар ишида қандай мақомга эга бўлсанг, мендан кейин Чигатойхон учун ҳам шу йўлни тутасан!» деди. Уларнинг орасига ота-болалик аҳдини солди ва икки томон бу аҳдномага имзо чекдилар. Ота-боболар аҳдномасини Чигатойхонга топширди. Ўғилларнинг аҳдномасини эса Ўктойхонга берди. Сўнг нўёнларнинг авлодларига юзланиб, янгидан уларга ҳам таъкидини тақрорлади. Ундан кейин эса авлод ва акроболарнинг барчасига юзланди. Назм (мазмуни):

Ўзининг авлоди ва барча нўёнларга бу — замон соҳибқиронининг фармони эди (Айтдики), «яшашдан умид уздим.

Бундан буён, шубҳасиз, тирик қолмайман. Сизлар ўзаро тадбир билан иш қилишингиз ва менинг сўзларимга эътибор беришингиз керак. Мен учун яшаш муддати қолмади, аммо менинг вафотимни пинҳон тутмоқ зарур. Ҳеч кимдан йиғи овози чикмаслиги керак. Барчанинг жим бўлиши яхшироқдир. Агар Шийдарқу шаҳардан чиқса, ўша онда унинг қонини тўкинглар. Мамлакат қўлингизда барқарор қолиши учун унинг лашкарини йўқотинглар!» Шуларни айтди-ю, кўзларини юмди. Сен Чингизхонни аслзода дер эдинг, подшоликни деб қанчалаб шоҳу, сипоҳларни қириб ташлади. Одам фарзандидан ҳеч ким қолмади. Охирида эса унинг ўзи ҳам қолмади. Шоҳнинг барча авлоди ва дўстлари лашкар ичида ўзларини шод кўрсатиб ўтиради. Унинг васиятига амал қилиб, ҳеч ерда ўлганини айтмадилар. Ҳар куни нима иш қилсалар шуни қилиб, эзилган юракда ўлимни пинҳон тутдилар. Гарчи унинг ўлими ҳақида тил жим турса ҳам, бироқ сийнадаги оташ қайнаб тошарди.

Бу воқеа 624- йили муборак рамазон ойининг тўргинчи куни, туркларнинг тақури йилида юз берган бўлиб, бу йил унинг ҳам туғилган, ҳам салтанат таҳтига ўтирган йили эди. Мўътабар тарих китобларида ёзилишича, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзам етмиш уч йил умр кўрган. Қирқ тўққиз ёшида таҳтга (в. 1086) ўтирган ва йигирма беш йил подшолик қилган. Зикр этилган йилда эса вафот этган. Ўғиллари ичида тўрттаси маълум ва машҳур эди. Жўжиконнинг Даشت қипчоқда ўлганига олти ой бўлган эди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзамнинг хузурида Чигайтойхон, Ўктойхон, Тулихон, Қорачор нўён ва хизматга кетган тўрт нўёндан бошқа барча улуғ нўёнлар ҳозир эдилар.

Соҳибқирон аъзам Чингизхони муazzзамнинг вафотидан кейин унинг васиятига амал қилиб, Шийдарқу Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzзамнинг кўринишига етиб келмагунча таъзияхонлик ва йиғи зоридан қатъиян тийилиб турдилар. Назм (мазмуни):

Танқут шоҳи шаҳар томон чиққанда, қаҳр билан уни лашкар билан бирга ўлдиридилар. Уларнинг бирортаси ҳаёт қолмади. Барчасига ўлим шарбатини ичирдилар. Подшо неча марталаб айтган эди деб, улардан бирортасини ҳам тирик қўйиб юбормадилар. Шоҳ ва аскарларининг ҳаммаси ўлдирилгач, шоҳликнинг ҳаммаси Чингизхонга қолди. Қирғин ишидан бўшаганларидан кейин бу шаҳарнинг молини ўлжага олдилар. Шундан сўнг ўзларининг асл юртларига отлари билан қайтдилар. Ажаб подшоҳки, ўзи ўлган бўлса ҳам, бироқ, яна мамлакатларни олаверарди! Ўлиги қон тўқадиган ҳар бир подшонинг тириклиқда

нималар қилишига бок!

Шийдарқу Ўртоқиё шаҳаридан ваъдага умид боғлаб чиққач, уни Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам билан учраштириш учун барча амирлар ва нўёнлар ҳадсиз ва ҳисобсиз икром билан ўртага олиб йўлга тушдилар. Олий ўрдага яқинлашганларида Шийдарқуни ўлдиришга тайинланган тӯда етиб келиб, тезлик ва зудлик билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг орқасидан «кўринишга» етқиздилар ва унинг барча лашкарини бир оннинг ўзида Шийдарқунинг орқасидан «саф тортишга» ёки «жанг қилишга» жўнатдилар. Ўртоқиё шаҳарининг аҳолисида нимаики бўлса ҳаммасини ўлжага олдилар. Сўнг ўзларининг асл юртлари томон қайтдилар.

Шундан сўнг Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг жасадини (в. 109а.) бир дарахтнинг остига олиб келдиларки, у бир куни ов пайтида шу дараҳт тагига тушган ва: «Бу мавзевъ менинг мақбарам учун мос экан вақтим етганда бу ерга оҳанрабодан бир гумбаз бино қилиб, жасадимни пўлат тобутга солиб, ўша хона ичига қўйинглар!» деб тайин қилган эди. Унинг фарзандлари ва яқинлари буйруққа амал қилдилар. Пўлат тобутни олти томондан бҳанрабога ёпишириб қўйдилар. Тобут гумбаз ичида муаллақ ҳолда қолди. Атрофига эса қўруқ қилдилар. Гумбаз ҳозир атрофини ўраб олган чангальзор ичида қолган. Айтилишича, ҳозирги пайтда гумбаз сари бир бор йўлак қилишиб, бир неча кофирлар у ерга маскан куриб олишган. Шайтоний бир сехргар тобут ичига кириб, қандайдир сўзларни овоз чиқариб, айтади, одамлар бу овозни эшишиб, маъно қидирадилар. У ерда ин қурган кофирлар топинишга келганларга ўша сўзу жумлалардан амри маъруф ва нахи мункир ҳукмларини чиқариб, бу шайтоний иғволарни бажартиришга қаттиқ ҳаракат қиладилар. Бу гумбазни ўша кофирлар ўзларининг каъбаси деб биладилар. Ўша битта тор йўлакдан бошқа ердан гумбазга бориб бўлмайди, негаки унинг ҳар тарафи қалин чангальзор билан қопланган бўлиб, ўтишнинг сира иложи йўқ.

Кейин ўтган баъзи (олим)ларнинг айтишига қараганда, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг туғилиш толеъи мезон буржи эди. Мезон эса ёви буржи билан бирга, шу сабабли Соҳибқирони аъзамнинг жасадини монавийлар мазҳаби ҳукмича ҳавода қотириб қўйдилар. Шаҳзодалар эса ўз оталарининг жасадини қотиришга рози бўлмадилар. Шунга биноан, уларнинг олимлари олти томондан оҳанрабо билан ўраб турувчи гумбаз биносини куришга ҳаракат қилиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг жасадини пўлат тобутга солиб, гумбаз ичига қўйдилар, бу эса барча

шахзодалар ва нўёнларнинг хоҳишига мос келди, негаки бу янгилик бундан аввалги аср у замонларда мавжуд бўлмаган, ҳеч кимга бундай қилиш насиб этмаган эди.

Замонлар ўтиши билан шайтоний иғво туфайли (в. 1096.) бир ажина тобут ичига кириб олиб, овоз беради, ўйлдан адашганларнинг кўпгина жамоаси ўша гумбазга бориб, адашув ботқоғига ботадилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг маслуба қабри қурилиб бўлгач, унинг фарзандлари, қариндош-урӯслари, нўёнлар амирлар ва аёллар ўзларининг урфу одатлари бўйича таъзия ишлари билан машғул бўлдилар. Назм (мазмуни):

Хотинлар, ўғиллар, амирлар ва вазирлар шоҳ учун барчаси йиги-зори қилдилар. Таъзия маросими муносабати билан барча бир-бирига таскин сўзларини айтишарди.

Таъзия маросими тугаб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг руҳига тош берилгач, шахзодалар, амирлар ва нўёнлар салтанат ҳақида гаплашиш ўрнига ҳар бирлари ўз юртларига қараб йўлга равона бўлдилар. Назм (мазмуни):

Қиёмат кунини эслатадиган таъзия маросими ва қоидаси тугагандан сўнг иқбол, ғалаба, баҳт ҳамда салтанат ҳақида сўзлашишмасдан, нўёнлар, шахзодаларнинг ҳар бир ўз юртлари сари жўнаб кетдилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzam вафотидан аввал валиаҳдлик ишини ўзининг учинчи ўғли Ўқтойхонга топширгани учун, унинг зикри катта акасидан аввал баён килинади.

Улуғ юртда хонлик маскани ва жаҳонбонлик таҳтида ўтирган подшоҳларнинг номлари мўътабар тарихий китобларда баён этилиб, қайд қилинган. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг Келурон ва Қоракурумдан иборат улуғ юрти Ўрдуболиф деган ном билан шуҳрат топган бўлиб, унда йигирма бир киши подшолик қилган эдилар. Уларнинг энг биринчиси Чингизхон, яъни Соҳибқирони аъзамнинг ўғли Ўқтой қоондир.

ЎҚТОЙ ҚООН ИБН ЧИНГИЗХОННИНГ ЎРДУБОЛИҒ, ЯЪНИ КЕЛУРОН ВА ҚАРОҚУРУМДАН ИБОРАТ БЎЛМИШ УЛУҒ ЮРТ ТАҲТИДА ПОДШОЛИК ҚИЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzam бу фоний оламдан боқий саройга жўнагач, таъзия маросимини адо килиб, барча шахзодалар, амирлару нўёнлар, жамоатининг

ҳар биттаси Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам (в. 110а) тириклик пайтида бўлиб берган ўз юртларига равона бўлдилар. Ўзларига тегишли мамлакатларни тартибга соглланларидан сўнг мазкур йилнинг аввал баҳорида йиғилдилар. Назм (мазмуни):

Замин сабзадан атлас либос кийди. Шамид гулидан ҳаво муаттар бўлди. Оташин тули рангу чирой қасб этди, баҳор булути мусаффолашди. Заминга табиий ўсиш келиб ҳар бир тикон бағрига гулғунча солди.

(625 йил аввали баҳорда) шаҳзодалар ва амирларнинг ҳаммаси, нўёнларнинг барчаси ўзларининг юртларидан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг ўрдаси бўлмиш Ўрдуболиғ сари, Қурултойга йўл олдилар. Дашти Қипчоқ томондан Жўжихон ибн Чингизхоннинг ўғиллари — Монуй ибн Жўжи, Шайбон ибн Жўжи, Чумёй ибн Жўжи, Танфут ибн Жўжи, Барака ибн Жўжи, Баракача ибн Жўжи, Тимоўғул ибн Жўжи, Ўрда ибн Жўжи, Сикноқ ибн Жўжилар ва Ўрдуболиғнинг Шарқ тарафидан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг биродарлари Ўткин ибн Ясукой, Ракой ибн Ясукой, Талкути ибн Ясукой, Нўён ибн Ясукой ва Бешболиғ томондан Чифатойхон ҳамда ўз ўрдасидан Қорачор нўён ибн Суғусчан ибн Эрумчи ибн Барлос ибн Коҷули Баҳодур ибн Туминахон, шунингдек, яна ҳар хил томондан амирлар, нўёнлару улуғ нўён деб ном олган шаҳзода Тули ҳам Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг ўғиллари бўлган ўз инилари билан бирма-бир етиб келишдилар. Уларнинг ҳар бирлари ўзларига ажратилган жойларни эгалладилар. Йиғинда тантана бошланди, айшу ишрат қилдилар, орада мамлакат ишлари ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг васиятлари ҳакида сўзлашдилар. Ўғиллар берган (тил) хатлар (имзолар) ҳакида барча лашкарга маълум қилдилар ва (тил) хатнинг мазмунидан ҳамма одамларни хабардор қилиб, салтанатни Ўткойхонга топширдилар. Ўткойхонга: «Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг васияти бўйича подшолик тахтига ўтиришинг керак!» дедилар. Ўткойхон кўп узрлар (в. 110б.) айтиб: «Бу ерда мендан катталар борки, уларнинг ҳар бири хонликқа лойиқ ва ҳукмдорликка сазовордурлар, улар турган ҳолда менинг тахтга ўтиришим муносиб кўринмайди. Агар менинг розилигимни тиласангиз катта амаким Ўткин Баҳодур ё Талкут Баҳодур ёки катта акам Чифатойхон тахтга ўтирсин, мен эса уларнинг хизматида итоат камарини жонимнинг белига боғлай, хизматда шай турай!» деди.

Шу тарзда ҳар куни хонлик ҳакида сўз очишса Ўткойхон ўша жавобни берарди. Кирқ кунгача ҳар куни

яңгидан базм қуришарди ва шароб тўлдирилган қадаҳларни сипқоришарди. Ҳар гал димоғлари чоғ бўлганда яна шу ҳақда сўз очишарди. Ўқтойхон эса узр айтарди. Охири қирқ биринчи куни шундай бўлди. Назм (мазмуни):

Иқболли тонг ўз байроғини кўтариб, баланддан ўзининг қизғиши қонини кўрсатди. Чин (яъни тонг) сипоҳи ҳабаш (яъни тун) лашкарига, пешона чизиги каби қасос қиличини урди. Кофур (яъни тонг) юзидан қуш каби кочди. Ож сандиги (яъни кундуз) нинг боши (қопқоғи) очилди, гўё шоҳ (филнинг оқ тиши)дан қилинган идиш парчаланиш нур каби сочилди. Ож (кундуз) тахтидан жаҳон оро топди. Ёруғлик гўё қоронғуликдан хирож ундириди.

Оlamни ёритувчи күёш Малик ва Ваҳҳоб фармони денгизининг даричасидан бошини чиқарган пайтда барча шаҳзодалар, нўёнлару олиймакон хотинларнинг ҳаммаси тўпланиб келдилар ва унга: «Соҳибқирони аъзам Чинғизхони муazzам ўз инилари ва фарзандлари сени тойик топиб, бу юмушни сенга топширган эди, унинг васиятини қандай ўзгартириш мумкин? Унинг фармонига хилоф иш тутиш ҳаргиз раво бўлмайди ва унинг ризолигини ўзгартиришга қандай йўл бериш мумкин!» дедилар. Назм (мазмуни):
Хеч бир асоссиз Соҳибқироннинг буйруғига қарши туришга кимда кудрат бор?

Шундан кейин ҳамма бир қарорга келиб, мўғулларнинг одати бўйича косаларни кўтардилар ва камарларни бўшатдилар. Чифатойхон ўнг қўлини ва Ўткин Баҳодур чап қўлини олиб, мунахжимлар ва руққомлар ихтиёри бўйича шундай килдилар. Назм (мазмуни):

Ўктой ва Ўткинлар қўлини тутиб, шоҳлик тахтини қабул килиб ўтириди. Уни «баҳтиёр хон»деб атадилар. Бошидан олтину гавҳар сочдилар.

Тулихон Ўктойхонга коса кўтарди (в. 111а.). Барча шаҳзодалар, хурсанд-кишилар, улуғ нўён Қорачор, номдор амирлардан ҳар бири тўққиз мартадан тиз чўқдилар. Назм (мазмуни):

Шоҳнинг ҳузурида бўлган ҳар бир шаҳзода, саройдан ташқарида бўлган ҳар бир киши тўққиз мартадан тиз чўқдилар. Ёмон фикрдагиларни шундай ерга урдилар.

Ўктойхон отасининг вафотидан иккى йил кейин 626-йилда уд йилига мувоғиқ амакилари, оға-инилари, нўёнлар, катта-кичик амирлар келишувида жаҳондорлик тахтига ўтириди. Уни ўша замоннинг барча одамлари қоон, яъни яхши ва тўғри подшоҳ, подшоларнинг энг азизи, деб атадилар. Салтанат ишида ҳеч ким унга қарши иш тутишга ҳадди сифмас эди. Шу жиҳатдан ҳам у қоон лақабини олди.

У Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг ўғли бўлса ҳам, кўп аклли, комил; ишбилармон киши бўлиб, олийжаноблик ва саҳоват хислатлари билан безанганди. Барча тоифаларга, хусусан, ислом аҳлига кўп яхшиликлар қилди. У Мустафо (Муҳаммад) миллатига тобеъ бўлмаса ҳам, худди отаси каби мусулмонлик динини бошқа динлардан устун қўйди.

Чунончи, мўғул мамлакатидан бўлмаган, мўғул тилини билмаган ва ўзи исломда бўлмаган киши кунлардан бир кун Ўқтой қооннинг олдига келиб: «Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамни тушимда кўрдим, у: «Ўғлим Ўқтой қоонга айт, агар у мусулмонларни қатл этмаса, мен ундан рози эмасман, чунки улар ёмон ҳаљ ва ўлдириш лозим бўлган фирмә!» деди», деб айтди. Унинг бу сўзига давлат арконларидан бир қисми ишониб, шояд бу сўз ростдир, деб ўйладилар. Аълоҳазрат қоон бироз ўйлаб туриб деди: «Бу сўзда ҳеч қандай ҳакиқат йўқ, шаксиз, бу сўз бориб турган ёлғон, мен бу сўзга шубҳаланмасдан иложим йўқ, чунки Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам мўғул тилидан бошқа ҳеч қандай тилни билмас эди, бу киши эса мўғул тилини бутунлай билмайди. Бу сўзниңг ёлғонлигига шубҳа йўқ!» (в. 111б.). Ўша ондаёк ўша одамни қатл этишга амр қилди. У ўзининг давлати айёмида мусулмонларни кўп хурмат қилди. Ўқтой қоон ўзининг сахийлиги, карам ва адолатпарварлиги билан бошқа ака-укаларидан бутунлай устун турарди, шунинг учун ҳам отаси ўлими олдидан уни валиаҳдликка тайинлаган эди. Айтишларича, Ўқтой сўзининг маъноси мўғул тилида «Олийликка кўтариувчи» демакдир.

Тарих китобларида ёзилишича, ҳисоб-китоб дафтаридан унинг совғаю ҳадяларини жамлаб кўришса, мўғул тумани бўйича 60 милён тумандан ошибди. Билиб кўйган зарурки, туманинг икки маъноси бор: биринчиси, 18 минг бир тумани билдиради, бу мўғул тумани бўлиб, уни туркий тилда «со» дейилади. Эллик донани бир туман дейилганда эса, бу туманин (туркий тилда) гарлбой дейилади.

Тарих арбобларининг ёзишларига қараганда, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг вафотидан кейин мамлакатнинг ҳар хил томонларига етган оз арзимас нуқсонларнинг ҳаммасини Ўқтой қоон яхшилик ва созгарлик билан изига солди. Назм (мазмуни):

Қипчоқ, Соқлайн, Булғор, Чин, Хитой мулки, шунингдек, Хўтанга жаҳонни кўрувчи (шоҳ) қайгаки хоҳласа ўша ерга ҳисобсиз лашкар юборар эди.

Шу жумладан, у Чирмогунни уч туман лашкар билан

бирга ўз отасининг валиахди бўлган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни йўқотищ учун юборар экан, Чирмоғун билан кетаётган амирлар олдида Тоймасга юзланиб: «Шу кетаётган ҳамма одамлар ичида Султон Жалолуддиннинг иши сенинг кўлингда тамом бўлади!» — деди. Айтганидек бўлди, Султон Жалолуддин ибн султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Ҳиндистон томонидан келаётиб, Қаж, Мукрон, Кирмон ва Шероз орқали Озарбайжон сари кетган эди. Табризни Отабекдан тортиб олган бўлиб, бу воқеа юқорида кисқача баён этилган эди, тўлиғи эса унинг тарихларида мавжуддир.

Чирмоғун Исфахонга етиб келганда, Тоймас мўғуллардан бир гурухини олдинроқ юборди. Султон Жалолуддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (Ҳиндистон томонидан келаётиб, Қаж) билан улар ўртасида жанг юз берди ва у енгилиб, Диёрбакр ҳамда Курдистон мамлакатининг ҳудудларида кўздан ғойиб бўлди. Чунончи назмда айтилади: Назм (мазмуни):

Дунёда султондан нишон ҳам қолмайди. Унинг ҳақида ҳеч кимса бирорта достон ҳам ўқимади. Унинг иккита машҳур биродари бор эди. Бу икки султон ганжу хазиналар билан эди. Бири — Фиёс, иккинчиси — Зайниддин. Ү ҳам, бу ҳам таҳт ва лашкар билан эди. Бирини Кирмонда гўр куртлари еди. Қўёшу Ой ҳам унинг изини тополмади. Иккинчисини Ферузкуҳ сахросида бир гурух мўғул отлиқлари қатл этди. Хоразмшоҳнинг уруғидан на Эронда, на Туронда бирор фарзанд қолди.

Айтишларича, мўғул лашкаридан қочиб ўрмонга кирган Султон Жалолуддиннинг устидаги подшоҳона либосини олиш тамаъида ўлдиришган. Баъзиларнинг айтишича, у дарвишлиқ йўлини ихтиёр қилган. Баъзилар эса жангда Тоймас қўли билан ўлдирилган дейдилар. Ҳар бир ишнинг ҳақиқатини Аллоҳина билгувчиидир! Назм (мазмуни):

Эй ҳаким, бу достондан асосий мақсад, факат жангу жадални баён қилиш деб ўйлама. Балки, фикр қил, Хоразмшоҳдек бир подшоҳ туфайли, жаҳон бошдан-оёқ паноҳда эди. Улуғлик ва қудратда осмонга тенг эди. Сипоҳлари эса юлдузлардан ҳам зиёда эди. Ҳар бир мамлакатда фармонлари амалда эди. Ҳар бир манзилда лашкарининг ҳисоби йўқ эди. Қисқаси, ўша нарсалардан ҳеч бир нарса қолмади. Жаҳонда номидан бирорта танга ҳам қолмади. Қанча улуғлари ва уч баҳтиёр ўғли бўлиб, бири-биридан сўнг подшоҳ бўлиб эдилар. Уларнинг наслидан бирор киши ҳам қолмади, беҳисоб хазинадан эса бир ози ҳам қолмади. Ахвол шудай экан, (бу достондан) маълум бўладики, дунёда ҳар нимаики бўлса йўқлик сари кетади.

Дунёда пок парвардигордан бошқа, ҳеч бир нарса бокий қолмагай. Ҳар бир подшо бу сирдан огоҳ бўлар экан, шоҳлик тахтида керилиб ўтираслиги керак. Хоразмшоҳдан ҳикоятга ҳеч нарса қолмагач, энди шоҳ Ўктоидан қисса айтишга бошлайман.

ЎКТОЙ ҚООН, ЧИГАТОЙ ҚООН ҲАМДА ТУЛИХОННИНГ ҲИТОЙ ТОМОН ЛАШКАР ТОРТИШЛАРИ, УЛ МАМЛАКАТНИ ЭГАЛЛАШЛАРИ, ҚАЙТИЩДА ТУЛИХОННИНГ ВАФОТ ЭТИШИ ҲАҚИДАГИ ҲИКОЯТ

Ўктой қоон ҳукмдорлик тахтига ўлтиргач, хавфу хатар мавжуд бўлган мамлакатларнинг ҳар бирига лашкар тайин қилиб, сардорлар юборгач, ўзи Чигатойхон ва Тулихон ҳамда ҳисобсиз лашкар билан Ҳитой мамлакати томон юзландилар, дастлаб Бино шаҳрини озод қилдилар. Ҳитойнинг Олтинхони (в. 1126.) мўгул лашкарининг хужумидан қочиб, сирли ҳолатда гойиб бўлдики, ҳеч бир одамзод унинг хабарини тополмади. Баъзиларнинг айтишича, олов ёқиб, ўзини, хотини ва болаларини ёндириб юборди. Ўктой қоон у ерни идора қилишни (Маҳмуд) Ялавочга қолдириб, ўзи орқага қайтди. 627 йили (туркча барс йили) Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг тўртинчи ўғли Болиғ нўён исми билан шуҳрат қозонган Тулихон оламдан кўз юмди. Айтишларича, Тулихон шиҷоатининг кўплиги, баҳодирлиги, фикру тадбирининг комиллиги, лашкар тортиш ва мамлакатни бошқаришдаги маҳорати жиҳатдан бошқа биродарларига қараганда катта имтиёзга эга эди. Лашкар тортиш, юрт ва ўрдани бошқариш, отлару хазинани асрараш ишлари отаси ҳамда биродари замонида унга юклатилган эди. Мамлакат, мол-мулк, ҳисобсиз аскар ишлари билан машғул бўлишга қарамай, у риёзиёт илмлари билан жиiddий шуғулланарди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Тулихоннинг юртини Ўктой қоон юрти ёнига тайин қилган эди. Айтишларича, Тулихондан саккиз ўғил қолган эди. Чунончи, улардан тўрт ўғил Манку қоон, Кўблай қоон, Ариқбуқо қоон ва Ҳалокухон бир онадан эдилар. Мука, Тучик, Шукр ва Марилтой бошқа хотинларидан эди.

Ўктой қоон ўз ўрдусига қайтиб, Қорақурумда бир қаср бунёд қилди, турклар уни Қарши деб атайдилар.

Ботуй ибн Жўжи, Манку ибн Тулихон, Тўлкон ибн Чигатой, Бузар ибн Чигатой, Пойдор ибн Чигатойни ўз ўғли Куйук билан бирга катта лашкарни Ўрис, Черкас, Такас,

Булгор, Бошқирд ва унинг атрофидаги вилоятларни фатх қилишга юборди. Улар етти йил ичида кўп жанглардан сўнг ўша мамлакатларни кўлга киритдилар. Туркларнинг сичи йилига мувофиқ бўлган 633 йилда Уйрот қавмидан бўлган Амир Арғунни бахшигарликни ўргангандан (в. 113б.) ва битикчилар қаторидан жой олгандан сўнг, Каргар ҳолини билиб келиш учун Хурасонга юборди, у ернинг ҳукуматини унга ҳавола қилди. Ҳирот мулкининг маҳаллалари вайрон бўлганини эшитгандан сўнг Тулихон одамлари сафида ўзининг юз нафар ҳунармандлари билан Туркистонга юборилган Амир Иззуддин Ҳаравийни бу муборак шаҳарни таъмиглашга жўнатди. Қарик номли кишини эса доруға сифатида у билан ҳамроҳ қилиб юборди. Амир Иззуддин Ҳаравий доруға ҳамда Ҳирот асирлари билан бирга туркларнинг танқури йилига мувофиқ бўлган 636 ҳижрий йилда асли ватани Ҳиротга етиб келиб, зироату иморат ишларида катта файрат ва ҳаракатни ишга солди.

Туркларнинг барс йилига мувофиқ бўлган 639 ҳижрий или ортиқча шароб ичиши сабабли Ўктой қоон дунё манзилини тарқ этди. Унинг подшолик муддат ўн тўрт йил бўлиб, унга боғлиқ бўлган бошқа хабарлар ва воқеалар тарих китобларида муфассал битилган.

Иккинчи хон Қуйук ибн Ўктой ибн Чингиздир.

ҚУЙУКХОН ИБН ЎКТОЙ ҚООН ИБН ЧИНГИЗХОННИНГ ПОДШОЛИГИ ЗИКРИДА

Мўътабар тарих китоблардан машхурки, чингизийларнинг Улуғ юрти сultonларидан иккинчиси Қуйукхон ибн Ўктой қоондир. Айтишларича, Қуйукхоннинг онаси Нураксон, Ўктой қоон вафотидан сўнг ўғли Қуйукхон ўз отаси мулоzаматида бўлмагани учун, унинг ҳимоясини бўйнига олиб, Ўктой қоон вафоти даврида мамлакатни бошқариш, ҳукумат ва лашкар ишлари билан машғул бўлди. Қуйукхон отасининг ўрдасига етиб келгач, катта қурултой ташкил бўлиб, барча шаҳзодалар, амирлар, нўёнлар ҳар томондан келиб, қурултой учун жам бўлдилар. Назм (мазмуни):

Фармонга мувофиқ ҳар бир мамлакатдан бир улуғ киши лашкар билан саройга етиб келди. Лекин Даشت қипчоқ томонда Боту ибн Жўжи, қурултойга шахсан ўзи келмади. Бироқ, ака-укаларини юборса ҳам, ўзи ўз оёғи билан бу ерга келмади.

Тарих китобларида мавжудки, шаҳзодаларнинг барчаси Қуйукхоннинг қурултойига йиғилдилар. Ботухон ибн

Жўжихон эса Даشتى Қипчоқдан биродарларини юборган бўлиб, ўзи оёқ оғригини баҳона қилган эди. У Қуйукхоннинг подшо бўлишига рози эмас эди, чунки Ўктой қоон валиаҳдликни набираси Шеромун ибн Кучуйга тайин қилган эди. Аммо у ҳали кичик бўлиб, Қуйукхоннинг онаси Нураксон хотун ва унинг тарафдори бўлган бошқа шаҳзодалар ўзаро қелишиб, туркларнинг ит йилига мувоғиқ бўлган 641 хижрий йилнинг рабиул-аввал ойида Қуйукхонни хонлик таҳтига ўтқаздилар.

Айтишларича, Қуйукхон ибн Ўктой қоон ҳам худди ўз отаси каби саҳоватли хон ва неъматлар баҳш этувчи инсон эди. Қишини мазкур пойтахтда ўтказгандан сўнг, баҳор фаслида хисобсиз лашкар билан ерни ҳам танг қилган ҳолда Эрон сари йўлга чиқди ва теварак-атрофдаги мамлакатларга, чунончи, Хитой, Даشتى Қипчоқ каби юртларга одам юбориб, лашкар талаб қилди ҳамда барча шаҳзодаларга фармонлар юборди. Самарқанд худудига етиб келганда ажал қўли умрининг ёқасини то этагигача пора қилди ва бундан ортиқ қадам босишга имкон бермади. Боту ибн Жўжихон ва бошқа шаҳзодаларнинг ҳар бири келган ерларидан орқага кайтдилар. Подшолик муддати бир йил бўлди. Учинчи подню Мангу ибн Тўлихон эди.

МАНГУ ҚООН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

У Қуйукхондан уч йил кейин ҳукмдорлик таҳтига ўтирди. Муфассал тарихнинг муҳтасар баёни шуки, Қуйукхон Самарқанд худудида оламдан ўтгач, мамлакат ишлари пароканда бўлди ва шаҳзодаларнинг ҳар бири ўзича иш тутиб, ҳар хил фитналар барпо қилдилар. Мангу ибн Тулихон ўз биродарлари билан Даشتى Қипчоқقا, Боту ибн Жўжи олдига кетдилар. У пайтда Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг набиралари ичидан ундан улугроқ киши йўқ эди. Ботухон у ерда Мангуқоонни хонликка ўтқазди ва тиз чўкиб, коса кўтарди. Биродари Барака ибн Жўжини Мангу коонга (в. 114а.) ҳамроҳ қилиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг Улуғ юрт пойтахтига юборди.

Кўпчилик шаҳзодалар унинг (яъни Мангу қооннинг) хон бўлишига рози бўлмадилар, бунга унинг Ўктойқоон авлодидан эмаслиги сабаб эди. Уларнинг ҳар бири бир баҳона топиб Мангу қооннинг қурултойига келмас эдилар. Шундай қилиб, унинг таҳтига ўтириши тўрт йил орқага сурилди.

Барака ўғил ибн Жўжихон бу ҳақда биродари Ботухон бин Жўжихонга яна хабар қилди. Ботухон киши юбориб, жамоатни йигишни, агар йигилмаса ҳам Мангу ибн Тулини хонлик тахти ва қоонлик маснадига ўтқазишни буорди. Ботухон ибн Жўжихон ибн Чингизхоннинг фармонига мувофиқ Барака ўғил ибн Жўжихон туркларнинг товушқон йилига мувофиқ бўлган 645-хижрий йилининг раби ул аввал ойида, баҳор фаслида Мангу қоонни салтанат тахтига ўтқизди ва ўзи тиз чўкиб, коса кўтарди. Назм (мазмуни):

Барака тиз чўкиб, коса кўтарди. қадаҳидан фалак ҳам ҳайратда қолди.

Мангу қооннинг хонлигига икрор бўлмаган шаҳзодалар — Ясунгой ибн Чифатойхон, Шеромун ибн Кукужўй ибн Ўктой қоон, Боту ўғил ибн Қуйукхон ибн Ўктой қоон эдилар. Мангу қоон подшолик тахтига ўтиргач, кўнглида ҳар хил узрларни жо қилган мухолифлар ошкор бўлди. Мангу қоон шаҳзодаларнинг ўзларини қабул қилди. Аммо шаҳзодани бу ҳолга солган амирлардан, чунончи, Қуйукхоннинг улуғ амири Қадоқ кабилар бошқа амирлар билан бирга ясоқда тортилдилар. Мангу қоон мулки қарор топгач, кичик укаси Ҳалоку ўғилни Эрон хонлигини эгаллаш учун номзод қилди.

ҲАЛОҚУХОН ЎЗИНИНГ АКАСИ МАНГУ ҚООН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОННИНГ АМРИ БИЛАН ЭРОН МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИШ УЧУН БОРГАНЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих арбобларининг ёзишича, Мангу қоон ибн Тулихон Ўрду-Болиғ тахтига ўтириб, мухолифлардан баъзиларни жазога тортиб, (в. 1146.) баъзиларини кечириб, иккинчи марта лутфу эҳсонидан баҳраманд қилди. Шулардан бири энг кичик укаси Ҳалоку ўғил бўлиб, унга Эрон хонлигини берди. Ҳар ўн кишидан иккитаси у билан Эронга борсин, деб ёрлиғ чиқарди. Қоонлик ёрлиғига мувофиқ 120 минг атрофида аскар тўпланди. Шулар жумласидан унинг энг кичик укаси Иси ўғил ибн Тулихон; Жўжи улусидан Ботухон ибн Жўжихон тарафидан Сиқноқ ибн Жўжихон ўғли Булғтой, Тумо ўғил ибн Жўжихон ўз лашкарлари билан; Чаҳқояки тарафдан Тағой Темур беҳисоб турк лашкари билан ҳамда бошқа улуғ нўёнлар кўч-кўронини олиб, Ҳалокухон ибн Тулихон ҳамроҳлигига Эрон сари йўлга равона бўлдилар. У ерни кўлга олиб, Озарбайжонни салтанат тахтига айлантиридилар, чунончи, бунинг тафсило-

тини хожа Шамсуддин Муҳаммад Жувайнининг биродари Ота Малик ўзининг «Тарихи жаҳонгушой» китобида ёзган. Бу муфассал тафсилотнинг мухтасари мазкур китобнинг керакли жойида зикр этилади.

Мангу қоон салтанати айёмида уйғур ҳокими Идикут мусулмонларга қасд қилиб, Бешбалиғда, жумъа намози вактида ҳалқни қатли ом қилмоқчи бўлди. Ислом ботини ғолиб келди ва улардан бири мусулмон бўлди. Мангу қоон лашкар юбориб, хоинларнинг ҳаммасини қўлга олди ва уни ҳам қўлга тушириди. Намоз вактида Бешбалиғда уни шармандаларча ўлдирди. Ислом дини унинг замонида тўла равнақ топди. У ўзининг кичик укаси Туқо ибн Тулихонни Улуғ ўртда ўзига ўринбосар қилиб, биродари Кубилой билан баҳамжиҳат олти юз минг киши билан Тажнос устига юриш бошлиб, у ерни тўлиқ ва батамом қўлга киритди. Яна бу ернинг бузук ҳавоси сабабли касал бўлиб, туркларнинг илон йилига мувофиқ бўлган 658 хижрий йилда оламдан ўтди. Салтанатининг муддати, 14 йил эди. Ундан Шарақи юномли бир ўғил қолди. (Подшолардан) тўртинчиси Кубилой ибн Тулихондир.

ҚУБИЛОЙ ҚООН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих китобларининг сахифаларида мавжудки, Қубилой қоон маслаҳатга мувофиқ Тажнос юришидан (в. 115а.) орқага қайтиб, Хитой пойтахти Чакандуга етганда, отаси-нинг вафот қилганини эшитди. У Чакандуда туркларнинг илон йилига мувофиқ бўлган 658 хижрий йилда ҳонлик тахтига ўтиради. Мангу қоон Тажносга юриш қилган пайтида Қоракурум тахтига қўйиб кетган укаси Ариқбуқо ибн Тули хон унга нисбатан мухолифлик байробини кўтарди ва Улуғ ўрдага ҳонлик тахтига жойлашиб олди. Улар ўртасида бир неча марта жанг юз берди. Охири Ариқбуқодан баҳт юз ўтириб, ёмон ҳолга тушгаёт, акасининг олдига борди ва бўйин эгди. Кубилой қоон амирлар билан маслаҳатлашгандан сўнг Ариқбуқони муғийлон тиконидан қурилган тўрт девор орасига қамаб қўйди ва уни кўриқлаб, кузатиб туриш учун бир гурӯҳ одамни вакил қилди. Ариқбуқо бу даҳшат ичида бир йил хаёт кечириб, шу ерда кўз юмди ва гўр зинданига кўчди.

Ўктой қооннинг набираси бўлмиш Қойду Қубилой қоонга мухолиф бўлиб, кўп марта жангга қадам қўйди. Қойду Ўктой қоон амирларининг улуғи бўлмиш арлот Агок ҳамда Чингизхоннинг чўпонлари бўлиб, Чўрос улуси атрофида

яшаган, Чигатайхон улуси теграсидан ўрин олган Улуг юртдаги бошқа қавмлару қабилалар билан бирга етиб келдилар ва бу ерга ўрнашдилар. Қубилой қоон бир неча марта кучли лашкар ва ҳисобсиз аскарни уларнинг устига юборди. Бироқ, ҳар гал ҳам зафар Қойдуга насиб этди.

Чин ва Мочин халқининг қаршилигини енгиш учун Қубилой қоон яна бир марта 800 минг аскарни Хитой Чакандусига ва Такносга юборди. У ерни яна қўлга киритиб, Хитой мамлакатининг қадимий пойтахти бўлмиш Чаканду шаҳрининг ёнига бир шаҳар бунёд қилди. Назм (мазмуни):

Қубилой тез фурсат ичиде Ултон шаҳрида тўхташни лозим кўриб, Чаканду ёнида бир (бинога) асос қўйди. Бу жойга Диду деган ном берди. У ерда тахтгоҳ учун бир қаср қурди. Унинг тупроғидан ҳатто осмонлар ҳам ёруғ бўлди. Бу тахт одамларни қаршига чорларди. Унда Қубилой осмону ой каби эрди. Бу хислатли жой фирмавс жаннати каби бўлиб, бу машхур подшоҳ фармони билан унинг чор атрофига девор тортдилар. Деворнинг бири биридан бир ўқ етадиган масофада узок эди. Биринчи девори Кирёс деб аталарди. Иккинчиси эса амирлар жойи эди. Учинчиси қоровуллар жойи бўлиб, тўртингчиси подшоҳнинг турадиган жойи эди.

Муғуллар бу шаҳарга Хонболиғ деб ном кўйдилар. Яна ундан қолган ёдгорликлардан бири катта дарё бўлиб, у Зайтун дарёсидан сув олиб, Ҳиндистон бандаридан тортиб қирқ кунлик йўл эди ва Хонболиғ шаҳарининг коқ ўртасидан оқиб ўтарди. Унинг кенглиги шундай эдик, одамлар ундан кема орқали ўтишар, савдогарлар бу дарёдан савдо-сотики учун юқори ва паст томонларга борарадилар. Айтишларича, айлана узунлиги тўрт фарсанг экан. Баъзилар эса шаҳар кенглигини тўрт фарсанг дейдилар. Ал-илму индаллоҳи (билим Худо ҳузурида»).

Қубилой қоон 35 йил давлату иқбол билан кун ўтказди. Туркларнинг илон иилига мувофиқ бўлган 693 ҳижрий иилида ўлим аждаҳосининг дамидан жонини кутқаролмади. Ҳаётининг муддати эса етмиш уч йил бўлди.

Бешинчи подшо Темур ибн Жамкин ибн Қубилой ибн Тулихон ибн Чингизхондир.

ТЕМУР ҚООН ИБН ЖАМКИН ИБН ҚУБИЛОЙ ҚООН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Қубилой қоон салтанат тахтидан тургач, унинг набираси Темурқоон ибн Жамкин ибн Қубилой қоон ўз бобосининг жойига ўтирди. У подшолик тахтидан ўрин олган вақтида

халқ уни Ўлжойтухон деб атади. Ўлжойтухон Улуг юрт подшолигида ўтган ўн икки йиллик ҳаётида мамлакатнинг зарурий ишларини эътиборсиз қолдирмади ва подшолик вожиботларидан (в. 116а.) хисобланган «адлу эҳсон» калимасининг мазмунига амал қилишни ўзига фарз деб билди. Тахтга ўтирганидан ўн икки йил ўтгач, салтанат тахтини тобут тахтаси билан алмашди.

Олтинчи подшо Ўлжойтухоннинг амакиваччаси Ойид ибн Муқлой ибн Қубилойқоон ибн Тулихондир.

ОЙИД ИБН МУҚЛОЙ ИБН ҚУБИЛОЙҚООН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОННИНГ ПОДШОЛИК ЗИКРИ

Ўлжойту Темур қооннинг ҳаёт муддати тугагач, амакивасининг ўғли Ойид ибн Муқлой салтанат тахтига ўтириди ва жаҳондорлик қоидасини мусулмонликни зоҳир қилиш билан ривожлантириди. Мӯғулларнинг аксарият фирмалари исломни қабул қилишга машарраф бўлдилар. Салтанатининг муддати охиригacha етгач, еттинчи хон бўлмиш Қубилой коон ибн Борлой Чамким унинг ўрнига ўтириди.

ҚУБИЛОЙ ҚООН ИБН БАРЛОЙ ИБН ЧАМКИМ ИБН ҚУБИЛОЙ ҚОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Айтишларича, Қубилой коон бин Барлой салтанат тахтидан жой олиб, подшолик таҳти узра ўтириди, аммо олий хон ва Хусрави замон насоро динида бўлиб, у ҳам салтанат тахтини ўзгага қолдирди. Саккизинчи хон Кушбилой ибн Жанг ибн Тарма ибн Чамким ибн Қубилой коон эди.

ҚУШБИЛОЙ ҚООН ИБН ЖАНГ ИБН ТАРМА ИБН ЧАМКИН БИНЛОЙ ҚООН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих китобларида мавжудки, Қубилой ибн Барлой салтанатининг муддати охирига етгач, Кушбилой коон ибн Жанг ҳукмдорлик таҳтига қадам кўйди.

Муддати охирига етган пайтда ўрнига ўтирган тўққизинчи хон Тўқтой ибн Кушбилой коон эди.

ТҮҚТОЙ ҚООН ИБН ҚУШБИЛОЙ ҚООН ИБН ЖАНГ ИБН ТАРМА ИБН ҚУБИЛОЙ ҚООН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Фалакнинг гардиши Қушбилой қоон даврини охирига етказгач, Тўқтой қоон отасининг салтанат таҳтидан жой (в. 1666.) олди ва ҳокимлик даврини суреб, ҳонлик қонунларини ота-боболарининг қоидаси бўйича маҳкам тутди ҳамда салтанат навбатини тақдир тақозоси бўйича тугатиб, мамлакатни бошқа кишига қолдирди. Ўнинчи хон Баррой ибн Тўлак эди.

БАРРОЙ ҚООН ИБН ТЎЛАКНИНГ ПОДШОЛИК ЗИКРИ

Тўқтой қооннинг ҳаёти охирига етгач, Баррой қоон ибн Тўлак, подшолик таҳтига қадам қўйди. Баррой қооннинг салтанати даврида ҳалқ уни Билқуту қоон деб атардилар. Билқуту қоон давлатининг айёми охирига етгач, ўн биринчи хон бўлмиш Ануширвон ибн Доро қоон салтанатининг офтоби давлат уфқидан тулуъ қилди.

АNUШИРВОН ИБН ДОРО ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

У чиройли хулқлар билан ораста эмас эди, шу туфайли унинг замонида қоонлик ишига птур етди. Ануширвон ибн Доро қоон давлатининг даврони ўтгач, ўрнига ўн иккинчи подшо бўлмиш Дақу Темур салтанат таҳтига чиқди.

ДАҚУ ТЕМУР ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Уни Тўқтемурхон ҳам дейишади. Ануширвон қоон салтанатининг сўнгида у салтанат таҳтига ўтириди. Унинг ҳам подшолик даври охирига етиб, ўн учинчи хон (Ясурдор қоон) шоҳлик таҳтига ўтириди.

ЯСУРДОР ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ясурдор қоон Тўқ Темур қоондан сўнг шоҳлик таҳтига чиқди. Давлатининг айёми охирига етиб, жаҳон қоонлик

манسابининг эшигини юзига ёпгач, ўн тўртинчи хон бўлиб ўғли Аника қоон унинг ўрнига ўтиради.

АНИКА ҚООН ИБН ЯСУРДОР ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ясурдор қоон салтанатининг муддати тугагач, унинг ўғли Аника қоон подшолик майдонида шоҳлик соясининг соҳиби деб эълон қилинди. Унинг давлати ҳам охирига етгач, ўн бешинчи подшо бўлмиш Аланг қоон салтанат тахтига чиқди.

АЛАНГ ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Аника қооннинг подшолик навбати тугаб, салтанатининг муддати охирига етганда ўн олтинчи хон бўлмиш Турон Темур қоон салтанат тахтига ўз қадамини (в. 117а.) қўйди.

ТУРОН ТЕМУР ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Туron Темур қооннинг ҳам салтанат муддати поёнига етиб, ўн еттинчи хон бўлмиш Ўқтемур қоон унинг ўрнини эгаллади.

ЎҚТЕМУР ҚООН НУБИҲ ИБН ҚАРОҚЎГУЛ ИБН ЎҚТОЙҚООН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ўқтемурқоон куч билан қоонлик тахтига оёқ қўйиб, унинг давлат муддати ҳам охирига етгач, ўн саккизинчи хон бўлмиш Элчи Темурқоон унинг ўрнига чиқди.

ЭЛЧИ ТЕМУР ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ўқтемур қоон оламдан кўз юмгач, ундан кейин Элчи Темур қоон салтанат байроғини кўтарди. Айтишларича, Элчи Темур қоон ҳали салтанат тахтига қадам қўймай туриб, улуғ Соҳибқирон, ҳазрат Музaffer Амир Темур Кўрагоннинг мулозаматига мұяссар бўлган экан. Улуғ Соҳибқи-

рон (Амир Темур)нинг вафотидан сўнг Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг Болиғ юртига бориб, қоонлик таҳтига ўтиради. Салтанатнинг аҳди охирига етгач, ўн тўққизинч хон бўлмиш Тобзи қоонлик кўрпасини салтанат таҳти усти сари судради.

ТОБЗИ ҚООН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Уни Ариқ Бука ибн Тулихон ибн Чингизхон наслидан дейдилар. Элчи Темур қоондан сўнг салтанат таҳтига ўтирди. Айтишларича, улуғ Соҳибқирон, музaffer Амир Темур Кўрагон салтанати даврида Улуғ юрт султонларидан қочиб, онҳазратнинг хизматига келган ва ислом шарафига мусассар бўлган эди. Улуғ Соҳибқирон, музaffer Амир Темур Кўрагон вафотидан кейин ҳонлик таҳтига ўтиради. Бир неча кундан сўнг уни шунқор қиласидар. Тобзи қоон салтанатидан аввалроқ тангутлар хуруж қилиб, Хитой таҳтини Элчи Темурқоон қўлидан тортиб олган эдилар. Асли юртлари бўлган Келурон ва Қорақурумгина уларнинг қўлида қолган эди. У ернинг халқи Тобзи қоонни шунқор қилганларидан кейин йигирманчи хон бўлмиш Ўрдой қоон хукмдорлик таҳтига ўтирди.

ЎРДОЙ ҚООН ИБН ТЕМУРХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тобзи қоонни (в. 1176.) шунқор қилганларидан сўнг, ҳийлаю найранг қилишиб, Ариқ буқо ибн Тулихон ибн Чингизхон наслидан бўлган Дурдор қоон ибн Малик Темурхонни унинг ўрнига ўтқаздилар. Унинг подшолиги айёмида Уйрот қавмидан чиққан соҳиб тадбир ва ғаддор умаролар бўйин товлаш билан қаршилик барпо қиласидар. Илоҳий тадбир сабабли Урдой ибн Малик Темур салтанатининг муддати тамом бўлиб, йигирма биринчи хон бўлмиш Ўдойқоон ибн Ариқтемур қоон унинг ўрнини эгаллади.

ЎДОЙ ҚООН ИБН АРИҚТЕМУР ҚООН ИБН НЎБИҲ ИБН ҚАРОҚЎФУЛ ИБН ЎҚТОЙ ҚООН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ўрдой қооннинг подшолик муддати поёнига етгач, Ўқтой қоон наслидан бўлган Ўдой қоон ибн Ариқтемур қоон шоҳлик таҳтида қарор топди. У асрда уйрот амирлари кучайиб

кетдилар. Уларнинг кўлида қолган асли юртлари Келурон ва Қоракурумни босқинчилек ва зўрлик билан кўлга киритдилар ҳамда ўша диёрни бир неча муддат кўлда тутиб турдилар. «Ҳақиқий билим Худога хос, ҳақиқатни Худодан ўзга киши билмайди!»

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ НАСЛИДАН БЎЛИБ, ДАШТИ ҚИПЧОҚДА ПОДШОЛИК ҚИЛГАН ХОНЛАРНИНГ ЗИКРИ

Мўътабар тарих китобларида мавжудки, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам наслидан бўлиб, бизнинг кунларгача Даشتி Қипчоқда подшолик қилган хонлар ўттиз учта бўлиб, уларнинг биринчиси Жўчихон ибн Чингизхондир.

ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ИБН СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ПОДШОЛИГИНИНГ ҚИСҚАЧА ЗИКРИ

Мўътабар тарих арбобларининг ёзишларича, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг йўклигига ва унинг ўрдасида қўнғирот подшосининг қизи, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг катта хотини ва бузруквор авлодининг онаси Бурта Қучинга яқинлиги бўлган бир неча кишидан бошқа ҳеч ким бўлмаган бир пайтда макрит қавми фурсатни ғанимат билиб (в. 118а.) ажаб хужум уюштиридиларки, натижада журъат ва ор-номус эгаси бўлган кишиларнинг барчаси қатл этилди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг ўрдасини қўриқлаш билан машғул бўлган бир кисм одамлар ўзаро бир фикрга келишиб, Соҳибқироннинг ўрдасини кўчириб кетдилар. Ўша пайтда Жўчихон Бурта Қучин қорнида олти ойлик эдилар. Макрит қавми Бурта Қучинни олиб кетаётгандарида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам билан ота-бала тутинган кероит подшоси Ўнгхон бу хабарни эшишиб, катта лашкар билан Макрит қавмининг йўлини тўсиб, Бурта Қучинни барча тобеълари ва нарсалари билан кўлга олди ҳамда Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг хузурига равона қилди. Шу аснода йўлда Бурта Қучин ўғил тугди. «Йўл машакқати ва уриниш-суринишлардан холи бўлсин», деб уни олиб кетаётгандар тадбир қўллаб, чақалоқни юмшоқ хамир ичига

олдилар ва этакларига соглан ҳолда эҳтиёткорлик билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ҳузурига олиб келдилар. У мазкур жамоатни «нойрин-бойрин» деб атаб, «тузни ҳалоллаган»лар қаторига қўшди ва ўғлига Жўчихон, яъни «Йўлдан келган меҳмон», деб ном қўйди. Шу сабабли бу воқеа Жўчихонга таъна бўлиб тушди, Чигатой ва Ўктой доимо Жўчихонга нисбатан бўхтон сўзларини Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга айтар эдилар, чунончи, бу улуғ бўхтоннинг тафсилоти чигатой уламоларининг тарих китобларида ўз баёнини топган.

Аммо бир гуруҳ одил, ҳақиқатгўй тарих арбобларининг фикрича, Бурта Қучиннинг макрит қавми орасидаги асирилик муддати ва Чингизхон пойини ўпишгача бўлган давр тўрт ойга ҳам етмайди. Бундан ташқари, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг Жўчихонга нисбатан катта муҳаббатидан агар бу ҳақда гапирилса гап чўзилиб кетади, маълум бўладики, бу аниқ бўхтондир. Чунки, фарзанд қанчалик яхши бўлса ҳам, ҳақиқий ота билан (в. 1186.) ҳақиқий бўлмаган отанинг фарзандга муҳаббати осмон билан ерча фарқ қиласи. Бундан ташқари, бирорнинг фарзандини ўз фарзандидан кўра, айниқса, салтанат ишида ҳурмат қилиш ва яхши кўриш ҳеч бир одил кишининг ақлига тўғри келмайди. Ҳақиқатгўй тарих аҳлининг фикрича, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг Жўчихонга нисбатан шафқат ва меҳрибонлиги ҳаддан ортиқ, муҳаббати бағоят даражада улуғ бўлгани сабабли Чигатой ва Ўктой унга ҳасад қилишиб, улуғ бўхтонни юклаган эдилар. Шу нарса туфайли Жўчихон ва унинг биродарлари, яъни Чигатой ва Ўктой ўрталарида дилхиралиқ мавжуд эди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам Жўчихонни эркак ва аёл фарзандларнинг барчасидан яхши кўрарди, ҳатто, Жўчихонни ёмонлик билан тилга олган ҳар бир киши Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг назарида мақбул бўлмас эди. Жўчихоннинг вафоти ҳақидаги хабар ўрдага етиб келган вақтда, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг қулоғига бу хабарни етказиш учун ҳеч кимда журъят бўлмади. Охири барча амирлар ўзаро бир қарорга келиб ҳам надим, ҳам улуғ амирлардан бўлмиш Улуғ Жарчи Чингизхон яхши ҳолатда турганда (бу хабарни) етказишни сўрадилар. Шундан сўнг Улуғ Жарчи Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам ицга машғул вактда фурсат топиб деди.

(Туркийча жир):

Тенгиз бошдан булғонди, ким тиндуруро, хоним?

Терак тубтун жигилди, ким турғузуро, хоним?

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам **Жарчининг жавобига деди** (туркйча жир):

*Тенгиз боштин булғонса тиндуурур улум Жўчидир,
Терак тубтин жигилса турғузур улум Жўчидир.*

Жарчи сўзларининг маъноси шу эдикি: «Дарё бошидан лойқаланди, уни ким тозалайди, эй подшоҳим? Терак илдизидан қулади, уни ким турғизади, эй менинг подшоҳим?» Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам **Жарчига шундай деди**: «Агар дарё бошидан лойқаланса, уни тиндирувчи менинг фарзандим (в. 119а.) Жўчидир. Агар терак ёғочи тубдан қуласа, уни турғизувчи менинг ўғлим Жўчидир!»

Улуғ Жарчи сўзларини қайта-қайта такрорлаб, кўзларидан ёшлари шашқатор оқар экан, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам деди: туркйча жир:

*Кўзунг ёшин чунгур турлу лиқ-лиқ тўлди бўлғайми?
Жиринг кўнгул ўркутур Жўчи ўлди бўлғайми?*

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг жавобида Жарчи деди. Туркйча жир:

*Сўйламакка эрким йўқ, сен сўйладинг, о хоним,
Ўз ярлиғлиқ озарга жавобди ўйладинг, о хоним.*

Жарчи ўз жирини такрорлар экан, унинг кўзидан ёш доналари оқар эди. Буни кўрган Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам шундай деди: «Кўзларинг ўз ёшларини думалатмоқда, наҳотки кўнглинг тўлиб кетган бўлса?! Сўзларинг юракларни ўртади, наҳотки **Жўчи ўлган бўлса?**»

Ўша пайтда соҳибқироннинг хукми содир бўлиб, унда кимки **Жўчихоннинг ўлимини тилга олса**, Соҳибқирон сиёсатига дучор бўлиши айтилган эди. Шу сабабли Жарчи Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамга жавобида шундай деди: «Бу ҳақда гапиришга кудрат ва ихтиёrim йўқ, ўзинг шундай буюргансан, эй менинг подшоҳим! Ўз хукминг ўзинг учун бўлсин, тўғри фикр қилдинг, эй менинг подшоҳим!»

Шунда Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам деди. Туркйча жир:

*Қулон олғон қувланди, қулунимдан айрилдим,
Айрилишиён анқуди эр улумдан айрилдим!*

Яъни: «Ов қилиш учун ов майдонида қувланаётган кулонга ўхшайман, қулон ўзи қочади, аммо боласи қолади, мен ҳам худди қулон каби боламдан жудо бўлдим! Мен бир соддадил одамга ўхшайман, соддадил киши дўст деб фаҳмлаб, душман ўртасида қолиб, ҳамроҳларидан айрилади, мен эса ўз мардона фарзандимдан жудо бўлдим!»

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамдан шу хилдаги сўзлар отилиб чиқар экан, барча амиру нўёнлар оёқда туриб, таъзия билдириш расмини адо қилдилар ва жир айтдилар.

Жўчихон вафотидан олти ой кейин Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам (в. 1196.) олам билан видолашди.

Мўътабар тарих китобларида зикр қилинишича, Хоразм фатҳ қилингандан сўнг Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг амрига мувофиқ Жўчихонга Хоразм вилояти ва Даشتி Қипчоқни то Қиёлиқ сарҳадидан Соқсин, Жаарар, Булғор, Алон, Бошқирд. Ўрус, Черкасгача ва қаергаки тотор отларининг туёғи етса, ўша ергача берилган эди. У мазкур диёрда хонлик тахти узра қарор топган эди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzam вафотидан олти ой аввал Даشتи Қипчоқда оламдан кўз юмгандан унинг авлодлари Даشتи Қипчоқда ҳукмдорлик тахтига ўтиридилар. Унинг наслидан бўлиб, Даشتи Қипчоқда ҳукм сурған сўлтонлардан ўтиз тўққиз нафари бу китобда баён этилади. Улардан биринчиси Боту ибн Жўчидир.

БОТУХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ботухон ибн Жўчихон отасининг вафотидан сўнг улуг бобоси Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг ҳукми билан оёгини Даشتи Қипчоқ салтанатининг тахтига қўйди. Ботухон ўз отасининг қўл остида бўлган, аммо унинг ўлимидан сўнг Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzam авлодига нисбатан бўйин төвлаган Олон, Урус, Булғор, Черкас, Крим, Ардоқ юртларини амакиси Ўктој қоон ёрдами билан яна қўл остига киритди. Бу тафсилотнинг муҳтасари шуки, Ўктој қоон Улуг юрт тахтига ўтиргач, Даشتи Қипчоқ ҳамда Жўчихон тасарруфида бўлган бошқа юртлар бўйин товлаб, Ботухон ибн Жўчихонга бўйсунмаётганини эшитди. Шунга биноан ўз ўғли Қуйукхонни, Мангубини Тулихон, Булка ибн Чигатойхон, Нури ибн Чигатойхон, Пойдор ибн Чигатойхонларни катта лашкар билан Жўчихон тасарруфида бўлган барча вилоятларни яна қайтадан Ботухон ибн Жўчихон қўл остига тамоман киритиш учун

юборди. Бир қанча муддатдан сўнг, оғир жанглардан кейин, у вилоятларни кўлга киритдилар. Чангалзорларнинг кўплиги туфайли ўтиш қийин бўлган Маке шахри атрофида шаҳзодалар ҳар тарафдан (в. 120а.) дараҳтларни кесиб, қарши томон юриш мумкин бўлган тўсиқлар ясад, шаҳарни ўраб олдилар. Шаҳарни олиб, халқни қатли омга буюрдилар. Ўлдирилганларнинг ўнг кулогини кесиб, санашга буюрлганда иккى юз етмиш минг экани маълум бўлди.

Баҳор келиб, шаҳзодалар Рус, Кипчоқ ва Олон ишидан бўшаганларидан кейин фаранг юртлари билан чегарадош бўлиб, одамлари насоралардан иборат бўлган Кулод ва Бошқирд юртларини кўлга киритиш учун Ботухон шаҳзодалар ва ҳисобсиз лашкар билан йўлга чиқди. Ўзларининг адолати ва шавкатига мағрур бўлган бу ернинг халқи Ботухон ибн Жўчихон лашкарининг ҳаракатидан хабар топиб, лашкар йиғишига киришдилар, қочишини ўзларига ор деб ҳисоблаган тўрт юз минг ном чиқарган отлик қўшин ҳозирлаб, юзма-юз турдилар. Ботухон биродари Шикноқ ибн Жўчихонни ўн минг киши билан душман сонини аниқлаш ва бу жамоатнинг ҳолидан хабар келтириш учун булжунғор сифатида олдинга юборган эди. Улар бир ҳафтадан кейин қайтиб, душман сон жиҳатдан мўғул лашкаридан ортиқ экани ҳақида хабар келтирдилар. Барча мардона жангчилар бир-бирларига яқинлашиб келганда Ботухон мусулмонларга қаратса барчаси йиғилиб, дуо ўқишига машғул бўлишни буюрди. Ўзи эса бир тепалик устига чиқиб, бир кеча-кундуз ҳеч ким билан сўзлашмай, ёлбориши юзини тупроққа суртиб, оху зорини ишга солиб, ғалаба талаб қилди. Эртасига эса барча киши жангта машғул бўлди.

Айтишларича, душман билан уларнинг ўтасида катта сув бўлиб, Шикноқ ибн Жўчихонни катта лашкар билан кечаси сувдан ўтишга буюрди. Кундузи бўлгач, Ботухон ҳам ўзи отланиб жанг майдонига кирди ва қаттиқ ҳамлалар қилди. Душман кучли бўлишига қарамай, жилишга мажбур бўлдилар. Сувдан ўтган лашкар эса уларнинг томонидан кириб келди. Шикноқ ибн Жўчихон барча лашкари билан бирданига ҳамла қилиб, чодиру чайлаларнинг ипларини шамшир билан чопиб ташладилар ва барчасини ер билан яксон қилдилар. Душман лашкари (в.120б.) бу ҳолдан дилшикаста бўлиб (енгилдилар), Ботухон лашкари уларнинг барчасини қатл этди. Бу вилоятларни ҳам бутунлай кўлга киритди. Шундан кейин Ўктой қооннинг фармонига мувофиқ Ботухонни қайтадан Даشتி Қипчоқ вилоятининг таҳтига ўтқиздилар.

Сарой шаҳарини Ботухон ибн Жўчихон қурган эди. У ҳеч

бир дин ёки мазҳабга амал қилмас эди. Язданпарастлиқдан ўзга ҳеч бир ишни қабул этмас эди. Аммо, мусулмонларни тўлиқ иззат қиласарди. Адолат ва инсофда мукаммал даража эгаси эди. Айтишларича, сахийлик бобида унинг тенги йўқ эди. У туркларнинг луй йилига мувофиқ бўлган 654 йилда вафот этган.

Иккинчи хон Барака ибн Жўчихондир.

БАРАКАХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих китобларида ёзилганким, Ботухон вафот қилгач, унинг ўрнига биродари Баракахон ибн Жўчихон ўтириди. Баракахон мусулмон киши эди. Баъзи тарихларда ёзилишича, Баракахон мусулмон аёлдан туғилган эди. У туғилган пайтда, ўз онасини асло эммаган, охири мусулмон аёллардан бири эмизиб, парвариш қилган. Катта бўлгандан сўнг, ўз биродарининг фармони билан ҳар томонга сайд қилиб юриб, бир вақт куббат ул-ислом Бухорога келиб қолади ва ўша давр машойхларидан бирининг хузурига боради. Ул ҳазратдан талқин олиш шарафига муяссар бўлади. Бу бузруквор шайх ҳазрати Шайх Сайфиддин Бохарзий бўлиб, улар Шайх Нажмиддин Кубронинг (унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин) улуғ халфаларидан эдилар. У бир неча вақт уларнинг қутлуғ остонасини ўпиш билан машғул бўлди.

Ҳазрати бузруквор шайхнинг амри билан Ҳожи тархон ўюли орқали Даشتி Қипчоққа равона бўлиб, озгина лашкар билан Идил дарёси қирғоғида Ҳалокуҳон ибн Тулихон ибн Чингизхоннинг беҳисоб лашкарига дуч келди. Икки орада ажиб жанг юз берди. Аъло ҳазрат дарвишларининг ботинларидан етган мадад туфайли Ҳалокуҳон лашкари шикаст топди. Даشتி қипчоқ томон кетаётган Ҳалокуҳон ўз йўлини ўзгартириб, орқасига қайтди ва Озарбайжон (в. 121a) томонга қараб кетди. Қаттиқ иллатга чалиниб, Табризда вафот этди. Баъзилар эса ўша жангда ўлдирилган, дейдилар, бу сўзнинг исботи йўқ.

Баракахон ибн Жўчи музaffer ҳолда, кўнгли тўла нур билан Қодир ва Халлоқ (Аллоҳ) амрига мувофиқ Даشتи Қипчоқ таҳтига ўтириди. Одамларни эса ислом динига даъват этди. Ва Худо халқини ҳидоят йўлига чақириш билан машғул бўлди. Етти йил муддат подшолик қилди. Сўнг туркларнинг луй йилига мувофиқ бўлган 654 ҳижрий йили салтанат таҳтига чиқди ва туркларнинг сичқон йилига мувофиқ бўлган 661 ҳижрий йили қуланж қасалига чалиниб,

«Иржиъи» («қайт») нидосига «лаббайка» деб жавоб берди.
«Албатта биз ҳаммамиз Аллоҳнинг бандаларимиз ва албатта
ҳаммамиз унга томон қайтувчилармиз» (Куръон ояти).

Учинчи хон Сойиндир.

СОЙИНХОННИНГ ПОДШОЛИК ЗИКРИ

Мўътабар тарихларда ёзилишича, унинг наслу насаби ҳаммага машхур ва маълум Жўчихонга бориб тақалади. Аммо, «Шажарат ул-атрок» китобида у ҳақда ҳеч нарса назарга кирмагани учун мазкур китобнинг сайланмаси бўлган бу китобда ҳам у ҳақда ҳеч нарса ёзилмади. Бирок, хотирада қолгани шуки, у улуғвор подшо бўлиб, инъоми беҳисоб эди. «Барча билимлар Аллоҳга хосдир».

Тўртинчи хон Мунко Темур ибн Тўғон ибн Боту ибн Жўчи ибн Чингизхондир.

МУНКО ТЕМУРХОН ИБН ТЎҒОН ИБН БОТУРХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Мўътабар тарихий китобларда қайд этилганки, Саройчиқ ҳам дейиладиган Сарой шаҳарида Сайнхон подшолигининг муддати тамом топгач, унинг ўрнига Мунко Темурхон ибн Тўғон ибн Ботухон ибн Жўчихон ибн Чингизхон ўтириди. У ўз подшолиги даврида Каликхон деб лақаб олган эди. Каликхон адолатли, ақли ва эҳсонли подшоҳ эди. У ўз салтанати давомида хонлик қоидасини ва хукмдорлик русумини адолат ва инсоф билан юргизди, чунончи, мазлум кишилар унинг борлиги учун шукр айтuvчи, золимлар эса шикоят қилувчилар эдилар.

Бешинчи хон Ясу Мунко ибн Тўғон эди.

ЯСУ МУНКОХОН ИБН ТЎҒОН ИБН БОТУХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Хабарлар ва тарих китобларида ёзилишича, Мунко Темур ибн Тўғон салтанатининг айёми ўтгач, Ясу Мункохон, (в. 1216.) уни баъзи одамлар Тўқоки дер эдилар, биродарининг ўрнига салтанат тахтига ўтириди ва хонлик

хукмларининг ижросига ҳамда ҳукмдорлик ишларининг амалига машғул бўлди. Унинг ҳам ҳаёт даври охирига ётгач, олтинчи хон — Тўқтой ибн Каликхон бўлди.

ТЎҚТОЙХОН ИБН МУНКО ТЕМУР КАЛИК ИБН ТЎҒОН ИБН БОТУХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ривоятларниңг ровийлари ёзадиларки, Ясу Мунко ибн Тўғон салтанатининг ишлари тамом топгач, Каликхон, яъни Мунко Темурхон ўғли Тўқтойхон амакисининг ўрнига тахтга чиқди ва Даشتி Қипчоқ мамлакатларида қарор топиб, шоҳлик ноғорасини қоқди, хонлик қоидаси, ҳукмдорлик силсиласига тароват баҳш этди. Иззат оёғини салтанат тахтидан кўтарганда эса Ўзбак ибн Тўғрал ибн Калик ибн Тўғон еттинчи хон бўлди.

ЎЗБАКХОН ИБН ТЎҒРАЛ ИБН КАЛИК ИБН ТЎҒОН ИБН БОТУХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Донолик арбобларининг ва билим соҳибларининг кўнгилларидан ўрин олсинки, Тўқтойхон давлати поёнига ётгач, ҳазрати Султон Мухаммад Ўзбакхон ибн Тўғрал ибн Каликхон ибн Тўғон ибн Ботухон ибн Жўчихон ибн Чингизхон тахтга ўтирган. Ўзбек улусини унга нисбат берадилар. Ҳак субҳонаҳу ва таоло уни хонлик хилъати билан безаб, ҳукмдорлик ташрифига мұяссарликка яқинлаштирган эди. Туркларниңг уто йилига мувофиқ бўлган 712 ҳижрий йилда салтанат тахтидан жой олди. Айтишларича, хонлик тахтига ўтиргандан сўнг, саккиз йил давомида Даشتи Қипчоқ мамлакатларининг об-ҳавоси ёққани, овининг сероблиги сабабли, ўзининг элу улуси билан бирга бу ерда кун кечирди. Тахтга ўтиргандан саккиз йил ўтгач, машойихлар ва мусулмонларниңг шайхӣ, авлиёларниңг кутби, ҳазрати Занги Ота (Аллоҳ унинг қабрини мунаввар қиласин) ишорати билан жаноби саййидзода, (в. 122в.) Аллоҳнинг иродаси билан йўлдан адашувчиларни тўғри йўлга солувчи, муридларниңг пиру муршиди, толибларниңг қўлловчиси ҳазрати Сайид Ота (Аллоҳ унинг сирини муқаддас қиласин), яъни, Занги Отанинг ҳалфалари орқали (ҳар икковларига ҳам Оллоҳнинг раҳмати ёғилсан) туркларниңг дақуқ йилига мувофиқ бўлган 720 ҳижрий йили

исломни қабул қилиш шарафига мұяссар бўлди. Бу қисқа баённинг тафсилоти «Мақомоти ҳазрати Сайид Ота алайхир раҳмат ва-р-ризо» («Ҳазрати Сайид Ота мақомоти унга Аллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин») китобида ёзилган ва зикр этилган.

Султон Мұҳаммад Ўзбакхон ўзининг элу улуси билан илоҳий саодат ва фазилатга етишгач, ҳазрати Сайид Ота Файб ишорати ва Оллоҳинояти сабабли, уларнинг барчасини Мовароуннаҳр диёри сари олиб келди. Ҳазрати Сайид Отага (унга Аллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) кулоқ солишдан бўйин товлаганлар бу саодатдан бебахра ҳолда у ерда қолдилар ва қалмоқ деган номга мансуб бўлдиларки, бунинг маъноси «қолган» демакдир. Ҳазрати Сайид Ота уларга (Аллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) ҳамда Султон Мұҳаммад Ўзбакхон билан ҳамроҳликда келган кишилардан: «Бу келган ким?» деб сўрардилар. Уларнинг сардорлари ва подшоҳлари Ўзбакхон бўлгани учун уларни ўзбек деб атардилар. Шу сабабли ўша замондан бошлаб келган кишилар ўзбек деб атала бошланди. Қолиб кетган кишилар эса «қалмоқ» бўлдилар.

Туркистон диёрининг ерига етганда, давр ўтиши билан, бу сарзаминда яшаган турк кишилар аслида улар билан яқинликка эга бўлганликлари сабабли ўзбек улусига қўшилиб кетдилар, Ўзбакхон билан бирга Сайид Ота (унга Аллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) ҳамроҳлигига келган элнинг нишонаси шу эдики, улар Сайид Отанинг (унга Аллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) муридлари эдилар. Баъзи кишиларнинг Сайид Отага мурид эмасликларининг сабаби шуки, улар илгари келиб қолганлар ёки кейин келганлар эди.

Султон Мұҳаммад Ўзбакхоннинг (в. 1226.) исломдан аввалги подшолигининг муддати саккиз йил, исломдан кейингиси эса ўттиз йил эди. Вафоти туркларнинг борс иилига мувофиқ бўлган 750 хижрий йилда юз берди (унга Аллоҳнинг раҳмати ва жаннати насиб этсин).

Саккизинчи хон Жонибек ибн Ўзбакхондир.

ЖОНИБЕКХОН ИБН СУЛТОН МУҲАММАД ЎЗБАКХОН ИБН ТЎҒРАЛ ИБН ТЎҚТОЙХОН ИБН ТЎҒОН ИБН БОТУХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ҳазрати Султон Мұҳаммад Ўзбакхон давлатининг айёми тамом топгач, «Иржаби» нидосини розилик қулоғи билан эшитгач, ўрнига аржуманд ўғли Жонибек хонлик тахти ва

хукмронлик маснадига ўтири. Ўз эл ва улусини эплаб, тартибга солиб бўлгандан кейин, катта лашкар билан Дарбанд орқали Табризга равона бўлди. У пайтда Соҳибқирони аъзам Чингизхони мӯazzам наслидан Эрон таҳтида бирорта подшо йўқ эди. Табриз таҳтига сулдуз (қабиласи) хонларининг наслидан бўлган Ашраф ибн Темуртош ибн Чўпон Сулдуз ўтирган эди. У одамларга кўп жабр ва ортиқча зулм ўтказарди. Жонибекхон Табризга етиб келгач Малик Ашрафда Ўзбак улусига қаршилик кўрсатишга куч бўлмагани учун, Нахчивон томонга жўнаб кетди. Жонибекхон эса Ашрафни то Озарбайжонгacha таъкиб қилиб бориб, уни кўлга тушири. Жонибекхон мусулмон ҳамда адолатли подшоҳ бўлиб, қилган жабр ва зулми учун қасос сифатида Ашраф Сулдузни қатл этди ва Табриз ҳалқини Ашрафи хар лашкарининг жабру жафосидан ҳалос этди. Беҳисоб лашкар ва саноқсиз аскари бўлишига қарамай, у ҳеч қачон Табриз ҳалқига бирор заарар-заҳмат етказмади. Малик Ашраф умри давомида тўплаган хазинани ўз саркорига ўтказди, чунончи, фозиллардан бири бу ҳақда шундай демиш. Байт (мазмуни):

Кўрдингми, Ашрафи хар (эшак) нималар қилди, у ўзига зулм олди-ю, Жонибек эса зар.

Жумъа намози учун (Жонибекхон) хожа Алишоҳ масжидида ҳозир бўлди.

Жонибекхон Озарбайжон мамлакатини озод қилиб, (в. 123а.) адлу эҳсон ижросини Оллоҳ ҳалқи устидан юргизган ҳолда, фазл ва камолот арбобларини кўп тарбиятлар қилди.

Мавлоно Саъдуддин Тафтозоний 756 йилда «Мухтасари Талхис» китобини унинг улуғ номига бағишилади.

Айтишларича, Жонибекхон Худодан ғоятда қўркувчи ҳамда фазилатни яхши кўрувчи эди. У Табризда салтанат ишларини жойига қўйиб бўлгач, ўғли Бердигек Султонни Табриз таҳтига ўтқизди. Ўзи Даҳти Қипчоқ сари равона бўлиб, Даҳти Қипчоқнинг пойтахти бўлган Сарой таҳтини ўз қадами билан сарафroz қилди. Бироз замондан сўнг олий химмати туфайли тожу таҳтдан кечиб, уни беҳиммат кишиларга қолдирди.

Тўққизинч хон Бердигекхон ибн Жонибекхон эди.

БЕРДИБЕК ИБН ЖОНИБЕКХОН ИБН СУЛТОН МУҲАММАД ЎЗБАКХОН ИБН ТЎҒРАЛ ИБН ТЎҚТОЙ ИБН ТЎҒОН ИБН БОТУХОН ИБН ЖЎЧИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Жонибекхон салтанат таҳтидан кечиб, охират бўстонига йўл олган пайтда, Бердивекхон Табриз салтанатининг таҳтида айшу ишрат билан машғул эди. Отасининг вафотидан хабар топиб, Табриз мамлакатини ташлаб, Даҳти Қипчоқ сари ошиқди. Хонлик таҳтига ўтириб, то бу дунёдан кўз юмгунча подшолик ишларини юргизди.

Ўнинчи хон Келдивекхон эди.

КЕЛДИБЕКХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Бердивекхон бу фоний оламдан боқий бўстон сари сафар қилгач, Келдивекхон унинг ўрнига ўтириди. Салтанат мулкига ўзининг адлу эҳсони билан равнақ бағишлади. Аллоҳнинг лойиқ ва сазовор бўлган барча ҳалқини, то одамлар ичадиган ажал соқийсининг шарбатидан сипқормагунча шоҳона инъомлар билан хурсанд этиб турди.

Ўн биринчи хон Наврӯзхон эди.

НАВРӮЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих арбобларининг ёзишларича, Келдивекхон ибн Жонибекхон олам билан видолашга, Наврӯзхон ўзини Жонибекхон авлодларидан санаб, қадамини Даҳти Қипчоқ салтанатининг таҳтига қўйди ва боқий бўлмаган ҳаёт уни тарқ этмагунча таҳтда ўлтириди.

Ўн иккинчи хон Черкасхон эди.

ЧЕРКАСХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Наврӯзхон давлатининг айёми иқбол баҳоридан куз завали томон кўчиб ўтгач, Черкасхон салтанатининг күёши тоғеъ чўққисидан нур сочиб чиқиб, Даҳти Қипчоқ салтанатининг таҳтига қадам қўйди ва хонликка равнақ, ҳукмдорлик гулшанига тароват бахшида қилди. Айтишларича, улғ амирлар ўзаро маслаҳат ва тақозога увоғиқ уни Жонибекхон фарзандларининг қаторига мансуб қилдилар. Унинг бисот муҳрининг навбати давроннинг тери палосидан кўтарилигач, ўн учинчи хон Хизрхон эди.

ХИЗРХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих аҳли уламоларининг фикрларича, Черкасхон давлатининг дафтари охиригача тўлиб, салтанатининг сўнгги варагига муҳр урилга, хонлик фармонларининг бошига Хизрхоннинг номини ёздилар. Хирхон подшолик тахтидан ўрин олиб, ҳукмдорлик қоидаларига тароват баҳш этди, бокий бўлмаган бу ҳаёт борлиғининг хирмонини шамолга совурмагунча саройининг эшигини одамлар юзига адолат ва эҳсон билан очиб турди.

Ўн тўртинчи хон Марду ибн Хизрхон эди.

МАРДУ ИБН ХИЗРХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Хизрхон давлатининг айёми охирига етиб, подшолик тахтидан йўқлик оламининг пойтахтига қадам қўйгач, ўrniga аржуманд фарзанди Марду ибн Хизрхон хонлик тахтига зийнат берувчи бўлди. У ҳам қиласидаги ишларини қилиб бўлгач, оёғини салтанат тахти оёғи остидан тортди.

Ўн бешинчи хон Бозорчихон эди.

БОЗОРЧИХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Нопайдор ҳаёт Марду ибн Хизрхон салтанатини ҳам саранжомлагач, Бозорчихон хонлик равнақининг бозорида дўкон очди ва то давлатининг бозори қизғин экан, адлу эҳсонининг савдо-сотиги зиёда бўлаверди (в. 125а.). Умр бозорининг охири етиб келганда эса барча молу матоси касод бўлди.

Ўн олтинчи хон Тўқой ибн Шоҳи эди.

ТЎҚОЙХОН ИБН ШОҲИ ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Бозорчихон давлатининг дўконини ажал бозорининг амалдорлари ёпиб қўйгач, салтанат тахтида унинг ўrniga Тўқойхон ибн Шоҳи ўтириди ва мамлакатни инсофу адолат билан безатди. Ҳаёт тахтидан қоматини кўтаргунча подшолик ишларида бирор дақиқани мўҳмал ўтказмади.

Ўн еттинчи хон Тўқойхоннинг жияни Туғлук Темур эди.

ТҮҚОЙХОННИНГ БИРОДАРИ ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Мўътабар тарих китобларида ёзилишича, Тўқойхон ибн Шоҳи давлатининг тугаши билан хияни Туғлук Темурхон амакисининг жойига ўтириб, хонлик тахтига оро берувчи ва ҳукмдорлик маснадини зийнатловчи бўлди. Тарих арбобларининг фикрича, Туғлук Темурхон ўз давлатининг айёмида Мовароуннаҳрни әгаллаш учун (икки) мартаба юриш қилди. Салтанатининг муддати охирига етгач, ажал чоповуллари унинг ҳаёт мулкини осонлика олиб кетдилар.

Ўн саккизинч хон Туғлук Темурхоннинг биродари Муродхожа эди.

ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОННИНГ БИРОДАРИ МУРОДХОЖА ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Турк хонларининг хабарларини ривоят қилувчиларнинг фикрларига қараганда, Туғлук Темурхон ҳаёти ҳам остинустин бўлгач, Даشت Қипчоқда салтанат пардаси Туғлук Темурхоннинг биродари Муродхожа бошига ёпилди ва у хонлик тахти, ҳукмдорлик маснадининг устида манзил тутди. Салтанат ишларининг энг муҳим томонларидан бўлган адлу эҳсон қоидасига қаттиқ амал қилди ва Оллоҳ ҳалқининг ишларига киришди. Унинг давлати ҳам охирига етгач, йўқлик шахристонидан боқийлик мамлакатига ўз тахтини ўрнатди.

Ўн тўққизинч хон Кутлухожа ибн Шоҳи.

ТҮҚОЙХОННИНГ БИРОДАРИ ҚУТЛУҲОЖАХОН ИБН ШОҲИ ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Барча муаррихлар бир фикрдаларки, Муродхожаҳоннинг айёми поёнига етгач, Қутлухожаҳон ибн Шоҳи унинг ўрнига салтанат тахтига ўтириди (в. 1246.). У адлу эҳсон ва яхши ном учун қанчалик уринмасин, ажал соқийси барибир унга ҳам омонлик бермади. Охири хонлик тахти ва ҳукмдорлик маснадини бошқа кишига қолдириди.

ЎРУСХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ишончли тарих китобларда ёзиб қолдирилишича, Қутлухожаҳон хонлик тахти ва ҳукмронлик маснадидан кўз-

ғолгач, Даشتি Қипчоқ мамлакатининг хонлик тахтидан Ўрусхон жой олди ва ўз даврини адлу инсоф билан шоду хурсанд ўтказди. Оқибатда бошқалар ичган нарсани у ҳам ичди.

Йигирма биринчи хон Тўқтобой ибн Ўрусхон эди.

ТЎҚТОБОЙХОН ИБН ЎРУСХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Турк хонлари хабарларини ривоят қилувчиларнинг ривоятича, Ўрусхон салтанати тугаш чегарасига бориб, хонлигининг боши саранжом топишга етгач, Ўрусхоннинг ўғли бўлган Тўқтобойхон хонлик тахти ва хукмронлик маснадига ўтиридан олдинги хонларнинг расму одатига тароват бахш этди. Чиройли ҳулқ ва беҳисоб шафқати билан ҳазрати Халлоқ бандаларининг каттасини ҳам, кичигининг ҳам бошини марҳамат қўли билан силади. Охири у ҳам ажал соқийсининг қўлидан номуродлик жомини сипқорди.

Йигирма иккинчи хон Темур Тилак ибн Ўрусхон эди.

ТИЛАКХОН ИБН ЎРУСХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Аҳли тарихнинг барчаси шу фикрдаки, Тўқтобойхон ибн Ўрусхон салтанатининг муддати тамом топгач, Ўрусхоннинг ўғли бўлган Темур Тилакхон хонлик тахтига оро берувчи ва хукмдорлик маснадига равнақ бағишловчи бўлди. У давлатининг айёмида ўз даврида яшаган халойиқни кўп рози қилди. Аммо, ажал соқийси уни ҳам ўлим қадаҳи билан маст этди.

Йигирма учинчи хон Тўқтамишхон эди.

ТЎҚТАМИШХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих арбобларининг гурухи ва хабарларни ривоят қилувчиларнинг барчаси бир фикрдаларки, Темур Тилакхоннинг давлат айёми тамом бўлгач, Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони Музafferнинг мадади билан Тўқтамишхон (в. 125а.) ота-боболарининг мансабига етишиб, хонлик тахтига чиқди. Аввалида Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музafferнинг илтифоти

Тўқтамишхон учун ҳадду ҳисобсиз бўлса-да, охирида гаразгўйларнинг сўзларига биноан орага совуқлик тушиб, Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музafferнинг шафқати Тўқтамишхонга нисбатан адоват ва душманлика айланди, ҳатто, бир неча марта жанг ҳам юз берди.

Айтишларича, жанг қилганларида ҳар гал мағлубиятсизлик Тўқтамишхон томонидан бўлар эди, хусусан, охирги жангда бироз чўзилиш юз бериб, жанг майдонида бир неча кунгача уруш бўлиб турди. Айтишларича, (воеа) шундай эди: Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музafferнинг аванғор лашкари ҳар куни Тўқтамишхоннинг чўнғор лашкари устига келар ва Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музafferнинг чап қўл лашкари Тўқтамишхоннинг ўнг қўл лашкаридан кўп бўлиб кўринарди. Шу тартибда бир неча марта жанг юз бергач, Тўқтамишхон ўз давлат аркони билан маслаҳат қилиб, лашкар сарфларини ўзгартириш ва алмаштириш режасини тузди, чапда бўлган лашкарнинг барчаси мажруху шикаста хотир бўлгани туфайли ўнг қўлдаги Баҳрин улусининг сардори Яғлибой Баҳодурни Ўғузхон давридан буён ўнг қўл соҳиблари бўлиб келган тоифаси билан бирга эртага жанг майдонига чап қўл томондан боришга амр қилди.

Оlamни ёритувчи қуёш сув дарчасидан чиқиб, Малик ва Вахҳоб амри билан бош кўтарганда хон ҳукмига мувофик, Яғлибой Баҳодур баҳрин ўзининг барча элу улуси билан бирга чап қўлга ўтиб, жангта шай турди. Одатдагича, Тўқтамишхоннинг чап қўл лашкари ҳар кундаги каби Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музafferнинг ўнг қўл лашкарининг ваҳимасидан юракларини олдириб кўйган эдилар, биринчи ҳамладаёқ қочишга юз кўйдилар.

Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музafferнинг беш восита билан насли Қорачор нўёнга етиб борадиган (в. 1256.) Усмон исмли ўнг қўл сардори майдонга от суриб кирди. Тўқтамишхоннинг ўнг қўл томонидан Яғлибой Баҳодур ва унинг улусидан бошқа киши қолмаган эди.

Айтишларича, ўша куни Яғлибой Баҳодур болалари ва қариндош-уруғлари билан хайрлашиб чиққан эди. Қўлида найза тутиб, от билан байроқ остида туриб, отининг оёғига занжир боғлаб қўйишини буюрган эди. Тўсатдан амир Усмон Яғлибой Баҳодур баҳрин устига юрищ қилиб, гаройиб жанг юз берди ва икки томондан жуда кўп киши ўлди. Амир Усмон Яғлибой Баҳодир баҳрин устига етиб бориб, икки ўртада жангу зарба юз берди. Яғлибой Баҳодур баҳрин отининг оёғига занжир урилгани туфайли қочишдан маҳрум бўлиб, ҳар икки паҳлавон бир-бировининг ёқасидан олдилар.

Хар икки баҳодир от устидан ерга қуладилар. Баҳтдан бўлиб, Амир Усмон Яғлибой Баҳодур баҳриннинг устига йиқилди ва амир Усмон фурсатни ғанимат билиб, Яғлибой Баҳодур баҳриннинг бошини танидан жудо қилди. Шу онда лашкар дарёсидан шовқин мавжи кўтарилиб, ҳар икки томон лашкари бу сардорнинг боши устида талаш бошладилар. Яғлибой Баҳодурнинг барча улуси ва тарафдорлари Яғлибойнинг бошини қўлга киритиш учун ҳаракат қилдилар. Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музafferнинг аскарлари эса (бошни) бермасликка интилдилар.

Айтишларича, ўша куни ўликлардан тепаликлар ҳосил бўлган эди, бирок Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музaffer кишиларидан кам ўлган эди. Тўқтамишхон одамларидан қатл этилганларнинг сонини Парвардигордан бошқа ҳеч ким билмас эди. Айтишларича, Яғлибой Баҳодур баҳриннинг ўлигини охири Баҳрин улусидан елкаларига кора жавашсан осган, от ҳамда оқ қўтослар минган етти юз нафар ёш йигит олиб чиқиб кетдилар. Бу сўзнинг иктилоғли шакли ва хилини қиёс юзидан одамлар ҳисоб қилиб етолмайдилар (в. 126а.), яна бошқа хилларнинг саноғини Худойи таологина билади.

Ишончли тарих китобларида ёзилганига қараганда, ўша куни кичик қиёмат қўпган эди. Ўша кундан бошлаб баҳрин улуси энди ўзбек сultonларининг лашкарида мўғул тилида жаванғор ва турк тилида сийулғул деб аталадиган чап қўлдан ўрин олдилар. Воло ҳам аввалгидек турди. Кўнғирот, найман, жалойир, ўйищун ва бошқалардан иборат бўлган Қоратабоншон номли фирмә ҳам мўғул тилида ўнғор ва туркий тilda ўбқўл дейиладиган ўнг қўлдан жой олдилар.

Волойин улусининг ёлғиз бўлишининг сабаби — волой-инлар қўнғирот ва найманларга нисбатан икки баробар кўп эди.

Мўътабар чигатой тарих китобларида ёзилишича, Яғлибой Баҳодур баҳриннинг қатлидан сўнг Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музaffer билан тил бириктирганларининг натижаси эди.

Йигирма тўртинчи хон Темур Қутлуғ ибн Темурбек ўғлон эди.

ТЕМУР ҚУТЛУҒХОН ИБН ТЕМУРБЕК ЎҒЛОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Барча тарих арбобларининг фикрича, Тўқтамишхон хонлигининг навбати бутунлай поёнига етгач, Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони музaffer зиёратида бўлган

Кутлухон ибн Темурбек хонлик маснади ва ҳукмронлик таҳтига ўтириди. У ҳам салтанат мулкидан юкини йигиштирганда Шодибек йигирма бешинчи хон бўлди.

ШОДИБЕКХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Темур Кутлухон ибн Темурбек хонлик таҳтини бўшатгач, Шодибекхон салтанат поғонасига қўтарилди, ҳалойикни адолат ва эҳсон билан шод қилди, яхши номлилик гўйини даврон майдонидан олиб чиқди. Боқийлик боғининг эшиги унинг юзига очилганда Пўлод ибн (в. 1266.) Шодибек йигирма олтинчи хон бўлди. Билим Аллоҳга хосдир.

ПЎЛОДХОН ИБН ШОДИБЕКХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Шодибекхон давлатининг даврёни охирига етгач, ўрнига аржуманд фарзанди Пўлодхон хонлик таҳти ва ҳукмронлигининг олий маснадига чиқди. Ўз давлатининг айёмида лойик сазовар бўлган одамларнинг барчасига ёқимли муомалани амалга ошириди. Охири фалакнинг гардиши унинг ҳам жонини омон қолдирмагач, Темур ибн Темур Кутлухон йигирма еттинчи хон бўлди.

ТЕМУРХОН ИБН ТЕМУР ҚУТЛУХОН ИБН ТЕМУРБЕК ҮФЛОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Пўлодхон ибн Шодибекхон давлатининг айёми тугагач, Дашиби Қипчоқ мамлакатининг таҳтига оро берувчи Темурхон ибн Темур Кутлухон бўлди. У саховатпеша подшо эди. Унинг даврида ёмон одамларнинг ёмонлиги одамларга кам етди. У ҳам ўзидан аввал ўтган қариндошларининг орқасидан йўл олгач, Жалолуддин ибн Тўқтамишхон йигирма саккизинчи хон бўлди.

ЖАЛОЛУДДИН ИБН ТЎҚТАМИШХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Темурхон ибн (Темур) Кутлухон ибн Темурхон салтанатининг муддати тамом бўлгач, иккинчи Афросиёб

хисобланган Тўқтамишхоннинг аржуманд фарзанди Жалолуддин Даشتি Қашқоқ салтанатининг тахти узрасоёқ кўйди. Халқни адлу эҳсон фазилати билан масурур этди. У ҳам отаси ва қариндошларининг орқасидан йўл олгач, Каримберди ибн Тўқтамишхон йигирма тўққизинчи хон бўлди.

КАРИМБЕРДИ ИБН ТЎҚТАМИШХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Ишончли турк тарих китобларининг ёзишича, Жалолуддин ибн Тўқтамишхон ҳаётининг тугалланишидан сўнг биродари Каримбердихон ибн Тўқтамишхон хонлик тахти ва ҳукмронлик маснадига ўрнашди, подшолик расмлари ҳамда салтанат қонунларининг ижросига киришди. Даврининг муддати тугагач, у ҳам ўзидан олдинғилар каби тахтни тарк этди.

Ўттизинчи хон Кийикхон ибн Тўқтамишхон эди.

КИЙИКХОН ИБН ТЎҚТАМИШХОН (в.127а) ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Каримбердихон давлатининг муддати охирига ўтгач, унинг биродари Кийикхон ибн Тўқтамишхон унинг ўрнига ўтириб, хонлик тахтига оро берувчи ва ҳукмронлик маснадини безатувчи бўлди. Бир канча кўп одамлар орасида адлу эҳсон расмини жойига қўйгандан кейин, замона бошқалар билан қандай муомалада бўлса, унга ҳам шуни раво кўрди.

Ўттиз биринчи хон Чигирхон ибн Тўқтамишхон бўлиб, уни Чигирахон ҳам дейишарди.

ЧИГИРХОН ИБН ТЎҚТАМИШХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Кийикхон ибн Тўқтамишхон салтанатининг муддати тамом бўлгач, биродари Чигирхон ибн Тўқтамишхон унинг ўрнига салтанат тахтига чиқди. Замон ҳалқи билан улар қандай муомала қилса, у ҳам шундай муомала қилди. Охири салтанат жиловини ҳаёт унинг қўлидан ҳам олди.

Ўттиз иккинчи хон Жабборберди ибн Тўқтамишхон эди.

ЖАББОРБЕРДИХОН ИБН ТЎҲТАМИШХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Чигирхон ибн Тўқтамишхон давлати ҳам ўтгач, биродари Жабборбердихон ибн Тўқтамишхон салтанат таҳтига ўтириди ва хонлик навбатининг ноғорасини чалишга тушибди. Халойиққа лойик ишларни амалга ошириди. Унинг ҳам муддати тамом бўлгач, ўз қадамини салтанат мансабидан тушиш жойига қўйди.

Ўттиз учинчи хон Сайид Аҳмадхон эди.

САЙИД АҲМАДХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Жабборбердихон ибн Тўқтамишхон подшолигининг муддати поёнга етгач, Сайид Аҳмадхон салтанат таҳти ва ҳукмронлик маснадида қарор топди. Айём уни ҳам ўтмиш хонлари каби жўнатди.

Ўттиз тўртинчи хон Дарвиш ибн Илоҳий Ўғлон эди.

ДАРВИШХОН ИБН ИЛОҲИЙ ЎҒЛОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Нопойдор ҳаёт Сайид Аҳмадхон салтанатининг айёми-ни охирига етқизиб, Дарвишхон ибн Илоҳий Ўғлонни хонлик таҳтига ўтириди. У халқни фаровонлик сари етаклади. Сал ўтмай уни ҳам ўлим (таҳтдан) тушиш мансаби поғонасига етқизди.

Ўттиз бешинчи хон Муҳаммадхон эди.

МУҲАММАДХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Дарвишхон ибн Илоҳий Ўғлон салтанатининг муддати (в.1276) охирига етгач, Муҳаммадхон таҳтга ўтириди. Туркча бичин йилига мувофик бўлган 621 ҳижрий йилидан бошланган Жўжи авлодлари давлатининг бошидан то туркча ут йилига мувофик келадиган 831 ҳижрий йили Муҳаммадхон таҳтга ўтирган вақт оралиғи икки юз ўн йилдан иборат эди. У ҳам ота-боболарининг йўлини давом эттирас экан, замона уни ҳам номуродлик орқасидан равона килди.

Ўттиз олтинчи хон Давлатберди ибн Тоштемур эди.

ДАВЛАТБЕРДИ ИБН ТОШТЕМУР ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Муҳаммадхон давлатининг тугаши билан ҳонлик тахтига Давлатбердихон ибн Тоштемурхон келди ва уни ҳам то айём тегирмонтоши олиб кетмагунча ҳукмдорлик расму русумини юргизиб турди.

Ўттиз еттинчи хон Бароқ ибн Қарчиқ эди.

БАРОҚХОН ИБН ҚАРЧИҚ ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Давлатбердининг подшолик муддати ўтгач, ўрнига Бароқхон ибн Қарчиқ ўтириди ва ҳонлик ҳукмронлигини давом эттириди. Ҳаёт уни ҳам ўз жойида қолдирмади, салтанат тахтидан тезгина қўзғатди.

Ўттиз саккизинчи хон Фиёсуддин ибн Шодибекхон эди.

ФИЁСУДДИНХОН ИБН ШОДИБЕКХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Тарих арбобларининг тафовутли ривоятларида зикр этилишича, Бароқхон ибн Қарчиқнинг салтанат айёми адо бўлгач, Фиёсиддин ибн Шодибекхон ҳонлик тахтининг оро берувчиси ва ҳукмронлик маснадининг эгалловчисига айланди. Халқ ишларининг тадбирига киришгандан бироз ўтгач, уни ҳам фанонинг гирдобли айланиши ўз домига тортиди.

Ўттиз тўққизинчи хон Муҳаммадхон ибн Темурхон эди.

МУҲАММАДХОН ИБН ТЕМУРХОН ИБН ТЕМУР ҚУТЛУҚХОН ИБН ТЕМУРБЕК ЎҒЛОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Фиёсиддин давлатининг айёми саранжом топгач, Муҳаммадхон ибн Темурхон ибн Темур Қутлуқхон ибн Темурбек Ўғлон ҳонлик давлатининг күёши салтанат уфқидан юз кўрсатиб, иззат тахтининг чўққисига тулуль қилиб чиқди. Айтишларича, Жўчихон ибн Чингизхон авлодлари давлатининг (в.128а) бошланишидан то Муҳаммадхон ибн Темурхоннинг тахтга ўтириш вақтигacha

қарийб бир қирон, яъни 240 йил ўтди. «Билим Аллоҳга хос, ҳар ишнинг ҳақиқатини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди».

ЭРОН МАМЛАКАТИДА САЛТАНАТ ТАХТИДА ҚАРОР ТОПГАН ПОДШОЛАР ЗИКРИ

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам наслидан бўлиб, Эрон мамлакатида салтанат тахтида қарор топганлар ўн икки кишидир.

Ривоят чаманининг булбули гўёлари, ҳикоят гулшанинг нағма чалувчилари ҳайрат арбобларининг хушёрлик қулоғига етқаздиларким, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzамнинг Улуғ юртидан иборат бўлган Қорақурум ва Келурон пойтахтида Мангу қоон ибн Тўлихон ибн Чингизхон хонлик тожини бошига кўйиб, салтанат тахтига ўтиргандан кейин Тобчу нўённи ҳисобсиз лашкар билан Эрон вилоятини забт этишга юборди. Тобчу нўён мақсадига эришиб, бир неча вақтдан сўнг Мұтасим Биллоҳ халифа ҳамда Исмоилий шаккокларининг фирмаси ҳақида шикоятдан иборат бир аризани аъло қоон тахтига йўллади. Шунга биноан, Мангу қоон ўз биродари Ҳалокухонга Улуғ юртда турган Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам лашкарининг бешдан бир қисмини тайин қилган эди.

ҲАЛОКУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ВА САЛТАНАТИНИНГ БАЁНИДАКИ, У МАЗКУР СИЛСИЛА ХОНАДОНИНИНГ БИРИНЧИ ХОНИ БЎЛИБ, ЭЛХОН ЛАҚАБИНИ ОЛГАН ЭДИ

Тарих арбобларининг ёзишларича, Тобчу нўён арзномаси Мангу қоон қулоғига етгаҳ, Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхонни Эрон мамлакатини забт этишга номзод қилиб тайинлади ва ҳар ўн хонадон эркакларидан икки хонадон эркакларини Ҳалокухон билан ҳамроҳ бўлиб Эронга боришга амр этди. Мангу қоон ва бошқа шаҳзодалар алоҳида-алоҳида тўй бердилар. Назм (мазмуни):

Ҳар бир ой саройда навбатма-навбат, ҳар куни янгидан тўй қилишарди. Сўнг қооннинг саройидан дала сари яширин турган хазинани келтиришди. Тенги йўқ олтин, дур ва гавҳарларни, гавҳаршунос хазиначи олиб келди. Қоон бу

нарсаларнинг барчасини фармон билан Ҳалокуҳонга топширди. Шунингдек, ҳар бир хотин ва ҳар бир ўғилга алоҳида-алоҳида ҳадялар берди. Амирларни ҳам ҳадялар билан ёллаб, ҳаммасининг дилини шод қилди. Шоҳ Ҳалокуни қучогига олиб, ҳалқни ўз меҳри билан ҳайратга солди. Ундан жудо бўлиш ғоят оғир эди. Чунки у тожу тахтнинг зийнати эди. Ҳалоку кўзидан икки дарё (ёши) окди. Жаҳон ўз шоҳига дуолар айтарди. Гўё қулогига уни бошқа марта кўрмагайсан, деган нидо келаётгандек эди.

Ҳалокуҳон туркларнинг атро филига мувофиқ бўлган 651 ҳижрий йилининг рабиъ ул-аввал ойида қоон билан видолашиб, ўз ўрдаси томон юз қўйди ва Эронга юриш ишлари билан машғул бўлди. Жумладан, нафт ёнилги ва манжаниқ отувчилардан минг хонадонни келтирдилар. Бошқа асбобларни ҳам шундай қиёс қилиш мумкин. Шу йил шаъбон ойининг 24-да Эрон томон йўлга чиқди ва жўнаш байробини кўтарди. Она томондан бошқа фарзандларидан удуғи бўлган ўғли Тамғо ўғул ибн Ҳалокуҳон ибн Тулихон ибн Чингизхонни валиаҳд қилиб тайинлаган бўлиб, уни асл юртида қолдирди, ўзи эса йўлга тушди.

Ҳалокуҳон Самарқандга етиб келиб, туркларнинг сичқон йилига мувофиқ бўлган 653 ҳижрий йилида шаҳар ташқарисига, Конигил яйловига келиб тушди. Маъсудбек бу ерда тўй берди. Қирқ кунгача шу ерда айшу ишратга машғул бўлдилар. Унинг биродари Ёсе ўғул ибн Тулихон ибн Чингизхон бу ерда вафот этди. У мазкур йилнинг зулҳижжа ойида бу ердан отланиб, дилкаш Кешга етиб келгач, Аргун Оға уйрот, Артус ва Малик Шамсуддин курт Ҳиротдан муносиб совфа-саломлар билан келдилар. Назм (мазмуни):

Сўнг у руд соҳилини орзу қилди.

Ўз юрти билан тамом ҳайр-хўш қилди.

653 йилнинг шаввол ойида беҳисоб лашкар билан Жайхун дарёсидан солда сузиб ўтдилар. Бу қишини Шибирғонда қишлидилар. У ердан йўлга тушиб, ёзда Тун ва Димишқ атрофига етиб келдилар. Элхоннинг даргоҳига (в.130а) элчилар юборишиб, итоат ва тобеълик изҳор қилдилар. Ҳалокуҳон ибн Тулихон ибн Чингизхон синов тарикасида Кинуқо нўённи ўша вилоятга юборди. Ди-мишқнинг улуғлари ва аслзодалари истиқбол учун шошилдилар ва уни иззату икром билан шаҳарга олиб кирдилар. Шу аснода Мангуба қоон ибн Тулихон ибн Чингизхоннинг вафот этганлиги хабари Ҳалокуҳоннинг қулогига етиб, ғоят паришонхотир бўлди ва Шом мамлакатини забт этишни Кинуқо нўён елкасига юклаб, ўзи қайтиш байробини кўтарди.

Кинуқо нўён бу мамлакатда ҳукумат ишига машғул бўлди. Бир оз замондан сўнг Миср подшоси Сайфуддин Кардур ҳисобсиз лашкар билан Баалбак ҳудудида унинг устига ҳамла қилди. Кинуқо нўёни асир қилиб, ўердаги кўп мўғуллар билан бирга ҳаётининг асосини барбод қилди. Элхон бу воқеадан огоҳ бўлиб, интиқом олиш учун отланмоқчи бўлди. Бироқ, ўз қариндошларининг қаршилиги туфайли бу юриш орқага сурилди.

Аммо шаҳзода Башмут ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон Маёфориқин томонга ўз отасининг ҳукмига мувофиқ кетган эди. Икки йилдан сўнг ўша қальъани узоқ қамалдан сўнг қўлга киритиб, оғир жанглардан сўнг қўлга тушган ўша ер ҳокими Малик Комилни олий ўрдага юбориб, қатл ва талонни ишга солдилар. Узоқ жанглардан сўнг қўлга тушган Малик Комилни олий ўрдаға юбордилар. Малик Комил Ҳалокухон ўрдасига етиб келгандан кейин, қабоҳатли усул билан ўлдирилди. Шаҳзода Башмут Маёфориқиндан Мординга томон шошилди, чунки у ернинг ҳокими Малик Саъид шаҳзода Башмут ибн Ҳалокухоннинг мулозаматига юз қўйган эди. Башмут уни бошқа олам сари равона қилди. Ўғли Малик Музаффарни унинг ўрнига ўтқизди. Сўнг отасининг хизматига юз қўйиб, Элхони соний (иккинчи Элхон) нинг оёғини ўпишга етишди. Ҳалокухон ибн Тулихон иккинчи Элхон бўлиб, у давлатининг айёми охирларида исор қилувчилардан бўлди (в.1306) ва Дурносияда улуғ фарзандининг аҳволини мушоҳада қилди. Ирок вилоятини, Мозандарон, Хурросонни унинг қўлига топширди ва малоҳида (шаккок)ларнинг чиққан жойи бўлмиш Дартунда қатли ом ўтказишга амр қилди. У ердан Ироқка ўтди ва туркларнинг ут йилига мувофиқ бўлган 654-хижрий йилининг шаъбон ойи охирги кунида малоҳида ҳукуматининг бисоти йиғиширилди. Дарбанднинг Маймундаж қальясида турган Ҳоразмшоҳни қўлга тушириб, Мангу қоон хузурига жўнатди. Ўзининг биринчи қарорини муносиб кўрмай, бошқа қальяларни ҳам топшириши учун, уни қайтаришларини буюрди, бироқ йўл ўртасида уни ўлдирилар.

Айтишларича, Дарбанднинг Маймундаж қальясини қамал қилганларида, шаҳзодани қўлга олмасдан бир кун илгари Маймундаж қальясида яшаётган Алломай Тусий-Хожа Насириддин Тусий мўътабар тарихларда баён қилинган сабабга биноан ўзини қальядан пастга ташлаб, Элхони соний (иккинчи Элхон) яъни Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон мулозаматига келди ва меҳрибонлиги марҳамат назарига мушарраф бўлди. Хожа Насириддин

Тусий (қальадан) чиққандан бир кун кейин қальани қўлга олиб, Хоразмшоҳни банди қилдилар. Яна зикр қилишларича, мазкур қальани забт этгандаридан кейин Ҳалокухон ибн Тулихон у ердан дор ул-хилофат Бағдодга боришга қасд этди. Бағдодга етганда Аббосий ҳалифаларнинг охиригиси бўлган Ал-Мұйтасим Биллоҳ ўзининг тўрт ўғли билан туркларнинг товушқон йилига мувофиқ бўлган 656 ҳижрий йилида шаҳид бўлдилар. Бағдодни қатли ом қилди. Бу қатли омда саккиз юз минг одам катл этилди. Туркларнинг луй йилига мувофиқ бўлган 657 ҳижрий йилининг муборак рамазон ойида Шом диёри сари ошиқди. Йўлда кетаётib ўғли Башмутни Маёфориқин қальасини қамал қилишга буюрди, ўзи эса Насибин сари отланди. Бу шаҳар олингандан сўнг, қатлу ғорат амалга оширилгач, Ҳалабга бориб, у ерда ҳам турмади. Ҳалабнинг хароб қилингани ҳақидағи хабар Димишқ аҳолисининг қулоғига етгач, унинг иқтидор қўли Диёрбакр ва Диёри Робиъа мамлакатини (в.131а) ўша нўёнга берди. Рум диёрини Муъиниддин Парвонага топширди. Вазирлик мансабида бўлган Сай-фиддин Битикчини шаҳид қилди ва вазирликни «Тарихи жаҳонкушой» китобининг муаллифи хожа Шамсуддин Муҳаммад Жувайнининг иниси Аловуддин Ота Маликка топширди.

Ҳалокухон замонида ёрлиғ унвони Улуғ юрт таҳтида ўтирган Мангубин ибн Тулихон номи билан эди ва молиёт ишлари мутлақо Амир Арғувон (қўлида эди). Аммо уйрот қавми Эрон мулкининг ҳокимига тааллукли эди.

Ҳалокухон ибн Тулихоннинг пойтаҳти Табриз эди. Қишда шу ерда қишлоғи. Бунинг аҳволи «Тарихи жаҳонкушой» китобида баён қилинган. Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон вафоти туркларнинг ит йилига мувофиқ бўлган 663-ҳижрий йили рабиъ ул-аввал ойининг ўн тўққизинчисида, якшанба куни кечасида Табриз мавзеида юз берди. Уни Табризнинг шимол томонида жойлашган тоғ устидаги ёлғиз қалъага дағн этдилар. Шамсий йили бўйича қирқ саккиз йил умр кўрган бўлиб, салтанатининг муддати эса саккиз йилдан ортикроқ, тўққиз йилдан камроқ эди. Унинг ўн бешта ўғли бор эди. Биринчи ўғли Абақоҳон қолганлари Тамғо ўғул, Башмут, Мангубин, Темур, Тийбан ўғул, Некудор ўғул, Сакина, Тарагой, Битучин эдилар. Абақайхон Ҳалокухоннинг катта ўғли эди. Отасидан сўнг амакиси Қублойхон ибн Тулихон ибн Чингизхон фармони билан туркларнинг ит йилига мувофиқ бўлган 663-ҳижрий йилининг рамазон ойида подшоҳ бўлди ва унинг номини фармонларнинг унвонига ёздилар.

Маълум бўлишича, Ҳалокухон ибн Тулихон доимо уйларини ва олий қасрларни таъмирлашга ҳимматини сарф этар ва илму ҳикмат аҳлиниңг сұхбатига бениҳоят рағбат кўрсатар эди. Чунончи, Носириддин Тусий унинг фармони билан Табриздаги Мароғада қурган расадхона Ҳалокухондан қолган ёдгорликдир. Шу расадхонада тузилган зиж эса «Элхоний» номи билан машхурдир. Бу иморатнинг ажойиб-гаройиб шарҳлари тарих китобларида баён ва аён этилган.

АБАҚОХОН ИБН ҲАЛОКУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОЛИГИНИНГ ЗИКРИ (в.1316)

Хабарларнинг ривоятчилари ва асарларнинг нақл қилувчилари шундай ривоят қиласидарки, Абақохон ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ўз отасининг вафотидан сўнг нўёларнинг келишуви ҳамда амакиси Қубулой қоон ибн Тулихон амири билан туркларнинг ит иилига мувофиқ бўлган 663 ҳижрий йилининг рамазон ойида Кумнинг Хурфон деган мавзеида хонлик маснади ва ҳукмронлик тахтига ўзининг вужуди билан зебу зийнат бахш этди. Унинг мадор улмулки Суғчоқ эди.

У пайтда Баракахон ибн Жучихон ибн Чингизхон Дашиби Қипчоққа подшо эди. Бароқхон ибн Суқар ибн Комкор ибн Чифатойхон ибн Чингизхон Чифатой улусининг подшоси бўлган эди.

Абақо ибн Ҳалокухон Эрон подшоси бўлгач, Ширвоннинг Дарбанди Оҳанинни биродари Башмут ибн Ҳалокухонга берди. Бошқа биродари Тайсин ўғул ибн Ҳалокухонни Хуросонга юборди. Суғчоқни ўзининг ноиби ва ҳукумат сўровчи сифатида Даشت йўли орқали Эрон мамлакатларига юборди. Бундан аввалгига мувофиқ вазирлик мансабини адлу инсоф соҳиб девони хожа Шамсуддин Муҳаммад Жувайнийга топширди. Шунингдек, Хожа Аловуддин Ота Маликни фармон билан дор ус-салом Бағдодни бошқариши ишига машғул бўлиш учун юборди.

Аниқ хабарларга кўра, хожа Шамсуддин Муҳаммад Жувайний инсофли, адолатли, ҳимматли, марҳаматли, саҳоватли зот эди. У доимо дин ва давлат ишларини тартибга солиш, мулку миллат камчиликларини бартараф қилишга бутун ҳимматини қаратган эди. Абақохон ибн Ҳалокухон ибн Тулихон замонида машойихлар ва саййидлар унинг эҳсону инъомидан сероб бўлиб, тоза ҳаёт топган

эдилар. Уламо ва фузало эса унинг айёмида зулму жафо зулматидан халослик топиб, фарогату фаровонлик сарчашибасидан сув ичардилар.

Хожа Аловуддин Ота Мулик ҳам дор ус-салом Бағдодни обод этиш борасида ғайрат ва ҳаракат йўлини тутиб, қисқа давр ичида дор ус-салом Бағдодни обод қилди, бу ернинг халқига хилма-хил инъомлар, турли-турли хайру эҳсонлар ато қилди.

Бироқ, хожа Баҳовуддин Мұхаммад Исфаҳонда сўнгсиз сиёsat (жазо)лар ўтказишга киришди, қанчалаб бегуноҳ ва осий кишиларнинг умр хирмонини кўкка совура бошлади. Хожа Шамсуддин Мұхаммад (в.132а) қанчалик огоҳлантирувчи мактублар юбормасин ва қон тўкишдан қайтармасин, бари бир, фойдаси бўлмади. Бироқ, мазлумлар дуосининг ўқи ижобат нишонига тегиб, тақдир Хожа Баҳовуддин ибн хожа Шамсаддин Мұхаммаднинг ёшлик айёмидаёқ умр саҳифасини бодга совурди.

Абақохон подшолигининг бошларида Баракахон ибн Жўчихон ибн Чингизхон шаҳзода Буқони ҳисобсиз лашкар билан Ширвоннинг Дарбанди Оҳанини орқали Озарбайжон тарафга равона қилди. Шаҳзода Башмут ибн Ҳалокухон акасининг фармонига мувофиқ мухолифларни даф этиш учун отланиб, 664 йил сафар ойининг йигирманчисида жанг содир бўлди. Даشت Қипчоқ лашкари мағлубиятга учради. Бу хабар Баракахонга етиб боргач, уч юз минг отлик билан ўзи Эронни забт этиш учун отланди ва Дарбанддан ўтиб, Курд суви кирғоғида отининг жиловини тортди. Абақо хон ҳам ҳисобсиз лашкар билан сувнинг бу қирғоғига келиб тушди. Бир неча кундан сўнг Баракахон Тифлис томонга йўл олди. Кўприқдан ўтётганда тасодифан ажал сайёди пистирмадан отилиб чиқиб, жонининг қушини қилич захматининг тўри билан сайд этди. Лашкари тарқалиб кетиб, ўз уй-жойларига равона бўлдилар.

Туркларнинг ўт иилига мувофиқ бўлган 666 йилда Бароқхон ибн Суқар ибн Комкор ибн Чифатойхон ибн Чингизхон Чифатой улусининг подшоси эди. Чифатой улусидан бўлган бухоролик Масъудбек ибн Маҳмудбек Ялавочни Абақохон хизматига юборган эди. У ихлос ва тинчлик изоҳор қилиб, айни пайтда лашкарнинг кайфиятини ва бу ҳудудларга борадиган йўлларни билиб келиши керак эди. Масъудбек Абақохон ўрдасига яқинлашганда хожа Шамсаддин Мұхаммад соҳиб девон истиқбол шартини жойига кўйиб, мулокот вактида инсонийлигининг чексизлигидан пиёда бўлди. Масъудбек эса тақаббурлигининг мукаммаллигидан отда турган ҳолда хожани қучди. Бу ҳолат

соҳибқиронниаг кайфиятини бузса ҳам, танбех бериш жойи бўлмагани учун сабр қилди.

Масъудбек Табризда Элхон, яъни Абақохон ибн Ҳалокуҳон остонасини ўпиш рухсатига мояссар бўлиб, барча амирларни юқори ўтириб, чиройли сўзлар ва зебо иборалар билан элчилик шартини адо қилгандан сўнг, бир неча кун ўтиши биланоқ ўзига нисбатан бадгумонлик юз берганини сезиб, нозик ҳийалаларни ишга солган ҳолда жўнаб кетишга рухсат олди (в.1326) ва шамолдек тез юрувчи отга миниб, Мовароуннаҳр диёрига юзланди.

Масъудбек Мовароуннаҳрга қайтиб кетгач, Абақохонга унинг дўстларига ҳийла-найранг ишлатгани, аслида эса Чифатой улусидан ўша пайтда Гарчистон урушида бўлган Туғзор ибн Суҳар ибн Комкор ибн Чифатоҳига яширин тарзда мактуб олиб келгани ва у билан иттифокда (ўша) урунда қатнашиш мақсади билан келганлигини арз қилдилар. Шу сабабдан Абақохон унинг кетидан Масъудбек қаерда бўлмасин, топиб келишини буюриб одам юборди. Улар тезлик билан Масъудбекнинг кетидан от сурдилар, лекин изини ҳам тополмадилар, чунки унинг (Эрондан) жўнаши хоннинг Озарбайжонга юриши билан бир вақтга тўғри келган ва Масъудбек эҳтиёткорлик қилиб, ҳар бир манзилда тайёр отулок ҳозирлатиб қўйган, бирон жойда тўхтамаган эди.

Масъудбек Бароқхон ибн Суқар ибн Комкор ибн Чифатоҳон ибн Чингизхоннинг мулоzиматига етишгандан кейин, кўрган-билгандари ва эшитганларини унинг арзига етказди. (Шундан кейин) Бароқхон тамом аскар ва курол-анжомини ҳозирлаб, Эронга юриш фикрига тушди.

Абақохон ибн Ҳалокуҳон Масъудбекнинг кетидан юборган одами уни тополмай қайтгач, амир Ширамунни Гарчистонга, шаҳзода Туғзор (ибн Суҳар ибн Комкор) ибн Чифатоҳонга қарши отлантириди (ва у) туркларнинг барс йилига тўғри келган 667-йилнинг шаввол ойида, ҳамма гафлат уйқусида ётган бир пайтда, Туғзор ўғил ибн Суқар ибн Комкор ибн Чифатоҳоннинг устига бостириб бордилар ва уни асирга олдилар. Шу сабабдан Чифатой улуси билан Абақохон ўртасига кина-кудурат тушди.

Шу воқеадан кейин Бароқхон юз минг аскар билан туркларнинг барс йилига мувофиқ келган 667-йилнинг ўртасида Жайхун дарёсидан кечиб ўтди ва тамом Хурсон мамлакатини, то Озарбайжон худудигача фитнаю ошуб исканжасига олди. У тарафдан Абақохон ибн Ҳалокуҳон катта кўшин билан Хурсон устига отланди ва туркларнинг тушқон йилига мувофиқ келган 668 йилнинг муқаддас зулхижжа ойида тарафлар Ҳиротдан олти фарсах масофада

жойлашган бир манзилда тўқнашдилар ва урушдилар. Бароқхон ибн Суқар ибн Комкор ибн Чифатойхон Ирок аскарининг шамширидан кўрқиб чекинишни ихтиёр қилди. Абақахон Бароқнинг тамом (в.133а) яроғини ўлжага туширди. Шундан кейин Абақахон қадимий анъанага кўра, Ҳалокухоннинг ўғли Тубшин ўғилни Хуросонга таъйин қилиб, ўзи Озарбайжонга қайтди.

Махфий қолмасинким, шундан кейин Миср подшолари билан Абақахон ўртасида баъзи бир воқеалар содир бўлди. Шунинг учун ҳам биринчи галда ўша мамлакат воқеаларидан (баъзиларини) баён этиш муносиб кўринадики, бу донолар эътиборидан четда қолмаслиги зарур.

МИСР МАМЛАКАТИ ЗИКРИДА

Узоқни кўрувчи арбобларнинг кўнгулларига махфий ва яширин қолмасинким, юқорида зикр этилганидек, туркларнинг сичқон йилига мувофиқ келган 665-йилда Шом ҳукмдори Нуриддин Маҳмуд хонадонига мансуб бўлган Салоҳиддин Юсуф ибн Айюб Миср мамлакатини эгаллади. Сўнг туркийча сигир йилига мувофиқ бўлган 666-йилнинг Али авлодининг номини хутбадан ўгириб, Аббосия авлоди номини тилга олди. (Шу тарзда) Миср ҳукумати унинг қўлига ўтди. Салоҳиддин Юсуфнинг вафотидан кейин авлоди навбатма-навбат таҳтга ўлтириди. Унинг авлоди бўлмиш Малик Солих замонигача улар (Мисрда) подшоҳлик килдилар. (Муҳаммад Солихнинг) ҳокимияти охирига етгач, гуломларидан Қудар исмлик бир шахс фармонбардорлик таҳтига минди ва Малик Музаффар лақаби билан ҳукм юргиза бошлади. Ва Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон замонида Қонуқо нўён унинг тарафидан ўлдирилган эди. Қонуқо нўён ўлдирилгандан сўнг, малик Солихнинг мамлуки Бандқадар Музаффарнинг юртига хуруж қилди, (ўша) Малик Музаффарни ўлдириди ва Миср мамлакатини ўз тасаррufига киритиб олди. Накл қилишларича, Бандқадар ҳукмронлиги даврида хос кишиларидан икки-уч кишини Рум тарафларига жосус килиб юборди ва эҳтиёткорлик билан ўша мамлакатнинг теварак-атрофини айланиб чиқиб, Мисрга қайтиб борди. Сўнг (Бандқадар) Абақахон ҳузурига элчи юборди ва мактубида уни Рум тарафларга сайр килиш (в.133б) иштиёқида бориб ва фалон ошпазнинг дўконида қўл чўзиб подшоҳ буюрган овқатидан бир ощам олганини ёзибди. Абақахон Бандқадарнинг мардлигидан таажжубланди ва Муъинуддин парвоначи орқали Бандқадарга муҳлисо-

на мактуб йўллади. Лекин парвоначи қўрқанидан мамла-
катни бир неча кун идора қилгандан кейин нариги дунёга
қараб шошилди. Малик Саъид исмлик ўғли икки йил муддат
подшоҳлик қилди. У ўлгандан кейин Болиғий номи билан
машихур бўлган Сайфуддин Қалавун подишоҳ бўлди ва
туркий тўнғиз йилига мувофиқ келган 673 йил зулҳижжа
ойининг йигирманчи куни уч йилдан бери Эрон ҳукумати
тепасида турган Арғун оқо Тус шаҳарида оламдан ўтди.
Туркий барс йилига мувофиқ бўлган 676 йилнинг зулҳижжа
ойида Абақоҳон иниси Мангу Темур ўғил ибн Ҳалокуҳонни
катта қўшин билан Шом билан Миср тарафларга жўнатди.
Минг кишилик аскарни душманни дафъ этиш учун юборди.
Хумс шаҳари ёнида ҳар иккала қўшин тўқнашдилар. Фалаба
насими ислом лашкари байроғи сари эси, коғир ва золим
аҳли эса мағлубиятга учради. (Хуллас), Миср лашкари
ғолиб келди, мўғул лашкаридан кўп одам аёвсиз тифдан
ўтказилди. Бу уруш туркийча тушқон йилига тўғри
келадиган 680 йилнинг ражаб ойида воқеъ бўлди. Шаҳзода
Мангу Темур ибн Ҳалокуҳон Миср ва Шом лашкаридан зўр
шикарт еб юргига қайтди. Баъзиларнинг сўзларига қара-
ганда, шаҳзода Мангу Темур ўша урушда ҳалок бўлган.
Абақоҳон ўша пайтда Бағдодда эди. Интиқом олиш учун
Шом устига қўшин тортмоқчи бўлди, лекин, бошқа
тарафини ўйлаб бу фикрдан қайтди ва Ҳамадонга йўл солди.
(в.134а).

ХОЖА ШАМСУДДИН МУҲАММАД СОҲИБ ДЕВОН ЭЪТИБОРИНИНГ ТУШИРИЛИШИ ВА АБАҚАҲОН ИБН ҲАЛОКУҲОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗҲОННИНГ ВАФОТ ТОПИШИНИНГ БАЁНИ

Айтишларича, Абақоҳон подшоҳлигининг сўнгти пай-
тларида Маждулмулк Яздийни бошқа мўғул амирлари ичida
улуғлади ва девони олийга тайинлади. Элхоннинг мизожи
хожа Шамсаддин Муҳаммад соҳиб девонга нисбатан
ўзгарди ва у беътибор бўлиб қолди, «Тарихи жаҳонкушой»
китобининг муаллифи ва Бағдод ҳокими бўлиб турган иниси
Алоуддин Отамалик (Жувайнин)ни бўлса Маждулмулк
Яздийнинг иғвоси билан қамоқ ва итобга олди. Вазири соҳиб
девон хожа Шамсаддин соҳиб девонликни тарқ этган
кунлари туркийча тушқон йилига мансуб бўлган 680 йил
зулҳижжа ойининг 20-сида чоршанба куни Ҳамадонда кўп

ичиш оқибатида оламдан ўтди. Подшоҳлиги етти йилу уч ой. Баъзи тарих китобларида ўн етти йил, деб ёзилган, Мамлакатининг чегараси Рум, Диёрбакр, Гуржистон, Ширвон, Шапоҳадан, Шом ва Ажамнинг баъзи вилоятлари-гача, шунингдек, Шероз, Исфаҳон, Истаҳр, Форс, Сеистон, Мозандарон, Хуресонга (яъни) Жайҳун бўйигача (бўлган юртларни) ўз ичига олади.

Учинчи хон Тўкудор ибн Ҳалокухондир.

СУЛТОН АҲМАДХОН ДЕБ АТАЛГАН ТЎҚУДОРХОН ИБН ҲАЛОКУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОННИНГ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Мўътабар муаррихларнинг ёзишларича, Султон Аҳмадхонни саодатли исломдан олдин Тўкудор ўғил деб атардилар. Оғасининг вафотидан кейин аъён ва ашроф билан иттифоқ бўлиб шундай бир маслаҳатга келдики, Арғун ибн Абақоҳон ибн Ҳалокухон ибн Тулихондан қўркқулик, у хийла қилмоқда. Унга отаси Абақоҳон ҳаётлигига Хуресон вилоятини инъом қилган эди ва жуда кўп лашкар бор эди. (в.1346) Уни ўз отаси ҳузурига келтирди. Ўша маслаҳат бўйича Арғунхонни Абақоҳонга қарши ғазо баҳонасига ҳозирлади. Хонлик иши тўғрисида сўзлашдилар. Арғунхон ўзининг катта амакиси Мангубек Темур вафотидан воқиф эмас эди ва унинг ҳузурига қараб юрди. Тўкудор ўғил Мангубек Темурнинг вазифасини ўзига олди. Арғун ночор розилик берди. Туркий луй йилига мувофиқ келувчи санаи 691 ҳижрий йил, рабиулаввал ойининг 13 якшанба куни эдики, Алотоқ мавзеида иззат оёғини подшоҳлик таҳтига қўйди. Эрон вилояти, хусусан Озарбайжон ва Ирок (вилоятларида-ги) аҳолисига адлу дод эшикларини очиб юборди. Маълум бўлгайки, бу Тўкудорхон мушарраф табақасидан бошлаб шарафли ислом ташрифини амалга оширган биринчи кишидир. Дини матин мутақаллиди Аҳмад Мухтор, сали-аллаҳи алайҳи васаллам айланувчи дорулфалак узра эди. Шу туфайли тақдир муншиси унинг лақабини Султон Аҳмадхон деб қўйди. Аҳли ислом учун мазкур саодатли таҳтишинлик хурсандлик ва фаровонлик келтирди. Султон Аҳмадхон вазирлик жиловини келишилган дастур бўйича хожа Шамсуддин Муҳаммад соҳиби девоннинг иқтидорли қўлига топширди. Аловуддин Ота Маликни ҳам манзури назари тарбияти ва иноятида тутди. Маждулмулк Яздийни муқаддас шариатга мувофиқ шаръий сабаб бўйича тутиб, унга топширди ва ўлдиртирди. Хожа Аловуддин Отамалик

ҳам туркий луй йилига мувофиқ келадиган санайи 691-йил хижрий муқаддас Зулхижжа (оий)нинг тўртинчи куни бу дунёдан кўз юмди, дунёниг ваҳшатобод уқубатларидан халос бўлди ва осудалик топди.

Алкисса, ўша айёmdа хожа Шамсуддин Муҳаммад соҳиби девон саъии харакати ҳусни туфайли ва ислом подшоҳи, яъни Султон Аҳмадхон давлатининг хайриятидан набавий, салиоллоҳу таоло ва олиҳи васаллом миллати кувват олди. Беимон шаҳзодаларнинг баъзисининг кўнгил ўчогида газаб ва ҳasad оташи алангаланди. Жумладан, Арғунхон ибн Абақаҳон ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон Хуросон вилоятига кетиб салтанат ва муҳолифлик, муҳораба асбобини ҳозирлаш билан шуғулланди. Туркий юнт йилига мувофиқ келадиган санайи 693-хижрий, сафар ойида (в.135а) Домғон ноҳиялари сари юрди. Буни эшитган Султон Аҳмадхон тарафидан Алиноқ номи билан машҳур бўлган Али инок мухолифлар томон йўлга чиқди ва Хуросонга юрди. Домғонга етиб, уни форат ва қатли ом қилди. Фаҳвоча сахросида уруш воқеъ бўлди. Шаҳзода Арғун енгилди. Шундан кейин Султон Аҳмадхон Хуросон томонга юриш қилди. Алиноқ Арғунхон лашкарини енгиб, Султон Аҳмадхоннинг келаётгани хабарини эшитгач, шаҳзода Арғунхон ортидан қувишга тушди. Шаҳзода Арғуннинг Алиноқ билан беллашишга куввати бўлмаганидан Калот қалъасини ўзига паноҳ қилди, уни мустаҳкамлади. Шу аснода Султон Аҳмадхон мавқабининг келаётгани хабари Кўчонга етди. Султон Аҳмадхон куёви бўлмиш Алиноқни жўнатди ва амр қилдики, Арғунхонни унга меҳрибонлик кўрсатиб, дилхушлик билан (қалъадан) чиқариб олиб Султон Аҳмадхон ҳузурига келтиргай. Алиноқ Султон Аҳмадхон фармонига мувофиқ Калот қалъасига бориб, шаҳзода Арғунни алдов сўзлари билан кўнглидан кўркувни кетказиб, ишонтириб, Кўчонга, Султон Аҳмадхон ҳузурига келтирди. У Аҳмадхон билан хуфияда Арғунни қатл этмоқ тўғрисида сўзлашди. Аҳмадхон эшитмаганга олди. Бир хиргоҳда шаҳзода Арғунни банд қилиб, амир Буғонинг ииниси Уруқни тўрт нафар одам билан уни кўриқлаш учун кўйди ва Алиноққа топширди. Шунда камоли иффати ва калтафаҳмлигидан бир ҳафта ўтгач, ўзининг йўклигида шаҳзода Арғунни ясоққа етказмоққа фармон берди. Ўзи айшу ишрат ҳавасида бир моҳрў ўрдуси сари Ироққа жўнади. Унинг қораси кўринмай қолгандан кейин салтанатининг юзсиз суворийларидан амир Буғо хитой Жангшанг томон, бошқа бир тўда султоннинг исломи уларнинг мизожига тўғри келмаган амирлар шаҳзода

Арғуннинг ҳамфикрлари бўлган бир гурӯҳ билан иттифоқликда ярим кечада Шаҳзода Арғунни ҳибсдан чиқариб, ногаҳоний балодек Алиноқ устига ажиб бир шабихун урдилар. Ўша шабихунда Алиноқ ва Султон Аҳмадхоннинг яқинларидан кўпчилигини (в.1366) ўлдирилар. Иккинчи куни Амир Буғо югурик тұяды бир суворийни жўнатди; хабар берди, токи қаро авбош эли Султон Аҳмадхон билан ҳамроҳ бўлган қалтали лашкари йўлини кўлга олгайлар. Бир неча кундан кейин Арғунхон ҳам унинг ортидан кувиб, Султон сари юрди. Султон Аҳмадхон Исфаройин ноҳияларида Арғуннинг қутилгани ва айланувчи гардуни дун балоларидан хабар топди. Иложисиз Ҳарот дарёси бўйидаги онаси Қути хотун ўрдуси томон юрди. Қазвинга яқинлашгандада шаҳзода Арғуннинг эътиборли амирларидан бўлган амир Тилой Темурга дуч келди. Уни ўғиллари билан бирга ўлдири. Бу ердан қайтиб Ҳарот ҳадларигача ҳеч жойда ором олмай, унга тобеълик этагини тутган бир гурӯҳ одамлар йўл асносида ҳар бири бир тарафга қочиб қолиши. Султон Аҳмадхон Ҳарот дарёси бўйига етгач, икки-уч кун ўтиб, Қаро авбош қавми султон ўрдусига ҳужум қилди. Форат ва талонтарожга кўл урди. Шу воқеа арафасида шаҳзода Арғун ўша ноҳияларга яқин келиб қолди ва улар ортидан етди. Шу вақтда Султон онасининг мулоzимларидан бўлган Буқой ва Шунқўр замонасозлик қилиб, фириб билан Султон Аҳмадхонни кўлга туширилар ҳамда шаҳзода Арғун ҳузурига келтирдилар. Ўзлари эса қадимги хизматлари даъвосини қилдилар. Шу сабабдан баъзи муаррихлар шундай ёзганларки, Султон Аҳмадхон Ҳаротга келганда шаҳзода Арғун лашкаридагилар уни таниб қолганлар ва тутиб олиб, шаҳзода Арғун олдига элтганлар. Арғун уни қатл эттири.

Султон ўлимининг ҳақиқати шундай бўлган: Буқой ва Шунқўр Султонни Арғун ҳузурига келтирганларида хотирига бир ҳунарга йўл бериб, шу заҳотиёқ Султон Аҳмадхонни Султон Аҳмадхон томонидан ўлдирилган Кўнкурбойнинг ўғиллари қўлига топшириди. Токи, оталари қасоси учун ислом аҳли дили каби унинг белини синдиригайлар. Назм (мазмумни):

Бу беўхшов саройнинг расми шу: гоҳ пушти эгардаю, гоҳ жар устида. Ғазаб саройнинг одати шу: гоҳи сенга шодлик беради, гоҳида ғам. Жаҳон саройнинг расми шу: жаҳонинг жон эрур, гоҳ жон жаҳондир. Синов саройнинг одати шундай: гоҳ роҳатингни беради, гоҳида ранж. Фурур саройнинг одати шундай: гоҳи тожу тахт, гоҳ гўрнинг тўри. Кофу нун зулфининг иши шундайки, одам кўзларидан оқизадир қон. Бу омонат дунё шундайки, одам ўлимидан

Ҳавво зорланур. Бу ферузаранг ҷарх шуки, инсон ўлимиға ҳеч иккиланмайди. Шу тупроқ тӯдаси шундай қора рангдаки, покни нопокдан фарқ қилмайди. Бу ҳароба жаҳон шундай манзилдирки, одам тупроғидан дарё қайнайди. Бу дунё маҳфили шундайдирки, шоҳу гадосини қолдирмагай. Ҳоҳ подшоҳ бўлсин, хоҳи гадо, ўлим чангалидан кутилиб кетолмагай.

Султон Аҳмадхон, оллоҳ унинг қабрини нурли қилгай, салтанати муддати икки йилу уч ой эди. Ўзи ҳукмдордир. Тўртинчи хон Арғун ибн Абақаҳондир.

АРҒУНХОН ИБН АБАҚАҲОН ИБН ҲАЛОКУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Арғунхон ибн Абақаҳон амакисидан кейин туркий юнитилига мувоғиқ келадиган санайи 690 хижрий жумодил-охир (ойининг) еттинчи тарихда хотинлари, шаҳзодалар ва барча амирлари, аркони давлати билан иттифоқликда подшоҳлик тожини бошига қўйиб, салтанат таҳтига ўлтириди.

Мулку мол ишлари буткул ва жузвий тизгинини амир Буғо иқтидорли қўлига топширди. Султон Аҳмадхон вақтида озод бўлган хожа Шамсуддин Муҳаммад Соҳибидевон ўз ҳаёти ҳавфида қочишини ихтиёр қилган, Исфаҳон тарафга кетмоқ бўлган ва бу ҳақда илтимос қилган эди. У ердан денгиз орқали Ҳиндистонга кетиш ниятини айтганди. Шу аснода унга Арғунхондан истимолатнома келганди. Савоб юзасидан дўстлари илтимосига кўра, таваккал этишни тутиб, Элхон ўрдусига йўналди. Шунда подшоҳона иноятнома келиб етди. Зудлик билан хизматга бел боғлади. Мазкур тарихнинг ражаб ойида Арғунхон кўриниш мажлисига йўл топди. Амир буғо хожа Шамсуддин Муҳаммад соҳибидевон билан учрашган чоғида саодатли амирлик мансабида эди. У соҳибидевонда хонга нисбатан жиноятни мушоҳада қилди (в.1366) ва Арғунхон ҳузурида хожа Шамсуддин Муҳаммадни Абақоҳонга заҳар берганликда тухмат қилди. Арғунхон бадгўйлар даъвосига кўра, жаноби соҳиби девон ҳаёти бунёдини вайрон қилди. Ўша давр фозилларидан ул жаноб мартабасига бу рубоийни назм риштасига тизди: Рубоий (мазмуни):

Шамс йўқ бўлишидан фалакдан қон томчилади. Ой юз юлди, Зуҳра сочини. Тун қора жома кийди бу мотамда. Субҳ совуқ нафас уфуриб, ёқасини йиртди.

Айтишларича, жаллод ҳозир бўлганда соҳиби девон

гусл бажо келтириб, Куръони мажиддан ўкий бошлаган. Ушбу оятни эшитганлар: «Иннал-лаизина қолу Раббона лиллаху сумма истакаму»... «Ул одамларини айтадурлар: «Оллоҳ бизнинг парвардигоримиз». Сўнг (ишларида), тўғри бўлдилар».

Хожа Шамсуддин Мухаммад соҳиби девон шаҳодатидан кейин, айтишларича, амир Буғо ғоят эътиборда яшади. То бир сабаб бўлиб, тарих китобларида батафсил ёзилишича шундай исён уюштириди, катл этилди. Санай 696 йил ҳижрийдаки, туркий докуқ иилига мувофиқ келур, пок, надимшева бўлган яҳуд Саъдуддавла подшоҳ Арғун мажлисида сўзлашга йўл топди. Элхон инояти ва марҳамати нурлари унинг аҳволи чехрасида товланиб турарди. Бу бечоранинг эътибори ва мартабаси кундан-кунга кўпая борди. Бу хоксорнинг давлату иқбол юлдузи соат сайин кўтарила борди. Иш шунга бориб етдики, унинг мулки ва моли ишларида жумладан истиқлол йўл топиб, даъвогар амирларнинг барчасини беэътибор этди. Бу кам саодатнинг ҳокимлиги даврида бедин ва бедавлат яҳудийлар иззат маснадига оёқ кўйдилар. Бегуноҳ миллат арబблари, ёрқин шариат асҳоблари устидан таъна ва маломат тилини ишга солдилар. Арғунхон ул номусулмон иғвоси билан: «Ҳеч бир мусулмонни девонлик амалларига яқинлаштирилмасин», деб ҳукм чиқарди. Мусулмонларни олий ўрдунинг кирим-чиқимларига аралашувдан манъ қилдилар. Бундан ташқари ул нобакорлар толеъсиз подшоҳни шунга икрор қилдиларки, оллоҳ иддаосига шараф ва карам билдириб Маккайи муazzамани санамларга топинадиган маъбадга айлантиради. Одамларнинг фарқини карамли Раҳмони маликка қулликдан (в.137а) бутларга ибодат қилишгача етказади.

Ўша вақтларда амир Буғо ва амир Турктој Эрон билан жанг қилмоқ учун улкан лашкар билан Даشتி Қипчоқдан етиб келишди. Арғунхон Тағочор ва барча ўзининг амирларини улар билан жанг қилмоқ учун Қорабоғ тарафга жўнатди. Амир Чўбон сулдузни улар ортидан саноқсиз лашкар билан жўнатди. Туркларнинг шуғур иилига мувофиқ келадиган санайи 688 йилнинг рабиулохир ойида икки лашкар дарёси жанг мавжига келди. Амир Чўбон сулдуз жангда мардоналиклар кўрсатди. Ҳар икки лашкар нозирлари унга таҳсину оғаринлар ўқидилар. Жўчи лашкари шикаст еди. Даشتи Қипчоқ аскарлари чекиндилар. Ана шу фатҳу нусратдан сўнг Саъдуддавлайи бедавлат Арғунхонни ўз динининг ижроси учун санамларга топинишни эълон қилишга ва одамларни бутларга сигиниш учун тарғиб қилмоққа ундади. Ногоҳ, ҳазрати рисолат паноҳ салиоллоҳи

алайҳи ва саҳоба васалламнинг дини меъжари зоҳир бўлди Ислом арбоби дуосининг ўки ижобат нишонига бориб тегди.

Бу ҳикоянинг тафсили шундан иборатки, туркларнинг сичқон йилига мувофиқ келадиган санайи 689 йил охирларида жон оловчи касаллик Арғунхон зотида пайдо бўлди. Паҳлавонлик ёнини нотавонлик бистарига қўйди. Салтанат амирлари, аркони давлатнинг ушбу қайғули ҳолни мушоҳада қилиб, салот ва садоқат учун қўл очдилар. Саъдуддавла яхуд бошқалардан ортикроқ қўрқув ва изтироб изҳор этди. Андешалар, хатолар, разолатларни ўзига эп кўрдики, камоли ҳасрату надоматда эди. Шу сабабдан у адолат ва мурувват бисотини ҳар вилоятда ҳозирлаш сари юз қўйди. Бир куни жаҳоннинг атроф ва ноҳияларига фитна қўзговчи 70 дона нишон жўнатдики, уларда ҳалқни асоссиз куфр ва залолат бутпарастликдан қайтишни тарғиб ва рад этувчи таклифларни манъ қилди. Ислом бунёди асосларини барбод бўлиш тухматларидан эмин этди. Мазлумлар дуосининг ўки куйган юраклар камонхонасидан отилиб чиқиб ижобат нишонига теккан эди. Қатъий насс: «Изо жаа ажалухум ла ястахруна (в.1376) соатан ва ла ястақаддимуна», тақозосича, барча садоқату адолат ва инсоф изҳорлари фойдасиз бўлиб чиқди. Арғунхон касали кундан кун кучая борди.

Арғунхон ҳаётидан ноумид бўлган амир Тағочор ва баъзи амирлар Саъдуддавла яхудга сийналарида бўлган яширин адоват туфайли туркий удий йилга мувофиқ келадиган санайи 690 йил сафар ойининг охирида Саъдуддавлани тутдилар. Баданинг жон вужудидан пўстни шилғандек жисмидан жонини шилиб олдилар.

Арғунхон Саъдуддавланинг ўлдирилганидан жони рамакда ҷоғида хабар топди. Ўша куни, мазкур йилнинг рабиулаввал ойи ўттизинчи куни Саъдуддавладан кейин унинг орқасидан нариги оламга жўнади. Муҳаммад Салиоллоҳу саҳоба ва саллам миллати мутобеълари руҳсори баҳор фаслидаги гулзор сингари яшнади. Аҳмадий, алайҳиссалавотиху вассаллам, яшнаган шариати душманларининг дилиғаму ҳасрат оташида ёнди. Арғунхон Эроннинг Қаробоғ мавзеида вафот этгани сабабли уни Зопар тоғларидаги бир ўринда пайғамбарларга тааллукли, Али набиййино ва алайҳиссалавоту вассалом табаррук мозори яқинига, унинг учун курилган даҳмага дағн этдилар. Унинг атрофини қўриқ билан ўраб олдилар. Бугунги кунда ул мавзез Тифаруқи Арғун номи билан машхур. Унинг салтанати муддати етти йил бўлди. Бешинчи хон Кайхоту ибн Абақайхондир.

КАЙХОТУ ИБН АБАҚОЙХОН ИБН ҲАЛОКУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИДА

Мўътабар тарих китобларида битилганки, Кайхоту хон акаси Арғунхон ҳукмронлиги даврида Рум вилоятида яшади. Арғунхон воқеаси хабарини эшитгач, ўзига яқин, бирга бўлган амирлар хоҳиши билан ўрду томон йўлга чиқди. Туркий уд йилига мувофиқ санайи 690-йил ражаб ойида ул ерга етиб келди. Амир ва хонларнинг баъзиси Алиноқ (ҳузури) га кетди. Аркони давлатнинг баъзиси ундан юз ўғирди. Баъзиси итоат ва рағбат билан қайду итоат доирасига қадам қўйдилар. Тунг ва ҳадялар учун кўл (в.138а) ва дуою сано учун оғиз очдилар.

Кайхотухон ўша кезларда Рум тарафдан турли хабарлар эштирди. Улуғ амирлардан Амир Менгу Темур ибн Лакой нўённи баъзи хонлару амирлар ҳамда катта лашкар билан Эрон тарафга жўнатди. Ўзи эса бир тўда ёғийларни дафъ қилмоқ учун яна Рум ҳудудига жўнади ва қишини ўша ерда ўтказди. Вазифани бажариб, Табризга қайтиб келди. Туркларнинг барс йилига мувофиқ келадиган санайи 691-йил жумодил-охир ойида мамлакат забти, сипоҳийлар ва раийят риояси томон юз бурди. Амирул-умаролик мансабини Қаюрқога берди. Вазирлик иши жиловини Садриддин Холид Зинжонийнинг қудратли қўлига тутқазди.

Арғунхон вафот этганда Отабек Афросиёб юзиззлик қилиб, Луристонда исён кўтариб, Исфаҳонни ўз тасарруфига келтирган эди. Кайхотухон буйруғи билан Табриздан Эрон сари катта лашкар билан йўлга чиқсан Амир Менгу Темур ибн Лакой нўён Кайхотухон Рум сари жўнаган вақтида мазкур амирни у ердан ҳайдаб чиқариб, Исфаҳонни ўз қўлига олди. Кайхотухон сахиyllиқда кўп муболага қиласди. Чунончи, мамлакат маҳсули унинг ҳимматига вафо қилмади. Қўплаб бахшишлар яхши муносабат ва хушмуомала борасида керагидан ортиқ хотамтойлик қилганидан, чунончи эркагу аёлни фарқ қилмасди. Кайхотухон давлати айёмида туркларнинг луй йилига мувофиқ келадиган 693 йилда Эрон заминда қофоз пул чиқармоқ ва уни бекор қилиш воқеаси бўлиб ўтди.

Тарих китобларида битилганки, Азизуддин Музаффар иғвоси билан бир ҳафта қофоз пул жорий қилди. Амалдаги олтин пул эвазига уни савдо-сотикка чиқарди. Ул тўртбурчакли (мустатил) қофоз парчаси эди. Ҳар икки тарафиди калимаи шаҳодат ва улар оралиғида нуқтали «Иранчи Нурчин» каломики, Хитой ҳоқони эди. Подшоҳни шундай

дер эдилар. Уни хитои хат билан битди. Чов туфайли савдогарларнинг даромади бартараф бўлди (в.138б), егулик ва ичкилиги мақсадига айланди. Аркони давлат уюшиб, арз қилдилар. Кайхотухон ҳукмини бартараф қилдилар. У кўп вақтини майхурлик ва оқбадан гўзаллар сұхбатида ўтказар, эътиборли кишилару аъёнларнинг қизлари исмат пардасига тажовуз қиласр эди. Шу сабабли Тағочор ва амир Тўлодой ва бошқа подшоҳ амирларининг дили ундан қайтди. Улар Бағдод ҳокими Бойду ибн Тарагай салтанати билан иттифоқ туздиларки, то шаҳзодани тахтга қўйгайлар. Хуруж бошладилар. У диёрдаги Кайхотухон давлати аркони ва амирлар номуносиб харакатлари сабабидан унга ёмон муносабатда бўлдилар. Уларнинг барчаси шаҳзода Бойду тарафини олдилар. Шаҳзода Бойду ўзини қудратли хис қилиб, Бағдоднинг соҳиб-иҳтиёри Мұҳаммад Шукурчини ўлдирди. Очиқдан-очиқ мухолифлик изҳор эта бошлади. Кайхотухон бу ҳолдан хабар топиб, бошқа амирлар билан келишмаётган Амир Кучукмол, Амир Тўлавойни тутиб, Табриз қалъасига банд этди. Бу воқеа бўлиб ўтгач, Амир Тағочор яширинча Бағдодга элчи жўнатди: Шаҳзода Бойдуга хабар бердики, шошилинч равишда бу томонга етиб келгай. Токи, Кайхотухон ишини кўнгилдагидек саранжом этгайлар. Ложарам, шаҳзода Бойду фаровон лашкар билан Бағдоддан Озарбайжон томонга жўнади. У томондан Кайхотухон Амир Ақаюрқо ва Амир Тағочорни муқаддимада жўнатди. Ўзи ҳам туркларнинг илон йилига мувофиқ келадиган санайи 694 йил жумодилаввал оий аввалида, шанба куни душман сари юзланди. Табриз қалъасида маҳбус бўлган амирлар шаҳзода Бойдуга хайриҳо бўлган бир тўда кишилар ёрдами билан банддан қочиб, Эрон тарафга кетдилар. Йўл асносида Амир Ақаюрқо ва Амир Тағочор ўртасида адоват пайдо бўлди. Амир Ақаюрқо ноилож қолиб, ёлғиз ўзи қайтди. Табриз ҳудудидан бўлган Тамар хотун мавзеида Кайхотухон ўрдусига етиб олди. Амир Тағочорнинг мухолифлик аҳволини ва лашкардагиларнинг унга қўшилишини (в.139а) шаҳзода Бойдунинг улкан лашкар билан йўлга чиққани — ҳаммасини сўзлаб берди. Кайхотухон уларнинг узридан андеша қилди ва ғамнок дил билан ихтиёридаги лашкари билан Эрон замин томон юрди. Кайхотухон Чуғон қалъасига етганда, қочиб Эронга кетганлар жинсидан бўлган амирлар Эрон мамлакатида бўлган амирлар билан биргаликда балойи ногаҳонийдек Чуғон қалъасига ёпирилдилар. Кайхотухонни қўлга олдилар ва шу заҳотиёқ қатл этдилар. Туркларнинг илон йилига мувофиқ келувчи 694 йилда оламни унинг вужудидан пок

айладилар. Шу нарса муайянки, Кайхотухон Ҳалокуҳоннинг қаттиқкул авлодидан бўлиб, ўз давлати айёмида у ҳаргиз бирор бегуноҳни қатл этмаган; гуноҳкорларни адлу инсоф юзасидан хукм қилган. Тўрт улусда шундай ибора мазкур-дирки, Кайхотухоннинг номи Анқоту бўлган. Мўғул тилида унинг маъноси «Ажабда (ҳайрон) қолдир», дегани. Айтишларича, Кайхотухон уч йилу етти ой салтанат сурди. Туркларнинг илон йилига мувофиқ келадиган санайи 694 йил, жумодил-аввал ойининг 6-чиси пайшанба куни қатлга етди. Бойдухон бўйруғига мувофиқ Қаробоғда дафн этилди.

Олтинчи хон Бойду ибн Тарофай ибн Ҳалокудир.

БОЙДУХОН ИБН ТАРОҒОЙ ИБН ҲАЛОКУҲОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Кайхотухоннинг қатл этилганини эшитиб, Бойдухон Табризга келди. Бу ерда эътиборли амирларнинг баъзилари мухолифликда айбланиб қатл этилди. Илон йилига мувофиқ келадиган санайи 694 йил жумодил аввал ойининг 8-куни Учонда таҳтга ўлтириди; аъёну ашроф кўмагида хонлик таҳтини муборак жулуси билан оройиши этди. Олқиши фулгуласи, муборакбод фарёдлари чапу ўнгдан бараварига кўтарилди. Салтанат асосининг қурувчиларидан бўлган Амир Тағочорга амирал-умаролик мансабини топшириди. Вазирлик ишлари тизгинини Жамолиддин Санжирвоний (в.1396) нинг қудратли қўлига тутқазди.

Кайхотухоннинг қатл этилгани ва Бойдухоннинг подшоҳлиги хабари тарқалиб, шаҳзода Фозон ибн Арғунхон ибн Абоқайхон ибн Ҳалокуҳон ибн Тулихон ибн Чингизхон қулоғига етди. У отаси замонидан бери Хуросон ҳокими эди. У мухолифат бошини кўтариб, улкан лашкар билан Бойдухонга қарши юриш бошлади. Шаҳзода Фозоннинг йўлга чиққанини эшитиб, Бойдухон ҳам саноқсиз лашкар тўплади ва унга муқобил чиқди. Икки ўртада катта жанг бўлиб ўтди. Кейин ҳар икки томоннинг улуғ амирлари сулҳпарварлик қилиб, ҳар бири қуролларини ташлаб, иккала сафдан чиқиб, бир-бирларига яқин келдилар ва отларидан тушдилар. Сулҳ тузиш тўғрисида сұхбатлашдилар. Улар Ироқи араб, Диёрбакр, Озарбайжон, Эрон, Гуржистон ва Рум вилоятлари Бойдухонники бўлгуси, деган қарорга келдилар ва шу аҳдномага келишдиларки, шаҳзода Фозонга қайтмоғи, Бованд куҳга кетмоғи, ўз қилмишиға пушаймон

бўлмоғи лозим. У Хуросон дорулмулкигача ўз хумоюн оти жиловини бурди.

Иккинчи марта интиқом азмига жазм қилиб, шаҳзода Фозон ҳузурида сипаҳсолар бўлган Амир Наврӯз Фозийга маслаҳат солди. Бу Амир Наврӯз Фози Амир Арғун ағойи уйротнинг севимли фарзанди эди. Чингизхонийлар замонида ўттиз йилдан бўён Хуросон ҳукумати унга тааллукдор эди. Отаси вафотидан кейин у Арғунхон ибн Абақаҳон мулозимлигига ўтди. Арғунхон Амир Бугони баркамол амир ва иқтидорлигидан исён кўтариш хаёлида эканлигидан ясоққа етказганида Амир Наврӯз ибн Амир Арғун уйрот қочиб, Машриқ диёри томон кетди. Амир Наврӯз дини ислом тарафдори бўлганидан фазо қиличини яланғочлади. Зафар байроғини жиҳод учун кўтариб, кўплаб машриқийларнинг ҳаёти бунёдини вайрон этди. Бир қанчá муддат Амир Наврӯз фозий билан Шаҳзода Фозон ўртасида жанг жадаллар бўлиб ўтди.

Охируламр, туркларнинг йилон йилига мувофиқ келадиган санаи 694 йилда (в.140а) иш сулҳ билан якунланған Амир Наврӯз фозий Шаҳзода Фозон ҳузурига ер ўпиш устииб келди. Бунинг устига унинг яқинларидан бўлиб ол Сарфарозлик хусусиятини касб этди ва сипоҳсолар мансаби билан яқинлари ўртасида имтиёз топди.

Алқисса, шаҳзода Фозон Бойдухон билан урушганидан пушаймон бўлиб, Ироки Араб, Озарбайжонни халос қилишга азм этди. Бу борада Амир Наврӯзи Фозий билан машварат қилди. Амир Наврӯз Фозий унга шундай жавоб берди: «Кафиллик бериб айтаманки, Шаҳзодани хонлик тахти ва жаҳонбонлик маснадига ўтқазгум. Бойдухонни эъмоли учун жазога етказурман! Шу шарт биланки, шаҳзодайи жаҳон агар жамеъи динлар носихи пайғамбари охири замон, алайҳисалавотуху вассаломга имон келтириб, бошдан-оёқ куфру зиён бўлган бутпарастлик шиоридан тийилсал!»

Ҳазрати Раҳмон жалли жалола ҳидояти шаҳзода Фозоннинг дили ганжинаси зулфинидаги куфру залолат қулфини очиб юборди. Тамоми итоат ва рағбат билан розилик бошини тебратди.

Ферузкуҳ мавзеидаки, Увбо ва Фаржастон оралиғида воқедир, муборак тилини калимайи тавҳиди субҳоннинг баёни учун гўё қилди. Айтишларича, ўша куни Тангри фазли иноятидан бир неча минг нафар киши куфр заҳматини ислом саодатига мубаддал қилдилар ва мусулмон бўлдилар. Шаҳзода Фозон ул диёрда хонанишин бўлиб, исломнинг у ерда бир устуни ҳосил ва қойим бўлди. Шу сабабли Амир

Наврўз Фозий воеа тарихи учун оқ тошдан бир амуд тарошлиатиб, Ғаржастондан Увбага келадиган йўл бошида ўрнатди. Бугунги кунда Амир Наврўзнинг ўл тоши шуҳрат топди.

Шаҳзода Фозон асл шарафи мушарраф бўлгандан сўнг саноқсиз лашкар билан Озарбайжон устига юриш қилди. Унинг чегарасига манзил қуриб, Бойдухон хузурига бир сухандон элчи жўнатди ва ўз амакиси Кайхотухон хунийларини талаб қилди. Тўққиз ўлкадан вакф учун ер ажратиб қайтди. Шаҳзода Фозон Амир Наврўз Фозий билан иттифоқликда адоват байробини кўтарди. Ул тарафдан ҳам лашкарлар жумбушга келди. Ҳар икки лашкарнинг форсийда 'язак деб аталувчи қоровуллари (в.140 б) бир-бирлари билан учрашиб, яқинлашиш йўлида муҳораба бошладилар. Шаҳзода Фозон қоровуллари Бойдухон язаги сипоҳини енгдилар. Шунда Шаҳзода Фозон иккинчи бор Бойдухон хузурига элчи юборди. Муҳаббатомуз гапларидан хабар бериб, дедики, «Биз билмаган ҳолда язак жанги содир бўлибдир. Кайхотухон хунийларини талаб қилганимиз тулоф чиқариш мақсадида бўлмасдан, инсоф юзасидир. Бу нарса подшоҳлар учун лозимдирки, бир киши ўз неъматини кўрнамаклик йўлидан бориб, узру дробликни андеша қилмади. Мабодоки, улар билан бир кидада бўлсалар, албатта уларни сазосига муносиб жазолагайлар, токи бошқалар учун ибрат бўлгай. Кайхотухон бизга амаки бўлса ҳам, номига амакидир. Бойдухон ҳам мушфиқона сўзлар баробарида, тилига олиб иқрор бўлдики, Оғодой билан мулоқотда бўладилар. Қандай гаплари бўлса учрашишлари мумкин. Нима сўзлари бўлса бегонанинг воситачилигисиз сұхбатлашмоқлари лозим. Шундан кейин, бу икки подшоҳ келишуви бўйича лашкарлар ваъдахоҳга йўналдилар. Ҳар бири бир нечасининг номини ўртага қўйиб, эъзозу эктиром ила бир-бирлари билан топишдилар. Шаҳзода Фозон Аргунхонга тааллукдор бўлган Форс ва Ироқ инжусини ўз мулкига айлантириди. Бойдухон бу илтимосни камоли рағбат билан қабул қилди. Шунга қарор қилдилар. Кейинги кун тўй қилиб, ҳар икки подшоҳ ўзининг ўрдуси томон кетди. Аммо, Бойдухон ва унинг амирлари эртага тўй оловини ёқаётганда шаҳзода Фозоннинг ишини бир ёқлик қилмоқ ҳаёлида эдилар. Ҳар икки подшоҳ ўз манзиллари сари юзландилар. Бу маъно шаҳзода Фозон мунаvvар кўнглида ҳам нурланди. Замона кофирлар дили каби қоронғу ва тор бўлгани сабабли тангри инояти билан бошқача иш тутиб, азимат яловини Хуросон сари кўтарди. Иккинчи куни Бойдухон бу ҳолдан хабар топиб, афсусу надоматлар чекди.

Шаҳзода Фозон яна бошқа элчини жўнатиб, маълум қилдики, «Ё оғойи бузург, ўзимни яқдил кўрсатган эдим. Лекин аҳвол чехрасида узру исён (в.141а) иморатини мушоҳада қилдим. Шу сабабли қайтиб кетиш яловини берухсат кўтардим!»

Бойдухон зоҳирда тилёғламалик қилиб, ёрлиқ бердики, «Ислом малики Жамолиддин минбаъд Форс инжуси маҳсулотини шаҳзода Фозон гумашталарига топширсин».

Шаҳзода Фозоннинг одамлари ул нишонни Форсга етказгандарида Жамолиддин унинг мазмунига хилоф бўлган бир маншурни кўрсатди. Шаҳзода Фозоннинг мулоғимлари ноумид ва ҳайрон бўлиб, қайтиб келдилар.

Бу ҳолнинг хилофи ўлароқ, Амир Наврӯз Фозий Озарбайжон ва Ироқи Араб амирларининг сирларию фикрларини билиш мақсадида, элчи сифатида Бойдухон ҳузурига келди. Яширинча Амир Тағочор билан аҳду паймон тузди: Бир-бирларини кўллаган ҳолда Бойдухон салтанатини ағдардилар ва шаҳзода Фозонни жаҳонбонлик тахтига ўтқаздилар.

Бойдухон Амир Наврӯз гозийни бир неча кун сақлади. Охири Амир Наврӯз гозий қасамёд қилиб, «хон агар рухсат берса Хуросонга бориб, Қозонни Сизнинг хизматингизга етказурман», деди. Бойдухон бу афсус ва фирибга тоқат қиломай Амир Наврӯзи Фозийга рухсат берди.

Амир Наврӯз Фозий Хуросон заминда Шаҳзода Фозон ҳузурига келгандан кейин бир қозон, яъни дегни ўраб, Бойдухон ҳузурига жўнатди. Амирлар ва подшоҳ — барча бу хийладан таажжуб бармоғини тишладилар. Амир Наврӯз Фозийни кўйиб юборганларига кўп пушаймон бўлдилар. Шу орада шаҳзоданинг Озарбайжон тарафга юриши лозим бўлиб қолди. Сабзавор вилоятида Ҳожа Садриддин Зинжони шаҳзода Фозоннинг олий мавқибига қўшилди. У Бойдухон амирлари ва аркони давлатининг шаҳзода Фозонга нисбатан кирдиқлари тўғрисида бироз гапириб берди. Шунда шаҳзода Фозон туркийларнинг илон йилига мувоғик келадиган санайи 694-йил зулقاъда ойининг бошида ороста лашкар билан қайтиб келди ва Амир Наврӯз Фозийни садрижаҳон хожа Аҳмад Ҳолидий ва мўғул тилида бурунғор деб аталувчи манқойдаги нусратнишон мулоғимларидан бир тоифа билан бирга жўнатди. Ўзи Озарбайжон томонга караб юрди (в.141б). Амир Наврӯз Фозий илғорда юриб, ярим тунда Бойдухон ўрдусигача икки манзил масофадаги мавзега кундузи етиб келди. Амир Тағочор, Амир Чўбон сулдуз ва Ироқнинг бошқа баъзи амирлари Амир Наврӯзнинг келаётганидан хабар топиб, Бойдухоннинг бир

неча амирлари билан давлату иқболдек шахзода Фозон ҳузурига шошилдилар. Айтишларича, шахзода Фозон лашкарига келиб қўшилган биринчи киши Амир Чўбон сулдуз бўлган. Бойдухон бу воқеадан хабар топиб, бадҳол ва паришон рўзигор бўлиб, қочиш водийсига юз бурди. Фозонхон Бойдухоннинг чекинаётганидан вокиф бўлиб, Амир Наврўз Фозийни улкан лашкар билан жўнатди Токи Амир Наврўз Фозий Бойдухон ортидан қувиб, Нахчивон атрофида Бойдухонни қўлга олиб, Табризга элтгай. Бу ерда уни ўлдирдилар. Айтишларича, унинг ҳукмдорлик муддати саккиз ой бўлган. Еттинчи хон Фозон ибн Арғундир.

СУЛТОНИ МАҲМУД ФОЗОНХОН ИБН АРГУНХОН ИБН АБАҚАХОН ИБН ҲАЛОҚУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Фозон Маҳмудхон туркийларнинг илон йилига мувофиқ келадиган санайи 694 йил муқаддас зулхижжа ойининг охирги куни, 25 яшарлигида Озарбайжон дорулмулкида одамларга оламни безовчи талъатини намоён этиб, Табриз таҳтига, хонлик маснади, жаҳонбонлик саририни саодатли вужуди ёғдуси билан зебу зийнатда фаровон этди. Ҳаққи субҳона ва таоло уни исломий шарафига мушарраф айлаганди. Ўзининг адлу инсоф, караму шавкати натижасидан шу куни ёк ҳукм чиқардики: «мўғуллар муқаддас партав изҳори йўлидан борурлар; куфру хизлон бунёдини зулму түғёндек оламдан йўқ қилурлар». Унинг ёрлиғи таъсиридан Эрон замин мамлакатидаги барча мўтуллар мусулмон бўлдилар. Ислом аҳли уни сидқи дилдан севардилар. Унинг замонида хонлик тарихига асос солинди. Эрон девонийлари туркийларнинг сичқон йилига мувофиқ келадиган санайи 701 йилдан ҳисоб қиласидилар. Ҳозир амалда бўлган танга зарб қилиниб, унга «Ло илоҳайлоллоҳу Муҳаммадан Расулуллоҳу» калимаи тойибиа ёзилди ва Аббосия халифалари замонидаги Рошидин халифаларининг исмлларини (в.142a) Халифалик навбати дастури бўйича икки карра шаҳодат (намози) дан кейин хутбада ўқидилар. Шунингдек, шу тадбирга алоқадор хатми-куръон буюрди. Муҳаммад шариати ривожи ва Аҳмадий суннатини жонлантиришда катта саъий ҳаракат кўргузди. Мамлакат таҳтига ўрнашиб олгандан кейин у амир Тағочорга Рум ҳокимлигини топширди. Мамлакат мадори бўлган Амир Наврўзни Амударёдан ўтиб олган ўз қариндошлари фитнасини дафъ

қилмоқ учун Хурросонга жўнатди. Амир Наврўз Фозий азимат байроғини баланд кўтарганча мухолифлар ишини кўнгилдагидек бартараф қилиб, қайтиб келди. Бир неча кун орадан ўтгандан кейин яна шариатпарвар подшоҳнинг султоний ҳукмини адо этиш, Хурросон вилояти забти ва мухолифати сабабидан йўлга чиқди. Бу борада шаҳзодалар Сугой ва Арслон Султон Маҳмуд Фозонхонга қарши фитна уюштириб, ёғий бўлдилар. Султон Маҳмуд Фозонхон улар билан жанг қилмоқ учун қўзғалди. Келиб шаҳзода Арслонни қўлга олди ва қатл этди. Фозонхон буларнинг ўзига мухолифлиги ни Амир Тоғочорнинг хийласи деб тушуниб, шаҳзода Сугой ва шаҳзода Арслон ишларини саранжомлагандан кейин Амир Журмчии Румга буюрди. Рум амирларига ёрлиғ жўнатди, токи Тағочорни ясоққа етказгайлар. Бу ҳодиса вуқуъидан кейин бироз муддат ўтиб, Румда бўлган амирлар Султон Маҳмуд Фозонхон билан мухолиф бўлдилар. Султон Маҳмуд Фозонхон туркларнинг кўй иилига мувофиқ келадиган санайи 696 йилда Амир Кутлуғшоҳни катта лашкар билан жўнатди. Токи уларни бўйсундиргай. Ўша йили хожа Шамсиддин Дастжирдий қатл эттирилгач, вазирликни яна садри жаҳон лакабини олган хожа Садриддин Аҳмад Холидий Зинжонийга берди ва уни девонлик мансаби билан сарафroz этди. Хожа Аҳмад Холидий кўпчур бидъатини вилоятдан йўқотди. Тамғо тартибини ўрнатди. Хожа Садриддин Аҳмад Холидий Зинжоний Амир Наврўз Фозий ва унинг биродари ниҳоятда соҳиби вужуд ва соҳиби ихтиёр бўлганларидан ўз тинчини йўқотган, ихтиёри ўзида эмас эди. Баъзи бир амирлар билан тил бириктириб, фурсат топиб (в.1426), ул мужоҳид амир Фозийни Фозонхон билан мухолифликда, Миср подшоси Малик Носириддин билан тил топишишда муттаҳам тутиб, Амир Наврўз Фозийга нисбатан бадгўйлик сари юз бурдиларки, гўё у Султон билан мухолиф бўлиб, Миср малики билан иттифоқ тузган ва Эронга қарши чиқмоқни хотирида тутган. Ҳайлаю тадбир билан шу маънога Султонни ишонтирадилар. Султон Амир Наврўз Фозийнинг укасини чақиртириб, яргу сўради. Бирор гуноҳи йўқлиги аниқлангандан кейин, соҳиби девон бўлган хожа Садриддин Аҳмад Холидий Зинжоний Амир Наврўз Фозийнинг баъзи яхши маҳкамаларидан ҳоли битанг бўлган эди. Алдаб, ҳайла билан Амир Наврўз Фозийга ўз укаси номидан Султон Маҳмуд Фозонхондан узрхоҳлик тилаб бир хат ёздириди. Мастилигига ёнчиғига хатни қўйиб, дедики, ковлаштилинглар. Ёнини титтганларида хат топдилар. Шундай восита билан уни барча яқин одамлари билан Бағдод йўлида ясоққа

етказдилар. Султон Маҳмуд Ғозонхон бу гапларни эшитиб, сўраб-суриштирумай амир Наврӯз Ғозийнинг укасини турк-ларнинг қўй йилига мувофиқ келадиган 696 йил баҳор фаслида умр хазонини нобуд этди. Сўнгра Ҳамадон яйлови сарҳадларидан Амир Қутлуқшоҳ, Амир Субитой нўён, Амир Сарқадоқларни улкан сипоҳ билан Хурросон мамлакати тарафига жўнатди. Ва таъкидладики, Амир Наврӯз Ғозийнинг жонини бедиллик оташида кўйдирмай қайтмангизлар. Уч амир Хурросонга етдилар. Амир Наврӯз Ғозий гап нимада эканлигини фаҳмлади. Улар билан савашмоққа ўзини ожиз деб билди. Ўзини Малик Фахриддин ибн Малик Шамсиддин Кўҳин ибн малик Шамсиддин курт паноҳига олди. У кўёви ва мураббийси эди. Малик Амирга сўз бердики, тирик экан, уни ҳимоя қилгай. Амир Қутлуғшоҳ ўз шериклари билан Ҳиротга яқинлашганда Малик бемурувват тарки вафо қилиб, инсонийликка хилоф иш тутиб, Амир Наврӯз Ғозийдан узр сўради. Уни тутиб душманлари қўлига топширди.

Амир Қутлуқшоҳ мазкур йилнинг шаввол ойи 22-кунида Амир Наврӯз Ғозийнинг ҳаёти баҳорини Ҳирот ташқарисида мамот хазони билан мубаддал қилди. Унинг калласини Ғозонхоннинг муборак ўрдусига жўнатди (в.143а). Шундан сўнг туркларнинг бичи йилига мувофиқ келадиган 697 или ўз биродари Улжойту ибн Арғунхонни Хурросонга ҳоким қилиб жўнатди. У туркларнинг товушкон йилига мувофиқ келадиган санайи 680 йил муқаддас зулхижжа ойининг 12-сида душанба куни Марв ва Сарахс оралиғидаги сувсиз биёбонда борлиқ оламига қадам қўйди. Қадами кутлуғ бўлганидан етти кечаю етти кундуз муттасил ёмғир ёғди. Шу сабабдан унинг исмини Улжойту қўйдилар. Яъни, «муборак қадам», дегани. Исломдан кейин уни Худобандада ўғил дейишадиган бўлдилар. Кейин Султон Муҳаммад Худобандада номи билан машхур бўлган эди.

Шаҳзода Улжойту билан Малик Фахриддин ибн Шамсиддин Кўҳин ибн Шамсиддин курт ўрталарида бир неча бор тортишув бўлди. Оқибатда, Шайхулислом хожа Шаҳобуддин Исмоил Жомий саъй-ҳаракати билан бир келишувга келинди. Туркларнинг ит йилига мувофиқ келадиган санайи 699-йили садри жаҳон лақабини олган хожа Садриддин Аҳмад Холидий Зинжоний моли девонийни ўзлаштиргани сабабидан жазога тортилиб, ясоққа етказилди. Кейин Султон Маҳмуд Ғозонхон Хожа Рашидиддин табиб ва Хожа Саъдиддинни вазирликка тайинлади.

МИСР МАЛИКЛАРИ ВА СУЛТОН МАҲМУД ФОЗОНХОН БИЛАН МАЛИК НОСИРИДДИН, ПОДШОҲИ МИСР ЎРТАЛАРИДА БЎЛИБ ЎТГАН ВОҚЕАЛАР БАЁНИ ЗИКРИДА

Ровийлар шундай хабар берадилар: Улғай номи билан машҳур бўлган Сайфуддин Фалдун 18 йил Мисрда подшоҳлик қилди. Туркларнинг кўй йилига мувофиқ келадиган санайи 690 йилда охират олами томон равона бўлди. Ўғли Малик Ашраф ўрнига қойиммақом бўлди. Раиятга риоятлар кўргузди. Минг кун ўтгандан кейин давлати таянчларидан бўлган Бедара унга куфри неъматлик қилган гуломлари билан тил биритириб, ул саҳоватли Миср Азизини боқий сарой сари жўнатди. Орадан бир йил ўтар-ўтмасдан Канюқо Лочин ва Малик Ашрафнинг гуломлари билан иттифоқликда хуруж қилиб, Бедарани ўлдирди. Жаҳондорлик яловини (в.1436) тиққа айлантириб, Лочинни сипоҳ сардорлиги (мансаби)га етказди. Канюқони бевафолик сарпанжаси билан нобуд этдилар.

Туркларнинг бичи йилига мувофиқ келадиган санайи 697-йили Миср аъёнлари Лочинга нисбатан ҳам исён йўлини тутиб, уни ер остига жўнатдилар. Мулк ишлари жиловини иккинчи марта Малик Носириддин Улғайнинг иқтидорли кўлига топширидилар, Малик Носир ўз давлати айёмида тўрт минг суворийни ҳокимлари Султон Маҳмуд Фозонга хирож тўлаб турган Морвин ва Раъсул-айнга жўнатди. Улар ғорат ва талон-торожга кўл уриб, кўплаб мусулмонларнинг ҳаёт хирманини фано шамолида совурдилар. Шу муносабат билан Султон Маҳмуд Фозонхон Миср ва Шомни қўлга киритишини хаёлида нақшлаб, туркларнинг ит йилига мувофиқ келадиган 699 йил, музaffer сафар ойининг 26-куни 20 минг шамшир соҳибини ўша тарафга жўнатди. Малик Носир ҳам саноқсиз лашкар билан урушга ҳозирлик кўрди. Қонли уруш бўлди. Эронийлар зафар қозонишиди. Мисрликлар қатл маъракасидан юз ўгириб, саваш майдонини тарқ этдилар. Фозонхон элхоний лашкари уларнинг кўпини аёвсиз тиғдан ўтказдилар. Миср султони қочиш ва йўл юришда шу даражада жадал ҳаракат қилдики, хордик чиқариш учун тўхтаганда, суворийлардан 8 нафаргина киши унга ҳамроҳ эди. Султон Маҳмуд Фозонхон икки кун Ҳумус ва Раҳлда турди. Кейин азимат байробини Димишқ сари кўтарди. У фирдавснишон шаҳарга етиб, сокинларига амну омонлик шарбатидан ичирди. Димишқ қалъасининг фатҳини Амир Қутлуқшоҳга топшириб, Шомнинг ҳар бир шаҳарини

бир ишончли кишисига тайинлаб, ўзи қайтиб кетди. Фирот дарёсидан кечиб ўтгандан кейин Шом диёрининг қалъалари ахолиси хунрезлик ва фитнага бош қўйишиб, кечалари қалъаларидан чиқиб, мўгулларнинг отларини (в.144а) ўйирлар эдилар. Кимни учратсалар ўлдирап эдилар. Шу муносабат билан амирлар бир-бирларини қўллаш маслаҳатига келиб бирлашдилар. Фирот дарёсидан ўтиб Фозонхоннинг муборак ўрдусига келиб қўшилдилар. Кейнинг йили иккинчи бор подшоҳи баҳру бар Шомни эгаллаш ҳавасида юриш бошлади. Оҳиста-оҳиста манзил кетидан манзиллар ўтиб, туркларнинг қўй йилига мувофиқ келадиган санаи 708 йилда Шом Ҳалаби ноҳиясига етишди. Бир неча кунни айшу ишрат ва ов билан ўтказди. Ул вилоятни қўлга киритмок умидида Амир Қутлуқшоҳ, Амир Чўбон сулдузларни номдор амирлар ва саноқсиз лашкар билан қолдириб, ўзи қайтиш яловини кўтарди. Қолдирилганлар бирор иш қўлларидан келмагач, қайтиб, муборак ўрдуга келдилар. Кейнинг навбат, мазкур 708 йилда Султон Маҳмуд Фозонхон Амир Қутлуқшоҳ, Амир Чўбон сулдузларни номдор ва бузург амирлару чексиз лашкар ҳамроҳлигида яна жўнатди. Ул тарафдан эса Малик Носир улкан лашкар билан Димишқ ноҳиясида манзил танлади ва Гозонхонни кута бошлади. Амир Қутлуқшоҳ, Амир Чўбон сулдуз ва жасоратпеша амирлар Фирот дарёсидан ўтиб, Ҳуммус қалъаси мухосираси билан машғул бўлдилар. Димишқ атрофида яшовчи бир киши етиб келди ва Малик Носир ҳануз Димишкқа етиб келмабди, деган овоза тарқатди.

Димишқликлар ўз молу мулклари билан Миср сари равона бўлдилар. Буни эшитиб Фозонхоннинг одамлари Димишқ томонга юрдилар. Маржи Сигар мавзесида бир пушта тепасига чиққанларидан кейин қарасалар, бутун саҳро ва чўлни лашкар босиб кетибди. Зероки, Малик Носир Фозонхон лашкарининг қайтиб кетганини эшитган эди, илгари силжиди.

Алқисса эртанги куни ҳар икки томондан сафлар тузилиб, жанг байроғини кўтардилар. Ҳар икки лашкар ботирлари баҳодирлик қиличларини селпиганча ҳалқ ҳаёти бунёдини ўртадан кўтардилар. Ўша куни Амир Чўпон сулдуз бир саваш қилдики, мохи осору Рустаму Асфандиёр эди. Аммо оқибатда Малик Носирга зафар ва нусрат тааллук топди. Амир Қутлуқшоҳ ва Амир Чўбон сулдуз мавлоси ҳамда бошқа амиру аъёнлар қочишга шошилдилар. Мисрликлар шамширларини жавлон қилдириб (в.144б), қарийб икки минг нафар кишини катл этдилар. Амир Чўбон сулдуз қаттиқ туриб, мардона жанг қилди. Агар мазкур амирнинг

пойдорлиги бўлмаганда ўша лашкардан бирор нафари ҳам халос бўла олмасди. Мазкур амир ва бошқалар санаи 703 йилнинг сафар ойида Учон мавзеидаги Султон Маҳмуд Фозонхон ўрдусига етиб келдилар. Ислом подшохи Султон Маҳмуд Фозонхон уларни ўша тўхтаган жойида яргу саклади. Ҳар бирини гуноҳига яраша (жазолади), ясоққа етказди. Амир Чўбон сулдузни кулоҳу камар инъом қилиш билан мумтоз ва мустағни қилди.

ФОЗОНХОННИНГ БУ ЖАҲОН ХОҚДОНИДАН КЕТИШИ ЗИКРИДА

Айтишларича, амирлар ва лашкар енгилганларидан кейин Султон Маҳмуд Фозонхон ўзида (душманига) тир кела олмаслик қуввати йўқлигини мушоҳада қилиб, фам-туссадан жуда эзилди. Ана шу андуҳ туфайли Қазвин ҳудудидаги Туя саройда жаноби адолатойин подшоҳ зотида бир касаллик хуруж қилди. Муборак мавқаб ул мавzedан ҳаракатга келиб, йўналиш жиловини қишлоқ томонга бурди. Йўл асносида унинг сихҳати тамоман зойил бўлди. Заифлик ва қувватсизлик юз берди. Мизож иложидан иш ўтган эди. Куни битаётганини тушунган Султон Маҳмуд Фозонхон барча амир ва мамлакат аъёнларини чорлади. Васият шароитини бажо келтирди. Хуросонда (ҳоким) бўлиб турган укаси Ўлжойту Султонни валиаҳд тайинлади ва шу заҳотиёқ жаҳони фонийнинг бехудаликларидан юз ўғирди. Туркларнинг барс йилига мувофиқ келадиган санайи 703 йил шаввол ойининг ўнинчи, якшанба куни намози дигарда жаннат боғлари томон йўл олди. Ҳашамат ойин хотинлари, викорли ва тамкин амирлар барчаси бир йўла фам-аламу изтироб жиловини қўлдан чиқардилар. Нолаю афғон, йиғи ва мотам бошладилар. Ул ислом подшоҳининг жасадини у ердан Табризга келтирдилар ва Шиши Фозон номи билан машхур бўлган, ўзи қурдирган гумбазга дафн қилдилар, Мўғул подшоҳларининг қабри унгача ошкор бўлмаган.

Султон Маҳмуд Фозонхоннинг султонлик муддати саккиз йилу тўққиз ой бўлган. Умри муддати ўттиз уч йил бўлди. Унга тангри раҳмати бўлсин!

Саккизинчи хон (в.145a) Ўлжойту ибн Арғундир.

ЎЛЖОЙТУ СУЛТОН ИБН АРГУНХОН ИБН АБАҚАХОН ИБН ҲАЛОҚУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОХЛИГИ ЗИКРИ

Акаси Султон Маҳмуд Гозонхон даврида Ўлжойту Султон исломийлик шарафига мушарраф бўлиб, Султонмуҳаммад Худобанда лақабини олганди. Акасининг ҳукми билан Ҳурносон валийси бўлди. Акаси вафоти хабарини эшитиб, Ҳурносондан Озарбайжонга қараб йўлга чиқди. Санайи 703-йил зулҳижжа ойининг бешинчи куни Ҳурносон мамлакатидан Учон шаҳрига етди ва мўғул султонлари одати бўйича аза маросимни очди. Азани Табризда тугатди. Туркларнинг барс йилига мувофиқ келадиган санайи 703 йил, муқаддас зулҳижжа ойининг ўн бешинчи куни 23 ёшида хонлик таҳти, жаҳонбонлик маснадини ўз вужуди билан зийнатлади. Амирулмаролик мансабини Амир Қутлуқшоҳга топширди. Вазирлик вазифасига хожа Рашидиддин табиб ва хожа Саъдиддинларни тайинлади. Аммо бир неча вақтдан кейин хожа Саъдиддин девон молини тасарруф этишда айбланиб, ясоққа етди. Хожа Тожиддин Алишоҳ Жилон хожа Рашидиддинга шерик бўлди.

Туркларнинг товушкон йилига мувофиқ келадиган санайи 704-йил, зулқаъда ойининг саккизинчи, чаҳоршанба куни, баҳор фаслида дилбанд фарзанди, жигаргўшай аржуманди Султон Абусаъид Нойин яйлоғидаки, Торум (вилоятига) тобеъдир, таваллуд топди. Султония қальаси шаҳрини унинг номига тарҳ этди. Андак замонда унинг иморатини охирига етказди ва ўз дурулмулки (пойтаҳти) га айлантириди.

Ўлжойту Султон давлати айёмида Жамолиддин Ўқрум, Қаросунғур сингари бир тӯда Миср ва Шом амирлари Малик Носирдан юз ўгириб, Ўлжойту султон Элхон паноҳига келдилар. Султонмуҳаммад Худобанда, яъни Ўлжойту Султон инояти ва илтифоти манзури назарига айландилар. Малик Носир зулму бедодидан сўзлаб бердилар. Шу муноса-бат билан Султонмуҳаммад Худобанда кўнглидан унинг шаҳарларини босиб олиш ҳаваси жой олди (в.145б). Таъна ва зарб олатларига тартиб, асбобларига тузатиш, бергач, нусратасар аскарлар билан Малик Носир мамлакати томонга юриш бошлади. Туркларнинг тўнғуз йилига мувофиқ келадиган санайи 712-йили, муборак рамазон ойининг бошларида, якшанба куни Фирот дарёсидан ўтиб, мазкур сана, шаввол ойининг олтинчисида, якшанба куни Шомнинг Раҳба(шаҳри) яқинида тўхтади. Ул қалъани замонасининг ботирлари ҳалқадек ўраб олдилар. Ҳар икки

тарафдан жанг бошланди. Тинимсиз жанг жадаллардан кейин хожа Рашидиддин табиб саъй-ҳаракати билан сулҳ тузишга қарор қилинди. Мазкур ойнинг 24 чисида, пайшанба куни, ҳақиқий олампаноҳ ва мансур подшоҳ қайтиш жиловини қароматли қароргоҳи томон бурди.

Шу аҳвол устига ҳабар келдики, Кепакхон ибн Дуво Чечанхон ибн Буроқхон ибн Сукрохон ибн Комкорхон ибн Чигатойхон ибн Чингизхон ва Майсур ўғлон ибн Ўнгитемурхон ибн Тўктемурхон ибн Қудоғойхон ибн Турихон ибн Бойконхон ибн Чигатойхон ибн Чингизхон саноқсиз сипоҳ билан Омуж дарёсидан ўтдилар. Улар жидди тамом ва жаҳди молокалом билан Хурросон вилоятларини тасхир этмоққа азм этдилар. Хурросон мамлакати амирулмароси Амир Ясовул, Амир Али Қушчи, Амир Бужой ибн Амир Донишманд баҳодир. Амир Муҳаммад Дўлдой сингари Элхоний амирлари ва бошқалар шу мамлакатда эдилар. Мовароуннаҳр аскарларига қарши чиқиб, енгилдилар. Бу ҳабар Султон Муҳаммад Худобанд, яъни Ўлжойту Султон Элхоний қулогига етди ва Хурросон юришига азм қилди. Адоват ҳабарини эшитибօқ, орқага қайтдилар ва ўз масканлари сари шошилдилар. Шунда Ўлжойту Султон Элхон ўзининг матонатли ўғли Султон Абусаъидни катта дабдаба ва ҳашам билан Хурросон ҳокими қилиб тайинлаб, Амир Севинчни унга отабеклик ва амирулумароликка муқаррар қилди. Амирлар ва аркони давлатнинг ҳар бири ўғли ёки укасини Султон Абусаъид рикобига мулоғим қилдилар. Шаҳзода (в.14ба) Абусаъид туркларнинг сичқон йилига мувофиқ келадиган санайи 713-йилда Хурросон сари равона бўлди.

Кўшки мурод яйловида Кепакхон маъракасидан қочган Амир Ясовул, Амир Али Қўшчи олий мавкибга келиб қўшилдилар. Султон Абусаъид Хурросонга етгач, адолат ва мурувватни ўрнатди. Ул диёр сокинлари боши узра шафқат ва мурувват қанотини ёйди. Шаҳзоданинг кутлуғ қадами туфайли фитналар ором топди. Кепакхон ибн Дува Чечанхон билан Майсур ўғлон ибн Ариктемурхон орасида адоват пайдо бўлди. Майсур ўғлон Элхон кўнглига мувофиқ Хурросон томон кетди.

Туркларнинг товушқон йилига мувофиқ келадиган санайи 716-йилда, Ўлжойту Султон жон олувчи касалликка учради. Мазкур йилнинг ийди фитр, жумъя кечаси қазо қўли унинг ҳаёти сижилига рақам чекди. Назм (мазмуни):

Ийд шоду хуррамлик сармояси эди. Бу ийд Эрон ҳалқи учун ғамга айланди. Лекин худойи таоло равзаси аҳли суннатга икки ийд баҳш этди. Бири ҳар бир рўзадор учун

ифторлик бўлса, бири нобакор банданинг ўлими. Бир муртад ўлса, ундандир. Қазо эгаси унга жонини топширди. Ўлжойту исломга банда бўлганда, унинг даврида лақаби Худобанда бўлди. Уни Султонмуҳаммад дейишадиган бўлди ҳалқ орасида, рост мазҳаби бўлганда унга Худобанда деб лақаб қўйишиди. Шиалардан бошқа кишилар, унга эргашганидан банда бўлмаганлар уни қазо дердилар. Шунинг учун исломийлар наздида улар бандада эмас, Равофизлар учун Худобандадир.

Ўлжойту Султон султонлиги муддати 12 йилу тўққиз ой бўлди. Ҳаёти 36 йилни ташкил этди. Дағн маросими қалъада курилган Абвобул баракат гумбазида ўтказилди. Айтишларича, Ўлжойту Султон Чингизий султонларининг кўпчилигидан адолат бисотининг ҳозирланиши, шариат қонунларининг мустаҳкамланишида батамом имтиёзга эга эди. Ўз давлати айёмини саййидлару (в.1466) уламолар, саҳобалар тартиботидан, тўғрилик ва фатводан деб тушуниди. Али хонадони аҳлига бўлган муҳаббатда зиёда муболага қилди.

Аммо санайи 709 йилда баъзи имомларга қарашли одамлар имомия мазҳаби ривожига ўз ҳиссасини қўшиб юрган Ҳалаб мутаҳҳари (авлиёси) Шайх Жамолиддин Ҳасан ибн Сайид Бадриддин қуткуси билан шу Султон мұхаммад Худобанда Валиюллоҳ Али лафзини «Ло илоҳа иллоллоҳу Мұхаммадан Расулуллоҳ» (сўзлари) дан кейин зарб қилган тангага ёздирган. Бу Султон Маҳмуд Фозонхон замонидаёқ муқаррар қилинган эди. Сўнг Ҳулафойи Салосия машҳур исмларини хутбадан чиқартириб ташлаб Ҳазрати Амирулмўминин, тўртинчи халифа Али ибн Абутолиб, каррамаллоҳу, номидан кейин Ҳасан ва Ҳусайн номларини бе Мұхаммад Маҳди ради оллоҳу анхумул-ажмаъян ўқиганлар. Яна сиккада ўн икки имом исмлари дарж қилинган эди. Шу сабабдан аҳли суннат ва жамоат уни Султон Мұхаммад Ҳар бандада деб аташган. Шия ва түгён арбоби уни Султонмуҳаммад Худобанда дейишган. Бунинг устига ўша йили Султонмуҳаммад Ўлжойтухон бу дунёдан кўч-кўронини туғиб, туркларнинг товушқон йилига мувофиқ келадиган 716 йилнинг мұхаррам ойида имомия мазҳаби ижросида саъй-харакат қилган Ҳалаб мутаҳҳари Шайх Жамолиддин Ҳасан ибн Сайид Бадриддин Ўлжойту Султон даврида мұқаррар жойига — сақарга жўнади.

Тўққизинчи хон Султон Абусаъид ибн Ўлжойтухондир.

СУЛТОН АБУСА'ИДХОН ИБН ЎЛЖОЙТУ СУЛТОН ИБН АРГУНХОН ИБН АБАҚАХОН ИБН ҲАЛОКУХОН ИБН ТУЛИХОН ИБН ЧИНГИЗХОН (ПОДШОҲЛИГИ) ЗИКРИ

Султон Абусаъидхон ибн Ўлжойту Султон отаси касалининг зўраётганини эшитиб, Амир Севинч билан Хурсондан Султонияни кўлга олиш ниятида йўлга чиқди. Ироқ томон юрди. Лекин бундан аввал қазо ўз ишини қилган ва Ўлжойту Султонни фоний олам манзилидан ўтказган эди. Султон Абусаъид Ироққа етганда, туркларнинг луй йилига мувофиқ келадиган 717 йил бошларида (в.147a) яна хабар олди. Ўз отасининг, Ўлжойту Султоннинг бино қилган асарларидан Султония шаҳрида жаҳонбонлик таҳти ва хонлик маснадини муборак вужуди билан мушарраф айлади. Мулку миллат ишларини тартибга келтиришда ғайрат кўрсатди; адолат ва ҳаққоният байробини баланд кўтарди. Амирулумаролик мансабини Амир Чўбон сулдузга топширди. Собиқ дастурга кўра вазирлик ишларини хожа Рашидиддин табиб ва хожа Тожиддин Ҳалабий, Жилон шоҳига топширди. Ўшанда Султон Абусаъидхон ҳануз 12 яшар бўлгани ва энди 13 га қадам қўйиш арафасида эканлигидан Амир Чўбон сулдуз мулку мол соҳиби ихтиёргилигини ҳам бажарар эди ва жамики ишларга «мин хайсул-асқалол» даҳл қиласарди.

Туркларнинг илон йилига мувофиқ келадиган 718 йилда девон соҳиблари ўртасида мухолифат ва низо сабабидан хожа Тожиддин Алишоҳ Жилоний амирлар, аркони давлат ва хусусан Амир Чўбон сулдузга ришватлар бериб, Султон Абусаъидхоннинг хожа Рашидиддин табибга нисбатан кўнглини қолдиришга эришди. Ўша фозил ва некнафас вазирин шаҳодат даражасига етказдилар. Мавлоно Ишқий бу воқеа тарихи хусусида ёзганлар:

*Рашиди миллату дин чун раҳил баст ба уқбо,
Навешт муниший тарихи у ки, тоби сирот.*

Мазмуни:

*Дину миллат Рашиди охиратга жўнагандা
муниший унинг тарихини «сирот» тобидир, деб ёзди.*

Шу иили шаҳзода Майсур ўғлон ибн Ариктемурхон ибн Тўқтемурхон ибн Қудағайхон ибн Турхон ибн Бомконхон ибн Чифатойхон ибн Чингизхон Хурсонда исён кўтарди ва Мозандаронгача ҳам оти жиловини тортмади.

Дашти Қипчоқ томонидан ҳам олийشاън подшоҳ Султонмуҳаммад Ўзбакхон ибн Тўғрулхон ибн Тўқтойхон ибн Тўғонхон ибн Ботухон ибн Жўчихон ибн Чингизхон Дарбанд йўли билан Озарбайжон сари юрди. Султон Абусаъидхон ибн Ўлжойту Султон, Ўлжойту Султоннинг синглиси, султон аммасининг эри Амир Ҳусайн Гургон ибн Афтуқо ибн Сангутур ибн Элхон жалойирни (в.1476) Майсур ўғлоннинг лашкарини дафъ қилмоққа тайинлади. Ўзи Қорабоғ қишлоғига жўнади. Амир Чўбон сулдуз ҳам Амир Ҳусайн Гургон ортидан равона бўлди.

Шу аснода олийшаън подшоҳ Султонмуҳаммад Ўзбекхоннинг Дарбандни эгаллагани хабари етди. Султон Абусаъид ёнидаги озгина сипоҳи билан зарурат юзасидан Кур дарёси бўйига жўнади. Ваҳоланки, дарёнинг нариги қирғогида душман лашкари горат ва талон-тарож билан машғул эдилар. Хурросон тарафга кетаётган Амир Чўбон сулдуз Байлақонга етганда Ўзбакхон лашкарининг ҳужуми хабарини эшилди. Уни қайтаришга ҳаракат килиб, икки тумон лашкар билан баҳру-бар подшоҳи Султон Абусаъидхон Музаффар билан бирлашди. Бу орада раият Ўзбакхон сипоҳи томонидан бўйсундирилиб, ўз вилоятлари сари кетаётган эдилар. Амир Чўбон сулдуз буни эшишиб, шамол сингари дарёдан кечиб ўтди. Кўплаб мухолифларнинг ҳаёти хирманига ўт қўйиб, даҳр тупроғига баробар қилди.

Амир Чўбон сулдуз қайтиб келиб, олдин султоннинг ҳумоюн ўрдусида Ўзбакхон билан жанг қилган Қўрмиши ибн Алиноқ қероит ва бошқа амирларнинг устидан подшоҳ ҳукмини чиқартириб, яргу асосида қамоққа олди. Ясоқ чўпини тикди. Амирлар Амир Чўбон сулдузнинг бу феълидан кўнгиллари ранжиб, Амир Акрихий қероит, Амир Нуъмон, Амир Эшбўқо, Амир Бўқо элдурчи, Амир Чўбон Қораавбошлар Амир Қўрмиши ибн Алиноқ қероит билан тил бириктириб, ўзларига фурсат топиб талон-тарож қилишга қарор қилдилар. Шу аснода Султон Абусаъидхон Султония тарафга жўнади. Амир Чўбон сулдуз Гуржистон томон ҳаракатга келди. Бадаҳд амирлар фурсатини ганимат ҳисоблаб, бўрилардек Амир Чўбон сулдуз ортидан тушдилар. Манзилига яқинлашганларида Амир Чўбон сулдуз хабар топиб, юртни холи қолдириб, бошқа тарафга кўчиб ўтди. Ёғийлар Чўбон ўрдусини горат ва талон-тарож шамолига топширдилар ва ортидан қувишга тушдилар. У билан учрашганларидан кейин қаттиқ саваш бўлди. Шикаст (в.148a) Амир Чўбон сулдуз томонига тушди. Бир неча бечораҳол билан қочиб, кўп мاشаққатлар билан Султонияга етиб келди. Шунда Қўрмиши ибн Алиноқ

кероит, Акрихи кероит, Нўъмон, Эшбўқо, Бўқо элдурчи Чўбон Қораавбош ва бошқа амирлар билан саноқсиз сипоҳни бошлаб, Нахчивондан жанг қилмоқ ниятида Чўбон сулдузни таъқиб этиб, Султония ҳудудига етдилар. Са-федруддан кечиб ўтиб, Дилкон (Дилигон) мавзеида Султон Абусаъидхон лашкари билан муқобил бўлдилар.

Жанг бўлди. Султон Абусаъид душманлар шаштини мушоҳада қилиб, амирларни ўз муловозатида бўлган иккинчи лашкар билан уларга қарши жўнатди. Икки лашкар тўқнаш келгандан кейин жўшу хурушга келиб, ҳалқум қасдида қиличу ханжар (ишга тушди). Бир-бирларига ханжар торта бошладилар. Шу маъракада Амир Эриктан ва унинг завжаси, Шаҳзода Кичик Амир Шайхалилар Султон Абусаъид жангчиларидан бири томонидан ўлдирилди. Абдураҳмон Амир Қўрмиши кероит ўғлига шижаат ва баҳодирликда тан бергандилар. Лекин, подшоҳ лашкарига кўз тега бошлаган эди. Шунда ҳали ёш бўлишига қарамай Султон Абусаъидхон тангри ҳимояти ва инояти раббоний билан пахлавонлик шамширини яланғочлаб нафис-нафсига риоя қилиб, ҳаммадан олдин майдонга от солди. Зафарли лашкар бу ҳолатни мушоҳада қилиб, бир йўла хоксор душман устига ташландилар. Шу даражада жаҳд билан жанг қилдиларки, тиғлар дамидан улар қони бедариг булатдан ёмғирдек тўкилди. Фатху зафар насими мурувватли шаҳриёр яловига уфурди. Амир Акрихи кероит, Амир Эрихтан, Амир Нўъмон, Амир Эсанбўқо қўлга олиниб, ясоққа етказилди. Амир Қўрмиши ибн Алиноқ кероит, унинг ўғли амирзода Абдураҳмон, Амир Бўқо элдурчи, Амир Чўбон Қораавбош қочиб кутулдилар.

Билохира, Султон Абусаъидхон тарафдорлари уларни ҳам қўлга тушуриб, ясоққа етказдилар.

Эрон замин шаҳриёри бу урушда ўз аҳамияти билан қаҳрамонлик ва мардоналик кўрсатгани туфайли (в.1486) туркларнинг юнд ийлига мувофиқ санайи 719 йил муқаддас ражаб ойининг 20-куни барча хосу-авомни шунга қарор қилишдики, султоннинг ҳумоюн лақабларига «Баҳодир» лафзини қўшиб айтилади.

ШАҲЗОДА ЯСОВУР ЎҒЛОН ИБН ЎРКТЕМУРХОН ИБН ТЎҚТЕМУРХОН ИБН ҚУДАФАЙ ИБН НУРИ ЁМКОН ИБН ЧИҒАТОЙХОН АҲВОЛИНИНГ БАЁНИ

Шаҳзода Ясовур ўғлон Мозандаронда Амир Ҳусайн Гургон ибн Оқбуқо ибн Шингку турин Элхон жалойирнинг юришидан хабар топиб, кўп жойларни хароб қилди-да,

орқасига қайтди. Амир Ҳусайн Гургон унинг ортидан қувиб кетди. Ясовур ўғлон Нишопур сарҳадлари сари кетди. Бу шаҳар аҳолисига катта маблағ (товон) солди. Шу аснода Амир Ҳусайн Гургоннинг Нишопурга икки фарсаҳ яқинлашиб тўхтаганини эшилди. Бирор воқеа бўлиши эҳтимоли нинг олдини олиб, Тус йўли билан Жомга келди. Бу ердан Муборакшоҳ ибн Буқойни кетидан мактуб йўллаб кетма-кет Ҳиротга жўнатди. Токи, Малик Фиёсиддин куртни муҳосара қилгайлар. Улар Ҳирот шахри ноҳияларига етиб келгач, Малик уларни тўхтатмоқ учун илгари юрди. Бир неча кун қонли жанглар бўлди.

Бу ҳолга хилоф равишда Шаҳзода Ясовур ўғлон Амир Ҳусайн Гургоннинг Ироқ сипоҳи билан яқинлашиб келаётганини эшилди. Лозарам, у элчи жўнатиб Муборакшоҳни ва мактубнинг қайтариб юборилишини талаб қилди. Улар етиб келгач, маълум бўлдики, ҳалиги хабарга тескари воқеа содир бўлган. Амир Ҳусайн Гургон яна икки ой давомида бошқа манзил томон ҳаракат қилмайдиган бўлди. Шунда шаҳзода Ясовур ўғлон бу ердан силжиш-силжимаслик ҳақида машварат қилди. Кўпчиликнинг раъи билан шундай қарорга келиндики, Ҳиротга келиб, келишилганидек уни қамал қилгайлар. Шу мақсадда ҳаракат байроғини ўша тарафга кўтардилар. Туркларнинг юнд йилига мувофиқ санайи 719 йили, рабиулавввал ойининг 22-куни Бушурон марғзорини ўзларига манзил қилдилар. Бир ой давомида қамал ва Малик Фиёсиддин курт билан жанг қилиб, уни кўп овора қилдилар ва ташвишга солдилар. Ишнинг илгари силжимаётганини кўриб, шафқатга келдилар. Шу орада Амир Ҳусайн Гургон (в.149а) Ҳиротга етиб келиб, Малик Фиёсиддин курт билан бирлашиб, Ясовур ўғлонни Заррин майдонигача қувиб келди. Бу ерда баъзи муҳолифларни кўлга олиб ясоққа етказди, кейин қайтиб кетди.

Айтишларича, шаҳзода Ясовур ўғлон бу ердан Мовароуннаҳр вилоятига жўнаган. Чигатойхон ибн Чингизхон авлодидан бири қўлига гирифтор бўлган ва ўлдирилган. Баъзиларнинг гапига кўра, у бир неча кун Даشت Қипчоқ мамлакатида хонлик таҳтига ўлтирган. Аҳволнинг ҳақиқатини Тангри яхшироқ билади.

АБУСАЬИД БАҲОДИРХОН ДАВЛАТИ АЙЁМИНИНГ БАЪЗИ ВОҚЕАЛАРИ, АМИР ЧЎБОН СУЛДУЗ АҲВОЛИ ВА АМИР ЧЎБОН СУЛДУЗ ҲАЁТИНИНГ ОХИРИ ҲАМДА АВЛОДИНИНГ АҲВОЛИ ЗИКРИ

Дунё ровийларининг ривоят қилишларича, Султон Абусаъид Баҳодирхон давлатининг бошланиши Султон ёш бўлгани сабабидан мадорулмулкий вазифасини Амир Чўбон сулдуз бажарди. Сўнг салтанат султонга ўтди. Ҳатто, туркларнинг бичи йилига мувофиқ санайи 721 йилда Амир Чўбон сулдуз шаҳзодаликни танг қилмай қўйди.

Ўлжойту Султон Султон Абусаъид Баҳодирхоннинг синглисини ўз никоҳига киритиб, айшу ишрат садоси, суруру курсандчилик нидосини Аюқ авжига етказди.

Туркларнинг докук йилига мувофиқ санайи 722 йилда Рум вилоятининг амири бўлиб турган Амир Темуртош ибн Чўбон сулдуз мухолифлик бошлаб, ўз номига хутба ўқитди. Амир Чўбон сулдуз қиш ўрталарида ўғлининг фитнасини дафъ қилмоқ учун йўлга чиқди. Амир Темуртош отаси билан жанг қилди. Амир Чўбон ўз ўғли Амир Темуртошни банд қилиб, ўрдуйи ҳумоюнга етказди. Султон Абусаъид Баҳодирхон Амир Чўбон сулдуз юз-хотирини қилиб, бебош Темуртош гуноҳи жаридасига афв рақамини чекди ва иккинчи бор уни Рум ҳукуматига сарафroz этди. Туркларнинг докук йилига мувофиқ санайи 723 йилда, хожа Алишоҳ Жилон табиий касаллик туфайли Учонда бежон бўлди. Амир Чўбон сулдузининг ноиби хожа Рукниддин Сойин (в.1496) хожа Алишоҳ ўрнига вазир бўлди. Шу йили яна Амир Чўбон сулдуз ўз қизи Бағдод хотунники, хуснужамолда оғоқ ягонаси эди, Амир Шайх Ҳасан ибн Амир Ҳусайн Гургон ибн Оқбуқо ибн Шингу турин Элхон жалойир никоҳига узатди. У Султон Абусаъидхон аммасининг ўғли, Ўлжойту Султоннинг синглисининг ўғли, жияни эди.

Туркларнинг тўнгуз йилига мувофиқ санайи 725 йилда Амир Чўбон сулдуз саноқсиз лашкар билан Гуржистон ўйли орқали Даشت Қипчоқ шаҳарлари устига юриш қилди. Султонмуҳаммад Ўзбак мамлакатида босқин ва форатлар қилиб, яна тезлик билан орқасига қайtdи.

Ўша йили Султон Абусаъид Баҳодирхоннинг Бағдод хотунга нисбатан меҳри ва ишқи пайдо бўлди. Сабру қарор жиловини бир йўла қўлдан ва ихтиёридан чиқарди. Бу байт унинг ўшанда ёзган ғазалидандир. Байт (мазмуни):

Дилим Мисри (шахри)га келгинки, жоним Димишқини кўурсан. Зеро, дилим орзуси Бағдод ҳавасидадир.

Чингизхон Ясоси бўйича ҳар қандай аёлга хоннинг

кўнгли тушса, унга эри уч талоқ қўйиши ва подшоҳ ҳарамига жўнатиши лозим бўлган. Шунга кўра, Султон Абусаъид Баҳодирхон бир маҳрамни Амир Чўбон сулдуз ҳузурига жўнатиб, кўнглидаги гапни изҳор қилди. Амир Чўбон сулдуз бу гапни эшитиб, иззати нафси озор топиб, носавоб жавоб қилган. Султон Абусаъид Баҳодирхон бундан тилини тишлаб қолган. Аммо, олий хотири ҳошиясида қудурат кўнглан. Амир Чўбон сулдуз шундан кейин муҳаббат ва маҳбуб ўртасидаги ишқ оташи сўнади, деган мулоҳазага бориб, Амир Шайх Ҳасан Элхонийни хотини Бағдод хотун бинти Амир Чўбон сулдузни Қорабоққа жўнатди. Султон Абусаъид Баҳодирхонни кўярда-қўймай Бағдод қишлоvigа олиб борди. Олиймақом шаҳриёр доруссалом Бағдод (в.150a) шаҳрига етиши билан Бағдод хотунга бўлган ишқи олдингисидан ҳам ортиқроқ кўнглини ўртай бошлади. Назм (мазмуни):

*Давойи ишқ сафардан чиқарди. Билгилки,
ҳар манзил сари дилда меҳри орта боради.*

Бахтга қарши, Малик Нусратиддин Одил лақабли Рукниддин сойин вазир Амр Чўбон сулдуз ва унинг авлоди феълу аъмоли маҳол ботиб турган бир пайтда уларни қабиҳ бир важҳда арз қилди. Бу сўзлар «Каннақши фил-ҳажара» («Тошга чекилган нақш») дек Султоннинг одил дили лавҳида битилиб қолди. Димишқ Ҳожа ибн Амир Чўбон сулдуз сарой ичкилари ва яқинлари қаторида эди. У подшоҳ мижозидаги ўзгариш ва вазирнинг чақимчилигидан хабар топиб, отасининг қулогига етказди. Амир Чўбон сулдуз ўзича буни шундай ҳал қилди: узокроқ бир вилоятта Рукниддин Сойин вазир билан бирга кетиб, фурсат топса унинг куфрони неъмати учун жазога мустаҳқ қиласи. Ложарам, бир баҳор фаслида Султон Абусаъид Баҳодирхон Бағдоддан Султонияга кетди. Димишқ Ҳожа ўз ўғлини султон хизматига пойтахтда қолдириб, ўзи Хуросон вилоятини забт этишни баҳона қилиб жўнади. У ерга етиб, тўнгич ўғли Амир Ҳасанни катта лашкар билан Фазнинга жўнатди. Амир Ҳасан ул вилоятда ҳароб ва горат, қатли ом уюштириди. Султон Маҳмуд Фозий ибн Собуктегин мозорида бемаъниликлар қилди. Ложарам, ҳақ тааоло уни аъмолига яраша жазо тайинлаган экан, етказди. Чунончи, шу яқинроқда тангри жазосини етказгай.

Алқисса, Амир Чўбон сулдуз Димишқ Ҳожани Султон пойтахтида қолдириб, ўзи Хуросон тарафга кетди. Амир Димишқ Ҳожа султонлик тадбирларининг жузвиёт ва кулиётида эмин-эркин дахл қила бошлади. Султоннинг

подшоҳлик номидан бошиқа таъсири қолмади. Бу ҳол хумоюн шоҳ хотирига оғир ботди. Хилватда кўнглидагилардан баъзи ўз яқинларига шаъма қилди. Ўша анжуманда мулозимлардан бири (в.1506) арзга етказдики, «Амир Димишқ хожа Султония қальасидаги Ўлжойту Султоннинг фалон кумоси билан алоқа қиласди». Султон деди: «Қачон Димишқ хожа маҳбубаси хонасига борадиган бўлса, мени огоҳ қилинглар!» Ўша куни пайшанба кечаси, туркларнинг удйилига мувофиқ санайи 727 йилнинг шаввол ойи эрди. Амир Димишқ хожа Султония қальаси тепасидаги ўз маҳбубаси хонасига кетган эди. Олийشاън султонга хабар бердилар. Унинг қатлига ҳукми султоний жорий бўлмади. Ўша кечаси тил бириктиришиб, Гуржистон атроф-теварагидан бир неча кесик бош келтирдилар. Амир Тўғон, Амир Тоштемур тадбирига кўра, Султон фармони эълон қилинди: Бу бош Амир Чўбон сулдузникидир, деб овоза тарқатдилар. Султон фармонига биноан Хуросонда унинг хос кишиларини ясоққа етказдилар. Бошини танасидан жудо қилиб, бу ёкка жўнатдилар. Амир Димишқ Хожа бу хабарни эшитиб, оромини йўқотди. Ўзига қарашли ўн нафар одами билан ўзини Ҳисор деворидан ташқарига отди. Ўз уйини қамалда кўрди. Қочмоққа юз қўйди. Султон Абусаъид Баҳодирхон Амир Миср хожа, Амир Оғо Лулуни Димишқ Хожа такомиши учун жўнатди. Улар унинг ортидан қувиб етиб, Амир Миср хожа ўз қўли билан Амир Димишқ Хожа ибн Амир Чўбон сулдузнинг бошини танидан жудо қилди. Шунда подшоҳи жамжоҳ Хуросон амирларига нишонлар жўнатди: «Амир Чўбон сулдуз ва унинг одамларини тутиб, ўлдиришда саъий ва гайрат маросимини бажо келтиринг!» Шунингдек, колган теварак-атрофдаги вилоятларга жиддий таъкидлаб, ҳукмлар жўнатдики, чўбонийлардан асар қолдирмагайлар. Буюрдики, Димишқ Хожанинг калласини Султония дарвозаси тепасига осиб қўйтгайлар. Султон ёрлиги Хуросонга етгач, Султон ёрлигини унга жўнатдилар. Хуросонда баъзи амирлар Чўбон сулдуз билан иттифок тузиб олдилар. Амир Чўбон сулдузнинг тўнғич ўғли Ҳасан шундай тадбирни изҳор этди: «Султон Абусаъид амирларидан шу ердагиларини ўлдиримоқ лозим. Уларнинг бошларини эса Султон хузурига (в.151a) жўнатиш керак. Мамлакатни кўлга олиб, Чигатой улуси подшоҳзодалари паноҳига ўтиш лозим. Токи, улар бизларга мададкор бўлсинлар. Аста-секин Эрон подшоҳлиги ўзимизники бўлажак».

Амир Чўбон Сулдуз ўз ўғли Ҳасан сўзларига қўшилмади. Давлатининг қуввати ва ҳашамати ғурури билан мағрур эди.

Баъзи амирлар билан иттифоқ бўлиб, катта лашкар тузди ва Ироққа қараб юрди. Ўша вақтда Султон Абусаъид Баҳодирхон ҳам Султониядан чиқиб, Қазвинда кўч-кўронини ёйди. (Султон Абусаъид Баҳодирхон) Хожа Фиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Рашидиддинники, Салмоннинг тасниф қилган мувофиқ матни, «шамсия» шарҳи, «Таърихи гўзида»си ва қасидаси унинг машҳур номига муашшаҳ ва музайян килинганди эди, вазир тайинлади.

Алқисса, Султоннинг Хуросонга жўнатган кишилари етиб бориб, нишонларни амирларга етказганларида, ўша вақтда уларнинг адоватга кўнгиллари ёр бермаган эди. Шунинг учун дарҳол воеа кайфиятини Амир Чўбон сулдуз хузурида ўртага кўйдилар. Амир Чўбон ўғлиниң ўлимидан хабар топгач, ғаму андуҳга ботди. Вазир Рукниддин Сойинни ҳаёт йўлидан мамот қаърига отди. Рукниддин вазирни ўлдиргандан кейин 70 минг нафарли суворий хунхор лашкар билан интиком учун Ироқ тарафга отланди. Бу ҳақда эслатиб ўтилганидек, Амир Чўбон сулдуз Симоннга етиб боргач, Ҳазрати кутбул актоб, авлиёйи Раббоний Шайх Рукниддин Аловуддавлат Симоний қаддаса сирраҳу муло-заматига бориб, ҳазрат хузурида амирларга қасам ичдики, ул кишидан юз ўгирмагай. Шунда ул ҳазрати Шайхдан Султон ўрдусига бориб Амир Димишқ Ҳожа қотилларидан хун талаб қилишни илтимос қилди. Шарт ишига саъӣ ва гайрат бажо этишларини сўради. Ҳазрати Шайх «Ижобан ли мултамаса» ўша ёкка жўнади. Султон Абусаъид Баҳодирхон ул олиймақом бузрукка таъзим ва эҳтиром учун ўрнидан турди. Одоб билан иккала тиззасига чўқди. Аммо, Димишқ Ҳожа ибн Амир Чўбон сулдуз қотилларини тутиб бериш ва Амир Чўбон билан сулҳ борасидаги гапларни ризо қулоғи билан эшитмади. (в.1516) Амир Чўбон ҳазрати шайх қайтиб келгандан кейин ўта фурур билан олиймақом подшоҳ ўрдаси томон юриш бошлади. Кухо мавзеяга етганда икки ғаним орасидаги масофа бир кунликдан ортиқ йўл қолмаган эдики, Амир Муҳаммад Ҳачак нўён уйрот, Амир Некрӯз ва бошқа шу сингари буюк амирлар — 30 минг нафарли мардона мардлар билан бирга Амир Чўбон сулдузга аҳду паймон дафтарини унут тоқасига кўйиб, султон лашкарига қўшилиб, олийжоҳ подшоҳ хизматига ўтдилар. Амир Чўбон сулдуз қолган амирлар ва лашкардан (умидини узиб), қўрқанидан биёбон йўли билан Хуросон вилояти сари кетди. Аксар одамлари тарқалиб, паришон бўлиб кетдилар. Амир Чўбон сулдуз Туркистон сари йўналиб, Мурғоб дарёси бўйигача от сурди. Шу манзилда ўз хәёлидан пушаймон бўлди. Ўз мураббийси бўлган Малик Фиёсиддин курт

паноҳига келди. Амир Чўбон сулдузниң Ҳиротга кириб келиши арафасида Малик Фиёсиддинга Султон Абусаъид Баҳодирхондан маншур етиб келди. Унинг мазмуни шундай эдикӣ, Амир Чўбон сулдузни қаердан бўлса ҳам топиб, ясоққа етказгайсиз. Гардунчин ва Форс отабеги Аҳдо малик василаси билан муфтахиру сарафroz бўлурсиз. Малик Фиёсиддин курт султон ёрлиги мазмунидан вokiф бўлгандан кейин Амир Чўбон сулдуз неъматлари ва тарбияти хукуқини йўққа чиқариб, кўриниши билан жаллодни чакириди. Амир Чўбон қанчалик кўллик ва изтиробга тушмасин, ҳақшунос Малик у билан бир бор мулокот қилсин, деб ялинмасин, ўрнига тушмади. Назм (мазмуни):

Муруват тугади, вафо йўққа чиқди. Бу иккаласидан семурғ ва кимё сингари фақат ном қолди.

Шунда Амир Чўбон сулдуз Маликка менинг уч васиятимни бажо келтиргин, деб хабар берди. «Биринчиси, бошимни бадандан жудо қилгин; иккинчидан, жасадимни Расулуллоҳ салиоллоҳи алайҳи васалломнинг Мадинасиға жўнатиб, ул табаррук мавзеъда курилган иморат ичига дафн қилурсан. Учинчиси: «Ўғлим Жаллодхонни (в.152а) ки Султон Абусаъид Баҳодирхоннинг синглиси Шаҳзода Соқибек бинти Ўлжойту Султондан туғилгандир, тирик ҳолда султон ўрдасига жўнатурсан». Малик илтифот кўргизиб, бу илтимосларни қабул қилди. Сўнг жаллод Амир Чўбон сулдузниң кекиртагини кесиб, ҳалок қилди. Унинг икки бармоғини Султон ўрдусига жўнатди. Бу нищона туркларнинг барс йилига мувофиқ санайи 728 йилда, муҳаррам ойида Султон Абусаъид Баҳодирхоннинг пойтахтига етиб келди. Унинг хукмига биноан уни бозор саройи дарвозасига осиб қўйдилар.

Мазкур йилнинг қишида Малик Фиёсиддин курт ҳашаматли султон билан учрашиш учун йўлга чиқди. Йўл асносида Амир Шайх Хусайн бузург Бағдод хотун бинти Амир Чўбон сулдузни мажбуран талоқ қилгани, иддати тугагандан кейин подшоҳ ҳарамига ташриф этиб келганини, у бағоят соҳибиҳтиёр эканини эшитди. Беҳамият малик бу хабарни эшитиб, ҳайрат дарёсига гарқ бўлди. Хуросонга киши жўнатиб, ўша кезларда ҳусну малоҳатда тенги бўлмаган Жаллодхон ибн Амир Чўбон сулдузни орадан йўқотди. Ўзи Қарбоққа келиб, Султон Абусаъид Баҳодирхон хузурида ер ўпиш иззатига мушарраф бўлди. Аммо Бағдод хотун эътибори туфайли унинг ишлари юришмади. Балки, Маликни ҳумоюн ўрдуда ҳибсда сақладилар. Шундан кейин маҳсус одамлар Хуросонга бориб Амир Чўбон сулдуз ва унинг ўғли Жаллодхон тобутларини хон ўрдусига

келтирилар. Шунда Султон Абусаъид Баҳодирхон маҳмил харжи учун 40 минг динор маблаг ажратди. Токи, ҳожилар ул тобутларни ўзлари билан Маккайи муаззамага олиб бориб, сўнгра Мадинайи мунавварага етказиб, тупроқقا топширгайлар.

Амир Чўбон сулдуз қатл этилгандан сўнг унинг баъзи авлоду акробалари ҳам ўлдирилди. Колганлари оламнинг теварак-атрофида саргардан бўлиб қолдилар. Шулар жумла-сидан Амир Темуртош ибн Амир Чўбон сулдуз бўлиб, (в.1526) Рум мамлакати ҳокимлигига мансуб эди. У Румдан қочиб, Мисрга кетди. Бу ерда ўлдирилди. Бу воҳеанинг батафсил баёни тарих китобларида сабт этилгандир. Айтишларича, Амир Чўбон сулдуз қўли очиқ, одил бўлган. Дини исломнинг қувват топишида куч-ғайратини аямаган. Унга тангрининг раҳмати бўлсин!

БАҒДОД ХОТУН БИНТИ АМИР ЧЎБОН СУЛДУЗНИНГ СУЛТОН АБУСАЪИД БАҲОДИРХОН ИБН ЎЛЖОЙТУ СУЛТОН НИКОҲИГА ЎТИШ ШАРАФИГА МУШАРРАФ БЎЛГАНИ ВА УЛ ОЛИЙЖОҲ ПОДШОҲНИНГ ТАҚДИР ТАҚОЗОСИ БЎЙИЧА ВАФОТ ЭТГАНИ БАЁНИ ЗИКРИ

Хабарлар келинчакларининг машшоталари шундай ривоят қилурларки, Амир Чўбон сулдуз ўлдирилгандан кейин комрон шаҳриёр Султон Абусаъид Баҳодирхон қози Муборак шоҳни хузурига чорлаб, дедики, Амир Шайх Ҳасан Бузург хузурига бориб, қанақа ҳийла билан бўлса ҳам уни Бағдод хотундан айнитгин. Қози Султон фармонига мувофиқ Амир Шайх Ҳасан Бузург Элхоний хузурига бориб, билган иборатлари, қўлидан келган калималар билан ўша гаройиб ҳикояни Амир Шайх Ҳасан Бузургга эслатди. Шайх Ҳасан ўз жонидан қўрқиб, жононидан ажралишни ихтиёр қилди. Қози Муборакшоҳ хузурида Бағдод хотунни уч талоқ кўйди. Иддат муддати ўтгандан кейин олий дараражадаги ҳукмдор Бағдод хотунни ўз никоҳига киритди. Бағдод хотун иззат оёғини салтанат гарданига қўйиб, мамлакат ва молия ишларга олий даҳл қила бошлади. Туркларнинг юнт йилига мувофиқ санайи 732 йилда бир гуруҳ ҳасадчилар Султоннинг шараф қулоғига етказдиларки, Амир Шайх Ҳасан Бузург билан Бағдод хотун ўрталарида пинҳоний алоқа мавжуддир. Бу одамлар бадгўйлигидан Султоннинг кўнгли ҳар иккисидан ҳам қолди. Шайх Ҳасан Бузургни қатлга буюрмоқчи бўлди. Аммо, онаси Ўлжойту Султоннинг

синглиси, яъни ўзига амма бўлганидан, аммаси юз-хотири учун Шайх Ҳасан Бузургни қатл этиш хаёлидан воз кечди. Уни Кумоҳ қалъасига ташлатди. Бағдод хотунни эътибори даражасидан улоқтирди. Бу гапларни суриштириб, пасткашларнинг ёлгон сўзлари аниқлангач, Бағдод хотунни иккинчи бор эътибор назарига манзур этди. (в.153а) Ҳасадчилар бўхтонидан ғазабга учраган Амир Шайх Ҳасан Бузургни марҳамат ва шафқат юзасидан Рум ҳукумати тахторосига айлантирди.

Ҳикоя қилишларича, Султон Абусаъид Баҳодирхон баҳор-кузда Султонияда, ёз-қишида Бағдод ё Эрон Қора-богида яйлов ва қишлоғ қилган. Унинг фазлу ҳунар, шеъру хатт арбобига эътибори катта бўлган. Хатни гоятда чиройли ёзган. (Хатда) устоди Ҳожа Абдуллоҳ Сайрафий бўлган. Султон Абусаъид Баҳодирхон туркларнинг докук йилига мувофиқ санайи 735 йилнинг охирларида Бағдод сари йўлга чиқди. Йўлда Султонмуҳаммад Ўзбакхоннинг Дашиб Қипчоқ мамлакатидан Эрон ва Озарбайжонга юриш бошлаганини, кейин Синдга ўтишини эшитди. Шу сабабли, туркларнинг ит йилига мувофиқ 736-йил бошларида йўлидан қайтиб, ҳаракат жиловини Эрон тарафга бурди. Шервон ҳудудида уч ойга яқин туриб қолди. Аммо ҳаво ҳарорати ва нохушлигидан Султон Абусаъид Баҳодирхон зоти шариғида касаллик пайдо бўлиб, 15 кундан кейин, жумладан, дийдаси қаттиқлашди. Жамжоҳ подшоҳ ичкиликка берилди. Касаллиги кучайди. Туркларнинг ит йилига мувофиқ санайи 736 йил, рабиулоҳир ойининг 13-куни Байлақонда тангри раҳматига кетди.

Хайрхоҳлардан баъзилари дебдурлар. Назм (мазмуни):

Агар тож йиғлаб, тахт куйса, ким кетиши керак. Давлати заволидан Султони аъзам Абусаъиддир.

Ул қарамли султон жасадини Султонияга элтиб, ўзи курдирган, Шахри Нозук номи билан машхур иморатга дағн этдилар. У 32 йил умр кўрди. Салатанати 12 йил давом этди. Айтишларича, Султон Абусаъид Баҳодирхон ҳаётининг охирги кунларида Дилшод хотун бинти Димишқ Ҳожи ибн Амир Чўбон сулдузни аммаси Бағдод хотун бинти Амир Чўбон сулдуз ёнида бўлганини кўтарди. Кўнгли Бағдод хотундан кўра кўпроқ Дилшодхотунга кетарди (в. 153б). Уни ўз никоҳига олди, унга муҳабати кучли эди. Бағдод хотунга бунчалик илтифот қилмас эди. Бағдод хотун Султоннинг ўзига нисбатан кам илтифотлилигидан, султон муҳаббатининг Дилшод хотунга ортиб бораётганидан рашқ қилиб, Султон Абусаъидга заҳар берган. Тангри кўпроқ

билади ишлар ҳақиқатини. Тўққизинчи хон Арпахон ибн Сусадир.

АРПАХОН ИБН СУСА ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ.

Султон Абусаъид Баҳодирхон наслидан ҳеч ким қолмаганидан Ариқ Буқо ибн Тулихон наслидан бўлган Арпахонни (тахтга ўтқаздилар). Султон Абусаъидхон Хурсоңда эканлигига у Турон заминдан Султон Абусаъид ҳузурига келиб, унга мулозим бўлган эди. Ҳожа Фиёсиддин Муҳаммад вазир саъий ҳаракати билан амирлар келишиб олиб, уни хон кўтардилар. Арпахон салтанат тахтига ўлтиргандан кейин катта ҳурмат ва эҳтиром билан қараб юрган Бағдод хотунни Султонмуҳаммад Ўзбакхон билан дўстликда ва раҳматлик Султон Абусаъид Баҳодирхонга заҳар берганлика айблаб, қатлга етказди. Шундан сўнг Кур дарёси бўйига лашкар тортиб, Султонмуҳаммад Ўзбек лашкарини дабдала қилиб, тор-мор келтирди. Амир Али подшоҳ ибн Чечак нўён уйрот, Султон Абусаъидхоннинг тағоси Диёрбакрда ҳоким эди. Ўшанда Дарбанд томонида Бағдод хотун вафотидан бехабар эди. Султон Абусаъид Баҳодирхон вафоти ва Арпахон ибн Сусанинг тахтга чикқанини эштиб, жуда қайғурди. Уйрот қавми билан машварат тузиб, деди: «Шуни билингизким, Арпахон гарчи Тулихон нажодидан бўлса ҳам, илгаридан уйрот қабилалари ва Тангут нўён авлоди билан адоватдадир. Маслаҳатим шуки, Арпахон подшоҳ бўладиган бўлса, бу ҳақиқатга хилоф иш тутиб, Мусоҳон ибн Али ибн Бойдухон ибн Тарагай ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхонни Бағдодда подшоҳликка кўтариб, хонлик тахтига ўтқизайлик!»

Ўша атрофда минглаб мӯғулларнинг юртлари жойлашган эди. Уларни тўплаб, улкан лашкар (в. 154а.) тартиб бердилар ва Арпахон устига юриш бошладилар. Арпахон бу фитнадан хабар топиб, Ҳожа Фиёсиддин вазир ёрдамида саноқсиз лашкар тўплаб, муҳолифлар томон йўналди. Туркларнинг ит йилига мувофиқ санайи 736-йил муборак рамазон ойининг 17-чи, чаҳорсанба куни Чифоту саҳросида-ки, Яғту ҳам дейишади, ҳар икки лашкар бир-бири билан тўқнашди. Ҳар иккала сипоҳ диловарлари қилич ва ханжар олиб, жангга киришдилар. Арпахоннинг кўпчилик амирлари ундан юз ўгириб, Мусоҳон лашкарига қўшилдилар. Ҳалқ кўнгли майли Ҳалокухон нажодига кўпроқ эди. Ана шу узр туфайли амирлар шамолга эргашмадилар; Арпахон сипоҳи бетига қараб эсиб, Арпахон лашкарига шикаст етказдилар,

енгдилар. Хожа Фиёсиддин Мұхаммад вазир бир лаҳза сабот оёғини тираб, жангга дору мадорини, никоҳлаб беріб, натижасини чекди. Омад қўлдан кетаётганини кўриб, у ҳам қочиш водийсига юз бурди. Амир Али подшоҳ ибн Чечак нўён уйрот подшоҳнишон вазир маконига одамлари билан нишон жўнатди. Токи, уни тутиб, хумоюн ўрдуга келтиргайлар. Туркларнинг ит йилига мувофиқ санайи 736-йилда, муборак рамазон ойининг 21-куни ул фозил хўжага шаҳодат шаробини ичирдилар. Ўша кунлари Амир Али подшоҳ ибн Чечак нўён уйрот одамлари Арпаҳон ибн Сусани ҳам қўлга олдилар. Унинг ҳам борлиқ кўч-кўронини фано бодида совурдилар.

МУСОХОН ИБН АЛИ БОЙДУХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Мағфиратли Султон Абусаъид Баҳодирхон вафотидан кейин мағрур Арпаҳон 7 ойдан кўпроқ салтанат сурди. Ўн бешинчи хон Мусоҳон ибн Алидир.

Арпаҳон ибн Суса ўлдирилгандан кейин Мусоҳон ибн Али ибн Бойдуҳон ибн Тарагай ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон туркларнинг ит йилига мувофиқ санайи 736-йил, шаввол ойида Учон мавзеида хонлик тожини бошига кўйиб, мулку мол ихтиёри жиловини Амир Али подшоҳ ибн Чечак нўён уйрот кўлига (в. 1546.) топширди.

Ўшанда Султон Абусаъид Баҳодирхон аммасининг ўғли Шайх Ҳасан ибн Амир Ҳусайн Гургон ибн Оқбуқо ибн Сангтур ибн Элхон жалоир Султон Абусаъиднинг амри билан Камоҳда эди, сўнг у ердан Рум ҳокимлигига сарафroz бўлди ва ўша ёққа кўчиб ўтди. Султон Абусаъид вафоти ва Арпаҳон ибн Сусанинг таҳтига чиқиши, Мусоҳоннинг Арпаҳон билан уруши ва Мусоҳоннинг салтанат таҳтига чиқиши воқеаларини эшлиб, Мұхаммад ибн Бўсқутлуғ ибн Эштемур ибн Итарчи ибн Мункор Темур ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхонни подшоҳликка кўтарди. Кейин Рум ва Куржлашкари билан ҳаракат байробини Табриз сари кўтарди. Мусоҳон ибн Али ибн Бойдуҳон билан Амир Али подшоҳ ибн Чечак нўён уйрот улар билан жанг қилиш ниятида истиқболига чиқдилар. Мазкур сананинг муқаддас зулхижжа ойи 14-куни Навشاҳр мавзеида икки душман лашкари учрашди. Амир Али Подшоҳ ибн Чечак нўён уйрот Амир Шайх Ҳасан Бузург Элхоний жалойир хузурига одам жўнатиб, деди: Биз билан Амир ўртамиизда илгаридан дўстлик ва муҳаббат муносабатлари мустаҳкамдир. Мулк

тахти учун икки подшоҳ бир-бири билан низо қилмоқда. Икки ўртада сиз билан бизниң оёқда туришимизнинг не зарурати бор. Энди маслаҳат шулки, ҳар биримиз бир-бirimizni эшитса бўладиган тепаликка чиқиб олиб, уларни кўйиб қўяйлик. Назм (мазмуни):

Кўрамиз, қай бири бировини енгади; баҳту толеъ қай бириники, уникими, ё бунисиники?

Амир Шайх Ҳасан Бузург бу маслаҳатни қабул қилди. У икки минг нафар сафшикан жангчи билан тепаликка кўтарилид ва жангоҳни кузатиш шарафига мусассар бўлди. Гаровдаги коғир лашкарини хирмондек тўпладилар. Саваш ва қаттол оташини ёқдилар. Курж ва Рум лашкари шикаст еди. Уйрот сипоҳи улар ортидан қува бошлиди. Шу аснода Муҳаммадхон тор-мор келтирилди, Мусоҳон голиб келди. Амир Али Подишоҳ ибн Чечак нўён уйрот хотиржам бўлиб, бир дарё бўйида тўхтаб, таҳорат олиш билан машғул бўлди. У билан ҳамроҳ бўлган барча одамлар Али Подишоҳга эргашиб, қуролларини ечиб, таҳорат олишга киришдилар. Амир Шайх Ҳасан Бузург бу ҳолатни мушоҳада қилди. Суворийлари билан тепаликдан тинчгина тушдилару (в. 155а.) Амир Али Подишоҳ ибн Чечак нўён уйротни тупроққа қориб ташладилар. Бунинг хабари Мусоҳонга этиши билан қочишга юз кўйди. Қочиб кетган Муҳаммадхон эса қайтиб келиб, Амир Шайх Ҳасан Бузург Элхоний жалойирга қўшилди. Амир Шайх Ҳасан Бузург нойиби Қораҳасанни уйғур қавмидан бўлган Амир Курунж билан бирга такомишига жўнатди. Ўзи Табриз тарафга йўлга тушди. 12-чи хон Муҳаммад ибн Бўскутлуғидир.

МУҲАММАДХОН ИБН БЎСҚУТЛУҒ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Баъзи тарихий асарларда Муҳаммадхоннинг ота-боболари зикрини қуидагича ёзадилар: Муҳаммадхон ибн Тоҷу ибн Банучин ибн Ҳалокухон. Ҳар тариқада ҳам Муҳаммадхон Ҳалокухон наслидандир. Муҳаммадхон Амир Али Подишоҳ уйрот ўлдирилгандан кейин ит йилига мувоғиқ санайи 736 йил охирларида Амир Шайх Ҳасан Бузург Элхоний жалойир кўмагида хонлик тахти, жаҳонбонлик саририга ўлтириди. Амир Шайх Ҳасан Бузург нўён мамлакат, сипоҳийлар ва раият тарбияси ишлари забти ва насақи билан машғул бўлди, Амир Чўбон сулдузнинг набираси Пир Ҳусайнни Султонияга жўнатди. Султон Абусаъид Баҳодирхоннинг севимли хотини Дилшод хотун бинти

Димишқ ҳожани олиб келиб ўз никоҳига кирилди. Ҳожа Фиёсиддин Мұхаммад ибн Ҳожа Рашидиддин вазирнинг қолган қариндош-уруғи ва вазирзодаларга ўзининг шафқат ва риоят паноҳидан жой берди. Назм (мазмуни):

Жаҳон саҳни қінғір саройлардан иборат: ҳалқ тинчлиги унда садога ўштайди. Қалъада бирор киши бўлса ҳам, жавобини ўзидан бошқаси эшитмайди. Дунё амал экинзоридир. Экканингдан бошқасини унда топа олмайсан. Ҳаётда ҳалққа нима қилган бўлсанг, ундан ҳамма ваҳимада, кўз тиккан. Яхшиликнинг мукофоти ёмонлик жазосидир. Ақлсизликдан жумбушга келишдан бошқасини кўрмайсан. Амалнинг жазоси тангри бўлади бегумон: сен гадо бўлгин, ёки жаҳон подшоҳи. Қўллари қадоқ дехқон қандайин яхши гап айтган: «Экканингдан бўлагини ўра олмайсан!»

Айтишларича, Мұхаммадхон ибн Бўскутлуг давлати айёмида Авҳадий номи билан машҳур бўлган шоир Авҳадиддин Исфахоний ўз табиий ажали билан (1337 йили) вафот этди. Табриз вилоятининг Мароға шаҳрида дафн этилди. 13-чи хон Тўғойтемур ибн Сурийдир.

ТУҒОЙ ТЕМУРХОН ИБН СУРИЙ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Тўғой Темурхон Соҳибқирони аъзам Чингизхони музаззам ииниси Қибод ибн Ясуғой Баҳодир наслидандир. Айтишларича, Тўғой Темурхон Мозандаронда бўлган. Амир Ақранж уйғур Мусохонни таъқиб этиб кетган эди. Унинг билан Қора Ҳасан орасидаги мухолифат сабабидан бир воқеа бўлиб ўтиб, Султонияга, Амир Чўбон сулдузнинг набираси Амир Пир Ҳусайн ҳузурига кетди. Амир Ақранж уйғур иинисининг қизи Ўғлон хотун Амир Пир Ҳусайннинг никоҳида эди. У ерга бориб, бўлган воқеа баёнини ўртага қўйгач, оқибатуламр, биргаликда Ҳурносон сари юрдилар. Ҳурносон амирлари ёрдамида ва Ҳурносоннинг баъзи шаҳарларига эгалик қилиб турган Амир Шайхали Қўшчи саъй-ҳаракати билан Амир Али Жаъфар, Амир Арғуншоҳ ибн амир Наврӯз Фози ибн Амир Арғун Оғойи Бузург, шунингдек, Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург ва қочиб келган амирлар иттифоқ бўлиб, Тўғой Темурхонни Мозандарондан олиб келиб, Ҳурносонда хон қилиб кўтардилар. Унинг номига хутба ўқилиб, исми билан танга зарб қилдилар. Туркларнинг тўнғуз йилига мувоғик 737 йилда Ҳурносонда бўлган мўғул қавмларини тўплаб, Табризга қараб юрдилар. Озарбайжон худудига етганларида Мусохон ўйрот қавмларини ўзи билан

олиб келиб, уларга қўшилди. Улар бир-бирлари билан аҳду паймон боғладиларки, агар зафар қозонгудек бўлсалар, Хурсон мамлакати Тўғой Темурники, Ироқ ва Озарбайжон Мусохонники бўлгай.

Муҳаммадхон (в. 156а.) ва Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Элхоний бу воқеадан хабар топғанларидан кейин лашкар тузиб, мухолифлар билан жанг қилмоққа шайландилар. Туркларнинг сийир (в. 156а.) йилига мувофиқ санайи 737 йил муқаддас зулҳижжа ойининг 6-куни Гармруд саҳросида улар учрашдилар ва ўша жойда жанг бўлди. Тўғой Темурхон уруш бошланишидан олдин иони ихтиёрини қўлдан бериб, Хурсонга қараб юрди. Мусохон шаддодлик ёғини тираб жанг қилишга тушди. Охири у ҳам енгилди. Муҳаммадхон лашкарининг галабасидан бир неча кун ўтгандан кейин, Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Элхоний жалойир одамлари билан бўлган жангда Мусохон асирга тушди. Мазкур йилнинг муқаддас, зулҳижжа ои 19-куни у ясокқа етказилди.

АМИР ШАЙХ ҲАСАН ИБН АМИР ТЕМУРТОШ ИБН АМИР ЧЎБОН СУЛДУЗ ЗИКРИ

Уни яна Шайх Ҳасан Кучак ҳам дейишади. Айтишлари-ча, Шайх Ҳасан Кучак Рум вилоятида яшаган ва туркларнинг сичқон йилига мувофиқ 738-йилда ҳокимлик ҳавасида бир хийла ишлатди. Қорачери деган бир туркийнажод ғуломи бўлиб, отаси Темуртошга жуда ўхшаб кетарди. Уни ёнига келтириб, отам Темуртош Амир Чўбон сулдуз ўлдирилгандан кейин Мисрга кетган эди. Мана яна қайтиб келди, деган овоза тарқатди. Одамларнинг сўзига ишониши учун онасини Қорачерига никоҳлаб берди. Пиёда унинг оти рикобида юрди. Натижада сон-саноқсиз лашкар улар хизматига бел боғлади. Шайх Ҳасан Кучак асбоби ҳарб, жангу жадал олатларини тартибга солиб, Озарбайжон тарафга қараб юрди. Муҳаммадхон ва Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург бундан хабар топиб, мухолифларни дафъ қилмоқ учун Нахчивон йўлига тушдилар ва мазкур сана муқаддас зулҳижжа ойининг 20-куни Алоток ҳудудида Рум ва Ироқ лашкарлари тўқнашдилар. Қаттиқ жанг бўлиб ўтди. Шайх Ҳасан Кучак зафар топди. Муҳаммадхон душманлар қўлига тушди ва ёш чогида борлик раҳтини фано шамолига топширди. Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Элконий (в. 156б.) жалойир Табриз тарафга кетди. Шу аснода Қорачери Темуртошга айланган, деган хаёл хотирига келиб, ногаҳонда Шайх Ҳасан Кучакка пичоқ урди. Аммо пичоқ кор

қилмади. Шайх Ҳасан Кучак Гуржистон томонга қочиб қолди. Қалбаки отасининг ҳолини изҳор қилиб, Ўлжойту султоннинг қизи шаҳзода Соқи бегим хизматига келди. Аммо, сохта Темуртош Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Элканий жалойир билан жанг қилишга қарор қилиб, Табризга қараб юрди. Икки душман бир-бири билан учрашиб, жангда сохта Темуртош шикаст топди. У қочишга улгурди. Ўйрот қавми билан бирга Бағдод устига юрди. Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Элканий ҳам Табриздан азимат жиловини Султония тарафга бурди. Ўн тўртинчи хон Соқи бегим бинти Ўлжойту султондир.

МАЛИКА СОҚИБЕГИМ БИНТИ ЎЛЖОЙТУ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Амир Шайх Ҳасан Кучак Гуржистондан Табризга келгандан кейин, шу ҳолда чўбонийлардан 16 нафари унинг ҳузурида тўпландилар. Кенгашдилар ва бизга Ҳалоку наслидан бирор подшоҳ зарур дедилар. Ҳазора амирлари дедилар: Султон Абусаъидхоннинг синглиси Соқи бегим бинти Ўлжойту Султон турибди. Ҳалокухон наслидан ўғил қолмагани сабабли таҳт ва мулк унинг меросидир. Туркларнинг уд йилига мувофиқ 739 йилда шаҳзода Соқи бегим Амир Шайх Ҳасан Кучак ибн Амир Темуртош ибн Амир Чўбон сулдуз кўрсатмаси билан ҳонлик таҳтига ўлтириди. Сўнгра катта лашкар тузиб Султония устига юриш бошлади. Амир Шайх Ҳасан Бузург Элканий жалойир бунинг хабарини эшишиб, Қазвинга етиб келди. Бу ерда ғазабидан тушди. Жанг бошланмасдан сулҳ тузгандек бўлди. Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург шаҳзода Соқи бегим ҳузурига келиб, (в. 157а.) унинг ҳонлигига икрор бўлди. Амир Шайх Ҳасан Кучак ва Амир Шайх Ҳасан бузург бир-бирларига кучоқ очиб, ярашдилар. Улар шундай қарорга келишиди: «Шу қишида Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Султонияда туради. Шаҳзода Соқи бегим Қорабоққа кетади. Баҳорнинг бошларида йиғилишиб, курултой ташкил этамиш ва ҳар кимнинг йўлини аниқлаймиз». Шу маслаҳат бўйича, Шаҳзода Соқи бегим ва Амир Шайх Ҳасан Кўчак Эрон ва Озарбойжонга шошилишиди. Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Султонияда яшаб қолди.

Мазкур сананинг ражаб ойида, баҳор белгилари энди кўринабошлаганда Тўғой Темурхон иккинчи бор беҳад лашкар тўплаб, Ирок ва Озарбойжонни қўлга киритмоқ учун

юриш бошлади. У Табризга йўналди. Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Элконий жалойир бундан хабардор бўлгани учун, унинг ҳузурига келди. Улар Соварда учрашилар. Амир Шайх Ҳасан Кўчак амир Суюргол билан бирга малика Соқи бегим мулозаматида Арондан Учонга келишди. Шу аснода уйрот қавми Темуртошга айланган Қорачерини банди қилиб, малика ўрдусига келтириди. Шаҳзода Соқи бегим шу лаҳзадаёқ Қорачери бошини танасидан жудо қилди. Шундан кейин Тўғой Темурхон Шайх Ҳасан нўёни бузург билан маслаҳат қилмай, Султон Абусаъидхон дъявогари Акрихни Шайх Ҳасан Кучак ҳузурига жўнатди (ва унга деди) ки, «отамиз билан сизнинг бобонгиз Амир Чўбон сулдуз ўртасида қадим дўстлик мавжуд. Ёслиф ҳукми бўлиб ўтаётганда отам Суригунни ўртадан кўтарадилар. Амир Чўбон сулдуз бу ҳодисага монелик қилди. Бизнинг бу ҳуқуқимизни унтишгани йўқ. Бугунги кунда буни чўбонийлар хонадонига қасд қилиш учун баҳона қилмоқчи эмасмиз. Маслаҳат шулки, ўртадан адоват кўтарилса».

Амир Шайх Ҳасан Кучак, хусусан, буни эшитиб, гоятда шоду ҳуррам бўлди. Хотирига бир тазвирни келтириб, деди: «Подшоҳи жаҳон нимани буюрсалар дину давлат ривожи, сипоҳу раъият манфаати учундир». Акрих беги ва у билан келган ҳамроҳларига (в. 1576.) навозишлар кўргизиб, фахрли хильятлар кийгизиши. Хилватда Акрих бегига деди: «Подшоҳни ҳузуримга ер ўпиш учун келтир. Унга дегилки, бу мамлакатда бутун ихтиёр менда эмас». Аммо, Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург-куёвимиздан бирор-бир кори-ҳол келмаса, эмин эмасдирман. Маслаҳатим шулки, подшоҳи олам Тўғой Темурхон уни бизга несту нобуд қилиш учун рухсат берсин. Токи, уни ўртадан йўқотайлик. Уни бирёклик қилганимиздан кейин Соқи бегим ва Дилшод хотунни подшоҳга тутиб берурмиз. Биз ҳаммамиз эса қуллик камарини белга боғлағаймиз ва олий даргоҳ мулозимлари бўлурмиз».

Акрих беги у ердан қайтиб келиши билан Амир Шайх Ҳасан Кучакнинг бу гапларини Тўғой Темурхонга етказди. Соддадил подшоҳ Ўлжойту Султоннинг қизи малика Соқи бегим билан яқинлик қилиш тамаъида уни етказишини писанда қилиб, кўнгли ўсиб, уларнинг дил хоҳишлиарини маъқуллаб, жавоб жўнатди. Унинг бу каби ишларга аҳду паймони мустаҳкам. Амир Шайх Ҳасан Кучак хабар етказдики, «бу маслаҳатга собит қадаммиз. Вазифа шундан иборатки, бу аҳд таъкиди учун ўз хатти шарифингиз билан васиқанома ёzsангиз. Яъни, Элхон уругига қасд қилган чўбонийларни ва Шайх Ҳасанни қавму қариндоши билан

ўртадан кўтаринглар. Чўбон сулоласи салтанати ноиблиги ва улуси амирлигини бўлса, Элчи хабар етказгандан кейин кўурмиз. Тўғой Темурхонда гулрўй, суманбўй, мушкинмўй икки хотин, яъни Соқи бегим бинти Ўлжойту Султон, Дилшод хотун бинти Машрикхожа ибн Амир Чўбон сулдуз савдоси думоғидан ўрин олди. Оқибатини андиша қилмасдан Амир Шайх Ҳасан Кучак айтганлари асосида ўз қўли билан нома битди. Охирида ўз номини ёзди: «Тўғой Темур Сурийгун хатти билан». Сўнг уни бир ишончли кишиси қўлига бериб, Шайх Ҳасан Кучак ҳузурига жўнатди. Шайх Ҳасан Кучак у мактубни кўтариб, Пир Ҳусайн Чўбоний, Амир Али Пилтан билан бирга отга минишиб, Шайх Ҳасан Бузург Элконий жалойир лашкаргоҳи чегарасига караб (в. 158а.) кетдилар. Амир Шайх Ҳасан жалойир хос кишиларидан бирини чақирдилар ва мактубни унинг қўлига тутқаздилар. (Шайх Ҳасан Кучак) деди: «Бориб унга дегилки, Шайх Ҳасан Темуртош туриби ва сизга чукур таъзим изҳор этади. У дейдики, гарчи Шайх Ҳасан око бизни четлаб юрса ҳам, бу мамлакатда бегонанинг ҳаққи йўқ. У Ҳалокухон хонадонининг хасмидир. Бу улусда унга минг тумон молни харжи лашкар қилишга йўл қўйилди. Унинг йўлида молу жонини тиккандир. Бугун унинг хизматларини ҳисобга олиб, бу хатни ёздик. Амирнинг йўқлиги бу хил фосид хаёлотларга олиб келди ва ҳузурингизда дўстликдан лоф уради. Амир бизни ўзига душман ва ҳосид деб билса ҳам, аммо бу ошкора узрни унинг ҳаққига раво кўрмагаймиз. Унга бирор зиён-заҳмат етказишларини истамаймиз. Уни ўз ишидан хабардор бўлишини огоҳлантиридик». Гап шу ерга етганда айлана ерни бўса қилди ва қайтиб келди. Йўл бўйи хуррам, ханда отганча келарди. Ўз лашкаргоҳига етиб келди ва жанг асбобини чиқариб, одамларига деди: Тангрига ҳамду санолар бўлсинки, жанг масаласи бир ёқлик бўлди. Тўғой Темур фитнаси бостирилди. Лашкаридагилар дейишидки, бугун мана тўрт ой бўлди, бу лашкар жангга ҳозирлик кўриб туриби. Тонг отиши билан бунга барҳам беришга қарор қилинди. Ногоҳ фитна ва фасод бир йўла йўқотилса нима бўлади? Шайх Ҳасан Кучак деди: шу кечаси сўзларингиз маълум бўлади.

Бу пайғом ва нома Шайх Ҳасан нўёни бузургга етиши билан бу тўзону оташни эшитиб ва кўриб, ҳайрати дуди думоғи қасрини кўтарди, ғам-ғуссага ботганидан хуррамлик тупроғи бунёдини сувга берди. Жавобга ҳайрон бўлиб, боши елкаларига ботди. Сўнг сакраб турди-да, дарҳол лашкарга қуролланишини буюрди. Барча эътибор ва огоҳ турди. Одам юбориб Тўғой Темурхоннинг ноиби Арғуншоҳ ибн Амир

Наврўз Фозий ибн Амир Арғун оғони чақиртирди. Ҳалиги қоғозни унга иргитди. Арғуншоҳ уни мутолаа қилди. Амир Шайх Ҳасан бузург сўради: «Подшоҳнинг хатими?» Жавоб берди: «Ҳа!» Кейин деди: «Мен унга нима ёмонлик қилган эдимки, бу ғаддори беинсоф менинг гарданимга (в. 1586.) гуноҳ ишларни тўнкаса, хонадонимга қасд қилса». Арғуншоҳни бу маслаҳатдан огоҳ қилмаганлари сабабли, у тиз чўкиб, Амир Шайх Ҳасан бузургга ихлоси борасида сўзлай кетди ва деди: «Менинг зинҳор-базинҳор бу гаплардан хабарим йўқ. Ўшалар бу ўйиннинг фарзинбандлариридир. Шайх Ҳасан Темуртошга мансуб кишилардан Тўғой Темурхон, гарчи подшоҳ бўлса ҳам, мўтгул мардуми содда бўлади. Ҳануз чўбонийлар хийла-найрангидан воқиф эмас. Агар Амир рухсат берсалар, Ҳурросоннинг барча лашкари билан олдингда жон фидо қилурмиз. Бутун чўбонийларни улоқтириб ташлаш учун кучимизни аямаймиз».

Шайх Ҳасан бузург Арғуншоҳдан бу мардона ва оқилона сўзларни эшитиб, «Отангга раҳматлар бўлсин!» дея кучоfigа олди ва деди: «Сен Арғуни бузургнинг набирасидирсан. У эса Мангу қоон ҳукми билан тамоми Ҳалокухон улусининг ҳокими эди. Ҳалоқухон ёрлиғида зикр қилинган эдики, «Шаҳзода Ҳалоку кўпинча Амир Арғун тадбири билан иш кўради!» Сендан ҳам худди шунинг сингари вафо ва муруват кўриб турибман. Сен бу мактубни ол ва ўша ғаддор ҳузурига элтгин. Дегинки, «ҳеч сабабсиз менга бу каби адоват ва қасд қилмоқни хаёл қилибсиз!» Арғуншоҳ Тўғой Темур ҳузурига келди ва уни ўша ҳолатдан хабардор этди. Бу мактубни унга топширди. Тўғой Темурхон Амир Шайх Кўчак Чўбоний макру ҳийласидан таажжуб бармоғини тишлаб, деди: «Яқин кунларгача чўбонийлар найрангига ишонқирамай келардим. Мен ўзимиз тўғримизда мушоҳада қилдим. Энди, ҳар икки уловдан ҳам пиёда қолганимиз учун, ҳозир яшаш жойимиз йўқ». Кечаси отларни эгарлаб, шармисорлик йўлидан Ҳурросон сари жўнади.

Айтишларича, Ироқи Хонийга етганда, нарига ўтмади. Ҳурросон мамлакатининг баъзи (мавзеъ)лари ҳокимлиги билан қаноат қилди. Туркларнинг барс йилига мувоғик санайи 753-йилда Астрободда Султон Абусаъид вафотидан кейин хуруж қилган сарбадорлардан бўлган Ҳўжа Яҳё сарбадор қўлида (ўлдирилди). (Тўғой Темур) уларни тутишга даъват қилган. Улар очиқдан-очиқ унга учрашиб, унинг хизматига келдилар (в. 159a.). Боргоҳ ичкарисига киргланларидан кейин, шилон устида унинг бошига табарзин билан туширадилар ва Тўғой Темурхонни ўлдирадилар. Унинг бутун ўрдаси, Мозандарон мамлакатини талон-тарож қилдилар.

Алқисса, Тўғой Темур Мароға ташқарисида лашкар учун чодир тикиригач шармандаси чиқиб, кечаси қочиб, Хуро-сонга жўнади. Тонг отгач, Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург амирлар билан бирга Чўбонийлар лашкаргоҳида Соқи бегим хузурига кирди. Шаҳзода Соқи бегимнинг қўлини ўпиб, узроҳлик қилди. У билан биргаликда ва ёрдамида Учон томон юрди. Лашкарга ижозат бериб (тарқатиб юбордилар). Отга мингандаридан кейин малика Соқи бегим ва Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург бошқа ёнидан юришиди. Амир Шайх Ҳасан Кучак олдинроқдан чеккани олиб, ясовуллар сингари одамларни қўриқлашга ҳаракат қилиб юрди. Учонга етиб борганидан сўнг малика Соқи бегум отдан тушди. Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Учонга икки фарсаҳ қолганда тўхтади. Амирларнинг баъзилари Табризга йўналдилар. Шу муносабат билан Амир Шайх Ҳасан Кўчак билан келишмай қолдилар. Малика Соқи бегим лашкаридан ажралиб чиқдилар ва унинг ўрдасини горат қилиб, ўзини подшоҳликдан маъзул этдилар. Амир Шайх Сулаймон деган кишидан сўради: Ҳалокухон авлодидан экан. Шуни хонлик тахтига ўтқиздилар. Бу хабарни эшитгандан кейин Амир Шайх Ҳасани Бузург Ҳалокухон наслидан бўлган Жаҳон Темур ибн ал-Афрангни хон қилиб кўтарди. Ўн биринчи хон Жаҳон Темур ибн ал-Афранг.

ЖАҲОН ТЕМУРХОН ИБН АФРАНГ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Тўғой Темурхон қайтиб келгандан кейин Амир Шайх Ҳасан Бузург шаҳзода Соқи бегимга тобеъ бўлиб қолди. Катта обрў ва эътибор қозонди. Амир Шайх Ҳасан Кучак бекарор бўлиб қолди. Фурсат топиб шаҳзода Соқи бегимни хонликдан туширди. Сулаймон деган шахсни подшоҳликка кўтарди. Амир Шайх Ҳасан Бузург Элконий жалойир ҳам унинг қасдига, амир чўбонийлар ўйинидан қилиб, Жаҳон Темурхонни (в. 1596.) хон қилиб кўтарди ва Бағдод тарафга юриш қилди. Ироки Араб вилоятларининг кўпчилигини қўлга киритди ва Жаҳон Темурхон номига хутба ўқитиб, пул зарб этди. Ўн олтинчи хон Сулаймонхон.

Сулаймонхон ибн Муҳаммад ибн Сукна ибн Башмут ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхонни баъзилар Башмут ибн Ҳалокухон авлодидан ҳисоблашмайди. Зероки, уни Амир Шайх Ҳасани Кучак чўбоний хонликка сайлаган эди. Туркийларнинг ут йилига мувофиқ санайи 736 йил охирларида Амир Шайх Ҳасани Кучак чўбоний малика Соқибегимни зўрлик билан ўз никоҳига киритган ва

жаҳонбонлик таҳтига ўтқазган эди. Сўнг Учондан Табризга кетиб қолдилар. Шайх Ҳасани Бузург жалойир Бағдодга бориб, ўша ерда яшай бошлади. Туркйларнинг барс йилига мувофиқ санайи 740-йилнинг шаввол ойида у Амир Шайх Ҳасани Кучак чўбоний ёрдамида Табриздан Учонга кўчиб келди. Булар байроби сояси остига у ерга жуда кўп халқ тўпланди. Шу аснода Амир Шайх Ҳасани бузург Элконий Жаҳон Темурхон билан бирга Озарбайжонга кетди. Сулаймонхон ва Амир Шайх Ҳасани Кучак чўбоний ўша томонга қараб юрдилар. Чиготавки, уни Никлай деб ҳам айтайдилар, ноҳияларида уруш воқеъ бўлди. Бағдод лашкари шикаст топди. Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург Элконий Доруссалом Бағдодга етгандан кейин ғоятда ноқобил ва беистеъдод бўлган Жаҳон Темур аҳволи саҳифасига маъзул рақамини чекди. Ҳалокухон наслидан Сулаймон хондан бошқа ҳеч ким қолмаган эди.

АБУШАЙХ АЛИ КОВУН ИБН СУРИ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Бу бобо Баҳодир Амир Шайх Али Ковун ва Тўғой Темурхоннинг бобосидир. Туркйларнинг товушқон йилига мувофиқ санайи 705 йилда у ўн минг хонадондан иборат халқ билан бирга Қайдухон ибн Фози ўғул ибн Ўқтой қоон ибн Чингизхондан юз ўгириб, Хоразм ва бошқа (ўлкалар) ҳадларида яшай бошладилар. Худобанда ва Харбанда номи билан машҳур бўлган Султон Муҳаммад Ўлжойтухон хузурига унга эл бўлиш ниятида (в. 160а.) келди ва ўлдирилди. Унинг авлоди Журжон атрофларида яшаб қолди. Энди Тўғой Темурхон нашъу намо топди. Амир Шайх Ҳасан нўён Элконий жалойирдан қўрқсан Ироқ ва Ҳурносон амирлари Тўғой Темурхонни сultonлик эътиборига муносиб кўрдилар ва Ироқقا йўналдилар. Лекин ўз ишлари ривожини ҳаргиз кўрмадиларки, қисқача юқорида зикр этилди. Аммо туркларнинг товушқон йилига мувофиқ санайи 741 йилда Амир Шайх Али Ковун ибн Сурий ибн Бобо Баҳодир ўз иниси Тўғой Темурхон хукми билан Ироқ ва Озарбайжонни босиб олиш учун юриш бошлади. Бу томондан Малик Ашраф ибн Темуртош ибн Амир Чўбон сулдуз ўз акаси Амир Шайх Ҳасан Кўчак чўбоний ишораси билан унга қарши жангга киришди. Амир Шайх Али Қовун енгилди; қайтиб келгандан кейин ўз акаси Тўғой Темурхон хизматида қабила ва сарбадорлар билан жангга кетиб ҳалок бўлди. Туркларнинг барс йилига мувофик санайи 753-йилда Тўғой Темурхон ҳам Ҳожа Яҳё сарбадор қўлида қатл этилди. Бу ҳақда юқорида ишора қилинди.

Алқисса, Амир Шайх Ҳасан Кучак Чўпоний Амир Шайх Али Қовун енгилгандан кейин Рум (ҳокими)га ёрдам бериш учун Диёрбакр томон лашкар тортди. Қатл, жанг жадал, шаҳарларни хароб қилишу меҳмондорчиликдан қўли бўшамади, вақтида сиҳҳат ва саломат қайтиб келди. Туркларнинг товушқон йилига мувофиқ санайи 744-йилда Сулаймонхон Яъқуб шоҳни амирларнинг бир тоифаси билан Румга жўнатди. Улар енгилиб, қайтиб келдилар. Амир Шайх Ҳасан Кучак Чўпоний Яъқуб шоҳни румликлар билан бўлган жангда хатоликларга йўл қўйгани сабабли қўлга олиб, маҳбус этди. Араб Малик номи билан машҳур бўлган Амир Шайх Ҳасан Кучак Яъқуб шоҳни мазкур сабаб билан қамоққа олиб, ўзи қўрқиб қолди; икки-уч аёл билан тил бириктириб, мазкур сана, ражаб ойининг 27-куни, сешанба кечаси Шайх Ҳасан Кучакнинг моякларини эзиз, йўқликнинг буюк шаҳристонига жўнатдилар. (в. 160б.) Чунончи, Хожа Сулаймон Соважий бу борада шундай деган. Қитъа (мазмуни):

Пайғамбар ҳижратидан 744 йил ўтганди. Ражаб ойи охиrlарида Ҳасан фожиаси юз берди. Бир хотин, қандайин сержуръят, идрокли, кучли қўли билан Шайх Ҳасан тумругини маҳкам тутдию қўйиб юбормади то ўлдиргунча, қандай хўжаста хотин, ҳоядору эркак ўлдирувчи.

Ул нобакор фоҳиша ўз яқинлари ва шериклари билан кейинги куни яширинча салтанат қасридан қочди. Кундузи бу ажиб фожеа маҳфий қолди. Учинчи куни амир ва аъёнлар воқеа кайфиятидан воқиф бўлдилар. Текширишу тафтишлардан, тинимсиз қув-қувлардан кейин Араб Малик ҳамда қабиланинг қолган-кутганларини қўлга туширдилар ва ҳалок қилдилар.

МАЛИК АШРАФ ИБН ТЕМУРТОШ ЗИКРИ

Айтишларича, Амир Шайх Ҳасан акаси қатл этилаётганда Малик Ашраф ибн Темуртош амакиси Амир Ёғибости ибн Амир Чўбон сулдуз билан Шероз худудида эди. Бу хабарни эшитиб улар Табризга келдилар. Шу аснода Рум (диёрининг) Корахисор (қалъаси)да маҳбус бўлган Сујорғон хуруж қилиб, қалъа кутволини ўлдириди. Сўнг Малик Ашраф ва Амир Ёғибостига келиб қўшилди. Сулаймонхон амирлар жамоасини кўриб, мушоҳада қилиб, Диёрбакр тарафга кетди. Бир неча кун улар ўртасида иттифоқлик алоқалари, охири эса келишмовчилик пайдо бўлди. Амир Ёғибости ва Амир Сујорғон бир кечаси Табриздан чиқиб,

дарё томонга қараб юрдилар. Малик Ашраф ҳам уларнинг изидан ҳаракатга келди ва Саҳройи Аъёбодда томонлар учрашишди. Амир Суурғон ва Ёғибости енгилдилар. Шунда Малик Ашраф Бобул мавзеида нузул этди. Навшервон деган кишини хонлик тахтига ўтқазди.

НАВШЕРВОН ХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Малик Ашраф Темуртош Навшервонни хонлик тахти ва салтанат саририга ўтқазгандан кейин ҳукм чиқардики, ҳамма уни Навшервони Одил деб атагай. Шундан сўнг Ганжага кетиб, муҳолифларини дафъ қилмоқ учун тарааддуд қилди. Қози Мухиддин (в. 161а.) ярашмоқ ниятида Ёғи бости ва Суурғондан унинг ҳузурига катта (инъом) келтирди. Малик сулҳга розилик берди. Аммо Суурғон унга ишонч билдирамди. Натижада, Амир Элхон валади Шайх Ҳасан бузург Элконий жалойир томонидан қатл этилди. Ёғи бости ўз жияни (бародарзода) ёнига келиб, у билан биргаликда Табризга кетдилар. Мақсад манзилига тўхтаганларида Малик Ашраф ўзининг марҳаматли бузругвор амакисини бир навъ қилиб ўлдириди, ҳеч ким унинг қандай ўлгани ва қатли ҳолати ва кайфиятидан ҳаргиз хабардор бўла олмади. Шунда истиқлол юзасидан ҳокимлик яловини кўтариб, зулму бедодлик оловини алангалатди. Чунончи, курдатию мажоли бўла туриб, Орон ва Озарбайжондан қочиб, ўзларига бир паноҳ топган кишилар ҳам бўлди. Туркларнинг ит йилига мувофиқ санайи 748 йил баҳор бошларида Малик Ашраф Чўбоний сулдуз Шайх Ҳасан нўёни бузург Элконий жалойир билан урушмоқ азмida Бағдодга юриш қилди. Амир Шайх Ҳасан бузург шаҳарда мудофаани мустаҳкамлаб олди. Бир неча кун қамал қилгандан кейин Маликнинг кўнглига ғулғула тушди ва Табриз тарафга чекинди. Туркларнинг сичқон йилига мувофиқ санайи 751-йил мухаррам (оий)да Исфаҳонга лашкар тортди. Шаҳар аҳлига тазиик ўтказишга ҳаракат қилди. Исфаҳонликлар эллик кун жангу жадал қилдилар. Охири, иложсиз қолиб, Навшервони Одил номига хутба ўқитиб, пул зарб қилдилар. Икки милён динор қизил олтин, шунингдек, юз минг динорлик турли қимматбаҳо буюмларни Малик Ашраф ҳузурига жўнатдилар, тики (шуларни олиб) қайтиб кетгай.

Туркларнинг кўй йилига мувофиқ санайи 758 йилда мусулмонларнинг одил подшоҳи бўлган ҳазрати Жонибекхон Ҳазрати Султонмуҳаммад Ўзбекхон ўғли Малик

Ашраф жабру зулми хабарини бир неча бор эшиганидан Дашиби Қипчоқ мамлакатидан Дарбанд йўли орқали Озарбойжонга юриш қилди. Икки томон тўқнашиб, у Ашраф устидан зафар қозонди. Уни қўлга олиб, қатл этди. Ўз ўғли Бердик Султонни Табризда (ҳоким қилиб) қолдирди. Нафси нафиси билан (қаноатланиб) қайтиб кетиш яловини кўтарди (в. 1616.). Орадан бироз муддат ўтгандан кейин шаҳзода Бердикка отасининг ўлим тўшагида ётгани хабари етди. У ноилож Озарбойжонни тарк этиб, Дашиби Қипчоқ тарафга жўнади. Ажи Жўқ номли бир шахс ул вилоятни истило қилди. Эшак Малик Ашраф сингари чолларни ёшартириш билан машғул бўлди.

Туркларнинг юнд йилига мувофиқ санайи 575-йилда Амир Шайх Ҳасан Бузург Элконий жалойир Бағдодда вафот этди. Ўғли Султон Увайс отаси ўрнига ўлтириди.

СУЛТОН ШАЙХ УВАЙС ИБН ШАЙХ ҲАСАН БУЗУРГ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Амир Шайх Ҳасан бузург Элконий жалойир вафоти воқеасидан сўнг Султон Шайх Увайс Баҳодирхон жаҳонгирлик салтанати таҳтига қадам қўйди. Туркларнинг бичи йилига мувофиқ санайи 758-йилда Султон Увайс Озарбойжонни тасхир этиш учун юриш бошлади. Ажи Жўқ то Маствои тоғигача унинг истиқболига шошилди. Енгилиб Табризга чекинди. Султон Увайс уни таъқиб этиб ўша шаҳаргача келди. Ажи Жўқ Нахичевонга қочди. Султон Рашид иморатини кутлуғ шариф қадами билан зийнатлади. Мазкур сананинг муборак рамазон ойида обрўли амирларидан 47 нафарини ўзбошимчаликлари учун ясоққа етказдилар. Шу сабабли бир тўда эътиборли кишилар ва аъёнлар Ажи Жўқ билан бирлашиб, унинг хизматига ўтдилар. У Қорабоққа келди. Султон Увайс Амир Талбинни уни дафъ этмоқ учун жўнатди. Амир Али Султонга нисбатан ўта довлатини дилида сақлаганидан ўзини беномуслик йўлига киришга мажбур этди ва Ажи Жўқдан енгилди. Шу сабабли лашкарнинг барча одамлари нобуд бўлди. Ҳаттоки, Султон Бағдод тарафга кетиб қолди. Туркларнинг докук йилига мувофиқ санайи 760 йил баҳорида Амир Мухаммад Музаффар Озарбойжонга лашкар тортди. Ажи Жўқни торморм келтирди. Бир неча кун Табризда иқомат бисотини тўшагач, Султон Увайс овозасини эшилди. Шунда ортга қайтиш байроғини (в. 162a.) кўтарди. Султон ул ерга этиб келгандан кейин Ажи Жўқни қўлга туширди ва гарданини боши юкидан енгиллатди. Туркларнинг барс йилига мувофиқ

санайи 765-йилда Бағдодда Султон Увайс томонидан ҳоким тайинланган Хожа Маржон мухолифлик ва исён бошлади. Султон доруссалом Бағдод тарафга шошилди. Хожа Маржон жангдан кейин енгилди; ожизлик эшигига кириб олиб, ихлос ва ниёзмандликни илгари сурди. Бағдод шахри дарвозаларини очиб берди. Султон Увайс унинг гуноҳлари жаридасига афв рақамини чекди. Ул дилкушо шаҳарда ишрат ва нишот навосини Зухра манзилига кўтарди. Ўн бир ой шу ерда тургандан кейин Диёрбакр йўлидан Мавсулга жўнади ва ул шаҳарни фатҳ этди. Зафар байроғини Мордин сари кўтарди. У ердан Мушсаҳроси ва Қора калисо йўлидан Табризга қараб кетди. Қиши фаслини шу диёрда ўтказиб, тирамоҳда яна Бағдодга келди. Баҳорнинг бошларида иккинчи бор Табризга қараб юрди. Туркларнинг докуқ йилига мувофиқ санайи 772 йилда Султон Увайс Тўғой Темурхон қатлидан кейин Мозандарон вилоятини истило қилган Амир Вали билан жанг қилмоқ учун лашкар тортди. Рай (шаҳри) худудида ҳар икки томон учрашишди. Амир Вали лашкари шикаст топди. Султон Симоннгача душман ортидан кувиб, қайтди ва туркларнинг ўт йилига мувофиқ санайи 776-йил рабиюл-аввал ойи охирларида Султон Увайснинг зоти шарифида оғир касаллик ориз бўлди. Амирлар, аркони давлат ва Қози Шайхали Камхонилар ул адолат ойинли ҳукмдор ёстиги тепасига йигилишиб, ундан васият талаб қилдилар. У жавоб бериб, дедики: вилоят Ҳусайнга тааллуқ топишини аҳд қилдим. Бағдод ҳокимлиги Шайх Ҳасанга берилади. Ул тоифа дедиларки, Шайх катта акангиздир. Шу маънода уни ҳам достон қилиб бўлмайди. Султон жавоб берди: Сиз билурсиз. Амирлар бу сўзни ижозат ўрнида қабул қилиб, Шайх Ҳасанни (в. 1626.) банди этдилар. Шундан кейин Султон Увайс жалойирнинг сўз айтишга мажоли қолмади. Туркларнинг уд йилига мувофиқ санайи 776 йил жумодилаввал ойининг 2-куни кечаси кечирувчи малик раҳматига восил бўлди. Ўша кеча Шайх Ҳасанни Димишқ аморатида тупроқка топширдилар. Султон Увайс (жасади)ни Ширвонга элтиб, дафн этдилар. Уларга худонинг раҳмати бўлсин.

СУЛТОН ҲУСАЙН ИБН СУЛТОН УВАЙС САЛТАНАТИНИНГ ЗИКРИ

Султон Ҳусайн ибн Султон Увайс жалойир туркларнинг уд йилига мувофиқ санайи 776 йил жумодил-аввал ойининг 12-куни амирлар жамоаси қўллаб-қувватлаши туфайли салтанат таҳтини ойдек сиймоси талъати ёғдуси билан ороста этди. Шоду хуррамлик садолари, олқишу ҳамду

санолар нидоси янгради ўнгу сўлдан. Туркларнинг луй йилига мувофиқ санайи 779 йил, баҳор бошларида Султон Ҳусайн Қорамуҳаммад Туркмон таҳти тасарруфида бўлган Уҳси қалъаси сари лашкар тортди. Бу тадбир сулҳ билан якун топди. Қорамуҳаммад Султон ўз юртига қайтиб кетгандан кейин жанг тарафдудини кўриб, иноят ва илтифотга мусассар бўлди. Туркларнинг илон йилига мувофиқ санайи 780 йилда Султон Ҳусайн амирларидан Исройл, Абдулқодир, Раҳмоншоҳ сингарилар Одил оға забти ва истилоси воситачиси бўлдилар. Унга итоат этиб, Бағдод сари юриш қилдилар. Одил оға хукмга кўра, Султониядан мухолифларни дафъ қилмоқ учун чиқди. Гургон дарёси ноҳияларида уларга етиб олиб, осийларнинг аксарини ясога етказди. Сўнг қайтиш жиловини бурди. Шу йили Бағдодда Султон Ҳусайн тарафидан ҳоким қилиб қўйилган Амир Исмоил ибн Амир Зикриёни бир тўда амирлар қатл қилдилар ва ҳокимлик таҳтига Шайх Али ибн Шайх Ҳасан ибн Султон Увайс жалойирни ўтқаздилар. Бу хабар Султон Ҳусайнга етгандан кейин, истимолатнома жўнатди ва у мамлакатни унга таслим этди. Шаҳзода Шайх Али мулозаматида (в. 163a.) мамлакат забти, сипоҳ ясомиши ва раийят билан шуғулланадиган одам бўлмагани туфайли отасининг навкарларидан ўша кезларда Шоҳ Шужоъ тарафидан Шуштар ҳокимлигини амалга ошириб турган Пир Али Бодукни талаб қилди. Пир Али Бодук Бағдодга келди. Мулку мол ишлари истиқлоли бобида ҳалол иш тутиб, Ироқи Арабнинг аксар вилоятларини ўз таҳти тасарруфига киритди. Султон Ҳусайн Жалойир ва Одил оғо Пир Али Бодук истилосидан хабар топиб, ўз сипоҳлари билан доруссалом Бағдод тарафга шошилдилар. Шаҳзода Шайх Али жалойир ва Пир Али Бодук улар билан жанг қилишга ожиз бўлганликлари сабабли шаҳарни ташлаб, Шустар тарафга жўнадилар. Султон Ҳусайн жалойир Бағдодга келиб, айшу ишрат навосини Аюқ авжига етказди. Одил оға душманлар ортидан келиб, Шустар қалъасини камал қилгандан кейин шаҳзода Шайх Али жалойир билан сулҳ тузди: жумладан, Шустар билан қаноатланиб, доруссалом Бағдодга бошқа таарruz қилмайдиган бўлди. Шунда Одил оға Бағдодга қайтиб келиб, бу ердан аксар лашкари билан Султонияга жўнади.

Зимистон ўрталарида шаҳзода Шайх Али ва Пир Али Бодук Бағдоднинг баъзи кишиларининг кутқуси билан ўша шаҳар томон юриш бошладилар. Султон Ҳусайн жалойир Маҳмуд, Ўқий ва Умар Қиҷбочки уларга қарши жўнатди. У ботир амирлар саваш чоғида Пир Али Бодук қўлита асир тушдилар. Лашкарларидан кўпчилик ҳалқ ўлдирилди. Султон Ҳусайн жалойир бу хабарни эшитиб, азимат

жиловини Табриз томон бурди. Йўлда кўп маشاққатлар чекиб, минг хийлалар билан ўша шаҳарга етиб келди. Туркларнинг докуқ йилига мувофиқ санайи 784-йил бошларида Султон Ҳусайн жалойир кўпчилик лашкарини Рай қалъаларининг фатҳи билан машғул бўлган Одил оғога мадад учун жўнатганди. Ёнида гўё ҳеч ким қолмади (в. 1636.).

Султон Ҳусайннинг укаси ва ўша замонда бутун жаҳонда қонхўрликда унга тенг келадигани бўлмаган Султон Аҳмад ибн Султон Увайс жалойир акаси билан мухолифлик қилиш хаёлида Табриздан чиқиб, Ардабилга етиб келди. Султон Ҳусайн жалойир унга одам юбориб, қайтиб кетишини қанчалик илтимос қилмасин, ўрнига тушмади. Балки Султон Аҳмад жалойир лашкар тўплаб, туркларнинг докуқ йилига мувофиқ санайи 784 йил музaffer сафар ойининг 11-куни ногаҳоний ballo монанд Табризга бостириб кириб келди. Султон Ҳусайн жалойир ҳайрату саросимага тушиб, бир бурчакда яшириниб олди, лекин ўша кечасиёқ укасининг кўлига тушди ва қатл этилди.

Айтишларича, Султон Ҳусайн жалойир соҳибжамол, ишратдўст йигит бўлган. Кўпинча бирор айшгоҳда завқ билан салтанат мартабасига номуносиб қиликлари билан, балки бўшлигидан ружуъ бўлмади. Оллоҳи таоло билувчи-роқидир.

СУЛТОН АҲМАД ИБН СУЛТОН УВАЙС САЛНАТАТИ ЗИКРИ

Султон Аҳмад ибн Султон Увайс жалойир ўз биродари Султон Ҳусайн жалойирни қатл этгандан кейин салтанат ва ҳокимлик таҳтига ўлтириди. Унинг иккинчи укаси Султон Боязид қочиб, Одил оғога келиб қўшилди. Одил оғо уни подшоҳликка кўтарди. Султон Маҳмуд жалойир ҳануз бирор жойга қарор топмагани сабабидан қочиш водийисига юз кўйди. Мазид тарафга қараб кетди. Шунда Одил оғо Табризга шошилди. У ердан азимат жиловини Султон Аҳмад жалойирни нигомиш этиш учун бурди. Йўл асносида амирларнинг баъзилари Одил оғога садоқатда хилофлик бошладилар. Шу муносабат билан улар Султонияга қайтиб келдилар. Султон Аҳмад жалойир иккинчи навбат Табризга қараб юрди. Аксига олиб, хабар етдики, Шаҳзода Шайх Али жалойир ибн Шайх Ҳасан ибн Султон Увайс ва Пир Али Boduk (в. 164a.) савашиш азмида Табризга қараб юрдилар. Султон Аҳмад жалойир мухолифлар истиқболига чиқди. Ҳафтруд атрофида ҳар икки лашкар тўқнашди. Султон Аҳмад жалойирнинг чинфорида бўлган Умар қипчоқий

сафни вайрон қилди. Шаҳзода Шайх Али жалойир билан бирлашмади. Шу сабабдан Султон Аҳмад жалойир маъракадан юз ўгириб, Хой йўли билан Нахичевонга йўналди ва Қорамуҳаммад Туркман билан бирлашди. Қорамуҳаммад туркман Султон Аҳмад жалойир хизматига бел боғлаб, 5000 нафар киши билан шаҳзода Шайх Али жалойир ва Пир Али Бодук тарафга қараб йўлга чиқдилар. Бу учинчи навбат Султон Аҳмад жалойир байроғига фатҳу нусрат (насими) уфуриб, шаҳзода Шайх Али жалойир билан Пир Али Бодук қатл этилдилар. Туркманлар ҳисобсиз моллар билан ўз юртларига қайтдилар. Султон Аҳмад жалойир Табризга кетди.

Шундан кейин Султон Аҳмад жалойир билан Одил оғо ораларида сон-саноқсиз воқеалар бўлиб ўтди. Низо алангаси ҳануз тобида эди. Соҳибқирони акбар Амир Темур гургони сафдар Ироқ ва Озарбайжонга юрганида уларнинг ишлари шаклга кирди. Ҳалокуҳон сулоласи Сулаймонхон ибн Муҳаммад ибн Сукна ибн Башмут ибн Ҳалокуҳонда тамом бўлади.

Амир Шайх Ҳасан бузург гургон ибн Оқбуқо ибн Санѓтутур ибн Элкон жалойир аҳволининг зикри шу сабабдан келтирилдики, Амир Шайх Ҳасан нўёни бузург ибн Амир Ҳусайн гургон ҳам она тарафидан Ҳалокуҳонга бориб етади. Зероки, Амир Шайхнинг онаси Ўлжойту Султон ибн Аргунхон ибн Абакаҳон ибн Ҳалокуҳоннинг синглиси дидир. Амир Ҳусайнни гургон деб аташларининг боиси ҳам шу сабабдан дирки, мўғул тилида күёвни гургон дейишади. Шу жиҳатдан улар аҳволидан баён қилинди.

Энди сеҳрпардозлик баёни қалам қуши (в. 1646.) Эрон шаҳарларидан Турон сарҳадлари сари парвоз этмоғи, шаҳзода Чигатойхон ҳамда унинг авлоди ва аҳфоди салтанат зикрини баён қилмоғи вақти етди. Ба авни оллоҳул-маликул-мустанъин.

**ЧИГАТОЙХОН ИБН СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ
ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ПОДШОҲЛИГИ
САЛТАНАТИ ЗИКРИНИНГ ВА АВЛОДУ АҲФОДИ,
АҚРАБОЛАРИНИНГ ТУРОНЗАМИН
МАМЛАКАТЛАРИДА ПОДШОҲЛИК ВА
ШАҲРИЁРЛИК ҚИЛИШ БАЁНИ**

Таворих ровийлари хабар берадиларки, Чингизий нажод хонлари шаҳзода Чигатой улусидан хонлик тахти ва жаҳонбонлик саририга ўлтирганлар. Уларнинг адади ушбу

нусха иқтибос топаётган даврда 28 нафарга етган эди. Бекаму беш. Биринчи хон Чигатойхон ибн Чингизхон.

Мамлакат олувчилар хабарларининг ривоят қилувчилари, соҳибқирон асарларининг ноқиллари шундай тараннум этадилар, Назм (мазмуни):

Туронлик шаҳриёрларнинг боши, мағрурлар шоҳи Чигатойхон, Чингизхоннинг иккинчи ўғли эди. Отасининг ундан кўзи нурга тўлуғ эди. Фалак мартабали, офтоб иқтидорли, жаҳондор, дарёдил, баҳтиёр. Гоҳи мулоимлиги хоҳлаганингдан ортиқ, гоҳида шер билан олишиб енгарди.

Айтадиларки, Чигатойхон соҳибшавкат ва олийхиммат. Кайвон даражали, Баҳром савлатли подшоҳ бўлган. Серҳайбат ва серсиёсатлилик билан орастга, салтанат ишларининг нозик томонларидан хабардорликда пийроста эди.

Ясоқ ва турода бошқа ака-укаларидан юқори турарди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам мамлакатларни тақсимлаш пайтида Туронзамин мамлакати ҳокимлигини Қошғар сарҳадларидан уйғурлар ер чегарасигача, Жайхун дарёси адогигача ястанган ерлар, Эрон ва Турон оралиғидаги Балх, Бадахшон, Қобул, Фазнин, Синд дарёсигача бўлган ерларнинг кўп қисмини шу севимли фарзандига берди. Уни мамлакат, сипоҳийлар билан сийлаб, уларни (бошқаришни) амакилари ургидан бўлган Қорачор нўён ибн Сўғу Чечан ибн Эрумчи барлос ибн Қочувли баҳодир ибн Тумунахонга (в. 165а.) топширди. Назм (мазмуни):

Қорачору Чингиз амакваччалардир. Мамлакат олишда кўлдош эрурлар. Ва кўплаб топшириқлар берди. Зоро, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам кўнгли таскин топиб, ҳар бир топшириқ ва иш изҳоридан кейин шу қудратли саодатли нўён мадади ва қўллашига сазовор бўлган эди.

Чигатой Қорачор нўёнга қанчалик юмуш буюрмасин, щунчалик Чигатой олдидағи Қорачор нўённинг қадрнамолиги ҳам бор эди. Шу жиҳатдан Чигатойхон отаси васиятига кўра, унинг рухсатисиз, маслаҳатисиз бирор тадбирга киришмас эди. Унинг муроди юлдузи номдор ҳукмдор иҳтиёри уфқидан бошқа жойда кўринмас эди. Чигатойхон Соҳибқирон Чингиз фармонига мувофиқ сулҳ иши жангу жадал — ҳар бир иш бўйича Қорачор нўёндан ёрдам оларди.

Шу равшан руҳли ишбилармон нўён тартибу афзаллиги саодатидан Чигатойхон фарзоналик ва фаросат камоли, мардоналик ва олийжанобликка бой бўлишда замон ягонасига, ўша диёр сultonларининг пешвосига айланди.

Чигатойхон салтанатининг пойтахти Бешбалиғ эди. Мўғул тилида балиғ деб шаҳарни айтадилар. Назм (мазмуни):

Замин яратувчи (лари) дан нойимонгача Чингизи сохиб-қирон унга бағишилади. Пойтахти, лекин, Бешбалиғ эди, ўша жойда хазинаси ва сипоҳи бор эди.

Ярғу ва ясоқ маросимларини тутишда ғайрат кўрсатарди. Унинг барча тартиб қоидаларига риоя қилишда муболаға қилмоқни вожиб деб биларди. Бирор сўзини ҳам ўтказиб юбормасди. То нортуюни қандай асрарашгача ҳукм қилган¹эди. Масалан, баҳор, ёз фаслида ҳеч ким сувда чўмилмаслиги ва анҳорда кўл ювмаслиги. Олтин ва нуқра идишда анҳордан сув олмагайлар. Кийимни ювиб, яна саҳрога ташламагайлар. Булар (раъият) ғазабига сабаб бўларди. Зеро, бу қиликлар кўп чақмоқ ва гулдуракларга олиб келарди. Улар мавзеъ ва манзилларида (в. 1656.) баҳор бошларидан ёз охирларигача кўпинча ёмғир ёғарди. Чақмоқ ва момагулдурак кучи шу даражага етардикি, унинг овози шиддатидан:

Яжаъалуна асобиъахум фи аханихи мин ас-саваъики ҳазарул-мавт. («Ўлим олдидан бармоқларини қулоқларига олиб борадилар.») Чакмоқнинг кетма-кет чақилиши шу даражада эдики, «Яксул-барқу абсараҳум кулама аъзоъахум машув фиҳи («Чақмоқ уларнинг кўзларини кўр қилиб кўяй дерди. Ҳар гал чақмоқ чақиб ёришганда улар юрар эдилар»). Сиёsat ва маҳобат қоидаларининг жорий этилишида шу даражада муболаға қилиндики, унинг диёри ноҳияларидан ва саноқсиз лашкари яқинидан ҳеч бир йўловчига йўриқ берадиган қоровулнинг эҳтиёжи бўлмай қолди.

Амир Қораҷор нўённинг Ўктой қоон билан бирга олиб борган ҳусни тадбиrlари натижаларидан доимо асосли ва мулоҳазали йўриқ амалда бўлди. Оға-иничилик ва адолат муносабатини ягоналик, иттифоқлик мартабасига етказди. Оға-инилар кўпроқ бирга бўлар эдилар. Турмуш ва хаёт бисоти, комронлик нишотини биргаликда кечирап эдилар. Бахтиёрлик созидан хуш қулогига бир наво эштиларди.

Улар иттифоқлиги баракотидан давлат иши, мамлакат юмушлари интизом ва тартиб топди. Хонлик расм-руsumлари, давлат юритиш қоидалари барқарор ва мустаҳкам бўла борди. Назм (мазмуни):

Ҳоқону хоннинг ўзаро иноклигидан, ўртадан нифоқ кўтарилиди. Бу ҳаракат истиқболидан ҳоқонлик расму русуми ва хонлик тартиблари қабул этилди.

Айтадиларки, Чигатойхон айшу ишрат ва овни жуда севган. Кўпинча вақтини ўша ишларга сарф этган. Амир Қораҷор нўён давлат бошқариш, шахриёрлик асоси — салтанат ишлари тадбири ва мамлакат ташвишлари билан машғул бўлган. Раъият ва лашкар эҳтиёжларини қойил қилиб таъминлаган.

Ўша замонда рўй берган ғаройиб воқеалар ва ажойиб ишлардан Маҳмуд Торобий хуружи эдики, у туркларнинг товушқон йилига мувофиқ санайи 630 йилда фохира шаҳар Бухородан уч фарсаҳ (масофа) да жойлашган Тороб кишилогида (в. 166а.) рўй берди. Назм (мазмуни):

Соҳта шер кўк сўфи кийиб юрарди, иккисизламалигу айёрикнинг асосларини ирғитди.

Фириб билан тутун тарқатди олчоқ, уларнинг саломи салавоту рўздан иборат.

Макру хийла билан зўхду ибодат тариқини тутди. Жинсийлар менинг атрофимга йиғилсин ва менинг амру-фармонимдан чикмасин, деб даъво қилди. Бу сўзлар омма оғзига тушди-ю, тузалмас қўянчиқ ва бошқа касаллари бўлтганлар унинг хузурига кела бошладилар. Тасодиф бўлиб бир-икки (касал)га тангри таоло шифо ҳам берди. Бошқа кўп сабаблар бўлиб, унинг шуҳрати ортди. Шу туфайли жуда кўп ҳалойиқ унга интилиб атрофига кўп ҳалқ йиғилди ва унинг мулоғимига айландилар. Кундан-кун унинг жамоаси зиёда бўла борди. Бундан ўша атрофда яшайдиган доруга, амирлар, ҳокимлари хавфга тушиб қолдилар. Ов қуши билан Маҳмудбек ибн Соҳиб Ялавоч хузурига хабар йўлладилар. Ўзлари эса (Маҳмуд Торобийга) ихлос ва эътиқод кўйганлар суратига кириб, Шайх Маҳмуд Торобийни кўриш учун йўлга тушдилар ва илтимос қилдиларки, «зора шайх қадамларининг, баракоти шаҳарга ҳам етса, шаҳарнинг нотавон, ожиз ҳалқи ҳам шайх қадамлари саодатидан баҳраманд бўлса». Шу баҳона билан уни Торобдан олиб чиқдилар ва Бухоро шаҳри сари йўналдилар. Йўлларидағи Сарипулга (кўприкка) етганларидан кейин уни бирёқлик қилмоқ ниятида эдилар ва шу билан ундан хотиржам бўлмоқчи эдилар. Торобий фаросати билан бу шум ниятларини пайқади ва ўша қулоқ бошига яқинлашишлари билан у доруғага деди: «Ботил ниятингни думонингдан чиқариб ташла, акс ҳолда орамиздаги бир одам сенинг кўзларингни ўйиб олиш пайдадирлар. Доруга ва амирлар хотирларидағи қасд қилишни бирорга айтмаган эдилар. Шу туфайли бу сўзларни эшитиб, кўрқиб кетдилар ва ниятларини амалга оширолмадилар. Шайх Маҳмуд Торобий шаҳарга соғ-саломат етди ва ҳовлисига кирди. Ҳалойиқ шу даражада унинг манзилига ёпирилиб кела бошладики, бирор ҳузурига кирган киши дарвозадан чиқиши мушкул бўлиб қолди. Издиҳом ҳаддидан ошавергандан кейин, одамлар ул табаррук зотни кўрмай қайтиб кетмадилар. Шайх ўз мухлислари кўнглига тасалли бермоқ учун ҳар замонда (в. 166б.) томга чиқиб, оғзига сув олиб, уларга қаратат пуркарди. Кимга

ундан бирор қатра келиб тегса, хурсанд ва хушдил бўлиб қайтиб кетарди. Доруга ва амирлар фурсат топиб, уни бирёклик килиб, ўртадан йўқотмоққа қанчалик уринмасинлар, авомнинг кўплиги ва издиҳом билан атроф теваракдан одамларнинг оқиб келиб тўпланиши, шу маҳаллада уни ўраб олганликларидан ҳеч бир ниятларига мусассар бўла олмадилар. Шайх Торобий жонига амирларнинг қасд қилмоқчи бўлганликларидан хабар топиб, яширинча бир ўзи бошқа эшиқдан чиқиб, у ерда турган отга мина солиб, жиловини бўш қўйиб чоптириб кетди. Келиб, бир баланд тепалик устига чиқиб, кутиб турди. Халқ шайхнинг шаҳарда йўқлигидан хабар топди. Авом халқ шовқин кўтариб, шайх парвоз қилиб уйдан чиқиб кетган, дедилар. Халқнинг кутишга тоқатлари бўлмай, шаҳарнинг бутун аҳолиси ташқарига отилиб чиқиб, унинг атроғига жам бўлдилар. Шомфа яқин у йифилган жамоатчиликка деди: «Эй ҳақ толиблари, қачонгача кутамиз ва интизорлик тортамиз. Рўйи заминни (тангридан) қўрқмайдиганлардан пок қилмоқ лозим. Кимнинг қандай куролга курби етса, қиличми, ўқ-ёими, калтакми кўлга олсин. Қўлидан келганча (тангридан) қўрқмайдиганлардан бирортасини ҳам қўймаслик лозим. Шундан сўнг халқ куролланиб ва мукаммал бўлиб, шайхни шаҳарга олиб келдилар. Доруға ва амирлар қочиб кетдилар. Кейинги жума куни Шайх Маҳмуд Торобий номига хутба ўқитдилар. Имомлар ва Бухоро акобирларининг барчаси шунда ҳозир қилинди. Уларнинг баъзиларини ўлдириди, баъзиларини эса сазойи қилди. Ринд ва авбошлиарнинг барчасини катта эҳтиром билан қабул қилди, уларга деди: «Сизлар учун гойибдан қуроляроғ топишга мусассар бўлдим!» Ўша кунларда Шероз томондан бир карвон келди ва тўрт харвор шамшир олиб келишди. Бу ҳам одамлар сонининг кўпайиши ва эътиқодига сабаб бўлди. (Маҳмуд Торобий) уларга амирларнинг чодирларидан ва хиргоҳларидан ва асбоб-ускуналаридан келтиришни буюрди. Бутун салатанатни дабдабаю ҳашам билан унинг олдига келтирдилар. Бутун ҳашамат билан уни ўтқаздилар. Йиғилганлардан тўла лашкар тартиб берилди. Бебош одамлар ва авом (в. 167a.) халқ бойларнинг ҳовлиларига кириб олдилар. Хоҳлаганларга у ерлардан нарса олиб, Шайх Маҳмуд Торобий ҳузурига кўтариб келдилар. У бўлса (келтирилган молларни) лашкарга бўлишиб берди.

Доруға ва амирлар борган жойларидан мўғул фирмаларидан катта қўшин тўплаб, шаҳарга қараб юрдилар. Шайх Маҳмуд Торобий ҳам ўз тобеълари ва одамларини жангга бошлади, шаҳар ташқарисига олиб чиқди. Ҳар икки лашкар икки томонда саф тортиб саваш бозори қизигандা, Шайх

Маҳмуд Торобийнинг бошдан-оёқ такаббурлик ва алдовдан иборат бўлган кароматлари овозасидан жиҳдий жанг қилмадилар. Аммо ногоҳ қазо камондори шастидан жон олувчи ўқ-қадар новаки Шайх Маҳмуд Торобий қатли учун етиб келиб тегди. У йиқилиб, жон берди. Унинг ўлимидан ҳеч ким воқиф бўлмади. Зеро, ўша ҳангомда қаттиқ шамол қўзғолиб, улкан тўзон пайдо бўлди. Чунончи, одамлар бирбировини ҳеч бир кўрмай қолдилар. Мўгул лашкари буни Шайхнинг кароматига йўйиб, жанг қилишдан юз ўгирилди; Торобий одамлари уларниң пайидан тушдилар. Тангри халқидан қарийб ўн минг нафар киши ўлдирилди. Шайх одамлари қатл этиш ва талон-тарождан қўл тортганларида, ўз Шайхларидан номунишон топмадилар. «Шайхимиз ғойиб бўлиби. Биз одамларнинг кўзидан ғойиб бўлмоқни истабдилар. Шайх қайтиб қелгунларича у кишининг иниларини Шайх ўрнига қойим-мақом қилурмиз, деб Муҳаммад Али деган (укалари) ни Шайхнинг қойим-мақоми қилдилар. Барча авом ва бебош одамлар ул кишига тобеълик камарини жонлари белига боғладилар ва (дуога) қўл кўтардилар. Сўнг кўнгилларига нима келса қила бошладилар, не айтгилари келса, айтдилар. Бунинг хабарини Бухоро амирлари Хўжандда турган Маҳмудбек ибн Соҳиби Ялавоч Бухорийга жўнатган эдилар. Хабар Хўжандга етди. Маҳмудбек ибн Соҳиби Ялавоч Бухорий бўлган гапларни Қорачор нўёнга етказди. Унинг фармонига биноан Элдуз нўён ва Чаган қўрчи ҳисобсиз лашкар билан бу фитнани даф қилмоққа азм этдилар ва йўлга тушдилар. Ул гумроҳлар (яъни Шайх Маҳмуд қўзғолончилари) ҳокимиятни қўлга олганларидан бир ҳафта ўтгандан ва фасод қўлларини ишга солганларидан кейин мўғул лашкари (в. 1676.) Бухоро шаҳарига яқинлашди. Шайх Торобийнинг укалари барча тобелари ва яқинларини яна илгаригидек шаҳардан ташкарига олиб чиқдилар, жангга шайланиб турдилар. Жасорат билан жангга ташландилар. Ҳар икки томондан озми-қўпми йигирма бир минг киши катл этилди. Торобийнинг укалари ҳам нобуд бўлдилар. Битта-яримта тирик қолганлари пана жойларга қочиб беркиндилар. Ўша қиёмат-қойим уруш пайсал топди. Лекин мўғул лашкари Бухоро халқини ғорат қилишга тамаътишини қайраб олган эди. Бухоро аҳлига янгидан қўл чўзмоқчи бўлдилар. Тангри лутфи (Бухоро аҳли) додига етиб, бир тўда Бухоро бузурглари хизматга бел боғлаб, турли нозу неъмат ва (олтинлари) нисор этиш учун чиқиб келдилар ва (мўғул) сипоҳининг калонтарлари бўлмиш Элдуз нўён ва Чаган қўрчи ёнига келиб, улардан сўрадиларки, «Бу даражадаги қатлу ғоратни тўхтатинглар. Бўлган воқеаларнинг аҳволини Амир Қорачор нўёнга

етказурмиз. Қандай фармон бериладиган бўлса, лашкарлар шунга амал қилишсин!» Барча амирлар бу гапга рози бўлдилар. Вокеа мазмунини бир ялавоч орқали жўнатдилар. Амирлар ва лашкар аҳли албатта жавоб турага мувофиқ бўлишига умид боғлаб, хизматларига кетдилар ва (Бухорони) хароб қилишдан қўлларини тийдилар.

Арзнома мазкур марҳаматли нўёнга етгандан кейин Бухоро аҳолисининг жарима саҳифасига афв ракамини чекди ва Чифатойхоннинг ёрлигини жўнатди. Унда лашкар аҳлиниң қайтиб кетиши, Бухоро шаҳри аҳолисининг қатл, талон-тарож қилинишига асло ва қатъяян киришмасликлари лозим. Тош, сув ва яғмодан қўлларини тийишлари лозим, дейилганди.

Ул номдор нўённинг кифоятли саодати ва ҳимоятидан Бухоро ҳамда унинг ноҳиялари аҳолиси, зиёлилари, авому йўқсуллари ҳам Торобийлар фасодидан, ҳам мўгул лашкари-нинг қатлу торожидан халос бўлдилар. Назм (мазмуни):

Қандай яхши, мамлакатнинг ҳар жиҳатдан панохи,
силоҳнинг қаноати, шоҳнинг хайриҳоҳлиги, Қорачор нўён
 билан Сўғу Чечан бор эди, ота-боболари замонасининг
пахлавонлари бўлишган.

Шаҳзода Чифатойхон салтанатининг айёми тамом бўлганда ва олийشاън ҳоқон ҳаёти муддати замон тўшагини охирига тортиб келтирганда, мизожи сиҳҳат ва истиқомат ҳолидан (в. 168а.) бўлмай, жасади роҳат бистарида ўлим маразидан истироҳат кўрди. Ўз ҳаётидан умид риштасини узди. Амир Қорачор нўённи васий қилиб, фарзандларини тамоман унга топширди Умид хонасини дунёвий муродлар билан безади ва жони узилди.

Айтадиларки, туркийларнинг уд йилига мувофиқ санайи 738-йил зулқаъда ойида Ўктой қоон вафотидан етти ой олдин Чифатойхон вафот этди. Назм (мазмуни):

Ажал олдида ўлмакдан бўлак кишида чора йўқ, унинг қаршисида Талхаю ҳоқон бирдир. Жаҳон ҳаёти расми-
русуми шундайдир, тирик зод ажали етса ўлади. Киши унга
«йўқ-йўқ» дея олмагай, қачон келса ўша дам унинг учун
дамдир.

Ундан кейин олийшаън хон авлоду қариндоши, ақрабо-
ларидан озмикўпми ўттиз нафари Турон мамлакатлари
шаҳарларида салтанат ва ҳоқонлик сарирни, жаҳонбонлик
қоидалари таҳтида ўлтирганлар. Унинг ўн бир ўғли бўлган.
Аммо вафот этаётган вактида ўн нафар ўғли ҳаёт эди. Ўлган
ўғлининг номи Бойкон бўлган. Қолганлариники эса Ясу
Мунко, Манукон, Бойдор, Сорбон, Тўлқон, Бўзи, Бўлкон,
Нури, Комкор, Тўкузархон.

Иккинчи(хон) Қора Ҳалокухон ибн Бойқон ибн Чигатайхондир.

ҚОРА ҲАЛОКУХОН ИБН БОЙҚОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Баъзи (тариҳ китоблари) нусҳаларида битилганки, Чигатайхон вафотидан кейин олийшаън нўён, яъни Қорачор нўён мамлакат ва салтанат забту насафини, лашкар ва раъият жумҳур ҳалойик ишлари таъминоти кифоятини маъмурӣ қарор бўйича кўлга олди. Бундан ортигини тасаввур этиш мумкин эмас эди. Назм (мазмуни):

Некном Чигатайхондан кейин, Сўгунинг ўғли Қорачор нўён — адолат билан лашкарни парвариш қилди. Адлу инсоф билан ҳалқقا (муносабатда) бўлди. Мазлум ҳақини шундай адо қилдики, золим шаксиз унинг жазосини тортди. Уларнинг томирини Рустамдек сугуриб отди. Некномликда яловбардор бўлди, раиятни парвариш қилди, хайлу сипоҳни ҳам, унинг тарбиясидан ой ва қуёш юз кўрсатди. Яхши ниятларидан замоннинг насибаси омонлик бўлди. Фитна «ал-омон!»—дея фифон чекди. Жонон зулфидан бўлак барча нарса оромини топди. Киши гўзаллар кўзидан бўлак фитнани кўрмади (в 1686.).

Чигатайхон вафотидан бир неча йил ўтгач, Қорачор нўён айём маслаҳатига биноан Қора Ҳалокухон ибн Бойқон ибн Чигатайхон ибн Чингизхонни хонликка танлаб, салтанат тахтига унинг жулусидан зийнат баҳш этди. Назм (мазмуни):

Қора Ҳалоку тахтга чиққанда замон тили шундай дуо ўқиди: хонлик тахти сен туфайли баланд бўлди, эй, ардоқли фарзона шоҳ! Филни енгувчи шердил жаҳондор; зойир уни деди: «Гўзал дарёга айланди». Жаҳон тургунча умринг боқий бўлсин, яхши номингдан олам баҳра олсин.

Учинчи хон Есу Мунко ибн Чигатайхондир.

ЕСУ МУНКО ИБН ЧИҒТОЙХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Қора Ҳалокухон жулусидан бир неча муддат ўтгандан ва унинг салтанати овозаси ҳар тарафга ёйилгандан кейин Кепакхон ибн Ўқтой қоон ибн Чингизхон ишоратига кўра, яъни у шундай деганди. Назм (мазмуни):

Ўғил ҳам набира каби бошга кулоҳdir, тахтга ўлтириши билан бошига қўюр. Дунёning расм-русуми бу, эй ўғул, доимо отанинг ўрнини амаки босар. Ота то тирик экан ҳаётда, ўғил қачон отасининг ўрнини олган? Навбат дунё айланиб келгудек бўлса, ўшанда у тахтга зебу зийнат бера олади.

Корачор нўён Қора Ҳалокуҳон салтанати саҳифасига асл (четлатиш) рақамини чекиб, туркларнинг юнд йилига мувофиқ санайи 743-йилда Есу Мунко хон ибн Чифатойхон ибн Чингизхонни салтанат ва жаҳонбонлик таҳтига ўтқизди.

Ҳаёти муддати ўтиб бўлгач, турмуш айёми унинг давру давлатини охирига етказди. Есу Мункоҳон ибн Чифатойхон ота ва бобоси кетидан ўлим ноғорасини чалди ва руҳи бадан рукнлари чорраҳасини тарк этди.

Яна мазкур Корачор нўён Қора Ҳалокуҳонни подшоҳликка қўйди. Чунончи, энг тўғри қарор шу бўлди. Назм:

Таржимаси:

Оқ кўнгил нўйон тонгда, яна кўз ёши қилиб Қора Ҳалокуни иқболи баҳтига таҳт саройини унинг ўлтириши билан безади (в. 169а.).

ҚОРА ҲАЛОКУҲОН ИБН БОЙҶОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Есу Мунко оламдан кўз юмгандан кейин Корачор нўён иккинчи бор Қора Ҳалокуҳонни ўз жойига, хонлик таҳтига ўтқизди. Унинг давлати айёмида туркларнинг товушкон йилига мувофиқ санайи 752-да Корачор нўён ибн Сўғу Чечан ибн Эрумчи Барлос ибн Қочувли Баҳодир ибн Туманаҳон ибн Бойсунгар ибн Қойдуҳон ибн Дутминхон ибн Бўқоҳон ибн Нуриҳабарҳон ибн Олонқуво бинти Чуйманаҳон ибн Юлдузхон ибн Менгли хожаҳон ибн Темуртошҳон, Турк ибн Ёфас, алайҳиссалом, хонадонидан бўлган Мўғулхоннинг авлодидан Қаён ибн Элхон наслидан (бўлган нўён) нинг руҳи куши бадани қафасини бузиб, бу ваҳшатобод дунёдан уқбо Тубоси шоҳсори сари парвоз қилди. Назм (мазмуни):

Ул раиятпарвар ҳукмдор, дариф, мағрур Корачор нўён. Дунё зафардан шунчалик узокламошмоғи лозимки, у бошқа офтобни чиқарур. (Корачор нўён) нинг умри саксон тўққизга етганда бебақо оламдан ўтди. Ундан ўн нафар ўғил қолди. Булар ўша жумладан олти нафарири: Биринчи ўғли Эжил, Элдуз Есӯта, Валоло, Нанзаа ва Ясу Мункоҳон. Бешинчи (фарзанди) Арғуна хотун бинти Тура Элчи кўрагон Қора Ҳалокуҳоннинг никоҳида эди.

АРҒУНА ХОТУН БИНТИ ТУРЭЛЧИ КЎРАГОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

У Қора Ҳалокуҳоннинг хотини эди. Ундан Муборакшоҳ деган бир ўғил қолди. Эри вафотидан кейин ўғли ёш бўлгани учун унинг номидан салтанат ишларининг мутасаддиси бўлди. У фоятда викорли, хушхулқ хотун эди. Му-

сулмонларнинг барча ишлариға майл кўргузарди. Мусулмонлар молу жони риояти ва муҳофазасида бирор дақиқа ҳам кечикмасди. Олтинчи хон Олиғу ибн Пойдор эди (в. 1696.).

ОЛКУ ИБН ПОЙДОР ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Замон муаррихлари орасида Алқу деб шухрат топган Олғу ибн Пойдорнинг лашкаркашликда ва сипоҳ йўрттирувчи амирулумароси Амир Эжил нўён ибн Сўғу Чечан ибн Эрумчи барлос ибн Қочуий баҳодир ибн Туминахон эди. Олиғу хушсуват, хушхулқ, олийсийрат подшоҳ эди. Тальяти чироий ой ва қуёш гайирлигини келтирас, салтанатининг ўзгуҳи Фаридуну Жамшид урф-одатларига бир жавобдек эди. Назм (мазмуни):

Жаҳоннинг бахти, фаррұх юзли ҳукмдор, баланд таҳтли,
зафар байроқли. Тожу таҳт зебини бошига қўйган, қўлию
дили денгиз ва кондек сахий.

Фаолиятининг бошланишида Олғу хон билан Ариқ Буқохон ибн Тулихон ибн Чингизхон ўрталарида тўла мувофиқлик ва садоқат мавжуд эди. Шу муддатда Қоракурум таҳтининг хонлиги Ариқ Буқога мукаррар бўлган эди. Назм (мазмуни):

Номдор Олқу буйрук берганда, Чигатойнинг пойдорлари-
дан эди. Саноқсиз лашкар билан еларди, турклар юртини
мардлик билан кўриқларди.

Олқу ибн Пойдор ибн Чигатойхон Чигатой улусига етганда ҳар тарафдан унга лашкарлар кела бошлади. Қисқа муддатда атрофига жуда кўп қўшин жам бўлди. Фаровон шавкат ва улкан мартаба ҳосил қилди. Катта ўрдага Эрон заминдан юборилиб турган хазиналарни тасарруф қилган эдилар. Шу туфайли у билан Ариқ Буқохон ибн Тулихон ибн Чингизхон ўртасида муҳолифлик пайдо бўлди; уруш келиб чиқди. Ариқ Буқохон Олғуҳон устига биринчи бўлиб қўшин тортди. Жанг воқеъ бўлди. Олғу томон шикаст топди. Ариқ Буқохон қайтиб кетиши билан Олғу хон сипоҳ тартиб беришга тушди. Амир Эжил нўён ибн Амир Қорачор нўён барлос кўп сонли лашкарларни тўплаб, келиб Олқу ибн Пойдор билан бирлашди. Чигатой улуси батамом унга қўшилгач (в. 170a.) Ариқ Буқохон устига юрди. Ариқ Буқохон ҳам барча сипоҳини олиб Олғу хон билан жанг қилишга отланди. Ҳар икки томон лашкари тўқнашиб, бирбирига қарши саф тортганда Олғу хон бу сафар ўз иззати нафси билан ҳамла қилиб, чопқин ясади. Душманнинг сабот оёғи жойидан қўзғолди. Ариқ Буқохон Олғуҳондан айни

шу каби мардона ҳамлаларни кутган ва мулоҳаза қилганди. Унинг лашкари тоқат жиловини кўлдан бериб, орқаларига қараб қочишига юз тутдилар.

Маъсудбек Маҳмудбек соҳиби Ялавоч Бухорий ўғли Ариқ Буқохоннинг вазири мансабида эди. У Олғуҳон хузурига келди ва этагини ўпиш шарафига мұяссар бўлди. Подшоҳнинг иноятли назарига эришди. Шуҳрат отини эътибор майдонида суреб, Қироннинг иқтидор йўргасидан ҳам ўтқазди.

Олғуҳон зафар қозониб, баҳтга тўлиб, Чигатой улусига қайтганда туркларнинг докук йилига мувофиқ санайи 658-йил охирларида Бешбалиғда хонлик сарири ва жаҳонбонлик таҳтига ўлтириди. Қора Ҳалокуҳон ибн Бойхон ибн Чигатойхоннинг беваси Арғуна хотун бинти Ариқ Буқохонни ўз никоҳига киритди. Салтанат таҳтида тўрт йил турди. Ундан икки ўғил қолди. Бирининг номи Дубо, иккинчисиники Қаён эди. Шундан кейин омонат ҳаётини Ароҳ қўлига топширди. Назм (мазмуни):

Паҳлавон Пойдорнинг ўғли Олғу, байир шаҳриёрdir
лақаби Олқу. Саботсиз гардишнинг айланишидан ҳаёти
замон саройи маҳфилида, пайкарида хонлик шамъини ёқди,
кейин ногаҳонда уни фано ўчириди. Еттинчи хон Мубо-
ракшоҳ ибн Қора Ҳалокуҳондир.

МУБОРАКШОҲ ИБН ҚОРА ҲАЛОКУХОН ЗИКРИ

Муборакшоҳ ибн Қора Ҳалокуҳон вояга етгач, Амир Эжил ибн Амир Қорачор нўён барлос ёрдамида туркларнинг уди йилига мувофиқ санайи 662-да Олғуҳонни ўртадан кўтариб, истиқлол билан хонлик таҳтига ўлтириди. Айтишларича, (в. 1706) Муборакшоҳ нек эътиқод, камозор ва жуда адолатли султон бўлган. Маърифатли ва бовикор бўлган.

Назм (мазмуни): Қора Ҳалокунинг ўғли Муборакшоҳ жаҳон кўзининг оқуқораси эди. Она зотидан унингдек хушхулқ, ҳалим ва камозор хон туғилмади. Унинг замонида фитна, ситам бўлмади. Чигатой наслидан унингдек шаҳриёр дунёга келмади.

Муборакшоҳ хон султонлиги даврида Чигатой улуси Амир Эжил нўён барлос сиёсати ва тутуми саодатидан ғоятда хуш бўлди. Мамлакат унинг ғайрату камолидан давлати айёмида обод, ҳалойиқ унинг ҳимояси ва риояси соясида тўкину шодмон кун кечирди. Назм (мазмуни):

Раият хуш, лашкар шодмон, фитна уйқуда, давлат қўли кучли, Ҳалойиқ осойишда, ранж чекмайди, заррин зафар ялови баланд кўтарилиган. Ногоҳ замонанинг кўзи тегиб,

Шаҳриёрнинг давлатига асар қилди. Оёғи осмондан келадиган гардун давронга келиб кирди-ю, тўнкарилмади. Бу қари чарх (кирдикори) шундай: ҳар лаҳзада бир хуруж кўрсатади.

Саккизинчи хон Бароқ ибн Суқара ибн Комкор ибн Чигатойхон ибн Чингизхондир.

БАРОҚХОН ИБН СУҚАРО ИБН КОМКОР ИБН ЧИГАТОЙХОН ИБН СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Муборакшоҳ хон давлати айёми тугаб, Бароқхон салтанатининг айёми офтоби бароқланиб чиқди. Назм (мазмуни):

Имкон конидан шундай гавҳарки, хонлар ва дунёдаи шундайин бир сарвар, ҳар қандай даврондан пайдо бўлавермайди, қаҳр эшиги учун унинг ханжари калиддир.

Туркларнинг барс йилига мувофиқ санайи 663-йил бошларида шаҳзодалар, амирлар, хон хотинлари мадади билан салтанат Бароқхон ибн Суқарога қарор топди. Хонлик тахти, жаҳонбонлик саририга подшоҳлик тожини кийиб ўлтириди. Амир Эжил нўён ибн Қорачор нўён Барлос илтижоси билан Чигатой улусининг барча амирлар ва шаҳзодалари келиб, тоз чўқдилар. Бутун раият ва лашкар аҳли (в. 171а.) итоати камарини жон белига боғладилар. Унинг замонида Амир Эжил нўён Барлос Озарбайжон тарафга Тугузар ўғил ибн Чигатой хон хузурига кетди.

Бароқхон хонлик тахтида ўрнашиб олгач, унинг билан Кайдухон ибн Фози ўғил ибн Ўктой қоон ўрталарида мухолифлик тушди. Кўп тортишув ва баҳслардан кейин иккаласи ўртасида сулҳ тузиш ўйларини қидирдилар. Аҳду паймон боғлашдилар. Назм (мазмуни):

Бароқхон сипоҳи Қайду мадади билан Хурросон ва Ироқ мулкини олади. Эронзамин яхши тахтгоҳдирки, Яйлоқку қишлоғи айни муддао.

Шундан кейин Бароқхон туркларнинг илон йилига мувофиқ санайи 666-да Масъудбек ибн Маҳмудбек ибн Соҳиби Ялавоч Бухорийни элчи сифатида Абақаҳон ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон, ўша замондаги Эрон тахти подшоҳи хузурига жўнатди. Юзаки қараганда, у садоқат ва дўстликка асос солиши лозим эди. Аммо мақсади ул мамлакат кайфияти ва вазиятидан воқиф бўлиш эди. Тугузор ўғил Бароқхоннинг Гуржистонда бўлган укаси ва Амир Эжил нўён унинг хузурига кетган эдики, Чигатой лашкари эътиборидан огоҳ бўлиб туриши лозим эди.

Масъудбек ибн Маҳмудбек ибн Соҳиби ялавоч Бухорий Бароқхон буйруги билан элчи бўлиб жўнади. Ҳар бир манзилда эътибор ишончи учун бир чопкир от ва бир неча ишончли одамларини қолдириб ўтиб кетаверди. Масъудбек келаётганининг овозаси Табризга етиб келгач, хожа Шамсиддин Муҳаммад соҳиб девон унинг истиқболига чиқди. Унинг қаршисида пиёда бўлиб, Масъудбек ҳам отдан тушди. Шунга қарамай, афсус ва надомад юзасидан дедики, «соҳиб девонлик унга номдир. Сиздан яхшироқ соҳиб девон эргашиб келган!» Аммо у жавоб учун лаб очмади. Масъудбек пойтахтга кириб келиши билан барча Эрон амирларидан юқори чиқиб ўлтириди. Аркони давлат авзойидан ўзига нисбатан бадгумонликни туйиб, учинчи куни қайтиб кетишга ижозат сўраб, Абақахон қулоғига етказди (в. 1716.) ва саройдан ташқари чиқиб тўхтамасдан йўлга тушди. Ҳар манзилда йўлда сақлаган сипоҳ билан бирга шундай йўл босдики, тўрт кечакундуз деганда Жайхун қирғогига етди. Дарёдан кечиб ўтди. Табриз амирлари карасалар Масъудбек кетиб қолибди. Хонга хабар бердиларки, у бир макр билан келган, қайтиб кетгани қўймаслик лозим. Дарҳол бир тўда одамни Масъудбек ортидан жўнатдиларки, қаерда кўрсалар қўл-оёғини боғлаб, олиб келгайлар. У бўлса чунон жадал юрган эдики, ҳеч ким унга ета олмади. Масъудбек Абақахон ёнидан чиқиб қайтиб кетгач, ул томон ахволини, батамом ва бар камол нимадан воқиф бўлган бўлса, ҳаммасини Бароқхонга етказди. Бароқхон тепаси зўр барқ (чақмок) шитоб булутидан чақилиб, ахтара-ахтара бароқлик кўрининшини олди. Ёмғир қатраларидан ҳам кўп фаровон лашкар билан гулдираган момақалдироқдек ва шитобон селдек юриш бошлади. Туркларнинг юнд ийлига мувофиқ санайи 667-йилда йўлга тушди. Назм (мазмуни):

Бароқдек Бароқхон барқдек пўлатга бурканган сипоҳ билан Эрон замин шоҳи бўлиш умидида Жайхундан ўтди, дили тўлиқ адноват. Хуросоннинг ўн кунлик йўлини тезда эгаллади, шундай оғир ишни осон деб билди.

Жайхун дарёсидан ўтиб олгач, Малик Шамсиддин курт эл бўлиш расми-русумига содик қолиб, унинг истиқболига шошилди. Бароқхон ҳузурида ер ўпиш давлатига эришди. Бели ва тилини хизматкорлик ва санохонликка боғлади ва ечиб деди. Назм (мазмуни):

Бундан буён шоҳлик таҳти тепаси сеники, бу мамлакатда ҳар не истасанг — сеники.

Айтишларича, ўша вақтда Хуросон аёлотининг мутасаддиси шаҳзода Тебин ўғил ибн Ҳалоку хон ибн Тулихон ибн Чингизхон ва Амир Арғун оқоий Уйрот бўл-

ган. Бароқхон лашкари Нишопур тарафга ҳаракатга келган.

Назм (мазмуни):

Сипоҳ булчинғорлари бир-бирларига дуч келдилар. Узокдан ўз душманларига нигоҳ ташладилар. Бир-бирларидан хабар олдилар. Бошдан-оёқ темир ёпинган ботирлар. Ўртадаги саволу жавоб камон ўки парининг хати воситасида бўлди. Урушларини бошлашганда; бошлианди — Булчинғорда, қоровул ва бурунғорида. Булчинғор от йиқитишганда, Бурунғор ботирлари мисли Кешасбек шамширларини филофдан суғуриб, қиёмат куни тартиби муқаррар бўлди. Ҳар икки тарафдан сипоҳ савашга тушди. Бошу тан биргаликда қон қайнатиб, сочишарди. Ботирлар наъраси ҳақорат бонгидан — фалаклар мулки қулоғи кар бўлди. Шу дамда аванғор, жавонғар ва ғўлдан мӯғул мардларининг мардлари от солдилар. Қони тортиб эронийлар кела бошлади, қўлда балоракларини яланғочлаб, тиф тортиб, ўқ отар эдилар, улар бош ва сийналардан жой олардилар. Хуросон малигининг ботир йигитлари, ғазабдан заминга дам ура бошладилар. Мардлар марди жигарларни суғурувчи чангллари билан жанг куни бир-бирларини ёрадилар. Мардларни кўмсаган бу кенг саҳро ботирлар қонидан лойга айланди. Хуросонликлар наздида мӯғулларнинг Бурунғор, аванғор, жавонғор ва ғўли барчаси даврада жанг қилишарди. Паланг олдида Чин охусидек эдилар лекин қазою қадар ҳукми билан мӯғулларни уларнинг биттаси ҳам енга олмади. Ногоҳ ўқчунғор чиқиб келди. Ва қон дарёси, даштини кўрдилар. Сийналар кўтарилиган Самокка қадар. Фалакни ҳам ажратди замин тупроқдан. Кўз уриштириб, аргумоқларни чоптиридилар. Сипоҳ қалбida Ироқ амири, шу вактда бир тарафдан бустунғор — отлиқлардан саф тортиб илгари елди. Икки тарафдан икки гуруҳ бир-бирига етишди. Ўртада Хуросон сипоҳи ҳолдан тойди. Уларнинг аванғори чиқиб кетиб жавонғор бўлди. Биринчи булчинғорлари бурунғорга ўтди. Мӯғул шоҳсувори бирваракайига ғўлдан тулпорини йўрттириб чиқди. У шаҳзода Тебун ўғилга йўлиқди. Унинг сипоҳи хайли гардини чиқарди. Энди икки томондан икки сипоҳ от чоштиридилар. Қасд қилишиб ҳар икки шоҳга Чигатой ва Тули сипоҳи биргаликда ўртага тушуб ғазабдан қалам ясадилар. Ўқлар ёғилганидан мисоли ўтин Ҳуросон сипоҳи мағлуб бўлди. Арғун ва Тебун Бароқ дастидан сўнг Ироқ томон бош олиб кетдилар.

Булчинғорни форсийда язак, туркий-үйгурийда қоровул дейдилар. Бароқ хоннинг булинжғори шаҳзода Тебун ўғул лашкари булинжғорига етиб олдилар. Икки томон учрашиб,

жавобу савол ўртада бўлиб ўтди: албатта ўқлар тили билан сўзлашишди. Шу ҳангомда ҳар икки язак қаттоллик йўлидан йўртиб борардилар. Бурунғорни арабийда муқаддимат ул-жайш дердилар, туркий-уйғурийда уни ировул манқлой дейдилар. Шу бурунғор ботирлари етиб келди. қаровулга мадад бериш учун отларига қамчи уриб, шамшир дамидан нафас олардилар ва сўз сўзлардилар. (в. 1726.).

Манқлай баҳодирлари саваш ва қатл ишига қизгин киришиб кетдилар ва диловарлар «Ҳою ҳуи» айланиб турган фалак гумбазида ўрлаб кетди. Ҳар икки тарафдан, лашкарнинг арабийда маймана ва майсара деб аталувчи аванғору жованғордан нуроний мӯғуллар, эроний ботирлар бир-бирларига ташландилар. Ўлдирғанларидан пушталар ҳосил қилдилар ва кичик қиёмат ошкор бўлди. Хурросон лашкари осон-осон мӯғуллар бошини таналаридан жудо қилдилар. Бундан ваҳимага тушган мӯғуллар Хурросон аҳлидан кўрқиб қолган эдилар. Ногоҳ Мӯғул лашкарининг соқа деб аталувчи ўқчунғори таъқиб этиб етиб келди ва найзаларини ялов қилиб, аргумоқларининг жиловини бўш қўйдилар. Шул вақтда Бароқхоннинг хабоё ёки камин деб аталадиган пустинғори жамоасининг барчаси Рустам янглиғ эдилар, етиб келиб, мадад бердилар. Бароқхоннинг ўзи ўз иззати нафси билан майдонда тулпор ўйнатиб, шаҳзода Тебунга яқинлашди, мардона ҳамлалар қилди. Натижада ғалаба Бароқхон лашкари томонида юз берди. Хурросон аскарлари ҳаросон бўлиб, шикаст топдилар. Шаҳзода Тебун ўғил ва Арғун оғой уйрот лашкарининг шикаст еганини мулоҳаза қилиб, иложсиз, отлари жиловини қайтариб, Ироқ томонга бурдилар. Хурросон лашкари енгилиши билан шаҳзода Тебун ўгул ва Арғун оғой уйрот бош олиб, Ироқ сари юз тутдилар. Бароқхон лашкари босқин ва истило қўлларини тасхир майдонига киритдилар. Ўзлари белгилаган йўл қудуратлари туфайли мардона оёқлари остига ястанди.

Хурросон мулки бир йил муддатда Бароқхон ибн Суқор ибн Комкор ибн Чигатойхон ибн Чингизхон таҳти фармонида бўлди. Ўша вақтда Эрон, Ироқ, Озарбойжон ва Хурросон подшоҳи бўлиб турган Абақаҳон ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон Бароқхоннинг Хурросон мулкини тасарруф қилгани хабарини эшитиб, ўзи Бароқхон билан савашмоқка барча лашкари билан азм қилмоқдан, (в. 173a.) бу ҳодиса фитнасини даф қилмоқ учун Хурросон сари отланишдан ўзга чораси қолмаган эди. Назм (мазмуни):

Тебун Бароқ қўлидан енгилгач, уни Арғун Ироқ томонга

олиб кетди. Бароқ (хон) Хуросондан кўп ерларга эга бўлди. Хур (яъни, олчок) осонгина Хуросон ерларига чопқин ясади.

Ўша бир йилда шоҳлик килди. Султонликда Барзаҳу Жуд бўлди. Абақа унинг ишидан огоҳ бўлгач, унинг устига лашкар ташлади. Елганча Рай шаҳри томонга келди, Тебун ва арғун унга етиб олишди, у ердан Ҳирот тарафга ҳаракат қилишди. Сипоҳ кўплигидан сабот олди.

Ироқ ва Озарбайжоннинг ҳисобсиз лашкари билан Ҳирот тарафга юрди. Рай йўли билан юриб, бошқа йўлдан кетган шаҳзода Тебун ва Арғун оғой уйрот Табриз ўрдасида Абақаҳонни тополмай, Райга етиб олгач, у билан бирлашдилар. Бу ерда сипоҳларига тартиб берил, Ҳирот сари жўнадилар. Масофани босиб ўтишгач, Ҳирот жилғасига, Бароқхон сипоҳи тўхтаган мавзега (етиб келдилар). Ашқивон яқинида Абақаҳон ва Бароқхон чериги бир-бири билан учрашдилар ҳамда ясов тузиб, ҳар икки тараф сафлар ораста қилиб, жанг қўркаларини уруш оҳангидга ура бошладилар. Саваш найларининг нолалари «гирия қазоқ» навосининг сазовор садосини келтирадилар. Жангжўй диловарлар оташ ҳамла шамоли билан жанг оловини ёқдилар. Бароқхон лашкар аванғориданки, маймана дерлар (жанг майдонига) кирди. Абақаҳон лашкарининг жаванғоригаки, майсара дерлар, муқобилда ҳамла қилиб, батамом ва буткул тор мор келтирди ва қувиб борди.

Абақоҳон лашкарининг жавонғори орқага ўгирилиб, Абақоҳон лашкари аванғорига ишониб яқинроқ келдиларки, Абақоҳон лашкарининг барчаси енгилиб, чекинишга юз тутди. Шу вақтда Абақоҳон лашкари жавонғоридан Субутой нўён уйғур ўз отидан тушиб, пиёда бўлиб олди (в. 1736) ва курсига ўтириб, деди: «Кимки, бугун жангда собит турмаса мен уни нима қилишимни бир замину осмон Тангриси билади ва ул соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам. Зоро, мен бу ерда жонни тикиш ниятидаман!» Субутой нўённинг бу сўзларини эшитиб, лашкар аҳли сукутда қолди ва қочиб кетганлари қайтиб келиб, ҳамла қилдилар. Шу жойда Абақоҳон ўз нафси билан майдон маъракасига тулпор сурди. Мардона, подишуҳона ҳамлалар қилди. Ҳар тарафдан диловарлар ва сардорлар ўз ишини жойига қўйиб адо этишди.

Бароқхоннинг номдор баҳодирларидан бўлган Мирғовул баҳодир ўлдирилди. Унинг мурдаси устида теваракатрофдан одам йиғилиб, ҳаракат қилдиларки, даврнинг қонхўр Миррихи бераҳмлик қинидан қаттоллик қиличини намоён қилгайки, бу жаллодликка хос эди. Бароқхон бундай жанг бўлишини мушоҳада қилиб кўрмаган эди.

Айтишларича, ўша куни кечгача баҳодирлар жанг

қилишдан тўхтамадилар. Тунда лашкарлар ўз оромгоҳлари дан қарор топгач, Бароқхон ўз лашкари билан Моварс уннаҳр сари йўлга чиқди. Бухорога яқинлашганда ислог шиорини изҳор этмоққа мусассар бўлди. Бароқхон мусулмон бўлга, унга Султон Фиёсиiddин деган лақаб бердилар. Орадан бир неча кун ўтиб, у фалаж касалига чалинди. Чунончи, қаерга борса моҳаффада кўтариб юришди.

Туркларнинг қўй йилига мувофиқ 668 йил охириларида Қайдухон ибн Фози ўғил ибн Ўктой қоон ибн соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам хузурига кетди. Қайдухоннинг макр қўлидан (Бароқхон) қўлтиллатиб шарбат ичгач, жони узилди. Унинг подшоҳлик муддати олти йил бўлди. Назм (мазмуни): Ложувард гумбазнинг бу айланишида не-не олий бинолар гардга айланмади? Бу тескари фалак чархи даврида не-не паймонлар қонга тўлмади? Бу ноёб ва гўр дунё айёмида узокдан ҳаммага шафоб ичирулар. Қазо соқий, қадар унинг жомидир, ажал унинг қизил бодайи нобидир. Паймона ҳар гоҳ даврада тўлганда, давр жабр бўлмасдан, соқий қўлидан уни ичади. Қадардан уни Бароққа қазо берди. Қайдунинг уни қадрлашидан асар қолмади. Зиён заҳматда қазо ўз ишини қиласади, халойик бегонадан муҳтожлик сезади.

Бароқхондан Дуво Чечан ибн Бароқхон ва Бўри ибн Бароқхон ва Ҳувло ибн Бароқхон (деган уч ўғил қолди).

Тўққизинчи (хон) Бекхон ибн Ҳувло Шеромундир.

БЕКХОН ҲУВЛО ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Бекхон ибн Ҳувло Шеромунки, унинг баланд саропарда-си атрофидан фалак одоб билан кезарди, осмондек салтанати сатҳидан офтоб хурмат билан ўтарди. Назм (мазмуни):

Ботир Бек ибн Ҳувло Шеромун салтанат гўйини майдондан олиб чиқди. У хушаҳлоқ подшоҳ эди. Фармон-бардорликда жаҳонда тоқ эди. Жаҳонгашта унга ўҳшаганни тушида ҳам кўрмаган. Мағрур, дарёдил ва саодатли эди. Давлат ноғорасини унда турганча чалди, шоҳлик майдонида отини сурди, даврон ўз нози билан адо қилди, уни яна бошқа майдонга отди.

Ўнинчи хон Тўқтемур ибн Қудағай ибн Туриндир.

ТЎҚТЕМУРХОН ИБН ҚУДАҒАЙ ЗИКРИ

Айтишларича, Тўқтемурхон одил ва инсофли подшоҳ бўлган; хонлик мансабига шойиста, мақтовли сифатларга муносиб. Назм (мазмуни): Фармон берувчилик тахти унга

насиб этгач, унинг раъйи тўғриликдан бўллаги бўлмади. Мамлакат унинг адолатидан оро топди. Фаним умридек ситам қўли калта бўлди.

Ўн биринчи хон Дуво Чечан ибн Бароқхондир.

ДУВО ЧЕЧАН ИБН БАРОҚХОН ЗИКРИ

Дуво Чечанхон ибн Бароқхон саодатли ва баланд ҳимматли подшоҳ эди. Хонлик тахти, жаҳонбонлик тожи унга шойиста, муносиб, лойик ва сазовор эди.

Назм (мазмуни):

Баланд мартабали подишаҳ тожу тахт ярашган, кучли ирода ва ферузбахт подшоҳ эди. Унинг шоҳлик даврида ҳаммага адолат қилди; ўзининг адолати ва сиёсати билан юртни обод қилди.

Дува Чечанхон давлати айёмида амирлик ва мулк мадорийлик мансаби Амир Алангиз нўён ибн Ижил нўён ибн Амир Қорачор нўён ибн Сўғу Чечан ибн Эрумчи барлос ибн Қочувли баҳодир ибн Туминахонга ҳавола қилинди. Дува Чечанхон билан Амир Алангиз нўён ибн Амир Ижил нўён ибн Амир Ижил нўён ибн Амир Қорачор нўёр барлос, Қорачор нўён билан соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам, Қочувли баҳодир ва Қайлхон ўрталаридағи аҳднома дастури Туминахон ёзган Олтамғо бўйича тузилиб, бир-бирлари билан аҳду паймон қилиб, қасам ичишди. Оталар расму русуми ва йўригини янгилашди. Ўттиз йил давомида фармон берувчилик ва комронлик шуъласида яшади. Алангиз нўённинг ҳусни тадбири туфайли Чигатойхон улуси ободонлик касб этди. Кимнинг қандай муроди бўлса унга етказди. Назм (мазмуни):

Дуво Чечан ибн Бароқ баҳодир, Чигатой улусида ягона эди. Фармон чиқаришда комрон шоҳ бўлиб, киши ундан яхшиликдан ўзга нарсани кўрмасди. У яхши номликдан ким мурод истаса, Ҳожатманднинг дами ичидаги кетмасди. Бир неча вақт даврон суриб, ноғиз бўлди, фалак ханда уриб, у ҳам тугади.

Хуллас, унинг ҳаёт муддати ҳам тамом бўлди. Дуво Чечандан ўн икки ўғил қолдики, исмлари қуйидагича: Саргад ўғил, Абукар, Элхожа, Гарбижак, Аюмкан ўғил, Бурон, Тармаширин...

Дуво Чечан ибн Бароқхоннинг учинчи ўғли ва Чигатойхон ибн Чингизхоннинг фаръ набираси Элчигадой ўн иккинчи ўғилдир. Ҳожа Элчигадойнинг ўн иккинчи ўғли Гарбижак. Айюмкан ўғил, Бўрон, Тармаширин, Эсанбуқа, Кебак.

Ўн иккинчи хон Кунжак ибн Дуво Чечан хондир.

КУНЖАК ИБН ДУВО ЧЕЧАН ХОН ЗИКРИ

Тарих арбобларининг таҳрир этишларича, Кунжак хон иқбол ниҳоли хонлик мавсуми баҳорида, шодмонлик хурсандчилигига очилган шаҳриёрдир. Узоқ-яқин хосу авомга омол ва омонлик меваларини етказди. Назм (мазмуни):

Кунжак Чигатой таҳтига ўлтирди, Қубба эшигини халқ учун беркитди. Унинг даврида раиятлари тинч яшайди, лекин душманининг боши поймол, хирадманд ҳукмдор, кўнгли пок. Олам қўёши таҳтини ёритиб туради, пешонаси нуридан офтоб хижил, кафти хаёдан офтобдек нурга тўла. Жаҳондор, ақлли, фарҳанг, раъий адлу сиёsatдаги хислати унга вобаста.

Кунжак хон Чигатойхон мамлакати таҳтида ўрнашиб олгач, кўрдики. Қайдухон ибн Фози ўғил ибн Ўктой қоон ибн Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам фарзандлари салтанат уҳдаси ва мамлакат тутишдан ожизлик қилмоқдалар. Шунинг учун Чигатой улуси устига ўз илтифоти соясини ташлади. Уларнинг вилоятларига лашкарининг юриши ғалаён солди. Улар мамлакатларининг аксарини ўз таҳти тасарруфига олди. Чигатой улусига босиб кирди. Назм (мазмуни):

Унинг иқбол лочини қанот ёзиб баҳру бар устига соя ташлади. Ўн учинчи хон Толиқу ибн Қудағай ибн Турин ибн Бойқон ибн Чигатайдир.

ТОЛИҚУХОН ИБН ҚУДАҒАЙХОН ЗИКРИ

Толиқухон ибн Қудағай хон ибн Тур шундай подшоҳ эдики, салтанат юритишда зийраклиги пешонасидан ҳукмдорлик нури балқиб турарди. Шаҳриёрлиги қўёши тамкин давлати раъий уфқидан толеъ қиласарди. Назм (мазмуни):

Султон Толиқу ибн Қудағай шоҳдирки, давлати гардунидан куч ёғилиб туради. Улуғлик фазоси ва Қуёшу ойи тожу фармондорликка сазовордир. Қадри айвонидан фалак мўралайди, мартабаси даргоҳида фалак чокардир.

Бир неча муддат хонлик таҳтида жаҳонбонликнинг додини берди. Қудрату олийжаноблиги сипеҳридан ситам оёғи ва зулм қўлини бойлади ва ечди. Унинг адолати соясида халойик бедодлик ва айём бандидан озод яшадилар. Қўли, бели ва тилини дуою хизмату санога очдилар. Назм (мазмуни):

Жаҳон халқи мадҳингга оғиз очиб, хизматингга бел боғлади. Самога қарата қўл очиб, барча халойик дуо учун. Давлати замони тамом бўлгач, осмон мотам либосини кийди. Ўн тўртинчи хон (в. 1756.) Эсанбуқо ибн Дуво Чечандир.

ЭСОНБУҚОХОН ИБН ДУВО ЧЕЧАН ЗИКРИ

Эсонбуқо ибн Дуво Чечанхон олий мартабали ҳукмдор эди. Адолат саропардаси бедодликнинг саратон олови урганлар учун паноҳ, давлати олий даргоҳининг пешгоҳи меҳнат ситамдийдаларига дўқон, замона зулмини йўқотувчи эди. Назм (мазмуни):

У туфайли уйида фалак жой олди, давлати дарвозаси халойик паноҳидир, унинг даврида фитна қўли кесилди, тифидан ситам ўлди, тупроқ бўлди. Ўн бешинчи хон Кебак ибн Дуво Чечанхондир.

КЕБАКХОН ИБН ДУВО ЧЕЧАНХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Кебакхон ибн Дувоҳонки, султони одил, хушаҳлоқ, мақтовларга тўла хислатли эди. Унинг подшоҳлиги айёмида жаҳонбонлик юмушларининг қоидалари камол даражасида, мамлакат бошқариш қонуни амалиёти тантана ва олий авжга етган эди. Салтанат ишлари унинг зукколиги ва ҳашаматидан равнақликда бенуқсон, тамоман шу зайлда кечарди. Адлу эҳсони овозаси қулоклар сирғасига айланди. Соҳибқрони аъзам Чингизхони муazzам давридан бўён ҳаробага, қамишзорга айланиб ётган Қуббатул-ислом Балх яна қайта тикланди. Назм (мазмуни):

Дородил Кебакхон ибн Дуво Искандар шукуҳли, Сулаймон байроқли. Осмон қудратли комраво Жамшид, мамлакат очувчи, душманини бандга солувчи шоҳ. Кафтидан шарм қилиб булут йиғлайди, белидан шернинг дили бирёндир. Ҳаробаликлар унинг қадамидан обод, ғамгин қўнгиллар дамидан шоддир.

Ул мақтовга сазовор хондан шундай нодир хабарларни нақл қиласиларки, бир куни бир тўда хос ходимлари билан отга миниб зиёратга чиқди. Саҳрова сайр қиласиди. Қазилган бир чукурда одам суюкларига кўзи тушди-да, шу ерда туриб қолди. Бироз уларни кузатиб, мулозимларидан сўради: Тушунаяпсизми, бу суюклар менга нималар ҳақида сўзламоқда? Унинг хос одамлари жавобда лол қолдилар. Сўнг ўзи жавоб бериб, дедики: Мазлумлари кулаётирки, мендан адолат истайдилар ва шохона ҳиммат (в. 176а.). Бунинг маъносини чақмоқчи бўлиб, ҳазора амириники, бу сарзамин унга тааллуқдор эди, суюклар ахволини таҳкиқ қилишини ва у ерда улар учун кўп хусусиятга эга эканлигини назарда тутиб, топширди. Сардор уларнинг юрти бўлган қишлоқчани суриштириб билдики, ўша санадан уч йил олдин Ҳурсандан

карвон келаётиб, ўша ерга етганда, (шу ерда яшовчи) жамоа уларни ўлдирган, молларини талаганлар. Ўша молларнинг баъзиси ҳануз улар кўлида сақланиб қолган. Бу воқеалар бўлиб ўтгач, қаҳрамон Адолатхон барча молларни ва хунийларни аниқлашга фармон бериб, хурросон волийсига одам жўнатди. Унга суриштириб, ўлдирилганларнинг ворисларини топиб, уларни бўлган воқеадан хабардор қилишини топшириди. Адолатли шоҳ даргоҳига келганларидан кейин молларни хунталабларга топширидилар. Назм (мазмуни):

Кўринг бу инсофу адолат тартибини, ки у ўлганлар устихони додига етди.

Унинг ҳаёт муддати тамом бўлгач, тахтидан олиб тобут тахтасига отдилар. Жасадини Қарши вилоятида тупроққа топширидилар. Унинг қабри тепасига олий қубба ўрнатдилар.

Ўн олтинчи хон Элчигадой ибн Дувохондир.

ЭЛЧИГАДОЙ ИБН ДУВО ЧЕЧАН ЗИКРИ

Элчигадойхон ибн Дуво Чечанхон шундай подшоҳ эдики, жаҳондорлик хильяти қоматига муносиб тушиб, ярашиб турган, иқтидори дин авлиёси шавкатини, давлату мамлакат (ишлари) адосини танувчи ва куйдирувчи қилиб қўйган. Назм (мазмуни):

Элчигадой Чигатой авлодидан Жамшид байроқли Дуво Чечан унга якун ясади. Фалак мартабали офтоб тақдирли, жаҳон унинг бандаси, даврони ғулом унинг ғазабу меҳрида захру тарёқ бор эди. Диidorida олам офтобидан бир парча бор. Тахту тожига ой оройиш берди. Хонлик ниҳолининг меваси яхшиликдир. Иши мақсадига саранжом топгач, орқасида мазмунан номидан бўлак нарса қолмади. Ўн еттинчи хон Дураг Темур ибн Дуво Чечанхондир.

ДУРАР ТЕМУРХОН ИБН ДУВО ЧЕЧАН ЗИКРИ

Дураг Темурхон ибн Дуво Чечанхон шундай шоҳ эдики, (в. 176 б.) уруши азмига жасорат камарини боғлаб, қалъалар олганди. Ниёзда ва ҳожатманделар кўл қовуштирганда эҳсон кўлинни очарди. Назм (мазмуни):

Дураг Темур ибн Дувохон зоти, жаҳонни сахийлик, инсоф ва адолат билан бошқарди. Осмон қадарли олампаноҳ шоҳдир, Фаридун ҳашамли, Жамшид кулоҳли хукмдордир. Фалак тахти, офтобдек мамлакатларни эгалловчи нурли раъыйидан чехраси ёғду таратади, қаҳридан душманлар дилини ғам босади, лутфи умедида муҳиблари ҳалок бўлади.

Фалак қадарли тахтини безади, лекин замонага мадор бўла олмади. Унинг адо бўлиши ўтмишдошлари каби, осмон гардиши туфайли умри тугади.

Ўн саккизинч хон Тармашир ибн Дуво Чечандир.

ТАРМАШИРХОН ИБН ДУВО ЧЕЧАНХОН ЗИКРИ

Тармаширхон ибн Дуво Чечанхон адолат шиор ва виқорли подшоҳ эди. Комил адолат, одил жаҳондорлик, саодатмандлик (хислатли) хонлик давлати чехрасини мусулмончиликнинг саодат гулгунаси даражасига кўтарди. Ширку қабоҳат пайини иймоннинг маърифат нурларида кўйдирди. Унинг саодатли давлати айёмида Чигатой улуси ислом давлатига айланиш шарафига мушарраф бўлди. Дунёвий лаззатларнинг сароблиги, охират орзулари жойиз бўлди. Дини Муҳаммадий қоидаларининг ҳозирланиши, Аҳмадий миллатнинг уюшувига катта саъти ғайрат кўрсатди. Тангри таоло бандалари унинг давлати замонида айни фаровонликда ҳаёт кечирди. Назм (мазмуни):

Тармашир шоҳлиги тожини бошига кўйди, қадами билан тахтни безади.

Дувохон наслидан қадри кўпайди, унинг тепасига ҳақ имон қўёшини кўйди. Унинг дили нуридан дин шамъини ёндириди. Унда тубанлик томирини кўйдирди. Улус барчаси динга майл кўргузди, шунга шояд унга оফарин айтарман. Тангри фазилатидан гуноҳларинг кечирилсин, жаҳон боғида шоду масрур бўлгин.

Ул хони комил замонида бўлиб ўтган воқеалардан бири шулки, лашкар тортиб, Ҳиндистон мамлакатлари сари юриш бошлади ва Деҳли дарвозасигача ҳеч тўхтамай босиб борди. Унинг атрофу ноҳияларидан нима топган бўлса талаб олди. Деҳли шаҳри яқинини зафарли лашқарига лашкаргоҳ қилгани сабабли Деҳли волийси бир тўда акобиру аъёнлари ни пешкаш расми учун тухфа ва ҳадялар билан ташқари чиқарди. Эл ва таслим изҳорини қилди. У ердан ҳаракат қилиб (в. 177а.) то Гужарот, Сумнот ва Сурат ҳудудигача босиб борди. Сўнг соғ-саломат ва ўлжалар билан ўз улусига қайтиб келди. Укасининг ўғли Пурон ибн Дувор Темурхон нафис ислом кийимда бўлмай, ҳануз ширк ва залолатга бўлган одамлар билан Ҳабадан лашкар тортиб, туркларнинг луй йилига мувофиқ санайи 718-йилда Кеши дилкаш ноҳиясидаги Қўзи Мундоқда Тармаширхонни шаҳодат даражасига етказди. Уни Самарканд қаряларидан бирида дағн этдилар, унга Тангрининг раҳмати бўлсин.

Ўн тўққизинч хон Доружом ибн Ўлжойту султон ибн

Тулихон ибн Чингизхон наслидан эди. Пурон ибн Дуво Темурхон жуда кўп савашу талошлар қилди.

ТУРОНХОН ИБН ДУВО ТЕМУРХОН ЗИКРИ

Сиёсат юргизишда қанчалик (уринмасин) эътибор қозона олмади. Аммо подшоҳларсиз, Чигатой улусининг подшоҳзодаларисиз (бошқармоқ истади). Улуг омирларини бу улуснинг, масалан Дуржизон ибн Элчигадой ва Отабегини, Амир Жоду ва бошқа кишиларни шафқатсиз қиличдан, қадри ва мартабасини фарқ қилмай, ўтқазиб юборди. Йигирма чи хон Жангитухон ибн Июмкан ибн Дуво Чечанхондир.

ЖАНГИТУХОН ИБН ИЮМКАН ЗИКРИ

Жангитухон ибн Июмкан жаҳонпарвар бўлган. Мазлумлар додини золимлардан, маҳрумлар ва муҳтоҷларни лутф билан ҳимоя қилди, тъмин этди. Гоҳида сиёсат ва маҳобат пешонасининг чинларидан хуношом Баҳром андомига ларза тушарди. Назм (мазмуни):

Жангитухоннинг отаси Июмкандир, Чигатой ва Чингиз тожи унга мерос. Уруш билан заҳру тарёқ орасига ўт ёқди, мулойимлик билан фалакда ойни ёқди. Тун намояндаси ёруғ кунда умид ҳузурига ганж келтиради. Замонада унинг айёми бошланди, оға-иниси-чи унинг учун душман. Йигирма биринчи хон Есу Темур ибн Июмкандир.

ЕСУ ТЕМУРХОН ИБН ИЮМКАН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Есу Темур ибн Июмканхон шундай комкор (шоҳ) бўлиб, давлат чехраси ва салтанат яловини салтанат деб ёққани-ёққан эди. У шундай жаҳондор эдики, зулм хирмони, мазлумлар эҳтиёжини сиёсати ва адолати билан ёндиргани ёндирган эди. Назм (мазмуни):

Есу Темур ибн Июмкан подшоҳ, мамлакатнинг ботирлари учун насақбандидир. Тахту тож гардани у туфайли сарафрозд, ундан шоҳлик ишлари ривожда. Давлат қўли билан мамлакатлар олди, халқ ундан ҳайратда қолди. Муқаррар замонаси тугади, ундан номидан бўлак нарса қолмади.

Тарих китобларида битилишича, Есу Темурхон ибн Июмкан ўз биродари Жангитухон ибн Июмкан устига хуруж қилиб уни қатлга етказди. Салтанат тахтига ўлтириб, шоҳлик тожини бошига кўйди. Ўзи чида бура олмайдиган йўлдан борди. Девонароқ подшоҳ эди: онасининг икки

эмчагини кесиб ташлаган. Онасига тухмат қилиб «менинг акам Чингитухонга ёғи бўлишими (сен) сабаб, сенинг гапинг билан мен шу ишни лойиқ кўрганман», деган.

Йигирма иккинчи хон Ўктойхон қоон наслидан Али Султондир.

АЛИ СУЛТОН ПОДШОХЛИГИ ЗИКРИ

Али Султонки, Ўктой қоон наслидан эди, Есу Темурхон ибн Июмкан устига голибона хуруж қилиб, бanoҳāк хонлик тахтига ўлтирди. Жаҳонбонлик кулоҳини ҳақсиз (равища) бошига қўйди. Есу Темурга султонлардан (мерос) қолган хазиналарни талон-тарож қилди. Шу орада Қайлхон ва Қочувли баҳодир аҳднома тузиб, Туминахон Олтамғоси билан безагандилар. Соҳибқирони аъзам Чингизхони музаззам ва Амир Қорачор нўён имзо қўйган олдинги аҳднома, Дуво Чечанхон Амир Алангир нўён ҳамроҳлигигаabo ва аждодлари бўйича тузган аҳдномасининг янги нусхасини нобудлик майдонига ташлади. Назм (мазмуни):

Ўктой қоон наслидан Али, у туфайли хон хати жали бўлди. Есу Темурни у мағлуб этди: Чигатой мулкини талади. Хазина матоъларини талон-тарож қилди. Зулм эшигини одамлар юзига очди, илгариги аҳдномани нобуд этди. Уни Қайлхон билан Қочувли (тузиб), аҳд-паймон қилган эди. У Туманахон Олтамғоси дейиларди, уни Соҳибкамол кишилар битганди. Ўша янги хатни Қорачор (нўён) билан Чингизхон тузган эдилар. Учинчи аҳднома замонларда Алангиз билан Дуво Чечан ўртасида тузилганди. Ўша аҳдномаларнинг барчасини елга берди. Хазиналар сингари талон-тарожга кетди, қоровуллар унинг даврида авж олдилар. Ўз нафсларидан бошқа яна улар куёвдир, шундан ўzlарини энг яхши одамлар дейишади. Кичик одамлар сингари меҳтарлик қилишади, бундай тартибсизлик лашкарга ҳам таъсир қилди. Бундан давлат қонунлари елга совурилди. Ситамгар қаҳрамон сипоҳга айлангач, давлат ишлари тамоман издан чиқади. Шу тарзда бир қанча муддат ўтди, бир замонлик жаҳон бир кунга ҳам чидамади. Замонадан унинг даври адогига етди, бирор кишига ҳам унинг маъносига этиш насиб этмади. Йигирма учинчи хон Муҳаммад ибн Пўлод ўғилдир.

МУҲАММАДХОН ИБН ПЎЛОД ЎҒИЛ ПОДШОХЛИГИ ЗИКРИ

Муҳаммадхон ибн Пўлод ўғил ибн Гаричакхон мулоҳазали хон эди. Замон султонларидан мумтоз подшоҳ эди. Зулму

адолатда унинг саодатли замони пайваста риоя ва юқори қўювчи эди. Назм (мазмуни):

Муҳаммад шоҳ Пўлод ўғилнинг ўғли, мўғул эли шаҳриёрларига бош. Тож, саропарда ва таҳтга сазовор золимлар унинг даврида бурчак-бурчакда. У шундай одил жаҳондорки, унинг замонида анҳорга бошқача давлат суви кириб келди. Келажак тўсиқларни (енгишга) ҳозир эди, фитна туни унинг даврида тонгга айланди. У офтобдек уфқдан чиқиб келди. Адолати овозаси жаҳонни тутди; давр айёми охир бўлганда оламда ундан яхши номдан бошқа ҳеч нарса қолмади. Йигирма тўртинчи хон Қазон Султон ибн Ясавур ўғлондир.

ҚАЗОН СУЛТОН ИБН ЯСАВУЛ ИБН УРКТЕМУРХОН ИБН ТЎҚТЕМУРХОН ИБН ҚУДАҒАЙ ИБН КОМКОР ИБН ЧИҒАТОЙХОН ИБН СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ (ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ)

Қазон Султонхон ибн Ясавур ўғлон туркларнинг қўй йилига мувофиқ 733-йилда Мовароуннаҳрда хонлик таҳтига қадам қўйган бир дамда Эронзамин мамлакатлари таҳтида салтанат юмушларининг мутасаддиси Султон Абусаъид Баҳодирхон ибн Ўлжайту Султон ибн Арғунхон ибн Абақа қоон ибн Ҳалокухон ибн Тулихон ибн Чингизхон эди.

Султон Абусаъид Баҳодирхон тупроқ таҳтаси таҳтига мингач, (яъни вафот этгач) яна уч йил (в. 178 б) Чингизназод хонлар Эрон салтанати таҳтида подшоҳлик қилдилар. Масалан, Арпаҳон ибн Суса, Мусоҳон ибн Али ибн Бойдуҳон, Муҳаммадхон ибн Тунқутлуғ Ҳалоку наслидан, Тўғай Темурхон ибн Сури Қибод ибн Ясугой баҳодир сулоласидан, Соқи бека бинти Ўлжайту султон, Жаҳон Темурхон ибн Олофаранг; Ҳалокухон наслидан, Сулеймонхон ибн Муҳаммад ибн Шакна мимут ибн Ҳалокухон, Нўширавонхонларнинг барчаси унинг замондошлари эдилар.

Амир Қозаганинг Чигатой улусини истило қилиши Қазон Султонхон давлати айёмида содир бўлди.

Буюк соҳибқирон Амир Темур кўрагоний сафдарнинг вужуд тўғросига маншур келтиргани ҳам Қазон Султонхон даврида бўлган эди.

Назм (мазмуни):

Деди: бахтга иқбол вужудга келди. Тангри ҳаққи, шудир таҳтга муносиблигинг.

Дарҳақиқат, кимга тангри мададкор ва ёр бўлса, қаттиқ темир каби ишлар мумдек (юмшоқ) бўлади. Вужуди салтанат туғросини муборакбод этиб, саодат билан безагач, давлат маншури салтанат оламининг нури бўлган ул саодат юлдузларининг тулуъидан умиду ўзлиги ҳосиласига мужда берди.

ЧИҒАТОЙ УЛУСИ ХОНЛАРИ АҲВОЛИ ШАРҲИ

Чунончи, тартиб билан санаб ўтилади: Чигатой ибн Чингизхон ва унинг авлоди ҳамда уруғлари салтанати аввалидан то Қазон Султонхон давригача бир юзу тўқиз йил бўлган.

АМИР ҚОЗАҒОННИНГ ЧИҒАТОЙ УЛУСИ УСТИГА ЮРИШИ

Қазон Султонхон ибн Ясовур ўғлон салтанат яловини баланд кўтаргач, ажаб ва димоғдорлик суворийлар този оти унинг думоги чўққисига чиқиб олди. Ҳайратга туширадиган, такаббурлик қасри асосини қурадиган бўлди. Буюк амирларнинг кўпчилиги ва улуғ нўёнларнинг аксарини ҳаёт боғидан улоқтириб ташлади. Шу сабабдан Чигатой улусининг қолган ашрофу аъёнлари Қазон Султонхонга мухолифлик билдириб, Амир Қозағон билан иттифоқ туздилар. Амир Қозағон Соли Сарой мавзеида сафшикан сипоҳ тўпладилар ва ганимлик изҳор этдилар. Қазон Султонхон бу ҳодисадан хабар топиб, ўша томонга (лашкар) торtdи (в. 179 а). Амир Қозағонга бу ҳақда билдиришгач, унинг истиқболига ошиқди. Туркларнинг бичин ийлига мувофиқ 746-йилда Дараи Занги даштида ҳар икки лашкар тўқнашди. Ўша жангда бир ўқ Амир Қозағон кўзига келиб тегди ва унга қўз тегди. Қазон Султон Музаффар ва мансур бўлиб, Қаршига қараб кетди. Ўша қишида қаттиқ совук бўлганидан Қазон Султонхон одамларининг ярим улоги нобуд бўлди. Амир Қозағон душмани заифлигидан огоҳ бўлиб, иккинчи бор жасорат яловини баланд кўтарганча Қазон Султонхон устига кўшин торtdи. Икки ўргада уруш бошлангач, Қазон Султонхон маърака майдонида қатл этилди. Амир Қозағон ўз сипохини босқину ғорат, босқину тарождан манъ этди. Үлдирилган подшоҳнинг тирик қолган одамларига марҳамат ва ғамхўрлик кўрсатди.

Йигирма бешинчи хон Ўктой қоон наслидан До-нишманда хондир.

ДОНИШМАНДЧАХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Донишмандча хон олти (пушт) дан сўнг Ўқтой қоонга бориб тақалади. Қазон Султонхон ўлдирилгандан кейин Амир Қозағон уни ҳонликка сайдади. Насли Чифатой хондан бўлмагани учун икки йил орадан ўтгандан кейин сахо юзасидан қатлга етказилди. Назм (мазмуни):

Қазо ҳукми ва қадар амри билан, ботинда шундаю, зоҳирда ўзга. Лекин дунёниг гардеши туфайли диёр фармон берувчилари фармони билан (ўлдирилди).

Йигирма олтинчи хон Баёнқули ибн Сарғад ўгулдир.

БАЁНҚУЛИХОН ИБН САРҲАД ЎҒЛИ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Амир Қозағон Донишмандчаҳонни ўлдирганларидан кейин Баёнқулихон ибн Сарғад ўгулни подшоҳ қилди. Шу заҳотиёқ шаҳарлар ва қишлоқлар аҳволини тартибга келтиришга ғайрат билан киришди. Адлу инсоф бисотини ёди. Инъому эҳсон доналари билан сағири кабиру ғанию фақирлар дили қушига ором бағишилади ва ром қилди.

Туркларнинг доқуқ иилига мувофиқ санайи 760 йилда (в. 179 б) Амир Қозағоннинг синглисини ўз никоҳига олган Кутлуғ Темур деган шахс ул жанобга нисбатан сийнасида сақлаб келаётган кийна сабаб бўлиб, фурсатни ғанимат топиб, шикоргоҳда ул мамлакат мадори, давлат паноҳи бўлган амирга шаҳодат шаробини ичказди ва Қундуз тарафга қараб кетди. Амири шаҳиднинг бир тўда яқинлари уни қувишга тушди. Уни Қундузда топиб пора-пора қилиб чопиб ташладилар. Амир Қозағон шаҳид бўлгач, амирзода Абдулла ибн Амир Қозағон отаси ўрнига тайинланди. У Самарқанди фирмавсмонандни ўз дорилмулкига айлантириди. Баёнқулихон ибн Сарғад мӯғул хотинига нисбатан тамаъи бўлганидан ул номурод мӯғулни ўлдириб, хотинига уйланди.

Йигирма еттинчи хон Темуршоҳ ибн Есу Темурхондир.

ТЕМУРШОҲ ИБН ЕСУ ТЕМУРХОН ЗИКРИ

Баёнқулихон қатл этилгач, амирзода Абдулла ибн Амир Қозағон Темуршоҳ ибн Есу Темурхонни подшоҳликка сайдади.

Амир Баён Сулдуз итоат йўлидан четга чикиб, Есу Мункс ибн Қорачор нўён авлодидан Амир Ҳожи барлос билан иттифоқликда амирзода Абдулла ибн Амир Қозағон тарафгэ юриш бошладилар. Икки ўртада жанг содир бўлди. Амир

Баён Сулдуз зафар топди. Темуршоҳ хон ибн Есу Темурхон ва Амирзода Абдулла ибн Амир Қозағонни қатл этди. Мовароуннаҳр диёрида подшоҳлик яловини баланд кўтарди. Амир Баён Сулдуз солимнафас, камозор одам эди. Аммо, кўп вақтини шароб ичиш билан ўтказди. Шу сабабли Туронзамин мамлакати аҳволида тартибсизлик пайдо бўлади. Ҳар шаҳарда улус сардорларидан бири мустақиллик яловини баланд кўтарди. Гурур қалами билан суур ва улуғворлик рақамини кўнгли саҳифасига, хотири лавҳига чекди (в. 180 а). Шу жумладан, Есу Мунко ибн Қорачор нўён наслидан бўлган Амир Ҳожи барлос Кеши дилкашда, Амир Боязид Жалойир Хўжандда, Амир Ўлжойту оғори сулдуз Балҳда, Амир Муҳаммад Ҳожа Аперди Шибирғонда ҳокимлик даъвосини қилиб чиқдилар, салтанат дағдағасини қилдилар.

Амир Ҳусайн ибн Амир Қайлон ибн Амир Қозағон сипоҳ жамлаб, ҳар лаҳза бир тарафга хужум қилди. Амир Ҳизр Ясовурий ўзига тобеъ одамлари билан бир манзилда туриб, бошқаларга бошини эгмади. Назм (мазмуни):

Агар шоҳ жиловини бўш кўйиб кўйса амирлар ўзларини хон тарошлайди. Ҳожадан ҳожат раво бўлмоқчилик, Гулом пай кетидан тамаъ килади. Бирор бандадан ханжар, камарини тортиб олса, унинг эгасини ўлдирмоқ пайдан бўлади. Кимнинг молу дунёси кўпайса, камдир, ҳоли яксон бўлғуси. Ҳар хатонинг сардафтари дунёдир, гадода у шоҳни ҳосил қилса ҳам.

Йигирма саккизинч хон Тўғлук Темур ибн Элхожа ибн Дуво Чечанхондир.

ТЎҒЛУҚ ТЕМУРХОН ИБН ЭЛХОЖА ИБН ДУВО ЧЕЧАНХОН ИБН СУЛТОН ФИЁСИДДИН БАРОҚХОН ИБН СЎҚАР ИБН КОМКОР ИБН ЧИФАТОЙХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Амир Қозағон шаҳид бўлгач, Тўғлук Темур хон ибн Элхожа ибн Дуво Чечанхон Жата улусида ҳоким бўлди. Мовароуннаҳр ҳалқининг паришонлигидан хабар топиб, туркларнинг ит йилига мувофиқ санайи 761-йилда ўша томонга қўшин тортди. Мазкур бўлган амирларнинг аксарини ўзига бўйсундирди ва яна ҳаракат жиловини Жата (улуси) тарафга бурди. Тўғлук Темурхон қайтиб кетгандан кейин Мовароуннаҳр амирлари ўртасида хусумат ва низо пайдо бўлди. Фитна оташи ва ғавғо тутуни осмонга ўрлади. Шу муносабат билан Тўғлук Темурхон туркларнинг сичқон

йилига мувофиқ санайи 763-йилда иккинчи бор ул диёрга лашкар тортди. Амир Боязид Жалойир ва Амир Баён сулдузни қатлга етказди. Ўз ўғли Илёсҳожани Мовароуннахрда қолдирди. Ўзи яна азимат жиловини қадим ўрдаси тарафга бурди. У ерда ислом (динини) қабул килиш шарафига мушарраф бўлди (в. 180 б) У исломий бўлгани сабабидан жуда кўп кишилар мусулмон бўлдилар. Чунончи, унинг баёни китобларда муфассал битилгандир. Олмалиғ мавзеида унинг амри билан кубба бино килинган эди. Вафотидан кейин уни ўша ерга дафн этдилар. Ул кубба Олтин номи билан машҳурдир.

Йигирма тўққизинчى хон Илёс хожа ибн Тўғлук Темурхондир.

ИЛЁСҲОЖА ХОН ИБН ТЎҒЛУҚ ТЕМУРХОН ИБН ЭЛХОЖА ИБН ДУВО ЧЕЧАНХОН ИБН СУЛТОН ФИЁСИДДИН БАРОҚХОН ИБН СЎҚАР ИБН КОМКОР ИБН ЧИҒАТОЙХОН ИБН ЧИНГИЗХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Илёсҳожаҳон ибн Тўғлук Темурхон отаси қайтиб кетгандан кейин Мовароуннахрда подшоҳлик қилди. Шундан икки йил ўтгач, туркларнинг барс йилига мувофиқ санайи 765 йилда Амир Ҳусайн ибн Амир Қайлон ибн Амир Қозағон билан Қаён ибн Элхон наслидан бўлган Амир Темур Кўрагон ибн Амир Тарағай ибн Амир Беркли ибн Амир Алангиз нўён ибн Амир Эжил нўён ибн Амир Қораҷор нўён ибн Амир Сўғу Чечан ибн Эрумчи Барлос ибн Қочувли баҳодир ибн Туминахон ибн Бойсунғурхон ибн Қойдухон ибн Дутминхон ибн Буқоҳон ибн Бузанжархон ибн Олонқува бинти Чуйманахон ибн Юлдузхон ибн Муғулҳожаҳон ибн Темуртошхонга қарши Қабоқин мавзеида жанг қилди. Енгилиб, кочди ва Жете тарафга кетди. Ўша нўхияларда Қамариiddин дўёлот кўлида ўлдирилди. Олмалиғда ўз отаси Тўғлук Темурхон ибн Элхожа ибн Дуво Чечанхон қабри ёнига дафн этилди. Ул диёр урфига кўра сultonлар кўмилтган жойни Олтин деб аташган.

ЎТИЗИНЧИ ХОН ОДИЛ СУЛТОНХОН ИБН МУҲАММАДХОН ЗИКРИ

Амир Ҳусайн ибн Амир Қайлон ибн Амир Қозағон Одил

Султонхон ибн Муҳаммадхонни хон кўтариб, жаҳонбонлик таҳтига ўтқизган эди. Ўзи Балх ва Бадаҳшон мамлакатлари-ни ўз таҳти тасарруғида тутди. Орадан бир неча кун ўтгач, Одил Султонхон ибн Муҳаммадхоннинг айби билан оралари бузилиши туфайли уни Чашкон дарёсига ташлади.

Ўттиз биринчи хон Комилшоҳ ибн Довурчидир.

КОМИЛШОҲ ИБН ДОВУРЧИ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Амир Ҳусайн ибн Қайлон ибн Амир Қозагон урушаб қолиб, Одил Султонхон ибн Муҳаммадхонни дарёга гарк қилгандан кейин Куббат ул-ислом уммул-билод баҳор ҳуррами Балх шаҳрида Комилшоҳон ибн Довурчи ибн Элчигадойхонни хонлик таҳти, жаҳонбонлик маснадига ўтқизди. Ўша вақтда Амир Темур кўрагон ибн Амир Тарагай ибн Амир Алангиз нўён ибн Амир Эжил нўён ибн Амир Қораҷор нўён барлос Балх ташқарисини лашкаргоҳ қилган эди.

Ўттиз учинчи хон Суюрғатмиш ибн Донишмандхондир.

ЧИҒАТОЙ ҶОН ИБН СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ НАСЛИДАН БЎЛГАН СУЮРҒАТМИШХОН ИБН ДОНИШМАНДХОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Амир Темур Соҳибқирони акбар туғилаётганда ҳар тўрт мусалласа улуғ юлдузларидан ҳар бир мусалласада ўн икки бор қайтиб қирон қилган эди. Шу сабабдан ҳакимлар уни Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар деб аташган.

Куббатул-ислом Балх яқинида ота-боболари расмига кўра, «Ал-валаду сирриbihx» («Бола отасининг сирридур» мазмунига мувофиқ «Авфа ба аҳди бар аҳдо») ояти карима мазмунига мувофиқки, аввалги марта Қочувли баҳодир билан Кобулхон ўртасида воқеъ бўлган эди ва Олтамғойи Туминахон билан безатилган эди. Иккинчи мартаба Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам билан олийшаън амир Қораҷор нўён (в. 181 б) ўрталарида (аҳднома) тузилган эди. Учинчи мартаба Дуво Чечан билан Амир Алангиз нўён ўртасида бу аҳднома янгиланди. Ана шу уччала аҳдномаларга мувофиқ, Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар ва Амир Ҳусайн ибн Амир Қайлон ибн Амир Қозагон ўрталарида уруш содир бўлиб тургандা Амир Ҳусайн Балх ичкарисида Комилшоҳон ибн Довурчи ибн Элчигадойхонни подшоҳликка тайин қилган эди.

Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар ҳам Ўқтой қоон ибн Соҳибқирони аъзам Чингизхони муazzам наслидан бўлган Сујорғатмишхон ибн Донишманҷаҳонни хонлик таҳтига ўтқизган ва жаҳонбонлик унвонини берган эди. Сўнг Балх ташқарисини лашкаргоҳ қилди. Амир Ҳусайн Балх ичкарисида эди ва жангу жадал ялови, ҳарбу қаттол байроғини кўтарди. Ўша жангда амирзода Умаршайх Баҳодир мирзо ибн Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар оёғига бир ўқ келиб тегди. Мирзо Баҳодир ярадор бўлгандан кейин уч қунгача Амир Ҳусайн ибн Амир Кайлон ибн Амир Қозағон ҳаёти чехрасида ғамгинлик ва тушкунлик аломатлари тубор ташлади. **Ў** Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар лашкарлари қўлига асир тушди. Амир Кайхусрав Ҳатлоний томонидан ўлдирилди.

Сујорғатмишхон умри муддати тугагач, бу дорилғанодан дорулбақога кўчди. Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар ҳануз ҳаёт эдилар.

Ўттиз учинчи хон Султон Маҳмуд ибн Сујорғатмишхондир.

ЎҚТОЙ ҚООН ИБН СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ НАСЛИДАН СУЛТОН МАҲМУДХОН ИБН СУЈОРҒАТМИШ ИБН ДОНИШМАНДЧАҲОН ПОДШОҲЛИГИНИНГ ЗИКРИ

Сујорғатмишхон вафот этгач, Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар Султон Маҳмуд ибн Сујорғатмишхонни хонликка таъниб, унинг номини маншурларга ёзиб кўйдилар. Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар умри давомида хонлик таҳтида истиклол топди (в. 182 а).

Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар Хитой сафари ҳангомида Ўтрор мавзеида бу ғаддор оламдан ўтди. Шу вақтгача хонликни Маҳмуд Султон ибн Сујорғатмишхон мустақил бошқариб келди.

Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагони сафдар билан видолашув воқеаларини унинг алоҳида дафтарларида битилгандир. «Улуси арбаъа Чингизий»нинг ушбу нусхаси ва Туркхон ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом авлоди маликларининг исмлари сони, Туркистон замин ҳоқонлари-нинг номлари шу рисолада дарж қилингандир. Султон ас-Саъид Улуғбек Мирзойи шаҳид, Наввараллаҳ мазжаба тўрт улус хонлари зикрида таълиф қилган мажмуудан олинди.

Таххир этилди ва тамом бўлди.

ЛУГАТ ВА ИЗОХЛАР

АБУЛБАШАР — Башарият отаси, Одамато лақаби.

АБДУЛЛО ИБН АББОС — Мұхаммад пайғамбарнинг амакиваччаси; «Куръони мажидга шарқ ёзғанлардан бири (619—686).»
АБУЛМАЬШАР БАЛХИЙ — Балхлик машхур мунахжим (астроном).
Фарбда Албумасер номи билан машхур (886 й. вафот топган).

АБЖАД — араб алифбосининг сирасиниң кўрсатувчи сâккизта уйдирма сўзнинг (абжад, ҳавваз, хутти, қаламан, съфас, карашат, саҳхаз, зазағ) биринчиси. Бу сўзларда ҳар бир сўзниң қиймати бор, масалан, абжад — 10, ҳавваз — 18, хутти — 27, қосламан — 130, съфас — 300, карашат — 1000, саҳхаз — 1800, зазағ — 270. Ўрга аср олимлари юз берган бирон ҳодиса, бино курилиши, машхур кишиларнинг туғилиши ва вафоти тарихини ёзишда бу хисобдан фойдаланганлар.

АБАҚАҲОННИНГ ВАФОТИ — Эрон Озарбойжони устига ҳарбий юриш чоригида Тифлис ёнида 665/1267 ийли содир бўлган. Абакаҳон, Тамғо ўғул, Башмут, Мангур, Темур, Тийбан ўғул, Некудор ўғул, Сакина, Тарагой, Битрин — Ҳалокуҳоннинг ўғиллари. Рашидуддин бўйича улар 14 нафар бўлганлар, Абақаҳон, Жумукур, Юшумут, Такшин, Тарагой, Тубшин, Такудар Аҳмад, Ажой, Кўнгуртой, Йисудор, Мангур Темур, Хулоҷу, Шибовчи, Туқай Темур.

АВЕСКУН — қаспий денгизидаги ороллардан бири.

АВВОШ (ФОРС) — бебош, дайди, безори. Тарихий манбаларда ўз ҳақ-хукукини химоя килиб кўчага чикқан меҳнаткаш ҳалқ шу ном билан аталган.

АБУ ТУРК — Турклар отаси, масалан Турк ибн Ёфас.

АБУ МУСЛИМ МИРВАЗИЙ (Абдураҳмон ибн Муслим) — Аббосийларнинг Хуросондаги ваъзгўйи ва уларнинг ҳокимиятни Умавия сулоласидан тортиб олишига амалий ёрдам кўрсатган шахс; кейинчалик — 748—775 йиллари Аббосийларнинг Хуросондаги ноиби. Абу Муслим Марвазийнинг асли Исфаҳондан.

АВАНФОР — аслида боронғор, яъни қўшиннинг ўнг қаноти. қадимий турклар лашкарнинг ўнг қанотини Алинжаҳон замонида шундай атаган эканлар.

АЁЛАТ ОНАСИ — Хоразмшоҳ Султон Мұхаммаднинг онаси Туркон хотун назарда тутилади.

АЖАМ ПОДШОЛАРИ — араб бўлмаган мамлакатлар (Эрон ва б. к.) нинг подшолари.

АЖАРЧИ — тўгериси ғажарчи. Лашкарга йўл кўрсатиб борувчи.

АСОБАЛЬ — бармоқлар.

АСОБАТ — тўғри мўлжалга олиш; тўғрилик.

АДЛУ ДОД (араб.) — адолат, инсоф: адолат, инсоф билан иш кўриш.

АЖАМ — араблардан ташқари ҳалклар ва мамлакатлар, масалан Эрон.

АЛИ — Халифайи Рошидидиндан тўртингчи халифа Али ибн Абу Толиб (656—661).

АЛИ ДАРГОМИЙ — Рашидуддиннинг китобида Али Марғоний. Бизнингча Али Дарғамий бўлгани тўғрирок.

АЛООНЛАР — қадимдан Шимолий Қофқозда истиқомат қилиб келган форсийзабон ҳалқ; ҳозирги осетинларнинг аждоди.

АЛОУЛМУЛК Термизий (ҳакиқий исми Саййид Исомиддин) — машхур Термизий саййидлари хонадонидан; 1217. ийли Хоразмшоҳ Аловуддин Мұхаммад (1200—1220) халифа ан-Носир (1180—1225) ни ўзича таҳтдан тушкан, деб эълон қилди ва ўрнига ўша Алоулмулкни халифа деб эълон қилди. Лекин, хоразмшоҳнинг режаси амалга ошмади. У ўша ийли Ҳамадондан кузда халифага қарши қўшин юборди. Лекин қўшин Курдистонга етганда қор бўронига учраб, унинг бир кисми ҳалок бўлди,

катта кисмини курдлар тогда қириб ташладилар, факат унинг жуда оз кисми Хамадонга стиб келди.

АМИР АРГУН — уйрот қавмидан чиккан машхур амир. Ҳалокуҳонга (к.) қадар Ҳурсон ҳокими.

АМИР ТЕМУР КҮРАГОНИЙ — Темурийлар сулоласининг (1370—1858) асосчиси, йирик саркарда, давлат арбоби.

«**АМИР УЛ-МҮМИНИН АЛИ**, Каррама важҳу» — («Мүминлар амири Али (656—661) («Тангри таоло») унинг далилларини мукаррам қилин»).

АМИР МАҶРУФ — диний панд-насиҳат қилиш, диний-аҳлоқий маърифат тарқатиш.

АНДАРОБ — Ҳиндкуш тоги этагида, Балхдан ва Қундуздан Панҷхир водийсига, у оркали Қобула олиб борадиган йўл устида жойлашган шаҳарча ва мустаҳкам калъя.

АНКИТ ҲОНИ — Маркит ҳони Тўқтойбеги хусусида сўз боради.

АРЖУМАНД (ФОРС) — азиз, қадрли, иззатли, ҳурматли, мўътабар.

АРИК БУФО — Тулихоннинг олтинчи ўғли. Бир умр оғаси Қурилойхон билан тожу тахт талашиб ўтган.

АРКОНИ ДАВЛАТ (араб.) давлат устунлари. Амирлар, вазирлар, руҳонийлар ва б. к.

АРСЛОНОХОН — корлуқлар ҳони. У ҳам Идикут сингари Чингизхоннинг хизматига кирган ва 6000 кишилик кўшини билан унинг Мовароуннаҳр ва Ҳурсон устига киlgан юришларида иштирок этган.

АРДИШ — Иртиш дарёси ва унинги теварак-атрофдаги ерлар.

АРРОДА — ўрта асрларда ишлатилган тош отадиган маҳсус қурилма; манжаник.

АРРОН — Кура ва Аракс дарёлари оралиғида, ҳозирги Озарбайжон республикасининг шимолида жойлашган тарихий вилоят. Маркази Бердаа шаҳари.

АСТРОБОД — Журжон (Гўргон) нинг катталиги жиҳатдан иккинчи шаҳри; Каспий денгизининг шарқий-жанубий тарафида, Мозандарон чегарасида жойлашган.

АТИЛ (ИДИЛ) — Волганинг қадим замоңлар ва ўрта асрдаги номларидан.

АҲЛАТ (Хилат) — Жанубий Арманистонда, Ван қўлининг гарбий соҳилида жойлашган ўрта аср шаҳари. Ҳозир Туркияга қарайди.

АШНОС — Сирдарёning кўйи оқимида, Сифноқ билан Жанд ўртасида жойлашган ўрта аср шаҳари, Ҳаробалари сакланмаган.

АЮҚ — Юлдуз номи.

АҚРОН (араб қарилар) — асрлар, юз йилликлар, даврлар.

АҲВАЗ — Ҳузистоннинг X асрдаги маъмурий-сиёсий маркази: Корун дарёси бўйида жойлашган.

БААЛБЕК (гелиопол) — Ливан шаҳарларидан.

БАДАХШОН — Амударёning юқори оқимида, унинг ҳар икки соҳилида жойлашган тоғлиқ мамлакат. Файзобод унинг пойтахти бўлган.

БАЙЛАҚОН — Андрон (Озарбайжон) вилоятининг мўтуллар давридаги йирик шаҳарларидан бири.

БАНДИ АМИР — АМИР УЛ-МҮМИНИН АЛИГА ТЕГИШЛИ

БАНД — Балхдан тахминан тўрт фарсоҳ жанубда. Дарайи Гизда Балхобга кўрилган тўғон. Банди Амир номи билан машхур.

БАНИ ФОТИМА — Мухаммад пайғамбарнинг қизлари Фотима (Али ва Фотима) авлоди.

«**БАРАКА ЎҒИЛ...** 647 ҳижрий ишлининг раби ул-аевал обиди... **МАНГУ ҚООННИ** салтанат таҳтига ўтқазди» — лекин расман унинг таҳтга ўтказилиши иккى йил кейин — 649 (1241) ийли содир бўлди.

БАРАКА ЎҒИЛ — Жўжихоннинг учинчи ўғли, 1257—1267 йиллари Олтин Ўрда ҳони. Бу ерда Ҳижрий 654 ийли — милодий 1256 ийли кўрсатилади. Расмий маълумотларга кўра **БАРАКА** (бёрка) ҳоннинг таҳтга ўлтириши

бир йил кейин 655 (1257) иили содир бўлган. 653 (1255) — 654 (1256) йиллари Олтин Ўрда таҳтида Улоғчи ўлтирган.

БАРЗАҲ (араб) — Икки нарсанинг, масалан жаннат билан дўзах оралиғи.

БАРГУСТВОН — урушда ўқ ва ярок (килич, найза) ўтмасин учун отустига ташланадиган маҳсус ёпик.

БАРОҚ ҲОЖИБ — ўша вактларда (XIII асрнинг биринчи чорагида) Кирмон ҳокими.

БАРОҚХОН ИБН СУ҆ҚАР ИБН КОМХОР ИБН ЧИҒАТОЙХОН — Чигатой улуси хукмдорларидан (1266-тахм. 1271).

БАРОҚ ҲОЖИБ — Мўғуллар (Угадай қоон) даврида Кирмон вилояти-нинг ҳокими. Қутлуғхон номи билан машҳур.

БАРСУМОСХОН, ТЎҒОЙХОН, ИЛОЖХОН — Рашидуддиннинг китобида Борисмасхон. Сарсихон, Улоғхон.

БАРЧИН — Барчинликент, Сирдарё қуий оқимида Жандга яқин жойлашган.

БАҲШИ — котиб.

БАҲРОМ ҲАШАМАТЛИ — Баҳром Сосонийлардан Шопур I (239—272) нинг ўли. Золимлиги билан шуҳрат топган. «Баҳром ҳашаматли» унинг золимлигидан киноя.

БЕГОР (ҳинд). — феодаллар тарафидан ахолини мажбурий иш (йўл чиқариш, кўпприк қуриш; канал қазиш; қалъани таъмираш ва х. к.) га сафарбар қилиш тартиби.

БЕКХОН ИБН ХУВЛО ШЕРОМУН ИБН ШОРЕН ИБН ЧИҒАТОЙ — Чигатой улусининг тўққизинчи хукмдори. Лекин номлар бир қадар чаракаш ёзилган. Рашидуддиннинг китобида ёзилишига караганда унинг ҳакиқий исми Никпой ибн Сарбон. У. Барокхоннинг амакиваччасси эди. У Чигатой улусини уч йил идора қилди.

БЁРДАА — кадимий Аррон (к.) вилоятининг маъмурӣ — сиёсий маркази. XIII асрда мўгул-қўшинлари тарафидан вайрон этилган.

БЕЮЧАҚ — Рашидуддиннинг китобидан Мулғар.

БЕШБАЛИК — уйғур хоқонлигининг пойтахти. Дастлаб бутун ҳоқонлик (Тяньшань тоғларининг шимолий ва шарқий-жанубий томонида бўлган) шу ном билан аталган. Бу ўрамда Бешбалиқдан бошқа Корахожа, Луқчак ва бошқа шахарлар ҳам бўлган. Чингизхон ва унинг ворислари даврида Мўгулистондан Осиёнинг гарбий ноҳиялари сари бўлган карвон йўли Бешбалиқ орқали ўтган. Вайроналари ҳозирги Урумчи шаҳаридан 150 км. чамаси масофада жойлашган.

БИРЖИС (форс.) — Муштарий (Юпитер) сайёраси.

БОДИ БОЛИФ — Рашидуддиннинг китобида Мао кўргон. Ўрнини аниклаб бўлмади.

БОДОЙ — бундай қабила борлигини аниклаб бўлмади. Рашидуддиннинг китобида қайд килинган Будат бўлиши керак.

БОЙЛАҚОН — Аррон(к.) вилоятига қарши шаҳар; Аракс дарёси бўйида ундан таҳминан 7—8 км. шимолда жойлашган. XIII асрда (1220 й) мўгуллар вайрон қиласа.

БОЛАСОҒУН — Чу воҳасида, ҳозирги Тўқмоқ шаҳаридан 24 км. гарбий-жанубда жойлашган улкан ўрта аср шаҳари. X асрдан маълум ва Корахонийлар, сўнг Корахитойлар давлатининг пойтахти бўлган. Мўгуллар уни Го-балиқ (яхши шаҳар) деб атаганлар. XVI асрда қолмоклар хуружи оқибатида вайрон бўлган.

БОЛИШ (Турк-мўгул) — мўгуллар империясида пул бирлиги; кумуш ёмби. Бир болиш Чигатойхон даврида 300 динорга баробар бўлган. Айрим ҳолларда болиш 500 мисқолга тенг бўлган.

БОЛИФ (болик) — мўгулча шаҳар демакадир.

БОЛИҒУ ИБН ПОЙДОР — Чигатойлардан. Рошидуддиннинг китобида кўрсатилишича Олғу ибн Бойдор.

БОЛА НҮЁН — Чингизхоннинг кўзга кўринган лашкарбошиларидан. Асли жалойрийлар қавмидан.

БОМИЁН — Афғонистоннинг шимолий қисмида Кобулдан 230 км. шимоли-ғарбда жойлашган қадимий шаҳар: X — XIII аср бошларида дастлаб газнавийлар, сўнг Фурийлар ва Хоразмшоҳлар давлати таркибига кирган: XVI—XVIII асрнинг биринчи ярмида Бобурйлар тасарруфидан бўлган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бери Афғонистон таркибида.

БОНМАКОН (Монмакон) — Бомиёнда ҳалок бўлган Чингизхоннинг набираси (Чигатайхоннинг ўғли) Мутугэн,

БОРГОҲ — хон подишоҳ саройи; подишоҳ қабулхонаси.

БОРУ (форс.) — қалъа девори; қалъа деворининг ўқ отишга мўлжалланган махсус мустаҳкамланган жой.

БОТИН — бирон нарсанинг ички томони; ичдаги фикр; кўнгил.

БУВАЙЛАР — Бувайлийлар бўлиши керак. Уларнинг бир тармоғи форс билан Ҳузистонда (932—1062) яна бир тармоғи Кирмонда (936—1048), бир табақаси Жибалда (932—977) бир тармоғи Ҳамадон билан Исфаҳонда (977-тахм. 1028), яна бирлари Райда (977—1029) ва энг катта табақаси Ирокда (945—1055) хукмронлик қилганлар.

БУЛКИ ИБН ЧИГАТОЙХОН — Шахсини аниқлаб бўлмади. «Муъизз улансоб» да Чигатайхоннинг саккиз ўғлидан фақат олтиласининг номи келтирилган: Мутугэн, Мужи Яйа, Билкаши, Сорбон, Есу Мунка, Пойдор. Сўнгги икки кенжә ўғлининг номи маълум эмас. Булки балким шулардан биридир.

БУЛУК (турк.) — Хуросонда пойтахт шаҳар (масалан, Хирот) теварагида жойлашган ва унга карашли 10.000 аҳолиси бўлган, ёки шунча аскар бериши мумкин бўлган жой. Мовароуннаҳрда — тумон.

БУЛУНФОР (турк-мўғ.) — Қоравул, , кўшиннинг илғор қисм (авангарди) олдида ва қанотларда борувчи махсус кузатувчи ҳарбий қисм.

БУЛЖУНФОР (булчунфор) — атама биринчи марта учрамоқда. Шу сабабдан бу ҳарбий бўлинма хусусида ҳозирча бир нима дейиш қийин.

БУЮРАК — Найман хукмдори; Нангхон (Тоёнхон)нинг иниси.

БУЛГОР НАХРИ — Кама дарёси.

БУНГСУК — Лур билан Форс вилояти орасидаги тог. Рашидуддиннинг китобида у Танг-теку (?) аталган.

БУРУНФОР (турк-мўғ.) — мукаддимат ул-жайш (араб.), ировул (турк.) Кўшиннинг мукаддима қисми орқасидан борувчи махсус ҳарбий бўлинма.

БУРГУ — сурнайга ўҳшаган махсус мусика асбоби.

БУСУНФУР — тўғриси Бойсунғур бўлиши керак. Аланқуванинг иккинчи ўғли.

БУХТАРМА (турк). Пистирма, камингоҳ, Душман йўлига қўйилган тузок.

БУФРОХОН — «буғро» икки ўрқачли туя. Қораҳонийлар олий хукмдорининг фахрий лақаби.

БУҒЧИ — буғ — ҳайвон шохига ўхшаш музика асбоби: сурнайнинг бир тури. Буғчи — сурнайчи,

БУСТУНФОР (мўғ.) — пистирма.

ВАЛИЁН — Балх Тоҳаристонида жойлашган машҳур қишлоқлардан бири.

ВОСИТИЯ (ал-Восит) — Месопатамиянинг ўрта асрлардаги машҳур шаҳаридан бири.

ГАНЖА — Озарбойжоннинг машҳур шаҳарларидан; Ганжагой дарёсининг иккала кирғогида жойлашган. 1935 йилдан Кировобод деб аталади.

ГАНЖУР — Хитой подиши Олтонхоннинг қизи. Тўри исми Гунжу хотин.

ГАРЧИСТОН — Мурғоб дарёсининг юкори оқимида жойлашган ва Фур билан чегарадош тоғлиқ вилоят.

ГИЛОН — Каспий денгизининг жанубий соҳилида жойлашган вилоят. Шарқ тарафдан Мозандарон билан чегарадош бўлган.

ГОВДУМ — карнай, говдада таъсир кечибдишган шахс.

ГОВСАР — икки тиши чўқмор.

ГУРГОН (КЎРАГОН) — Хон кўёви, Чингизхон авлодига уйланган шахс.

«ГЎЙУКХОННИ ҲИЖРИЙ 641 ЙИЛНИНГ РАБИ УЛ-АВВАЛ ОЙИДА ҲОНЛИК ТАХТИГА ЎТҚАЗДИЛАР» — маълумот ҳакиқатга зид. Аслида унинг ҳонлик маснадига кўтарилиши ҳижрий 644 (милодий 1246) йили содир бўлган.

ГУРХОН — Қорахитой ҳонларининг фахрий лақаби.

ГЎЙУ ЧАВГОН — ўрта асрларда от миниб ўйналган, ҳозирги хоккейга ўхшаш бир ўйин.

ГЎРГОН ДАРЕСИ — Гўррон (Журжон) дарёси. Гўргон шаҳари шу дарёning хар иккала соҳилида жойлашган.

ДАБУС (ДАБУСИЯ) — ҳозирги Пахтакор кишлоги. Зиёуддин Темирийўл бекати (Ўзбекистон) ёнида жойлашган ўрта аср шаҳарчаси, мустаҳкам қалъа. Қальъайи Дабусоҳ деб ҳам аталади.

ДАЙЁР — майхона аҳли, ўзликдан кетган ҳамони.

ДАМДАМА — маккорлик, алдаш.

ДАНГ (даник) — бирон нарсанинг олтидан бир кисми; динор ёки дирхамнинг олтидан бир кисмига тўғри келади: XIV — XIX асрларда бир Бухоро донги, 0,8 кг. га тенг бўлган.

ДАРБАНД — истеҳком; бу ерда Сурхондарёнинг Бойсун тумони чегарасида бўлган кадимги дарвоза устида гап боради. У Дарбанди Оҳанин ёки Бузғола номи билан ҳам машҳур бўлган.

ДАРБАНД (боб ал-абвоб) — дарвозалар дарвозаси; Ширвоннинг (қ.) шимолий тарафида жойлашган йирик шаҳар ва бандар (Қаспий денгизининг бандарларидан). Ҳозир ҳам мавжуд ва Озрабайжон республикасининг Каспий бўйидаги йирик шаҳари.

ДАРБАНДИ ОҲАНИН — Темир қаҳлақа — темир дарвоза. Шундай жой Сурхондарё вилоятининг (Ўзбекистон жумхурияти) Бойсум тумонида тогиг бир дара ичиди. Бухоро — Самарқанд — Ҳисор водийси (Сурхон ва Кофирниҳон дарёлари ораси) — Балх вилояти карvon иўлида, тоғ торайган бир жойда (ҳозир Дарбанд кишлоги) жойлашган ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган манзилгоҳ. Шу номдаги жой Кавказда; ҳозирги Озарбойжон ўрамида (вилоят) ҳам мавжуд.

ДАРЕЙИ ХУНХОР — конхўр дарё. Бу ерда мудофаа мақсадида Бухоро кальаси теварагига қазиб сув тўлатиб қўйилган мудофаа иншооти (хандак) хусусида бораёттир. Бунака иншоотлар кўпчилик ўрта аср кальалари теварагига қазилган эди.

ДАРЕТУ — аниклаб бўлмади. Рашидуддиннинг китобида қайд этилган дарлаком (соғ мўғул қабиласи) бўлиши керак.

ДАРТУН ҚАЛЬАСИ — И smoилияларнинг мустаҳкам кароргоҳларидан бири. Рашидуддиннинг китобида Дунайсир.

ДАШТИ ҚИПЧОҚ (Кипчоқ дашти) — Иртиш дарёсидан то Днепрғача чўзилган кўп кисми даштлик бўлган мамлакат. Унга ҳозирги Козогистон, Волга бўйи ва Жанубий рус ерлари киргэн. Тарихда XI асрдан маълум.

ДАҲА ВА САДА — ўнлик ва юзлик. Чингизхон ва Амир Темур замонида қўшиннинг тузилиш тартиби бўйича энг кичик бўлинма. Қўшин одатда тумон (10.000), ҳазора (1000) сада (100) ва даҳа (10) га бўлинган.

ДЕВОНИ МОЛ(ар). — Ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳонликларида ўзига ҳос молия маҳкамаси.

ДИБО — пишиқ ва гуллик ипак мато.

ДИДУ (ДАЙДУ) — Пекин шаҳарининг қадимий номи. Ҳубилай асос соглан бу шаҳарнинг асл номи Кайпин-фу бўлиб, Пекин (Дайду) дан 50 фарсак (тажминан 550 км). шимолда жойлашган.

ДИЁРБАКР — ал-Жазира шаҳарларидан бири. Илгари Омид аталганда ҳозирда Кора Омид аталади. Туркияда шу номдаги вилоят маркази.

ДИРАМ (ДИРҲАМ) — мисқолнинг (4,8 гр.) ўндан етти кисми: 3,36 гр. га тенг.

ДОМГОН — Хурсоннинг ўрта асрлардаги эътиборга молик шаҳарларидан бири: Техроннинг шарқий тарафида жойлашган.

ДОР УЛ-ИСЛОМ — ислом уйи. Бағдодга берилган нисбат.

ДОРУССАЛОМ — Салом уйи. Халифалик пойтахти. Бағдодга берилган нисбат.

ДОРУҒА (мұғ. «дараҳту» — босмоқ, әзмоқ) — вилоят, туман, шаҳар хокими. Унинг зиммасига солиқ тұлаши керак бўлган аҳолининг рўйхатини тузиш, солиқ йиғиш вазифаси юклатилган.

ДУЗМАНБАХШ НҮЁН — тўғриси Дурбой нўён.

ДЎРТМАК — Хитой шаҳарларидан бирининг номи. Бу катта шаҳарнинг асл номи Нам-гин. Шаҳар Рашидуддин келтирган маълумотларга кўра, Қорамурэн (Сарик дарё. Хуанхэ) бўйида жойлашган ва ўз вақтида жуда катта шаҳар бўлган.

ДУТУМИНХОН — асли Дутум Мәнэн. Есугай баҳодир ва Жучихон фарзандларининг исми «Мульизз ул-ансоб»да бошқача берилган. Масалан, сугай баҳодирнинг фарзандлари Темучин (Чингизхон), Жўчи Касай (Хсад), Качион. Тэмугэ Отчигин, Билгутой нўён; Жўчихоннинг (Чингизхоннинг тўнгич ўғли) фарзандлари қўйидағича: Ўрда, Боту, Берка, Беркажор, Шайбон, Тангут. Бувал. Чиловхун, Шингкур, Чимпай (Чимтой), Мухаммад, Удур (Удуд), Тўқай Темур, Шингкум.

ЁБИСА (араб.) — куруқ, ташландик ер.

ЁМ (мұғ.) — ўрта асрларда тахминан бир кунлик йўлда элчилар ва чопарлар тўхтаб ўтсин учун курилган бекат. Бу ерда қўнокларга озиқ-овқат, тунаш учун жой, от-уловига ем-хашак берилган. Жўнаб кетиши олдидан отлари алмаштириб ҳам берилган. Бундай жойлар ёмхона деб аталган. Русча «ямшиз» сўзи шу «ём» дан олинган.

ЁСО ЎҒУЛ — Ҳалокухоннинг иниси. Эронга юриш вактида 653 (1255) йили Самарқандда вафот этган. Раҳидуддиннинг китобида унинг исми Сўнтоя деб ёзилган.

ЖАБА — машхур Жэбз нўён: Чингизхоннинг катта лашкарбошиларидан.

ЖАБРОИЛ — Исломда тўрт фариштанинг биттаси. У Аллоҳ билан пайғамбаримиз ўрталарида элчилик қилган.

ЖАВ — оғирлик ўлчови, арпа донаси: 0,045 гр. га тенг бўлган.

ЖАВОНГОР (турк.-мұғ.) — Майсара. Қўшиннинг сўл қаноти.

ЖАДАЧИ — к. жада.

ЖАДА ТОШИ (ядо тоши) — қадим замонларда ва ўрта асрларда турк қавми орасида кўлланилган жоду тоши. Унинг ёрдамида қаттиқ довул, кор ва ёмғир чакирилган ва уни дафъ қилганлар. Бундай ҳунар соҳиби жадачи (ядачи) аталган.

ЖАДИ (ар). Тоғ эчкиси, кийик. Осмоннинг кийик шаклида кўринадиган 12 буржидан бири. Шамсия йил хисобида 22 декабрь 21 январга тўғри келади.

ЖАЗИРА (ар.) Орол, ота.

ЖАЙМУР — Жучихон Жандга элчи қилиб юборган бу шахснинг ҳакиқий исми Чин Темур. Асли корахитойлардан.

ЖАЙҲУН — Амударёнинг ўрта асрлардаги номи. Энг қадимий ном — Ўқуз (туркийча: катта дарё), греклар бузуб Оксус деб атаганлар.

ЖАМКИН — Темур қоон отасининг ҳакиқий исми Жимкин. Темур қоон хижрий 663 (милодий 1265) йили туғилган.

ЖАМШИД — Қадимги Эрон Пешдодийлар сулоласига мансуб бўлган учинчи подишоҳ. Ривоятларга караганда унинг даври «олтин аср» деб аталган.

ЖАНГИТУХОН ИБН ЮМГОН ИБН ДУВА ЧЕЧАНХОН — Чигатой улуси тепасида турган йигирманчи хон — Аслида Чантши (1331—1332—35).

ЖАНД — Ҳозирги Қизил ўрдадан қуироқда Сирдарёнинг сўл қиргогида жойлашган ўрта аср шаҳари.

ЖАРГОҲ — жирга; доира шаклида жой олиб ўлтириш; олий кенгаш;

ов вақтида ов қилинадиган ерни теварак-атрофдан ўраб олиб ўлти-

риш.

ЖАҲОНКУШОЙ (форс.). жаҳонни очувчи: жаҳонгир. Чингизхон ва Амир

Темурга берилган фахрий лакаб,

«ЖАҲОННУМО» — фикримизча бу асар бизгача етиб келмаган. Шунинг

учун ҳам муаллиф ва асар ҳақида бир нима деб бўлмайди.

«ЖАҲОНОРО» китоби — муаллифи ва асарни аниқлаб бўлмади. Шу

номдаги асар (Хуршоҳ ибн Кубод ал-Ҳусайнин қаламига мансуб) бор,

лекин у Улуғбекдан кейин ёзилган.

ЖИНГИДОНГ — тўғриси Онгин Чин-сан (онгин — бош вазир).

«ЖИРҒА ТАШЛАДИЛАР» — ов майдонини қуршаб саф тортиш назарда

тутилади.

ЖОНЖИРОТ — мўғул қавмларидан бири. Рашидулдиннинг китобида

жожират. Нурят деб ҳам ёзилган.

ЖУББА НҮЁН — Чингизхоннинг йирик саркорларидан. Тўғриси Жэбэ

нүён.

ЖУД (форс.) — инъом, эҳсон: саҳийлик, қўли очиқлик.

ЖУШЧИ КАСАР — Ясугай баҳодирнинг иккинчи ўғли. Жўчи — исм

бўлиб, касар-лақабдор. Маъноси йиртқич ҳайвон.

ЗАЙТУН ДАРЕСИ — Тўғриси Зайтун бандари. Фуцзянъ ўлкасидағи Цюань-чжоу шаҳри ёнидаги бандар, Хитойнинг ўрта асрлардаги энг йирик

бандарларидан бири.

ЗАНГ (ар-форс).— чанг, ғубор, қора. Бу ерда ҳабашибонлик назарда

тутилади.

ЗАНГИ ОТА (Занги бобо) — Ҳаким отанинг муқаддам сахобаларидан: Тошкентда таваллуд топган ва ўша ерда (Занги ота деган қишлоқда) дағн

тилиган.

ЗАРБАФТИ ЧИНИЙ — Хитойда тўқилган ҳарир мато.

ЗАРНУҚ — XIII асрда Сирдарё бўйида, Суюктентдан (хозир ҳаробалари

Коракўл қўли бўйида) қуироқда жойлашган мустаҳкам қалъя.

ЗЕРУ ЗАБАР ҚИЛМОҚ — ер билан баробар қилмоқ, йўқ қилмоқ.

«ЗИЧИ ЭЛХОНИЙ» — Носируддин Тусий (к.) бош бўлган Марого (Табриз) расадхонаси астрономларининг кўп йиллик кузатуви орқасида

тўплланган йирик астрономик асар.

ЗОЛ — Сийстонлик машҳур пахлавон Золи Зорий. Фирдавсий «Шаҳнома»

сининг қаҳрамонларидан.

ЗУҲАЛ — Сатурн сайёраси.

ИДИКУТ (уйғ. соҳиби давлат) — Үйғур хонининг лакаби. Чингизхонга

қўшилган Идикутнинг ҳақиқий исми Рашидулдиннинг китобида Шуком деб

берилган.

Вокеа. Янни Идикут Шукомнинг Чингизхон тобеълигини қабул

килиш воқеаси хижрий 605 йилнинг шаъбон ойида (милодий 1209 йилнинг

февраль-март ойларида) содир бўлган.

ИКСИРЗОДА — Камолотга этишган йигит, фавқулодда таъсир қуцига эга

бўлган йигит.

ИЛИГХОН — Қораҳонийларнинг улус бошликлари, тобеъ таъсир қуцига

эга бўлган йигит.

ИЛИГХОН — Қораҳонийларнинг улус бошликлари, тобеъ этилган мамла-

катлар тепасига кўйилган кичик хонлар.

ИЛМИ НУЖУМ — Юлдузлар илми; астрономия.

ИЛМИ РАМАЛ АЛО ХИНД УЛ-ҚИЁС. (Хиндчага қиёс қилинган рамал

илми) — Рамл-кум; кум воситаси ила фол очиш; нукта ва турли-туман

лизиклар ёрдамида фол очиш; фолбинлик.

ИЛМИ СИНОАТ — Хунармандчилик, косиблик илми.

ИМОМ ШОФЕЙИЙ — Суннийликда шофеъия мазҳабининг асосчиси ва биринчи имоми машхур факиҳ Абу Абдуллоҳ Мухаммад ибн Идрис аш-шофеъий (767—820).

ИМТИЁЗХОН, ШАЙХХОН, ДЕҲЛОХОН — Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг яқинлари, Рашидуддиннинг китобида Алп Эрхон, Суюнчхон; Болоҳон.

ИНГУ МАЛИК — Хоразмшоҳ Султон Муҳаммаднинг Фанокатдаги ҳокими. Рашидуддиннинг китобида Илгету Малик.

ИНЖУ — Марварид. Мӯгулистанда Ўрта асрларда бадавлат кишиларнинг шахсий мол-мулки; Эрон. Кавказ орти мамлакатлари ва Ўрта Осиёда хонадони аъзоларига ва уларнинг навкарларига тегишли мол-мулки.

ИНОЛЧУК — Хоразмшоҳ Султон Муҳаммаднинг ишончи амирларидан.

ИНФИОЛ (ар) — Ҳижолат чекиш, уялиш, бирон нарсадан таъсирланиш, иржии — қайт, эй нафс! Қуръони мажид 89 сурасининг 28-ояти, **ИСЛОМ МАЛИКИ ЖАМОЛИДДИН** — Бу ерда сўз Бойдухоннинг вазири Жамолиддин Дастжирдоний ҳақида бораётир.

ИСМИ АЪЗАМ — Энг улуғ исм; Аллоҳ-таолоҳ номи.

ИСМОИЛИЯ ШАККОКЛАРИ ФИРҚАСИ — Исмоилия тариқати (VIII асрда шаклланган, X — XI асрларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, олтинчи имом Жаъфар ас-Содикнинг тӯнгич ўели Исмоил номи билан аталган) умматлари.

ИСПАХБЕД (форс) — кўшин бошлiği, бош қўмондон. Табаристон ҳокимларининг (князларининг) лақаби.

ИСТИМОЛАТ (ар) — турлий йўллар билан ўзига майлэтдириш, ўз тарафига ағдариб олиш. Истимолатнома — ўз тарафига тортиш мақсадида юборилган мактуб.

ИСФАНДИЁР — Кадимги Эроннинг Кайёнилар сулоласидан бўлган подишоҳ Гиштосининг ўғли.

ИСФАРОИН — Хурсоннинг ўрта асрлардаги йирик шаҳарларидан, Эроннинг шимолий-шарқий тарафида, вайронлалари Шаҳри Билқис деб аталади ва Нишопурнинг гарбий-шимолий тарафида жойлашган; 1381 йили Амир Темур кўшиллари тарафидан вайрон этилган.

ИСФАХОН — Гарбий Эрон (Ироки Ажам) нинг йирик шаҳарларидан; Сафавийлар давлати (1502—1732)нинг асосий пойтахти,

ИТОБГА ОЛИШ — қийноққа солиш.

ЙОСО (мӯғ.) — конун, конун-коида, қарор, хон буйруғи. Чингизхон жорий этган конунлар мажмуаси.

ҚАБУДЖОМА — Мозандароннинг шарқий тарафида жойлашган орол. Гilon билан Мозондарондан келаётган кемалар тўхтаб ўтадиган бандар; Астрободдан уч фарсах нарида жойлашган.

КАЖ — Макрон (қ.) вилоятининг ўрта асрлардаги маъмурӣ-сиёсий маркази; Балужистон ўрамида жойлашган. Ҳозир Эрон Балужистони ва Макроннинг маркази Бампур шаҳари хисобланади.

КАЗВИН — Озарбойжондан Райга олиб борадиган катта йўл устида жойлашган катта шаҳар, XIII асрда мӯгуллар тарафидан вайрон килинган. Кейинча Элхонийлар тарафидан тикланган; ва XVI асрда бирмунча вақт Эроннинг пойтахти бўлиб хизмат килган. Ҳозир ҳам шимолий-гарбий Эроннинг йирик шаҳарларидан хисобланади.

КАЙВОН (форс). Зуҳал, яъни Сатурн сайдераси.

КАЙЮМАРС — («Авесто» да Гая Маретон) — айтишларича биринчи одам ва биринчи подишоҳ шу Кайюмарс бўлган эмиш.

КАЛИМАЙИ ШАҲОДАТ — «Аллоҳдан бошқа худо йўқдир, Муҳаммад эса унинг хизматкори ва пайғамбари деб эътиқод қиласман» деган дуо.

КАНГУРТ — Эски карвон йўлида, Ҳисор билан Кўлоб оралиғида, Балжуоннинг (Тожикистон) гарбий тарафида ўринлашган қадимий

мовзэй. Хозирда Тожикистон жумхуриятининг Кўлоб вилоятига қарайди.

КАНИЮТ (Қайнут) — қавми — кунгият бўлса эҳтимол. Кунгият ҳам нийрун қабилаларида хисобланади.

КАРГАР — Қооннинг битикичиси. Тўғриси Куридай.

КАРЧ (КЎРЧ) — зарбофт шойи ёки жун тўн.

КАСБА — Хоразм шаҳарларидан. Рашидуддин Янгикент деб атайди. Сирдарёning қуи оқимида жойлашган қадимий шаҳарча.

КАТТАК — Хиндистоннинг жанубий-шарқий тарафида, Хинд океани кирғогида жойлашган йирик шаҳар; ҳоким турадиган жой.

КАЛХАШОН (форс.) — Осмонда узун бўлиб кўринадиган оқ йўл; Сомон йўл;

КЕВКИК — хитой амири. Тўғриси Гю-Гин; унвони юань-шуай (олий бошкўмондон).

КЕЛУРОН — аниқ ўрни маълум эмас. XVI аср охирида ёзилган «Зинат улмажолис» китобида айтилишича у кирғизлар вилояти билан Селенга ўртасида жойлашган катта юрт.

КЕПАКХОН ИБН ДУВАХОН — Чигатой улусининг машҳур ҳоцларидан (1318—1326). У мамлакатда маъмурий ва пул ислоҳатлари ўтказган.

КИРМОН — Эроннинг жанубидаги катта вилоят.

КИШТАСИБ (Гиштосиб) — қадимги Эронда ўтган Қайёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўртинчи ҳукмдор.

КОРУН ДАРЁСИ — Хузистондаги катта бир дарё.

КОТ — Хоразмнинг қадимий пойтахти; ўлканинг жанубида, ҳозирги Қорақалпоғистон жумхуриятининг Беруний шаҳари атрофида бўлган.

КОШФАР — Шаркий Туркистоннинг катта ўлкаларидан. Маҳмуд ибн Вали («Баҳр ул-асор» муаллифи) нинг ёзишича Кошғор шимолда Мўгулистон, Шарқда Хитой, жанубда Тибат, Биллурестон ва Бадахшон билан, Фарбда Фарғона ўлкаси билан чегарадош бўлган.

КОҲИН — мажусийлар руҳонийси; сеҳргар. Фойбдан хабар бериш, жониворлар овозига қараб фол очишига даъвогар бўлган одам.

КУЧАН — Мўгуллар Хабушонни шу ном билан атаганлар. Родғоннинг гарбий-шимолий тарафида жойлашган. Эски Кучан янги Кучандан 15 км. Фарбда жойлашган.

(КУЙУКХОННИНГ) ПОДШОЛИК МУДДАТИ БИР ЙИЛ БЎЛДИ — бу маълумот ҳақиқатдан йироқ. Аслида Куйукхон уч йил (1246—1249 йиллари) хонлик маснадида ўлтириди. Воеа Эронга юриш вақтида 1249 йили Самарқандда содир бўлди.

«КУЙУКХОН ОТАСИННИГ ЎРДУСИГА ЕТИБ КЕЛГАЧ, КАТТА ҚУРУЛТОЙ ТАШКИЛ БЎЛИБ...» — Қурултой чакирилиши ва Куйукхоннинг хон кўтарилиши 1246 йили содир бўлди. Унгача мамлакатни онаси Туракина Хотун идора қилди.

КУКУЖУЙ — Шеромуннинг отаси. Ўқтойхоннинг ўели, Тўғри исми Кучуй.

КУЛАНЖ КАСАЛИ — Ич қотиш касали, колит.

КУЛОҲ — Булор бўлса керак. Бошқирд билан чегарадош вилоят. Рашидуддин уни бориш кийин бир мамлакат деб атайди.

КУЛУГИНА ЙИЛИ — Сичкон йили.

КУРД СУВИ — Тўғриси Кура дарёси.

КУРЕН — Турқ-мўғул халқларида, шунингдек Дон казакларида теварак-атрофи четан билан ўралган оила, айил.

КУРДИСТОН — Кичик Осиёнинг тоғлиқ вилоятида жойлашган тарихий вилоят, қисман Туркия, Эрон, Ироқ, Сурия, таркибиға киради. Аҳолиси 8 млн. атрофида (80 фойизини курдлар ташкил этади). Аҳолисининг асосий қисми кўчманчи бўлиб, чорвачилик билан шугулланади. Оз қисми ўтрок ва дехкончилик билан шугулланади. Шаҳарларида хунарманд-чилик ривожланган.

КУТВОЛ — Кут (хинд. қалья) ва волий (ар. ҳоким) сўзларидан ташкил топиб, қалья ҳокими демакдир.

КУШТОСИП (Гиштосип) — қадимги Эрён Кайёнийлар сулоласидан чиққан учинчи хукмдор,

КУШЛУК — Чингизхон билан кўп вақтлар урушган найман хони, 1218 й. Кошгардан Бадаҳшонга ўтадиган йўлда Сариқўл деган ерда мўгуллар тарафидан ўлдирилган.

«КУШЛУК ЎЗ АМАКИСИ ТОМОН ЙЎНАЛДИ» — Буюрукхон назарда тутилади.

КУЧУЙ — Ўқтойхоннинг учинчи ўғли. Шеромун ушбу Кучуйнинг учинчи фарзанди.

ҚЎНГИР — Чингизхоннинг амирларидан; асл номи Онгур бовуручи.

КЎРАГОН (мўғ.) — Хон күёви. Чингизхон наслидан бўлган бирон хонга кўёв бўлган аслзода.

КЎРКА — Нагора.

КЎРИНИШ (турк.) — подишоҳ ва хоннинг қабули. Қабул қилинадиган жой кўринишхона деб аталган.

КЎҲИ ҚОФ — Ривоятларга келтирилган гўёки бутун ер юзини ўраб олган, деб фараз қилинган афсонавий бир тоғ номи.

ЛУР (Луристон) — Эроннинг Фарбий видояти; Араб Ироки билан чегарадош. Икки қисмдан: кичик Лур ва Каттә Лур (шаркий-жанубий Лур) дан иборат.

МАВВАДАТНОМА — Дўстона руҳда ёзилган мактуб.

МАВСУЛ — Шом (Сурия) нинг Мўсул шаҳари.

МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ — Ўрта Осиёлик буюк шоир, мунахжим, файласуф-олим (1207—1273).

МАВЛО (араб. кўпл. маволи) — Соҳиб, хожа, жомий, жаноб;

МАДИНАТ УР-РИЖОЛ (ар. «Эрлар шаҳри») — Термизнинг сифатларидан.

МАДОР УЛ-МУЛК — подшолик мадори, регент.

«МАЗКУР ЙИЛНИНГ ЗУЛХИЖЖА ОЙИННИНГ 19-КУНИ» — Милодий 1337 йилнинг 19 июли куни.

«МАЗКУР ОЙИННИНГ 24-ДА» — 712 — йил шаввол ойиннинг 24-да (1313 йил 23 февралда).

«МАЗКУР САНАНИНГ (739 йил) РАЖАБ ОЙИННИНГ 1343 йил 13 январь—11 февраль ораси.

«МАЗКУР САНА (744 й) РАЖАБ ОЙИННИНГ 27-КУНИ 1343 йил 27 ДЕКАБРЬ КУНИ «МАЗКУР САНАНИНГ» (758 й) РАМАЗОН ОЙИ — милодий 1357 йил 18 август — 16 сентябрь ораси.

МАЙМУНДАЖ (Маймундиз) — Исмоилияларнинг Кўхистон (Хуросон Кўхистони) даги йирик кароргоҳларидан бири.

МАКРОН (Гедросия) — Эроннинг жанубий-шарқидаги денгизбўйи вилояти. Кирмонга бўйсунган.

МАКС ШАҲАРИ — Тўғриси Минкас. Мўгуллар тарихининг билимдоди Н. И. Березиннинг сўзларига караганда Монич ёки Орнач.

МАЛИК АШРАФ — Чўпонийлар сулоласидан (Эрён) бўлган хукмдор (1344—1356); Озрабойжон, Арманистон ва Эроннинг шимолий — гарбий қисми устидан хукмронлик қилган. Ўта золимлиги ва очкўзлиги билан шуҳрат қозонган. Олтин Ўрда хони Жонибекхон (1341—1357) тарафидан ўлдирилган.

МАЛИКИ ВАХХОБ — (Малик-подишоҳ, Вахҳоб — кўп баҳшиш қилувчи) — саҳоватли Аллоҳ.

МАЛИК ШАМСУДДИН ҚУРТ — 1245—1389 йиллар Ҳирот ва унинг теварак-атрофидаги ноҳияларни ўз тасарруфига олган Куртлар давлатининг машхур хукмдорларидан (1244 ёки 1245 йили ҳокимият тепасига келган). Куртлар давлати Ҳалокуийлар (Элхонийлар)га тобеъ бўлган.

МАЛИК ШИҲОБИДДИН ФУРИЙ — (Муъиззуддин Мухаммад Фурий) — Фурийлар сулоласидан олтинчи хукмдор. Унинг даврида Фурийлар давлати

кенгайди ва мустаҳкамланди. 1205—1206 йили ўлдирилган.

МАЛКУНИ — Ясугой баҳодирнинг бешинчи (бошқа хотинидан) ўғли Рашидуддин уни Билгутай деб атайди.

МАНЖАНИК — Ўрта асрларда кўлланилган уруш қуроли. Қамал жаңгларида ишлатилган. У тош, тош йўқ ерда ўула отган.

МАНШУР (ар.) — ёйилган, таркатилган мактуб, ёрлиғ.

МАНҚЛОЙ (МАНҒУЛОЙ) — кўшиннинг марказ қисми.

МАРВ — Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан: кўпроқ Марви шоҳи жаҳон. Харобалари Туркманистоннинг Байрам Али темир йўл бекати яқинида.

МАРВАРРУД — Мурғаб дарёси бўйида жойлашган Ўрта аср шаҳари. Ҳозирги Боломурғоб ўринда бўлган.

МАРОФА — Эрон Озарбайжонида, Табризнинг Жанубий тарафида, Урмия қўлининг шарқида жойлашган ўрта аср шаҳари Ҳалокухон (1246—1256) даврида Элхонийлар давлатининг маъмурӣ-сиёсий маркази.

МАСЛУБА — Салиб шаклига келтирилган.

МАСЪУДБЕК — Машхур Махмуд Яловочнинг ўғли; Отаси Хитойга ноиб этиб тайинлангандан (1239 й. дан кейин) Чигатой улусини бошқарган (1289 й. вафот этган).

МАЪБУД (ар.) Ибодат қилинадиган жой, калисо, черков, ибодатхона.

МАҲМИЛ — Туя, умуман от-улов устига кўйилган ўриндик, қажава, ўша қажавадаги юк.

МЕЗОН (МИЗОН) — Тарозу, астрономияда осмондаги ўн икки буржининг еттинчиси. Қўёш йили ҳисобига кўра сентябрь ойига тўғри келади.

МЕКОН МЕНГЛИ — Чингизхоннинг тумон амирларидан. Ҳақиқий исми Минан, асли журжэ ҳалқидан.

МЕХТАР (форс.) — улуғ, катта; хон ва подшоҳга тегишли бирон кичик муассаса, корхона, бошлиғи; мас. меҳтари кутубхона, меҳтари тўщакхона.

МИЁФАРИҚИН (Мартирополис) — Тўғриси Майфаркат; ал-Жазиранинг иирик шаҳарларидан. Тигр дарёсининг юкори оқимида, Омид (Диёрбакр)нинг шимолий-шарқий тарафида, жойлашган ўрта аср шаҳари.

МИСКИН ШАҲАРИ — Тўғриси Монзи. Ўрта асрларда мўғуллар жанубий Хитойни шу ном билан атаганлар.

МИҲАФФА — подишоҳлар, хонлар, хусусан уларнинг хотинлари ва болалари тушиб юрадиган маҳсус қажава; таҳтиравон.

МОЗАНДАРОН — Эроннинг Каспий денгизи бўйидаги вилояти.

МОЛИ ЖИҲОТ — хирож (даромад солиги) нинг синоними. У пул билан ҳам, маҳсулот билан ҳам олинаверган.

МОНИЙЛАР МАЗҲАБИ (монийлик) — Эронда милоднинг III асрида Моний (216—277) тарафидан қашф қилинган дин. Бу дин ўз вактида Фарбда Италия ва Шарқда Хитойгача тарқалган. Монийлик — зардуштийлик билан насроний динининг синтезидир.

МОНМАКОН — Чигатойхоннинг ўғли. Рашидуддиннинг китобида Маотуғени. Тўғриси Мутугэн.

МОРДИН — Ал-Жазира вилоятига қарашли иирик ўрта аср шаҳари ва мустаҳкам қалъа; Омид (Диёрбакр) нинг шимолий-ғарбий тарафида. Ҳозир Туркиянинг Сурья билан чегарадош шаҳари.

МОЧИН — Жанубий Хитой.

МУАНБАР — анбар (хушбўй мушк) суртилган, анбар ҳиди берилган; хушбўй.

МУЛЖАР (турк.) — қамал пайтида ҳарбир амирга белгилаб берилган ер, дарвоза.

МУЛГОН — Шимолий Ҳиндистоннинг иирик шаҳарларидан. Жилема дарёсининг қуий оқимида жойлашган.

- МУРАССАЬ** (араб.) — кийматли тошлар билан безатилган қилич, тахт, либос.
- МУРООТ** (араб.) — кузатиш, риоя қилиш, бироннинг кўнглени олиш.
- МУРСАЛ** (араб.) — элчи қилиб юборилган, элчи, пайғамбар.
- МУРТАЗО АЛИ** — хулафойи рошидийн (тўғри йўлдан борган халифалар)дан тўртинчи халифа Али ибн Абу Толиб (656—661).
- МУСТАВЛИЙ** — Забт этувчи, истило этувчи.
- МУТАМАККИН** — муқим, барқарор, бир жойда муқим турувчи.
- «**МУХТАСАРИ ТАЛХИС**» («Талхис» китобининг мухтасари) Саъдуддин Тафтазоний асари (1355 йили ёзилган).
- МУЧА** — бўлак, қисм, аъзо. Совға — саломнинг бир бўлаги.
- МУШК** — Қора тусли ва хуш исли нарса, сочнинг қоралиги ва хушбўйлиги.
- МУШРИФ** (араб.) — Юқоридан туриб кўрувчи, ўрта асрларда ўзига хос давлат назоратчиси, мушриф-и калон — бош давлат назоратчиси.
- МУШТАРИЙ** (араб.) — Юпітер (форсийча Биржис) сайёрасининг номи. Уни «Сальди акбар», «Фалак қозиси» деб ҳам аталади.
- МЎЂТАМАД УЛ-ИСТЕҶДОД** — Ўз истеъодига ишонган одам. Бу ерда сўз Хўжанд мудофаасига бошчиллик қилган Темур Малик хусусида бораётир.
- МЎЂТАСИМ БИЛЛОҲ**.— Сўнғи Аббосия халифаси ҳақиқатда 656(1258) йили ўлдирилган. Ҳижрий 650 йил — милодий 1252 йил тўғри эмас.
- НАЖАФ** — ҳазрат Али ибн Абу Толиб дағн этилган шаҳар,
- НАЙМАНХОН** — Ўша вакълларда Марказий Осиёда катта нуфузга эга бўлган найман улусининг олий ҳукмдори Найманхон эмас, балки Тоёнхон деб аталган.
- НАЙМАНХОН ИБН ИНОНЧХОН** — Найман подшоси Тоёнхон ибн Инончхон (Инонч-билга Бўкахон).
- НАЙМАН ДИЁРИ** — Найманлар XII — XIII аср бошида иирик туркийнаждик халқ эди. Улар асосан Олтой ва Мўгулистаноннинг Фарбий худудларида истиқомат қилишган. XIII — XIV аср тарихчиси Рашидулдиннинг ёзишича найманлар олтой, Коракўрум, Элий Сирас ва Кўк Иртиш (Иртиш) оролигида кўчиб юрганлар ва қонғилилар камда қирғизлар билан кўшни бўлгандар.
- НАЙСОН** — Румийларнинг еттинчи ойи; баҳор ойи, ҳозирги апрель ойига тўғри келади. Абри найсон — баҳор булути.
- НАМАКАНДЕШЛИК** — Тузхотирилик. Бироннинг яхшилигини андеша килиш.
- НАНГХОН** — Найман хони. Рашидулдиннинг китобида Тоёнхон.
- НАСО (Нисо)** — Хуросоннинг кадимий иирик шаҳарларидан бири. Харобалари Ашхободнинг гарби-жанубий тарафида, ундан 18 км, масофада ётиди.
- НАССОҲ** — китоб ёки бирон ҳужжатдан нусҳа олувчи.
- «**НАФОИС УЛ-ФУНУН**» — Улугбек фойдаланган бу асарни ҳам аниклаб бўлмади.
- НАХШАБ** — Ўрта Осиёнинг кадимий вилоятларидан, ҳозирги Қарши.
- НАҚБ** — тещик, лахим. Қалъа деворига талоғатсиз етиб олиш мақсадида казиб бориладиган лахим.
- НАҲИ МУНКИР** — инкор этиш, тониш, рад этиш.
- НАҲС** — Миррих (Марс) сайёраси.
- «**НИЗОМ УТ-ТАВОРИХ**» — Носируддин Абу Саъид Абдуллоҳ ибн Фахруддин Абулқосим Умар ибн Абулҳасан Али ал-Байзавий (1285—1316 йиллар ўртасида вафот этган) асари. Асар мусулмон мамлакатлари-

НИНГ ОДАМ АТОДАН то мўгуллар хуружигача бўлган тарихини қисқа тарзда баён этади. Асар 1275 йилда ёзилган.

НИМРУЗ — вилоят. Бу ерда кунбатарга ишора.

НИСИБИН (Нисибис) — ал-Жазиранинг муҳим шаҳарларидан, Хирқас дарёси бўйида жойлашган. XIV асрда вайрон этилган.

НИСОМИШ — Сийлаш, табриклиш.

НИШОПУР — Машҳаддан Фарбда, шимоли-шаркӣ Эроннинг йирик шаҳарларидан бири, IX — XIII асрнинг биринчи чорагидан Xурносоннинг марказий шаҳари. Уч марта: 1153 йили кўчманчи ўғизлар, 1221 йили мўгуллар тарафида 1280 йили каттиқ ер қимирлаши туфайли тамоман вайрон бўлган. Янги Нишопур экисининг Фарб тарафида бино қилинган.

АН-НОСИР БИЛЛОҲ — Аббосий ҳалифалардан (1180—1225)

НУРАКСОН — Ўқтой қооннинг хотини, Куйукхоннинг онаси. Ҳақиқий исми Туракена хотун. У давлатни 1241—1246 йиллар орасида бошқарган.

НУР — Ҳозирги Нур ота.

НУРИ ИБН ЧИҒАТОЙХОН — Чигатойхоннинг бу исмлик ўғли йўқ. Балким набираси (Мутухоннинг ўғли) Бўри назарда тутилаётгандир. Эҳтимол номаълум қолган икки кенжатоидан бири Нури бўлгандир?

НУРИ МУҲАММАДИЙ — Муҳаммад пайғамбарнинг жони куюқ нур сочиб турган ёргу нуктага ўхшаб яшаши ҳакидаги таълимот. Бу гоя Қуръони мажиднинг 24 сура, 35 оятидан олинган. Бу гоя шия мазҳабини ўнг қанотига мансуб бўлган мусулмонлар орасида VIII асрда пайдо бўлган.

ОБГИР — Ҳовуз, сув оладиган жой, чўмич. Бу ерда жанг майдони-чўмичга ўҳшатилган.

ОБИВАРД — Хурносоннинг қадимий шаҳарларидан, харобалари ҳозирги Туркмистоннинг Каахка темир йўл бекати атрофида,

ОДАМ — Одам Ато. Инсон зурриётининг боши.

ОДИНА КУНИ — Жумъа куни.

ОЙИД ИБН МУЛОЙ ИБН ҚУБАЛОЙ ҚООН ИБН ТУЛИХОН — Темур қоон ворисининг Рашидуддин китобида келтирилган исми: Онанд ибн Манғол ибн Курилой қоон ибн Тулихон.

ОЛАТЖОН — Султон Мұҳаммад Хоразмшоҳ сардори. Лекин унинг ҳакиқий исми Али Эрхон,

ОЛИ УСМОН — Халифай Рошидиндан учинчи халифа Усмон ибн Аъфон (644—656) авлоди.

ОЛ ТАМФА — Қизил муҳр. Олий ҳукмдор — хон ёки подшоҳ муҳри. Тўрт бурчакли бўлган.

ОЛМАЛИҚ — Еттисувда Чув воҳасида жойлашган йирик ўрта аср шаҳари. Ўз вақтида Чигатой улусининг пойтахти бўлган XV аср охирида вайрон бўлган.

ОЛТИНХОН — Мўғуллар Цзинь Сулоласидан бўлган барча Хитой императорларини шу ном билан атаганлар.

ОЛТОНХОН ХИТОЙИ — Тўғриси Олтинхон хитойи,

ОМИЛ (араб.) — Амал килувчи, мансабдор, маҳаллий ҳоким.

ОТА МАЛИК (Жувайнний) — XIII асрда ўтган маҳур тарихи («Тарих-и жаҳонкушӣ» асарининг муаллифи) ва давлат арбоби (1226—1283).

ОТАБЕК ЎЗБЕК — 1137—1225 йиллари Озарбайжонни идора қилган Илдигизийлар сулоласининг сўнгти намояндаси (1210—1225).

ОТАБЕК САЪД — Хоразмшоҳга тобеъ бўлган Форс ҳокими (Салтурийлар сулоласидан) Отабек Саъд (1203—1231).

ОШУРО КУНИ — Шиаларнинг учинчи имом Ҳусайннинг КАрбалода ўлдирилганлиги (680 й.) муносабати билан ҳар йили мұҳаррам ойининг биринчи ўн кунлиги мобайнида ўтказадиган аза маросими.

ОШУФТА — Паришон, мафтун, ошиқ.

ОЯТИ САРИХ — очик-равшан ояллар.

ПАЙКАР (форс.) — Ҳайкал; жусса, гавда: дев пайкар — зўр жуссали, баҳайбат, суктаси совуқ одам, икки пайкар — осмондаги ўн икки буржнинг учинчиси, яъни жавзо. Қўёш йили ҳисобида баҳорнинг учинчи ойи: 22 май — 2 июня тўгри келади.

ПАРВОНАЧИ (форс.-ўзб.) — хоннинг амр-фармонларини вилоятларга, маҳаллий ҳукмдорларга етказувчи мансабдор.

ПАСОҚЎҲ — Бадахшоннинг машхур мавзеъларидан.

ПЕШКАШ — Хон ва подпохларга султонлар, шаҳзодалар ва амирлар тарафидан килинадиган махсус инъом. Унда тўққиз-тўққиз тартибига амал килинган.

ПОЙЗА (пайса) — мис тахтачага битилган, маълум имтиёз берилганлик ҳақидаги битик.

ПЎТК — оғир болга.

РАВОФИЗ (рофиз) — шиалар.

РАЙ (қадимги Raga) — Эроннинг шимоли-гарбий кисмида жойлашган, қадимиш шаҳар, мўгуллар тарафидан 1220 йили вайрон этилган, харобалари хозирги Техроннинг жанубий тарафида.

РАМАҚ — Энг охирги нафас, жон чиқар пайтдаги нафас.

РАБС УЛ-АЙН — Фрот дарёсининг сўл ирмоғи Ҳабура (Хўбўри) нинг юкори оқимида жойлашган ўрта аср шаҳари.

РАҲЛ (араб) — асобб, йўл юки, ссафарга чиқиш, қўчиш, китоб кўядиган махсус курсича.

РОНА — Доимо ҳаракатда, йўлда бўлган лашкар.

РУБЬИ МАСКУН — Дунёнинг инсон яшаб турган тўртдан бир кисми.

РУЙИН — Жез, бронза, каттиқ руин тан — жез танлик, мис танлик одам; танасига ўқ ўтмас қаттиқ танлик одам. «Шаҳнома» қаҳрамонларидан Исфандиёр (Гиштосипнинг ўели) руинтан аталган.

РУСМ — хозирги Туркиянинг ўрта асрлардаги номи.

РУҲУЛҚУДДУС — Муқаддас рух

САБТ (араб) — Маҳкам туриш, ёзиш, кайд этиш.

САВОЙПУ БАҲОДИР — Тўғриси Субутой баҳодир.

САДДИ ИСКАНДАР — Искандар девора. Ривоятларга қараганда Искандар Зулкарнайн тарафидан яъжуҷ ва маъжуҷларга (к.) карши курдирилган баланд ва мустахкам девор.

САЙИЙД ОТА — Занги отанинг (к.) иккинчи халифаси, асл номи Сайд Ахмад.

САЙФИДДИН ФАЛДУН — Мамлуклар сулоласига мансуб Миср малики. Ҳакиқий исми ал-Мансур Сайфиддин қалавун (фалдун эмас) ал-Алфий (1200—1290)

САЙФУДДИН КАРДОР — Миср подшоси (1200—1218) Рошиуддин уни Бундуқдор деб атаган.

«САЙФУДДИН ҮҒРОҚ БИЛАН ҲАЗОРА ОМИРИ ҮРТАСИДА ТОРТИШПУВ БЎЛИБ...» — Бу ерда гап Султон Жалолиддин хизматида бўлган тўркман амирлари Хор Малик (Марв ҳокими) ва Сайфиддин Үғроқ хусусида бораётир. Ҳар икки амир ўртасида чиқкан низога арабий от сабаб бўлган.

«80 КЕМА» — Рашиуддиннинг китобида 12 кема.

САЛЖУҚИЙЛАР — 1038—1194 йиллари Эрон билан Ирокни идора қилган сулола. Сулола асоссиси Рукнудунё ва-д-дин Тўғрил I (1038—1063).

САЛМОН — Машхур шоир Салмон Соважий (тахм. 1300—1375) нинг «Тарихи арбъа улус»да (в. 151 а) тилга олинган ва вазири Ҳожа Фиёсиддинга аталган «Шамсия шархи» ва «Тарихи гузида» китоблари бизга маълум эмас.

САЛОҲИДДИН ЮСУФ ИБН АЙЮБ — Айюбийлар сулоласига мансуб сўнгти хукмдор ал-малик ан-Носир II Салоҳиддин (648 (1250) — 658 (1260)).

САМУР — кундуз, кундуз териси.

САМУРИЙ ЖУББА — кундуз терисидан тикилган пўстин.

САНГТУР — Чингизхоннинг амирларидан. Рашидуддиннинг китобида Сакту.

САРАНДИБ — Силон (Цейлон) оролининг ўрта асрлардаги номи.

САРАХС — Тажан дарёсининг ўрта оқимида, Эрон билан Трукманистон чегарасида жойлашган ўрта аср шаҳари.

САРИПУЛ — Самарқандга қарашли шаҳарча. Каттақўрғоннинг шарқий-шимолий тарафида шаҳардан таҳминан олти фарсах масофада жойлашган.

САРОЙ ШАҲАРИ — Сарой Боту назарда тутилади. Бу шаҳар Ботухон тарафидан бино килинган.

САРОЙЧИҚ — Олтин ўрда шаҳарларидан. Куйи Волга билан Хоразм ўртасидаги савдо йўлида, ҳозирги Қозогистоннинг Гурьев вилояти Маҳамбет ноҳиясида жойлашган шаҳар. 1395 йили Амир Темур кўшинлари тарафидан бузиб ташланган. Кейинча тикланган ва Нўгай ўрдасининг маркази хисобланган. 1580 йили рус казаклари тарафидан бузиб тушланган.

САФИЙ АЛЛОҲ — Аллоҳнинг соф табиатли, соф виждонли бандаси.

САҶД ИБН ЗАНГИЙ — Форс ҳокими — тўла исми Музаффариддин Саҷд ибн Занги — форс отабеги. Туғилган ва вафот қиласан йили маълум эмас. Рашидуддин унинг Байзо шаҳарида вафот топганини айтади.

СЕИСТОН — Эроннинг Афғонистон билан чегарадош шарқий вилоятни.

СИДРАТУЛМУНТАҲО — ривоятларга кўра Еттинчи осмонда ўсадиган бир улкан дараҳт номи.

СИЖИЛЛИЙ (сижиллот) — қози тарафидан берилган васика, хукмнома, маҳсус дафтар.

СИМОК (Ромих) — Асад буржида жойлашган бир ёруғ юлдуз номи (Арктур).

СИМУРҒ — бир мавҳум күш номи. У анко ва Хумо номлари билан ҳам машҳур. Айтишларича у Коф тогида истиқомат қиласмиш.

СИНЖОБУЙ ЖУББА — Қизил тулки терисидан тикилган пўстин.

СИНҚИРОН — Рашидуддиннинг китобида Сиржон. Сиржон Кирмоннинг катта шаҳарларидан бири, Форс билан чегарадош. Харобалари ҳозир ҳам (Сайдободнинг шарқий тарафида) мавжуд.

СИФНОҚ (Сунок кўрғон) — Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган йирик ўрта аср шаҳари. XIV — XV асрларда Оқ ўрда ва кўчманчи ўзбеклар давлатининг пойтахти. Харобалари Туман ариқ темир йўл бекатининг шимолида, ўндан 18 км, масофада жойлашган.

СОМ — Юқорида номи тилга олиган Систонлик пахлавон Золи Зорийнинг ўғли. Онаси Рудоба Қобул подшосининг қизи бўлган. Сом Исфандиёр устидан ғалаба қиласан; Фирдавсий «Шаҳнома»сининг асосий қаҳрамонларидан бири.

СОҲИБ ИХТИЁР (араб.) — Тўлиқ ихтиёри, том хукуқли. Ҳаҳмуд Ялавоч ва унинг ўғли Масъудбекга берилган унвон. Улар ўз вақтида (XIII а.) Чигатой улусига соҳиб ихтиёр эдилар.

СУВИДОЙ БАҲОДИР — Чингизхоннинг йирик саркардаларидан: сафодиши. Тўгриси Субэдай баҳодир.

СУГОЙ БАҲОДИР — Шахсини аниклаб бўлмади. Рашидиддиннинг китобида Темучиндан юз ўтириб, тойжнут қабиласи тарафига ўтиб кетган амирнинг исми Торгутой кирилтиқ.

СУЛТОН АХМАД ИБН СУЛТОН УВАЙСИ ЖАЛОИР — Ироқ Курдистон ва Озарбайжонда 1336—1432 йиллари ҳукмронлик қилган сулоладан чиккан тўртинчи ҳукмдор (1382).

СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ — Ануштегин Фарча авлодидан бўлган Ҳоразм подшиси Алоуддин Муҳаммад (1200—1220). Чингизхон тарафидан мағлуб этилган.

СУЛТОН САНЖАР — Салжуқийлар сулоласидан машхур султон 1097—1118 йилларда Хуросон ҳокими; 1118—1157 йилларда Салжуқ давлати нинг олий ҳукмдори.

«СУЛТОН) ҚАДИМДАН МАЛИКЛАР АВЛОДИДАН БЎЛГАН МАЛИК НОСИРИДДИН ҲАЗОРАСПИЙНИ ЭЛЧИ ҚИЛИБ ЮБОРДИ» — Аслида Лур ҳокими Малик Носириддин Ҳазараспий Ҳоразмшоҳ тарафидан маслаҳат учун чакирилган. Ҳусусан Рашидуддиннинг китобидан шундай дейилган.

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН МЕНКБУРНИ-ХОРАЗМШОҲ — (1220—1231) кўрқоқ ва ташаббусиз Алоуддин Муҳаммаднинг ўғли, мӯғулларга қарши қаҳрамонона кураш олиб борган қаҳрамон саркарда.

СУЛТОН МАҲМУД ИБН САБУҚТЕГИН — Машхур саркарда ва давлат арбоби Ямин уд-давла Султон Махмуд Фазнавӣ (998—1030).

«СУЛТОН МУҲАММАД ЎЗБЕКХОННИНГ ИСЛОМДАН АВВАЛГИ ПОДШОЛИГИНИНГ МУДДАТИ САККИЗ ЙИЛ, ИСЛОМДАН КЕЙИНГИСИ ЭСА ЎТТИЗ ЙИЛ ЭДИ» — бу ерда ноаниклик бор. Аслида Ўзбекхон ҳаммаси бўлиб ўттиз йил (1312—1342) подшолик килган.

СУЛТОН УВАЙС — Ироқ, Курдистон ва Озарбайжонни 1336—1432 йиллари идора қилган жалоирийлар сулоласидан чиккан иккинчи ҳукмдор (1356—1374).

СУЛТОН УСМОН — Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги (Самарқанддаги) ҳукмдори (1204—1211).

СУЛТОНХОН МАЛИК — Рашидуддиннинг китобида Хон малик.

СУЛУК (араб.) — Подишоҳлар ва ҳонларга яхши йўл тутиши учун йўлйўрик. Тасаввуфда дарвишлиқ, тарки дунё қилиб кун кечириш йўлйўриги.

СУРАТ БАНДАРИ — Ҳиндистон я-о нинг гарбий тарафида, Араб денизидаги порт шаҳар.

СУРАЙЁ (араб.) — Ҳулкар юлдузи. Абу Райхон Берунийнинг сўзларига караганда, Сурайё Ойнинг учинчи манзили бўлиб, олти юлдузнинг жамъидан иборат. Мунахжимлар Сурайёни кишига баҳт-саодат келтирувчи юлдуз деб таърифлайдилар. Беруний ҳам шу фикрни қўллади.

СУРЁНИЙ ТИЛИ — Суриялклар (шомликлар) тили; араб тилининг қадимий лаҳжаларидан.

СУРУВҚАД — Тўғриси Сурқакдку.

СҮЮРҒОЛ (турк-мўғ.) — Инъом, мукофот. Шаҳзодалар, амирлар ва боёнларга тужу таҳт олдида кўрсатган катта хизматлари учун хон ёки подшоҳ тарафидан килинадиган катта инъом, ер-сув, мулк ва х. к. Темурйлар замонида (XIV — XV а) Мовароуннаҳр ва Эронда кенг тарқалган.

СҮЮРҒОМИШИ — Подшоҳ, ҳоннинг маҳсус сийлашларига мушарраф бўлиш.

СҮФЧОҚ — Ҳалокухоннинг ишончли амирларидан. Рашидуддин уни Сунчоқ оға деб атайди.

ТАБАРЗИН — Ўрта асрларда урушда ишлатилган дастаси узун болтага ўҳашаш бир ҳарбий куролноми.

ТАВОЧИ (турк.) — Ўрта аср феодал ҳонликларида нуфузли манзабдорлардан бири. Унинг зиммасига вилоятларга бориб қўший тўплаш, ҳарбий юриш вақтида қўшинларнинг тўхташ ўринини белгилаш; қўшинни кўрикка

ҳозирлаш, ҳавф-хатар вақтида теварак-атроф халқини қалъя ичкарисига кўчиртириш; ҳукуматнинг маҳсус иншоотлари курилиши устидан назорат қилиш, жазо чораларини назорат қилиш каби вазифалари юклатилган.

ТАВҲИД САҲБОСИ — Тавҳиднинг қизил майи. Сўфийларнинг ҳақиқатга етишиш, руҳининг илоҳий рух билан қўшилиб кетиши, яъни худога ётишиш (сўфиийликнинг бешинчи даври) чоғидаги кайфияти.

ТАКАС — Тўғриси Макас — Мўқша.

ТАНСИК (тансук; кўплиги: тансуқот) — камёб кимматли нарсалар (матолар, буюмлар, қийим-кечак ва х. к.). Подшоҳ ва ҳонларга маҳаллий ҳукмдорлар тарафидан қилинадиган тортиқ, инъом.

ТАНУРА — Темиричилар иш вақтида олдига тутадиган фартук.

ТАНГУТ МАМЛАКАТЛАРИ — Хитой халқ республикасининг Ганьсу ва Шаньси вилоятининг гарбий қисмида 982—1227 йиллар орасида ҳукм сурган давлат. Хитой манбаларида Си Ся деб аталган.

ТАРХОН — Мўгуллар ва Темурийлар даврида тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматлари учун алоҳида имтиёзга (хон ҳузурига бемалол кира олиш, соликлардан озод этилган ва тўқиз мартагача жинояти кечирилган, ўлжа ҳам ўзига ҳечким даҳлдор эмас, авлоди ҳам соликлардан озод) эга бўлган амир.

«ТАСЛУН ОРОЛЛАРИДАН БИРИ» — Абескун оролларидан бири.

ТАРОЗ (талос) — қадимий савдо марказларидан ва мустаҳкам қалъя. Милоднинг VI асридан маълум Орхун-Енисей битикларида тилга олинади. Авлиё Ота Қозогистоннинг ҳозирги Жамбул шаҳари) ўрнида бўлган.

ТАШТ — лаган, тогора. Таштхона — подишоҳнинг кундалик турмуши ва қабул маросими учун зарур бўлган буюмлар омбори. Бошлиғи-мехтари таштдор деб аталган.

ТАҚНОС — Тўғриси Нангяс.

ТАҲАМТАН (форс) — паҳлавон, баҳодир: Фирдавсий «Шаҳнома»сида куйланган қаҳрамон Рустамга берилган лақаб.

«ТЕМУР (ТИЛАКХОН ИБН УРУСХОН)» — аниқ маълумотларга кўра, Тўқтоқия ибн Урусхондан кейин тахтга ўлтирган подшоҳнинг исми Темур Малик ибн Урусхон (1375—1376).

ТИББАТ — Тибет, Хитой Халқ республикасига қарашли автоном район. XXRнинг жануби-гарбий тарафидан, Тибет тоғларида жойлашган майдони 1,2 млн. кв. км. аҳолиси 1,25 млн. киши.

ТИМҚУР — Рашидуддиннинг китобида тақачак.

ТОБОНГХОН — Найман подшоси. Рашидуддин Тоёнхон деб ёзган.

ТОБЧУ НҮЁН — Мангухон тарафидан Эронни идора қилиш учун жўнатилган ноиб. Рашидуддиннинг китобидан унинг исми Бойжу нўён (йисут кавмидан).

TOMFA (Турк) — Турк-мўғул халқлари орасида қабила, уруғ, , кейинча давлат рамзи, муҳр.

ТУБИ ДАРАХТИ — Ривоятларга кўра осмоннинг энг юкори еттинчи қаватида ўсадиган афсонавий бир дараҳт номи.

ТУЛИ (ТУЛУЙ) — Чингизхоннинг кенжা ўғли. Екэ нўён ва улуғ нўённоми билан машхур бўлган. Отасининг ҳарбий ишлар бўйича бош маслаҳатчи-си бўлиб, унинг ёнида туриб Мовароуннаҳр ва Хуросонни забт этишда қатнашган. Чингизхон вафотидан кейин, то Үгадайхон тахтга ўтқазилгунча давлат тепасида турган, Тугилган илини бизга маълум эмас, Эронни 1256—1353 йилларда идора қилган элхонлар (халокуийлар) сулоласи мана шу Тулуйхоннинг авлоди ҳисобланади. Ҳижрий 627 или — Милодий 1229—30 или Тулуйхон Хитой юришидан қайтишда йўлда касал бўлиб вафот топди.

ТУМИНАХОН (тўғриси Тумбинахон) — Бойсункурхоннинг ўғли, Чингизхоннинг тўртингичи аждоди.

ТҮМО ҮҒИЛ ИБН ЖҮЧИХОН — Жүчихоннинг ўн тўрт үғли орасида шу исмдагиси йўғ. Унинг еттинчи ўғли Бувол бўлса керак.

«ТУРКЛАР САРҲАДИГА ҚАРАБ БОРДИ» — бу ерда Сирдарёнинг куйи окимида истиқомат килувчи гузлар ҳақида тап боради.

ТУРКЛАР СИПОХИ — Мўгуллар Хоразмшоҳ орқасидан юборган туман. Улар факат Олтой туркларидан тузилган эди.

ТУРОНЗАМИН (Туркистон) — Турклар мамлакати.

ТУҶО ИБН ТУЛИХОН — Тўғриси Муқо; Тулихоннинг саккизинчи ўғли.

ТЎЛҒУҚ — Гilon амирларидан. Рашидуддин Саълуқ ёзган.

ТЎҚСОБО — Полковник ёки бригада генерали даражасида бўлган ҳарбий мансабдор.

ТЎҚТЕМИР ИБН ҚУДАГАЙ ИБН ТУРИ — Чигатой улуси тепасида турган ўнинчи хон. Рашидуддин унинг номини бироз бошқача ёзди: Бука Темур ибн Қадак Чигатайхоннинг еттинчи ўли.

ТЎҚТОБОЙХОН ИБН УРУСХОН — Тўғриси Тўқтокия ибн Урусхон. 1375 йили Оқ Ўрда тахтида ўлтирган.

ТЎҚКИЗ САНОГИ — Турк-мўғул халклари орасида амалда бўлган одат, яъни ҳадя килинаётган ҳарбир нарсадан тўққизтадан қўйиш (тўққиз нафар от, тўққиз чопон, тўққиз парча баҳмал ва х. к.) одати. Бу одат Ўрга Осиёнинг айрим жойларida (масалан, конфетдан тўққиз ликебада, мағиздан — 9, тўққиз хил таом ва х. к.) ҳозир сакланиб қолган. Тарихчи Абулғозихоннинг айтишича бу одат 9 турк ҳоқони; Корахон, Ўғизхон, Ойхон, Кунхон, Тенгиз ва бошқалар шарафига таъсис этилган.

У СУРУВКАД ҚАВМИНИНГ БОБОСИДИР — Тўғриси у ёна отаси Чарақа Ленгум тойжуйит кабиласининг боболаридирлар.

«У (ЯЪНИ МАНГУ ҚООН) КУЙУКХОНДАН УЧ ЙИЛ КЕЙИН ҲУКМДОРЛИК ТАХТИГА ЎЛТИРДИ» — Бу давр ичиди, яъни 1249—1251 йиллари унинг онаси Ўғул Қаймиш ҳукмронлик килди.

УБАҲ — Хиротга қарашли Чишт (Зирируд) ноҳиясининг маркази.

УЙФУР — Чингизхон омирларидан бири. Тўғриси Ҳарқай касар.

УЙФУР ҲАТИ — Шарқда энг қадимий ёзувлардан бири.

«УЛИККИ ДИН АРБОБИ» — Самарқанд қозиси ва шайхулисломи ҳақида гап боради.

УЛЖОМИШИ (турк-мўғ). — хон ҳўзурига кирганда бажариладиган расм, қоида.

УЛУН ЯНГА — Ясугой баҳодирнинг катта хотини; Чингизхоннинг онаси, ҳакиқий исми Улун-ака ёки Улун фужин; олқунут қавмидан.

УРОН (эски ўзб.) — жанг пайтида аскарлар тарафида бир-бирларини, ўқотиб ёки адашиб ўлдириб қўймаслик учун қилган маҳсус чакирик, ҳайқирик, нидо, шиор, ҳай-ху.

УФО МАВЗЕЬИ — Аниқ, ўнини аниклаб бўлмади. Асарда баён этилган воқеаларга караганда (1225 й. юришдан кайтишда Сирдарёнинг ўнг соҳилида ўтказилган ов ва йигинлар) бу мавзеъ Сайрам яйловларида, ёки унинг атрофида жойлашган бўлиши мумкин.

ФАНОКАС — Тўғриси Фанокат. Сирдарёнинг ўрта окимида жойлашган ўрта асрларда Хўжанд дарёси, Фанокат дарёси номи билан маълум бўлган.

«ФАНОКАТ ОҲИДАН ФАНО ЧИҚАРДИ» — Мўгуллар тарафидан Фанокатда қилинган ёвзликка ишора.

ФАХРУЛМУЛК НИЗОМИДДИН АБУЛМАОЛИ ҚОТИБИ ЖОМИЙ, ЗИЁ ВА СИЁУЛМУЛК КОФИЙ УМАР РОЖИЙ — Хоразмшоҳ мўгуллар билан музокара олиб бориш учун Нишопурда қолдирган элчилари.

ФИРУЗКУҲ — Рай шаҳарининг (Техрон ёнида) шарқий-шимолий тарафida, Дамованд тоғларида, Кумис билан Мозандарон чегарасида жойлашган қалъа-шаҳар.

ХАБТ (араб.) — ақлга футур етиши; янелиши, адашиш; ёнгилтаклик билан қилинган ҳаракат. Хабти димор — ақлдан озиш, Хабт ўлмоқ-хато килмоқ, янгилишмоқ.

ХАЛИФАЙИ РОШИДИН — Тўғри йўлдан борган тўрт халифа: Абубакр Сиддик (632—634), Умар ибн ал-Хаттоб (634—644), Усмон ибн Афон (644—656) ва Али ибн Абу Толиб (656—661).

ХАЛИФА МЎЎТАСИМ БИЛЛОҲ — Аббония сулоласига мансуб Халифа (1242—1258).

ХАЛИФА НОСИР — Аббосийлар сулоласининг сўнгги намоёндаларидан бири ан-Носир (1180—1225).

ХАНЖУ — тўғриси Ханъ-Чжоу. Хитойнинг Чжэцзян вилоятига қарашли шаҳар. Жанубий Сунъ подишоҳларининг пойтахти. Кинсай деб ҳам аталган.

ХОЖА БАХОУДДИН МУҲАММАД — Исфаонда золимлик қилган Хожа Шамсуддин Мухаммад соҳиб девоннинг (1284 йили Элхон Арғунхоннинг амри билан қатл этилган) нинг иниси.

ХОЖА НОСИРУДДИН ТУСИЙ — Эроннинг XIII асрда ўтган ийрик қомусий олими; Машхур Мароға расадхонасининг муассиси (1201—1274).

ХОЖА РАШИДУДДИН ТАБИБ (1247—1318) — ийрик тарихчи олим ва ийрик давлат арбоби. Элхонлардан Фозонхон (1295—1304), Ўлжайтухон (1304—1317) ва Абу Саъидхон (1317—1335) ларнинг вазири. Ўлжайтухонни заҳарлаб ўлдирилганликда айбланиб, 1318 йили Абу Саъидхоннинг амри билан қатл этилган.

ХОЖА САДРИДДИН ЗИНЖОНИЙ — Сўз Абақаҳон (1265—1282) нинг вазири Садриддин Занжоний (Садри жаҳон) ҳақида бораёттир.

ХОЖА ШАМСУДДИН МУҲАММАД ЖУВАЙНИЙ — Машхур тарихчи Алоуддин Мухаммад (1226—1283) нинг акаси; 1262—1283 йиллари Элхонлар, Ҳалокухон (1256—1265) ва Абакаҳон (1265—1282) лар сароида соҳиб девон лавозимида хизмат қилган.

ХОЖА ФИЁСИДДИН МУҲАММАД — Рашидууддин табибининг тўнгич ўғли. 1327—1335 йиллари Элхон Абу Саъид (1317—1335) нинг вазири бўлган.

ХОЛИДАТ ОРОЛЛАРИ (Жазоир ал-холидат) — Африканинг гарбий тарафида, Атлантика океанида жойлашган олти орол. Унда одам истиқомат қилган, шунинг учун ўрта аср ҳустрофия олимлари бу оролларни «абадий ороллар», «кузур-халоватда истиқомат қилувчилар ороллари», «баҳтиёр одамлар ороли» деб ҳам атаганлар.

ХОНБАЛИҚ (мұғ.) — хон-балиқ-шаҳар; хон шаҳари. Хитойнинг мўгуллар ҳукмронлиги, яъни Юань сулоласи (1260—1368) давридаги пойтахти.

ХОРАЗМИШОҲ — бу ерда ноаниклик рўй берган. И smoилийлар ҳукмдорининг ҳақиқий исми Ҳуршоҳ (Рукнииддин ибн Алоуддин).

ҲУБИЛОЙ — Тулихоннинг тўртичи ўғли: шимолий Хитойни 1260—1294 йиллари идора қилган, ҳукмдор.

ҲУЖАСТА — кутлуг, муборак, баҳтли.

ҲУЛАФОӢИ САЛОСИЯ (араб.) — уч халифалик: халифайи Рошидин (632—661) Умавия Халифалари (661—750), Аббосийлар (750—1258).

ҲУМ — катта ногора.

ҲУМИС ШАҲАРИ — Аббособод (Хурросоннинг Фарбий ҳудудида жойлашган мавзеъ) билан Лосжирд (Рай вилоятида) оролигдаги юрт Бир вақтлар Қумис Бувайхийлар қўлида бўлган, маълум вақт Сомонийларга хирожнинг бир қисмини бериб турган.

ҲУР — тўғриси Маликфур (Маликнур) — Панжоб вилоятига тобеъ шаҳар.

ҲУРБАХТ ВИЛОЯТИ — тўғриси Ханжин. Шимолий Хитойни мўгуллар ўрта асрларда шу ном билан атаганлар.

ХУРЧА ВА ТЕКЕС — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Чингизхоннинг расмий тарихларида, хусусан Рашидуддиннинг китобида, келтирилган маълумотларга қараганда улуғ жаҳонгирнинг бу сўнгти юриши Нангач (Нянгач) мамлакати устига 623 (1226) йили қилинган. Бу мамлакат Журже билан Тангут оралигига жойлашган. Чамаси Тангутнинг сарҳад вилоятлари ҳакида гап бораётган бўлиши қерак.

ХУТБА (ар.) — 1. Подшоҳнинг таҳтга ўлтириши муносабати билан жумъа кунлари масжидда ҳатиб (хутба ўқувчи) тарафидан ўқиладиган диний ва ҳаётйи мавзудан панд насиҳат; 2) жумъа ва ҳайт намозларида ҳатиб тарафидан шу мазмунда ўқилган панд-насиҳат; 3) китоб бошидаги ҳамду сано.

ХУШХОР ДАРЁСИ — Қашқадарёning қадимий номларидан бири.

ХЎК ЙИЛИ — Тўнғиз йили.

ЧАКАНДУ — Дули шанг (Дяо-юй-шань) — Хитойнинг Сичуан ўлкасига қарашли, фок цзян ва Цзя-лин-цзян дарёларининг қўшилиш жойида ўрнашган шаҳар. Ҳозир Ҳэ-Чуань деб аталади.

ЧАНХУ — Қорамурэн (Хуанхэ) дарёсининг қадимги номларидан бири.

ЧАРХ — Филдирак, айланувчи осмон, тақдир, толеъ. Бу ерда — қалъа девори устига ўрнатилган маҳсус қурилма.

ЧАКЧАРОН — Аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Маҳмуд ибн Вали («Баҳр ул-асрор» китобининг муаллифи) уни Хирот вилоятида қарашли Жорош, Зобулистон билан бирга тилга олади. Шунга қараб, Чакчаронни Хирот вилоятининг жанубий-шарқий, худида, Зобулистон чегарасида жойлашган, деб таҳмин қилиш мумкин.

ЧАК ҚОЯКИ — Қояли бўлса қерак. Ила дарёси бўйида жойлашган қадимий шаҳар, Қозоғистонга қарашли Толдикурғон шаҳарининг жануби-гарбий тарафига, ундан 18 км. масофада жойлашган.

ЧЕКАНДУ — Жунду (Хонбалик).

ЧИГИЛ — Ўрта асрларда Үйғуристонга қарам бўлган шаҳар. Маҳмуд ибн Вали («Баҳр ул-асрор» муаллифи) унинг олтичи иқлимга кирган турк шаҳарларидан бўлиб, ҳалки зийрак ва мөҳнаткашлиги, у ерда мушкнинг бирхил тоза навъи борлигини айтади.

ЧИН ВА МОЧИН — Жанубий ва Шимолий Хитой,

ЧИНГДОВУЛ (чиғдовул) — қўшиннинг дум кисми, аръбергард,

ЧИНГИЗХОННИНГ ШИМОЛИЙ АФГОНИСТОНДАН АСЛ ЮРТИГА ҚАЙТИШИ. Ҳижрий 621 (милодий 1224) йил бўлган. Чингизхон ҳижрий 624 й. тўнғиз йили (22 декабрь 1226—11 ноябрь 1227 й.) Нангасга бораётбиг йўлда вафот этган.

«(ЧИНГИЗХОН) ўзининг таҳтгоҳи бўлган Ҳонбалиқ ўрдусига етиб келди» — бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор. Ҳонбалиқ Хитойда, ҳозирги Пекин атрофида жойлашган шаҳар. Чингизхоннинг таҳттоҳи Қорамурэн дарёси бўйида бўлган. Пойтахти эса Келурон ва Қорақўрумда бўлган.

ЧИНДУ ШАҲАРИ — Тўғриси Жунду. Ҳозирги Пекин ўрнида бўлган қадимий шаҳар, Хитойнинг ўша вактдаги пойтахти.

ЧИЮТ — тўғриси жиян. Макрит қабиласига тегишили уруғлардан бирининг номи,

ЧИЮГЛАР — Котибининг хатоси ёки бошқа англашилмовчилик юз берган. Чигиллар бўлса эҳтимол.

ЧИШТ — к. Убах.

ЧИГАТОЙ — Чингизхоннинг иккинчи ўғли. Чигатой улусининг биринчи ҳукмдори (1227—1241) «Унинг (Чигатойхоннинг) 11 ўғли бўлган. Аммо вафоти пайтидан ўн нафари ҳаёт бўлган. Ўлган ўғлиниң номи Бойкон бўлган. Қолғанларининг исми; Ясу Мунко, Манукон, Бойдор. Сорбон, Тўлкон, Бўзи, Бўлкон, Нури, Камкор, Тўқизорхон». Рашидуддиннинг

маълумотига қараганда Чигатойхоннинг ҳаммаси бўлиб саккиз ўғли бўлган: Мутугэн, Мужи Яйя, Белкеши, Сарабон, Есу Мунка, Пойдор. Еттинчи ва саккизинчи ўғилларининг номи аникламмаган (Жомеъ ўт-таворих, 2-жилд, М. Л. 1960, 88—89-бетлар).

ЧОВ — көфоз пул.

ШАБИХУН — Ҳарбий юриш вактида тунда йўл устидаги, ёки қамалда турган шаҳар атрофидағи қишлоклар устига, шунингдек душман турган манзилга тунда тўсатдан қилинган хужум.

ШАЙХ МАЖДИДДИН БАҒДОДИЙ — XII аср охири ва XIII аср бошларида ўтган сўфий шоир ва табиб, асли Хоразмнинг Бағдод қишлоғидан, машҳур шайх Нажмиддин Кубро (1145—1221)нинг шогирдлари жумласидан; 1216 йили хоразмшоҳ Алоуддин Мухаммаднинг амири билан қатл қилинган.

ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРО — Хоразмлик машҳур шайх (1145—1221) Кубравия тарикатининг асосчиси; 1221 йили мўгуллар Урганчни қамал қилган вақтда ҳалок бўлган.

ШАЙҚУНОҚ ТЕГИН — Тўғриси Сукноқ тегин. Масалан, Рашидуддиннинг китобида шундай ёзилган.

ШАМАХА — Ширвон (қ.) вилоятининг маъмурий-сиёсий маркази.

ШАНБИ ГОЗОНИЙ — Табризнинг машҳур гузарларидан. Уни Элхон Гозонхон (1295—1304) курдирган.

ШАРАКИ — Мангу коон. Бу ўёлининг ҳақиқий исми Широки (Шириги).

ШАСТ — Коман ўқини тортища бош бармоққа тақиладиган ҳалка.

«ШАҲАНШОҲ КЎНҒУРДАН СҮРАДИ» — аслида Кутуқу нўёндан сўраган. Ўнгур бовуручи билан Ҳарқай касар Олтонхон ҳазиначининг порасини олишган. Бу хусусда Рашидуддиннинг китобида айнан шундай дейилган.

ШАҲЗОДА БАШМУТ ИБН ҲАЛОҚУХОН — Рашидуддиннинг китобида у Юшумут деб аталаған.

ШАҲЗОДА БУҚО — Олтин Ўрданинг кўзга кўринган саркардаларидан бири. Унинг асл исми Рашидуддиннинг китобида жуда тўғри айтилганидек, Нуқай (Нўғай).

ШАҲРИСТОН (форс) — ўрта асрларда шаҳарнинг мустахкамланган ичкари кисми; шаҳар кўргони.

ШЕРОЗ — Самарқанднинг шимолий тарафида, ундан 4 форсаҳ нарида жойлашган, катта қишлоқ; Амир Темур тарафидан Бузмажон қишлоғи ўрнида бино қилинган.

ШЕҚИНОҚ — Тўғриси Сифноқ, Сифноқ ота.

ШИБИРГОН (Шапурхон) — Қадим Афғонистонда Жузжон вилоятининг марказий шаҳари X асрдан катта шаҳар бўлган, XVI—XVIII асрнинг I ярмида асрларда Балх ҳонлигига қараган ва шу номли вилоятнинг маъмурий-сиёсий маркази бўлган.

ШИЙДАРҚУН — Таңгут (пойтахти Колдин) ҳукмдори. Рашидуддиннинг китобида Шидирку, мўгулларнинг «Махфий достон» да Шидурху деб ёзилган,

ШИНГУН — Кероитлар подшоси Ўнхоннинг ўғли. Рашидуддин Сангун ёзган.

ШИРВОН — Кура дарёсининг шимолий тарафида, Каспий денгизи соҳилида жойлашган катта вилоят, ўрта асрларда мустакил ҳонлик (Ширвоншоҳлар ҳонлиги).

ШИРК — бир неча худога эътиқод килиш, политеизм.

ШИРОЗ — Ўрта асрларда Жанубий Эрон, яъни Форс вилоятининг маъмурий-сиёсий маркази. Ўз вактида Солгурийлар (1148—1287), инжу сўлоласи ва Музаффарийлар (1313—1393) нинг пойтахти бўлган.

ШИҚНОҚ ИБН ЖЎЧИХОН — Жўчихоннинг 14 нафар ўғли орасида шу исмлисини учратмадик. Фикримча бу ерда унинг тўққизинчи ўғли Шингкур назарда тутилаётган бўлса керак.

ШОМУҚА — Чингизхоннинг туман амирларидан. Асл исми САмуқа баҳодир; солжуют қабиласидан.

ШОФАЛОН — Хиротга тобеъ бўлган ва унинг шарқи-жанубий тарафида жойлашган вилоят.

ШОҲ ШУЖАҶ — Жанубий Эронда хукмронлик қилган Музаффарийлар сулодасидан чиккан бешинчи хукмдор (1364—1384).

ШУҚУРЧИ (Турк) — Хон, вазир, амир ва бошқа олий даражадаги шахсларнинг ёнида соябон кўтариб юрувчи хос хизматкор.

«Шундай килиб унинг (Мангу Кооннинг) таҳта ўтириши тўрт йил орқага сурилди» — аслида уч йил (1249—1251 й.).

ШУНҚОР КИЛГАНЛАРИДАН СҮНГ — Ўлдирғанларидан сўнг.

ШУШТАР (ШУСТЕР) — Корун дарёсининг бош кисмida Хузистон вилоятида жойлашган катта шаҳар ва қалъа.

ЭЛ-АРСЛОН ИБН АШПАР — Ануштегинийлар сулоласидан чиккан Хоразм подшоси (1156—1172). Лекин отасининг исми Ашпар эмас, Отсиз (Алоуддин Отсиз).

ЭЛ ГАНГУТ — Тангут эли, яъни Си Ся мамлакати, ҳалқи, Тангут (Си Ся) мамлакати.

ЭЛХОНИЙ ЛАШКАРИ — Эрон элхонийлари (мўғуллар) лашкари:

ЭЛХОНИ СОННИЙ — Абақаҳон (1265—1282) га берилган нисбат.

ЭМИЛ (Имил) — Ила дарёси ноҳиясида, ҳозирги Чуғуҷақга яқин бўлган ўтра аср шаҳари. Қорахитойлар замонида қурилган. Изи сакланмаган.

ЮЗГАНД — Рашидуддиннинг китобида Ўзганд. Фарғонанинг қадимий шаҳарларидан бири. Қорахонийларнинг Ўрта Осиёдаги пойтахти.

ЮРГИН — Тўғриси Жиркин. Қерайт хони Ўнхонга тобеъ бўлган туркий забон қабилалардан бири.

ЯМИНУ ЯСОР (араб.) — Ўнгу сўл.

ЯРҒУ (ЁРҒУ.) — хукм чиқариш, жазолаш.

ЯСО — Чингизхон замонида жорий этилган қонун-коида. Ясовул фуқаро Ясога қандай амал қилаётганини назорат қилиб турувчи кичик мансабдор.

Ясовубоши — ясовуллар бошлиғи.

ЯСОВ (ЯСОЛ) — кўшинни кўриш учун сафга тизилиши.

ЯСОҚ (ЁСОҚ) — қарор, тартиб, қонун. Ясокқа еткурмок — жазога тортмоқ, жазоламоқ.

ЯСОВУЛ (ЁСОВУЛ) — Турк-мўгул хонлари саройида кичик лавозим эгаси, хоннинг ёсо ва Юсун асосида қилган амр-фармонларини ижро этувчи.

ЯСОВУР ЎҒЛОН — Чингизхон кўшинининг сўл қаноти ҳазора (минг) амирларидан.

ЯСУНТОЙ ИБН ЧИГАТОЙХОН — тўғриси Иису-Мунқо ибн Чигатойхон.

ЯЪЖУЖ ВА МАЪЖУЖ — ривоятларда айтилишича хунук башара, баҳайбат, учраган ҳамма нарсани нобуд қилувчи одамхўр бир маҳлук.

ЯГЛИ ҚҮЁНГ — Чингизхоннинг олий даражадаги мансабдорларидан. Асл номи Муқали Гойон.

ЯҲЕ САРБАДОР — Амир Яҳе Курробий, Сарбадорлар (1336—1381) нинг тўртични хукмдори (1358 йили фитначилар тарафидан ўлдирилган).

ЯҲУДИЙ САЛЬДУДДАВЛА — Элхон Аргунхон (1284—1291) нинг вазири.

УГАДАЙ ҚООН — «ТАРИХ-и АРБАҶ УЛУС» бўйича барс йили, яъни 639 йили — милодий 1241—42 йили вафот этган «Тарих-и жаҳонкушпой» муаллифи Алоуддин Отамалик Жувайнинг маълумотларига қараганда, бу воқеа ҳижрий 639 йил жумоди ал-аввал ойининг 5-куни (milodiy 1241 йил 11 ноябрь) да содир бўлган,

ЎЗБЕКХОН — Олтин Ўрда хони (1312—1342).

ЎҚЧИ — Ясугай баҳодирнинг тўртични ўғли. Тўғри исми — Томука отчигин. Томука — исми, отчигин — лақаби. Маъноси юрт ва ўчоқ соҳиби.

ҮЛЖОМИШ ВА ТОБУФ (турк.) — Хон ҳузурига кирганда тиз чўкиб таъзим бажо келтириш расми.

ҮЛЖАМИШИ ҚИЛМОҚ — Олинган ўлжаларни хонга кўрсатмок, тоғширмок,

УЛЖОЙТУХОН — Ҳакиқий исми Мұхаммад Ҳудобанда, Элхон (1304—1317).

«ҲИН БЕШИНЧИ ХОН МУСОХОН ИБН АЛИДИР» — Хато, тўғриси ўнбираинчи хон (1336).

ҮРДУ — ўрта асрларда турк-мўгул халклари орасида хон қароргоҳи.

ҮТОРУД (АТОРУД) — Меркурий сайёраси. Ривоятларга қараганда у ёзувчиларга хомийлик қилган.

ҮТРОР — йирик ўрта аср шаҳари. Қадимий номи Фороб, Сирдарёнинг ўнг соҳилида унга Арис сойи келиб кўшиладиган ерда жойлашган. Ҳозирги Темурлановка темир йўл бекати ўрнида бўлган. Үтрор Хоразмшоҳлар давлатининг шимолий сарҳади ҳисобланган.

ҚАБО — Жубба (совут) остидан кийиладиган узун уст кийими. Шоҳлик қабоси подшоҳларнинг шундай кийими.

ҚАБОЛИҚ — Қоялик бўлса керак.

ҚАБАҚЛИЛАР — ўзгус (туркман) қабилаларидан ёки умуман туркманлар назарда тутилаётган бўлиши керак.

ҚАЙКУР НЎЁН — Рашидуддиннинг китобида (Шики) Қутуку нўён.

ҚАЛБ (араб.) — Юрак, дил. Бу ерда армиянинг марказ қисми.

ҚАЛОЧИН — Керойит улусидаги бир мавзеъ. Рашидуддиннинг китобида қалаолчин элат.

ҚАМУРҒА — Жирға; шоҳ ва шаҳзодалар ов қилиши учун лашкар ёки мулоғимлар томонидан шовқин-сурон билан муайян кенглиқка ўраб олиш.

КИНУ҆ҚО НЎЁН — Рашидуддиннинг китобида — Қитбуқо нўён.

КИРОН (араб.) — Яқинлашиш, бирлашиш; икки юлдуз (сайёра) нинг бир бурҷда учрашиши. Соҳибқирон — икки юлдуз (сайёра) нинг бир бурҷда учрашган вақтда туғилган бола. Бундай бола баҳтилик-тахтилик бўлади, дейилган зътиқод бор, баҳтиёр, баҳту тахтга зришган: жаҳонтири. Чингизхон, Амир Темур ва Шайбоний Абдуллахонга берилган лақаб.

«ҚИШ ФАСЛИ КЕЛГАЧ...» 621 (1224). йил декабрь.

ҚИШЛИҚ — бу қабила ҳаммаълум эмас.

ҚОДИРУЛ-ИТИЛОҚ — озодлик баҳт этувчи кудратли тангири, Аллоҳ.

ҚОПҚИН — Тўғриси қатақин. Туркларнинг афсонавий онаси Аланкувадан тарқалган ўн олти ургу (қабила)дан бири.

ҚОРА МУҲАММАД ТУРКМАН — Озарбойжон ва Ироқда 1380—1468 йиллари ҳукмронлик қилган қора қуюнлу сулоласининг асосчиси ва биринчи подшоси (1380—1389). Тўла исми «Қора Мухаммад Тұрмуш».

ҚОРА ҲАЛОҚУ ИБН БОЙКОН — Чигатой улусининг иккинчи ҳукмдори (1241—1247) Рашидуддиннинг китоби бўйича Қора Ҳалоқу ибн Мутугэн. Менимча Бойкон Мутугэннинг лақаби бўлиши керак.

ҚОРАБОҒ — Аррон мамлакатига қарацли вилоят.

ҚОРАХИТОЙ — Марказий ва Ўрта Осиёнинг катта қисми устидан ҳукмронлик қилган сулола (1140—1213).

ҚОРАҚЎРУМ — Ўрхун дарёси (Мўғалистон) бўйида жойлашган ўрта аср шаҳари 1230—1260 йиллари мўгул қоонлари ва улус ҳокимлари турган жой. XV асрдан ўз мавқеини йўқотган.

ҚОРАХОЖА — Ўйғуристоннинг ўрта асрлардаги катта шаҳарларидан бири. КЕЙИНЧА КУЧА аталган. Идикут шаҳри ёнида бўлган,

ҚОРОЧОР НЎЁН — 618 йил рамазон ойининг жумъа куни (1221 йил 22 октябрь куни) Нишопур қамали вақтида ҳалок бўлди.

ҚОРУРА — Ёнувчи модда солинган идиш.

ҚОЧҒУН — Ясугай баҳодирнинг учинчи ўғли. Рашидуддинда Қочион.

- ҚОЯЛИФ** — Или дарёси ҳавзасида жойлашган йирик ўрта аср шаҳари.
- ҚОЯЛИФ** — Или воҳасида жойлашган ўрта аср шаҳари. XII — XIII аср бошида найманларга қарашли бўлган.
- ҚОҚИМ** (турк.) — Жубба, яъни ҳашаматли, кенг, узун ёнгли чопон.
- ҚУБИЛОЙ** — Улуғ хон (коон) — Ўъю (1294)
- ҚУЛЗУМ ДАРЕСИ** — Каспий денигизининг ўрта асрлардаги номи.
- ҚУЛОВУЗ** (Каловуз) — етакчи, жосус. Бу ерда йўл бошловчи.
- ҚЎЛОР НЎЁН** — шахсими аниклаб бўлмади. Рашидуддин тилга олган журъат қабиласига мансуб Қалиудар бўлса керак.
- ҚУМО** — Каиззак.
- ҚУПЧУР** (турк.) — кўчманчи ҳалклардан ва қабилалардан ундириладиган солик, юз бош ҳайвондан бирини, баъзан қирқдан бирини ташкил этган.
- ҚУР** (Қурган: Чигатойча) — қабила, ҳарбий бўлинма; қабилалар йиғилиши; гурух-гурух бўлиб ўлтириши.
- ҚУРО СУБОНСУ** — Рашидуддин Қора Субэту деб ёзган.
- ҚЎЗИ** — Тоёнхон бу амирининг исми Қорн Субэчу.
- ҚЎНГОН** — Тўғри қўнкутон; Арганақундан чиққан қабила.
- ҚЎНГУРГИН** — Аниқлаб бўлмади. Кункўлоғот (Арганақундан чиққан соф мўғул уруғларидан) бўлса эҳтимол.
- ҚУРҒОМИШИ** — Муҳофаза, чегаралаш, маъмурӣ бирликларни аниқлаш.
- ҒАЗНИН** (Ғазна) — Афғонистоннинг қадимий шаҳарларидан, бир вакълар (977—1186) Ғазнавийлар империясининг пойтахти. Бухоро ва Балҳ билан Ҳиндистон ўртасидаги қарvon йўлларидан бири устида жойлашган. Икки марта: 1148 й. Фурийлар, 1221 й. Чингизхон қўшиналари тарафидан вайрон қилинган. Харобалари янги Ғазнининг шимол тарафида.
- ҒАЙИРХОН** (Йинолчук) — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўтрордаги ноиби. Хоразмшоҳнинг онаси Туркан хотунга қариндош бўлган.
- ҒУЛ** (кул) — Қўшиналарнинг марказ қисми,
- ҒҮР** — Хирот билан Ғазни оралиғида жойлашган тоғлиқ вилоят.
- XVII асрда маркази Оҳангарон қальаси бўлган,
- ҲАЗОРАЛАР** — Марказий Афғонистоннинг Ҳазоражот аталмиш тоғлиқ ноҳияларида XIII асрдан бошлаб истиқомат килиб келаётган турк-мўғул ҳалқи. Машхур афғоншунос олим Д. Е. Снесаревнинг маълумотларига кўра, Ҳазоражот шарқ тарафдан Унаний довони, Фарб тарафдан Мурғоб билан Маймана оралиғидаги ноҳиялар билан, шимолда Банди Туркистон тоғлари, жануб тарафда эса Ғазна билан чегарадош бўлган.
- ҲАСАН ҲОЖИ** — Жўчихоннинг Сифнокка юборган бу элчиси Рашидуддиннинг китобида Ҳусайн ҳожи деб аталган. Мўгулларнинг Чингизхонга бағишланган бир достонида — Асан.
- ҲАМИД ИБН ПУР(ТОЯНҚУ)** — қорахитойларнинг лашкарбошиларидан, кейинча Хоразмшоҳ Алоуддин Мухаммаднинг хизматига кирган.
- «ҲАРБИР ТИРИК ЖОН ЎЛИМ МАЗАСИНИ ТОТИБ КЎРУВЧИДИР»** — Куръон, 28-сурә, 88-оят.
- ҲАФТОН** — ўқ ўтказмайдиган ҳарбий кийим.
- ҲАЛОКУХОН** — Чингизхоннинг набираси, Эрон ва Озарбойжонда Элхонийлар давлатининг асосчиси (1256—1265).
- (ҲАЛОКУХОН) «ДИЁРБАКР ВА ДИЁРИ РОБИҶАНИ ЎША НЎЁНГА ТОПШИРДИ»** — Бу нўённинг исми Тудоун.
- ҲИЖОЗ** — Арабистон ярим оролининг гарбий-шимолий қисми: Макка ва Мадина шаҳарлари жойлашган вилоят.
- ҲИЖРИЙ 617 ЙИЛИ** — Милодий 1220 йил. Рашидуддиннинг маълумотларига қараганда, Самарқанд фатҳа илон йилида содир бўлган! Илон йили (617 йил) зулжижжа ойига (1221 йил 17 январь — 24 феврал ойлари орасига) тўғри келади.
- ҲИЖРИЙ 651 ЙИЛ РАБИ УЛ-АВВАЛ ОЙИ** — 1253 йили май ойи.

Рашидуддиннинг сўзига қараганда, Ҳалокуҳоннинг Қоон билан хайрлашиб, ўз юртига қайтиши 650 йилнинг Зулжизжа ойида милодий 1253 йил февраль ойида содир бўлган,
ҲИЖРИЙ 708 ЙИЛИ — Милодий 1308—1309 йил. Бу ерда қандайдир англашилмовчилик мавжуд. Бундан олдин баён этилган воқеалар 699 йилга тегишли; тўғриси 700 (1300—1301) йил бўлиши керак. Бундан сал кейинроқда (Фозонхон лашқарининг МИср аскарларидан ёнгилиши) 703 йил ёзилган. Фозонхон шу воқеадан кейин вафот этган (703 йил шаввол ойининг 10-сида — 1304 йил 16 май куни).

ҲИРОТНИНГ ГАРМСИРИ — Ҳилманд дарёсининг ўрта оқимида жойлашган ноҳия... ВА ҲОВЛИСИГА КИРДИЛАР» — бу ерда Султон Синжарнинг Бухородаги машҳур қасри назарда тутилади.

ҲОЖИ ТАРХОН (Ҳаштархон) — Астрахань шахари.

ҲОМУН (форс.) — Теп-текис дала, кил, сахро.

Китоб «Камалак» нашриёти билан ҳамкорликда чоп этилди

Литературно-художественное издание

На узбекском языке

МИРЗО УЛУФБЕК

ИСТОРИЯ ЧЕТЫРЕХ ГОСУДАРСТВ.

Проза

Рассом С о ли х о в У .

Бадший муҳаррир М у и н о в О .

Тех. муҳаррир Т о л о ч к о Е .

ИБ № 0439

Босмахонага берилди. 20.08.93. Босишига рухсат этилди. 24.01.94. 84×108/32. Форматда. Босмахона көғози. Адабий гарнитура. Босмахона усулида. Шартли босма л. 18.48. Шартли кр.-оттиска 18.75. Нашр л. 21.33. 100000 нусхада. № 4156 буюртма. Баҳси келишилган нарҳда.

«Чўлпон» нашриёти, 700129, Тошкент шаҳри, Навоий кӯчаси 30.

Ўзбекистон Республикаси матбуот давлат кўмитаси, ижарадаги Тошкент полиграфкомбинатиде босилди. Тошкент Навоий кӯчаси, 30.

ЎзI

Ў45

Улутбек, Мирзо.

Тўрт улус тарихи. (Б. Аҳмедовнинг кириш сўзи, изохла-
ри ва таҳририда; Форс тилидан Б. Аҳмедов ва бошқ. тарж.)
— Т.: Чўлпон, 1993—3526.

Улугбек, Мирзо. История четырех государств.

ЎзI